

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ «МЕМОРІАЛ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ»
ФУНДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ (ЧИКАГО, США)
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ІМЕНІ М.Т. РИЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
ГРОМАДСЬКИЙ КОМІТЕТ ІЗ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ
АСОЦІАЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ
ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО «МЕМОРІАЛ» ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ:
ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ»

(Київ, 4 жовтня 2016 року)

Київ
2017

УДК 94:323.25 (477) «1932/1933» (063)
ББК 63.3:63.3(4 Укр) Я 45

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 року). – Київ: ..., 2017. – 200 с.

ISBN ...

У збірці матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації» розкриваються передумови та причини Голодомору 1932–1933 років, механізм його творення та наслідки, що призвели до значних культурних, соціальних, ментальних, морально-психологічних втрат. Ключовим питанням збірки є проблема демографічних втрат української нації під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років. Це видання розраховане на істориків, етнологів, краєзнавців, викладачів та всіх тих, хто цікавиться темою Голодомору 1932–1933 років.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» (Протокол № 3 від 12.04.2017 р.).

Редакційна колегія: канд. іст. наук Олеся Стасюк, д-р. іст. наук Василь Марочко, д-р. іст. наук, проф. Володимир Сергійчук, д-р. іст. наук, проф. Ярослав Калакура, д-р. юрид. наук, проф. Володимир Василенко, Ніна Лапчинська, канд. іст. наук Юлія Коцур (упорядник), канд. іст. наук Леся Гасиджак (відповідальний редактор).

За достовірність викладеної інформації несуть відповідальність автори статей.

**Видання здійснено за фінансової підтримки
Президента Фондації Українського Голодомору-Геноциду (Чикаго, США)
п. Миколи Кочерги.**

ISBN ...

© Національний музей «Меморіал
жертв Голодомору», 2017
© Автори, 2017

ЗМІСТ

Передмова. Василь Марочко	7
Привітання учасникам конференції	
<i>Микола Кочерга</i>	11
<i>Віктор Мартинюк</i>	12
<i>Іван Васюник</i>	13
Володимир Сергійчук	
ОЦІНКА ЛЮДСЬКИХ ВТРАТ УСРР ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ ЗА ДОКУМЕНТАМИ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ	15
Василь Марочко	
СТАТИСТИКА ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ: ІСТОРИЧНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС	25
Володимир Василенко	
ЕМПІРИЧНІ І КЛАСИЧНІ ПІДХОДИ У ПІДРАХУНКУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ	47
Андрій Козицький	
ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ У КОНТЕКСТІ ПІДРАХУНКУ ГЕНОЦИДНИХ ЖЕРТВ ХХ СТ.	50
Володимир Петренко	
ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ	68
Олексій Курінний	
ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ	73
Сергій Вакулишин	
ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ ПРИМІСЬКОЇ СМУТИ КИЄВА	86
Юрій Брязгунов	
ВТРАТИ УКРАЇНЦІВ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ НА ВОРОНЕЖЧИНІ	89
Дмитро Гринь	
ПІДСУМКИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1920–1930-х РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ.	94
Ніна Лапчинська	
БЕЗПРИТУЛЬНІ ЯК ОКРЕМА КАТЕГОРІЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ (НА МАТЕРІАЛАХ м. ХАРКОВА).	101
Федір Турченко, Інна Шугальова	
ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 років У ЗАПОРІЖЖІ.	109
Ярослав Калакура	
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ В УСРР 1932–1933 РОКІВ.	116

Наталія Мехеда

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ 122

Петро Чернега

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В СРСР 1932–1933 РОКІВ 127

Мирослава Антонович

ЖЕРТВИ ГЕНОЦИДІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ 133

Валерій Удовиченко

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ВТРАТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ
ВНАСЛІДОК ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ 137

Світлана Зубченко

РАДЯНСЬКИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ 143

Аскольд Лозинський

ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ У СВІТЛІ КОНВЕНЦІЇ ООН 1948 РОКУ 148

Арсен Зінченко

ОСОБЛИВОСТІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ 151

Георгій Папакін

«ЧОРНА ДОШКА» ГОЛОДОМОРУ І ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ 1932–1933 РОКІВ 159

Григорій Сергійчук

ВТРАТИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН – УТІКАЧІВ ЗА КОРДОН У 1932–1933 РОКАХ 165

Вадим Задунайський

ТРАГЕДІЯ ГОЛОДУ 1932–1933 РОКІВ
У КУБАНСЬКИХ СТАНИЦЯХ ОЧИМА СВІДКІВ 169

Олеся Стасюк

ДОНОСИ, КРАДІЖКИ, САМОСУДИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ
ЯК НАСЛІДОК РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН. 175

Юлія Коцур

ВТРАТА САМОБУТНОСТІ СІМЕЙНИХ ОБРЯДІВ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОМЕНЩИНИ) 180

Тетяна Конончук

ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 187

Леся Онишко

ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІМІДЖЕВІ ВТРАТИ 193

Інформація про авторів 198

CONTENT

Preface. Vasyl Marochko	7
Greetings	
<i>Mykola Kocherha</i>	11
<i>Viktor Martyniuk</i>	12
<i>Ivan Vasiunyk</i>	13
Serhiychuk Volodymyr	
REALISTIC ASSESSMENT OF USSR DEMOGRAPHIC LOSSES CAUSED BY THE HOLODOMOR IN 1932–1933 YEARS ON THE BASIS OF OFFICIAL DOCUMENTS OF UKRAINIAN ARCHIVES	15
Vasyl Marochko	
STATISTICS OF THE HOLODOMOR VICTIMS OF 1932–1933: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC DISCOURSE	25
Volodymyr Vasylenko	
EMPIRICAL AND CLASSICAL ATTEMPTS OF COUNTING DEMOGRAPHIC LOSSES FROM THE HOLODOMOR IN UKRAINE IN 1932–1933	47
Andriy Kozytskyi	
UKRAINE'S DEMOGRAPHIC LOSSES DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE CONTEXT OF 20TH CENTURY GENOCIDAL VICTIMS CALCULATIONS	50
Volodymyr Petrenko	
DEMOGRAPHIC LOSSES OF PODILLYA POPULATION DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933	68
Oleksiy Kurinnyi	
THE HOLODOMOR OF 1932 – 1933 IN NORTHERN CAUCASUS AS THE GENOCIDE OF UKRAINIANS	73
Serhiy Vakulyshyn	
HUMAN LOSSES IN THE VILLAGES NEARBY KYIV.	86
Yuriy Bryazhunov	
LOSSES OF UKRAINIAN PEOPLE FROM THE HOLODOMOR DURING 1932–1933 IN VORONEZH REGION	89
Dmytro Hryn'	
RESULTS OF THE CENSUS OF 1920-30'S AS A HISTORICAL SOURCE ABOUT THE HOLODOMOR	94
Nina Lapchynska	
HOMELESS AS A SEPARATE CATEGORY OF VICTIMS OF THE HOLODOMOR (BASED ON KHARKIV DOCUMENTS).	101
Fedir Turchenko, Inna Shugalyova	
CHILD MORTALITY DURING THE HOLODOMOR 1932–1933 IN ZAPORIZHZHYA	109
Yaroslav Kalakura	
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE EVIDENCE OF DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE FAMINE IN THE USSR IN 1932–1933	116

Nataliya Meheda

HISTORIOGRAPHY OF SOCIAL-DEMOGRAPHIC, MORAL AND PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933.	122
---	-----

Petro Chernega

THE GENOCIDE OF UKRAINIAN NATION IN THE USSR 1932–1933	127
--	-----

Myroslava Antonovych

VICTIMS OF GENOCIDES AT THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY: COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS.	133
--	-----

Valeriy Udovychenko

SEPARATE ASPECTS OF INVESTIGATION OF UKRAINIAN NATION LOSSES FROM THE GENOCIDE IN UKRAINE 1932–1933	137
--	-----

Svitlana Zubchenko

SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE OF 1932–1933	143
---	-----

Askold Lozynskyj

UKRAINIAN GENOCIDE IN THE CONTEXT OF THE UN CONVENTION IN 1948.	148
--	-----

Arsen Zinchenko

THE CHARACTER OF BOLSHEVIK OCCUPATION REGIME IN UKRAINE.	151
--	-----

Georgiy Papakin

HOLODOMOR'S «BLACK BOARD» AND HUMAN LOSSES OF 1932–1933	159
---	-----

Hryhorii Serhiychuk

CASUALTIES AMONG UKRAINIAN PEASANTS TRYING TO FLEE ABROAD IN 1932–1933	165
---	-----

Vadym Zadunayskiy

THE TRAGEDY OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN KUBAN STANYTSIAS THROUGH THE WITNESSES' EYES	169
--	-----

Olesia Stasiuk

CALUMNIATIONS, THEFTS, LYNCHINGS DURING THE HOLODOMOR AS THE RESULT OF THE SOVIET GOVERNMENT REPRESSIVE POLICY TOWARDS UKRAINIAN PEASANTS	175
---	-----

Yuliya Kotsur

LOSSES OF CONSTITUENT ELEMENTS OF UKRAINIAN PEASANT FAMILY RITUALS AS A CONSEQUENCE OF THE HOLODOMOR 1932–1933 (IN ROMNY REGION)	180
--	-----

Tetiana Kononchuk

PRESENTATION OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINIAN FICTION	187
---	-----

Lesya Onyshko

SPREADING THE INFORMATION ABOUT THE HOLODOMOR IN INDEPENDENT UKRAINE: REPUTATIONAL PROBLEMS	193
--	-----

About the authors.	198
----------------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

Історія людства продовжує переживати різноманітні події, водночас встановлюючи недостатньо висвітлені чи досі невідомі факти. Зазначена історіографічна формула – це класика, складники якої не завжди враховуються. Чутки, вигадки, припущення і гіпотези створюють інформаційний фон, тому будь-яка інформація – це лише потенційне знання. Історичне знання, тобто науково доведені факти минулого, виявлені явища суспільного життя, виокремлені закономірності соціально-економічних процесів, біографічні портрети видатних осіб, – це інтелектуальний продукт ученого. Тому наявність суб'єктивного сегмента неминуча, навіть за умови формального проголошення дослідником повної об'єктивності. Остання не може бути абсолютною, позаяк абсолютної істини не існує, а відтак і наше знання є відносним. Грайливе жонглювання термінами «об'єктивний підхід», «науково обгрунтований», звичне для сучасної історіографії, насамперед під час публічних дискусій між опонентами, – від лукавого. Фальсифікація подій, фактів і явищ теж може бути науковою, набуваючи особливого інтелектуального і соціально-політичного статусу.

Об'єктивізм в історичному дослідженні є прикладним принципом, а не теоретичною абстракцією та містичним казусом. Зазвичай його протиставляють наявності в історика світоглядних, ідеологічних, політичних і ситуативних пріоритетів. В історіографічній традиції важко знайти істориків без самобутніх світоглядних та ідеологічно-політичних переконань, тому чистий «об'єктивізм» за таких обставин сприймається як антипод «ідеологізму». Ідеологічно залежний історик – суб'єктивний ідеаліст, адже він обожнює об'єкт дослідження, ігнорує джерела інформації, які руйнують стереотипи його мислення, гіпотетично-історичні конструкції минулого, його героїзацію чи трагедійність. Для такого дослідника не існує інших думок, фактів, тому що минуле для історика-суб'єктивіста – інтелек-

туальний продукт його уяви. Він тлумачить факти на власний розсуд без належної документальної бази й описує факти так, а не інакше.

Поняття об'єктивізму в контексті джерелознавчої парадигми набуває іншого дискурсу. Позитивістське обожнення джерела, навіть попри його системну і прикладну критику, домінує. Запальні дискусії, під час яких непримиренні опоненти виснажуються від застосування теоретично-методологічних прийомів, завжди завершуються класичним аргументом: «продемонструйте джерела», «назвіть факти». Факти можна назвати, але чи мають вони документальне підтвердження? Об'єктом історичного дослідження навіть за таких умов виступають не класичні джерела (архіви, статистика, періодика з їхніми потенційними можливостями тощо), а інформація, зафіксована у них. Тому професійний історик має бути науково прискіпливим до джерел, здійснювати їх предметну вибірку та класифікацію об'єктивно (системно, критично, структурно-функціонально), тобто без застосування власних світоглядних та ідеологічних міркувань. Лише так можна уникнути свідомої, якщо хочете, і наукової фальсифікації історичного минулого.

Джерела, особливо статистичні, створено людьми, тому вони вимагають особливої уваги. Природні явища відбуваються за власними законами, а соціальні системи, особливо в умовах тоталітарних політичних режимів, розвиваються за ідеологічними канонами, відтак маємо класичний сюрреалізм. «Об'єктивна» радянська статистика 1920–1930-х рр. фіксувала соціально-економічні явища і процеси, але про яку повноту і сталість, вичерпність, достовірність можна було говорити? Тому маємо справу з реальним повсякденним життям суспільства і «статично-статистичним». Загадкова дискретна «статичність», тобто реєстрація подій і явищ в УСРР галузевою статистикою, не завжди перетиналася з реальною статистикою динамічних змін. Невідповідність між ними набула особливих

викривлень в царині соціально-демографічної статистики 1930-х рр., спричинивши штучну деформацію інформаційних джерел (поточної, відомчої статистики, матеріалів переписів населення). На цю обставину не раз звертав увагу відомий український демограф А.П. Хоменко. Теоретичні й найдосконаліші методики підрахунків, якими оперують історики і демографи впродовж десятиліть, за наявності суперечливої статистики мають вигляд ритуальної процедури. Однак, як висловився один відомий український демагог, «маємо те, що маємо». А маємо десятки офіційних статистичних джерел, сотні архівних справ з даними відомчої статистики, матеріали всесоюзних переписів населення (1926, 1937, 1939), архівно-кримінальні справи репресованих демографів і статистиків тих років, періодику, яку не догледіли цензори, аналітичні праці українських демографів 1930-х рр., спогади очевидців, тобто належну інформативну базу. На іншу годі сподіватись. Евристичного дива не буде, позаяк відсутній «таємний» статистичний реєстр померлих від Голодомору людей. Системна статистика тоталітарного режиму, крім випадкового локально-ситуативного обліку померлих (книги ЗАГСів з відповідними діагнозами, поточні звіти ГПУ, відомості Наркомату охорони здоров'я, номенклатурно-службове листування, свідчення очевидців та працівників районних, обласних статбюро і центрального апарату УНГО УРСР), була його довірливою служницею, інколи норовливою, але загалом відданою.

Статистика жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як універсальна сакральна і духовна цінність народу перебуває на передовій лінії історіографічного й демографічного дискурсів, інтелектуального та світоглядного змагань, меморіально-інституційного дійства. Протягом життя кількох поколінь українських та іноземних дослідників, з 1933 р., триває історично-демографічний аукціон, учасники якого пропонують реальні й гіпотетичні ставки, ніби прагнуть придбати вічність мертвих душ, тіла яких спочивають на українських чорноземах, на чужині, у водах Дністра і Збруча. Написано майже 15 тисяч праць різного гатунку, чий автори висловили власні та «об'єктивно-наукові» оцінки. Зазначену кількість паперової продукції складно пояснити лише ідеологічним протистоянням політичних систем, спробами встановлення факту Голодомору і його заперечення, виокремлення Голодомору-геноциду, надання йому ознак національної трагедії українців у XX столітті. Очевидно, існують інші мотиваційні стимули колосальної інтелектуальної енергії кількох поколінь істориків, письменників, митців, духовного подвижництва громадських діячів в Україні і поза нею.

Чому існує таке непоборне тяжіння до істини? А вона у кожного своя, і в ученого, і в пересічного громадянина. Заперечувати емоційно-почуттєвий складник марно, адже правда про Голодомор жила у старшому поколінні, трансформувалась у десятки збірників спогадів очевидців і потерпілих, набула меморіального статусу – індивідуальної, колективної, асоціативної, корпоративної національної пам'яті. Це історичний факт, який після політично-правової оцінки Голодомору-геноциду у 2006 р. набув чинності юридичного акту. Поєднання цих складників та їх інституційне оформлення у діючому Національному музеї «Меморіал жертв Голодомору», а також у щорічних меморіальних заходах засвідчує системність комеморативного явища. Саме вони викликають роздратування серед ідеологічно залежних та комуністично підданих соціальних груп в Україні, відвертих шовіністичних сил та прихильників міфічних «мир'їв», усіляких представників інтелектуально-ритуального шаманства. Брутальне заперечення факту Голодомору, до якого вони вдаються, не діє. Тому спостерігаємо пошук шляхів і форм деструктивної ревізії його причин і наслідків.

Ревізіонізм в історичній науці, але як метод критичного перегляду теорій і концепцій, явище звичне і нормальне. На початку 1990-х рр. українську історіографію охопила стихія системної ревізії радянського минулого, але наука позбулася ідеологічних схем і догм, інституційно та концептуально очистилась, інтелектуально збагатилась. Однак в історії народів існують явища-символи, знакові події, які вирізняють їх серед загалу, надають ознак і рис національної самобутності. До них можна віднести мову, звичаї, традиції, етнографічні й антропологічні типи людей.

Голодомор з мільйонами його жертв засвідчив руйнацію знакових і системних основ самобутності народу, тому постає логічним питання Символу жертвовності та Знаку самого злочину проти людяності. Найдоступнішою для сприйняття цієї трагедії виявилася статистична символіка, тобто загальна цифра померлих. Довкола неї й відбувається ритуальний історіографічно-демографічний дискурс, особливо у час цивілізаційного вибору України. Частина дослідників, дотримуючись меморіального складника трагедії Голодомору, прагне з'ясувати максимально вичерпну кількість померлих, а також потерпілих. Зазначений підхід не ігнорує академічного дослідження, тобто класичного наукового тлумачення статистично-демографічних матеріалів. Вони взаємопов'язані, позаяк загальна й повна цифра втрат означає повернення із забуття померлих у формі функціонально-меморіального Символу, тобто безособової фіксації жертв. Применшення

кількості полеглих від Голодомору, а також необгрунтоване збільшення їх суперечить принципам християнської моралі. Цинічною видається фраза «невже 3,5–4 млн жертв Голодомору мало», навіть у контексті доказу «апокаліптичної трагедії». Якщо нація не досягне консенсусу стосовно реальної кількості жертв Голодомору, то вона і надалі залишатиметься облудним електротомом, а її байдужим спогляданням будуть користуватися «псевдопророки» в «овечих шкурах». Вони і далі наповнюватимуть електронні декларації шестизначними цифрами сумнівних статків, саркастично реагуючи на зусилля істориків і демографів, що прагнуть відворити багатомільйонний код жертвовності української нації. Дивна змагальність громадян однієї країни: одні дбають про мільйонні статки з фіксацією на рахунках, інші – про меморіальну цифру жертв Голодомору, блукаючи між символами – від 3,5 до 7,5 млн осіб.

Організатори наукової міжнародної конференції, яка відбулася 4 жовтня 2016 р. у Києві, сподівалися на консолідацію інтелектуальних сил в Україні – насамперед професійних істориків, демографів, краєзнавців, які вивчають наслідки Голодомору 1932–1933 рр. Мета форуму полягала у науковому з'ясуванні загальної кількості жертв Голодомору, тому до участі були запрошені провідні вчені цієї галузі знань, однак відгукнулися не всі, зневажливо сприйнявши наш задум. До ідеї проведення цієї конференції застережливо поставилися й керівники Українського інституту національної пам'яті. Фізично та інтелектуально її підтримали українські історики, правники-міжнародники, юристи, літературознавці, краєзнавці з провідних університетів України, академічних інститутів. Долучилися дослідники з Казахстану, які вивчають Великий Джут казахів, колеги зі США. Загалом до обговорення суперечливих і дискусійних проблем зголосилося близько тридцяти осіб.

Представлені у збірнику матеріалів конференції доповіді її учасників є авторським ментально-світоглядним та науково-теоретичним тлумаченням подій і явищ, які відбувалися в Україні та окремих районах РСФРР. Тематично вони стосуються статистично-демографічної оцінки втрат населення у роки Голодомору, території його поширення, локальних і національних особливостей, історіографії висвітлення, політично-правової кваліфікації Голодомору-геноциду та ролі й місця доказової статистичної підстави, відображення його літературними засобами, порівняльного аналізу геноцидів ХХ століття у світі. При висвітленні досвіду встановлення загальної кількості жертв Голокосту євреїв у 1933–1945 рр. – біля 6 млн осіб – окреслено

принцип консенсусного підходу учасників статистично-демографічного дискурсу, починаючи від згадки цієї цифри письменником І. Еренбургом у 1944 р. Потрапивши до матеріалів Нюрнберзького процесу, вона набула юридично-процесуального статусу. До судового процесу і після нього, навіть і тепер, висловлювалися різні кількісні оцінки, але ніхто з порядних людей не заперечував самого факту злочину. З'ясування цифри полеглих жертв Голокосту тривало десятиліттями, але нижче 5 млн вона не опускалась, тобто було визнано статистичну межу.

Деякі українські і російські історики, які вважають себе сучасними моральними авторитетами в історіографії Голодомору та політичних репресій, сприймають «роздмухування» кількості його жертв «злочином перед полеглими». Це надто упереджене ставлення, абсолютно помилкове, а з меморіального боку справи – аморальне. Саме так, бо умоглядні цифри, а не документально встановлені, є аморфними й безособовими. Переглядаючи їх, ми заочно повертаємо забуті жертви геноцидів, навіть сотню чи тисячу, яку раніше не було враховано. Винних у Голокості переслідували роками, знаходили і публічно судили, адже не існує терміну давності злочину проти людяності. А статистику жертв Голодомору-геноциду, які, згідно з українським законодавством, є потерпілими, намагаємось ізолювати й законсервувати в гіпотетичних лабіринтах сучасних демографічних оцінок.

Українському суспільству важко далася політико-правова оцінка Голодомору-геноциду, якщо уважно прочитати статті правників-міжнародників (В.Василенка, М.Антонович), доповідь юриста-практика В. Удовиченка (займався слідством у Кримінальній справі № 475), матеріали різних парламентських слухань, так званих законодавчих ініціатив стосовно ревізії Закону України від 28 листопада 2006 р. про визнання Голодомору-геноциду. Суперечки між ученими засвідчують своєрідне інтелектуальне протистояння, яке не має ознак жорсткої конфронтації, але і корпоративного порозуміння також. Історики й демографи, особливо щодо тлумачення кількості жертв Голодомору, рухаються паралельними курсами, не перетинаючись на широтах теоретично-методологічних уподобань. А паралелі, попри невтішні геометричні теорії, мають перспективу для комбінування, навіть поєднання прикладного дискурсу. Важливим науково-дослідним напрямом може стати історично-демографічне дослідження порайонної смертності у роки Голодомору. Якщо вона є сталою і науково адаптованою статистично-демографічною величиною, тоді важливо з'ясувати наявне населення, тобто фізично присутнє

у селах на час Голодомору, виокремити його соціально-професійну структуру, статево-віковий склад. Подібні методики підрахунку представлені серед матеріалів конференції. Вони не універсальні, тому що універсальних не існує взагалі, а швидше прикладні. Однак пересічну порайонну смертність, яку можна встановити гіпотетично (демографи вже досягли певних успіхів) і шляхом прямої реконструкції (певний територіально-адміністративний сегмент відтворено), має бути помножено на загальну кількість сільського населення й максимально наближено до «хліборобське населення» – колгоспне селянство, одноосібників, окремі соціально-професійні групи села. Існують інші підходи, але всі разом вони наближають нас до усвідомлення максимально вичерпної кількості померлих від Голодомору.

Його жертвами були не лише померлі, але й потерпілі. На конференції вперше порушено питання про виокремлення двох соціальних груп серед жертв Голодомору: померлих, а також потерпілих, що зазнали морально-психічних травм, фізичних ушкоджень. Прикладна психіатрія має спеціальні формули статистичного виміру інтенсивності впливу екстремальних умов на психіку

людини. Вплив тривалого голоду на морфологічні зміни внутрішніх органів людини, її психіку, загальний фізичний стан і соціальну поведінку доведено соціологами й антропологами у 1920-х рр., тому є теоретичні і прикладні підстави для обґрунтування категорії потерпілих від Голодомору. Але це предмет спільного дослідження психологів, антропологів та істориків.

Конференція, обговоривши наукові доповіді та повідомлення, визнала науково обґрунтованою загальну кількість померлих від Голодомору – понад 7 млн осіб. Висловлено сподівання на співпрацю істориків та демографів, які безпосередньо вивчають статистично-демографічні наслідки Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні. Важливо системно і послідовно досліджувати реальну смертність у кожному районі шляхом комбінованого поєднання різних методик (гіпотетичне прогнозування, проект реставрації тощо), щоб досягти оптимального наукового висновку.

Василь Марочко,

*д-р. іст. наук, головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України*

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

ПРЕЗИДЕНТА ФУНДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ (ЧИКАГО, США)
МИКОЛИ КОЧЕРГИ

Шановний пане проректоре!

Шановні організатори й учасники конференції!

Як на мене, то українська спільнота давно вже чекала на подібне наукове зібрання, де буде конкретно поставлено питання про втрати нашої нації під час Голодомору 1932–1933 років. І не тільки власне в Україні, а й за її межами, де українці компактно розселилися. Бо мало добитися визнання цієї трагедії геноцидом, що вже зроблено Верховною Радою України, Апеляційним судом м. Києва, парламентами багатьох країн світу, – треба усвідомити ту величезну кількість жертв Голодомору. Адже кожна загинла людина – це втрата для всього людства, бо через свою передчасну смерть вона не змогла прислужитися ні рідному народові, ні світовій цивілізації.

Отож нам треба донести жах цієї трагедії до всіх. Успіх нашої конференції – це серйозний внесок у вивчення геноциду в контексті українства в цілому.

Я хочу подякувати насамперед ректорові Київського національного університету імені Тараса Шевченка Леонідові Губерському, який сприяв тому, щоб у цих стінах відбувалася наша конференція, колективу Національного музею «Меморіал жертв Голодомору», який узяв на себе основну місію щодо її організації, а особливо професорові Володимирові Сергійчуку, що не тільки відгукнувся на наше звернення серйозно вивчити проблему Голодомору як геноциду української нації й встановити бодай наближену до реальності кількість його жертв, а й дав потужний імпульс цьому поважному науковому зібранню.

Зі свого боку запевняю всіх вас, що ми в США будемо й надалі підтримувати ваші наукові пошуки в ім'я історичної правди.

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

ПРОРЕКТОРА З НАУКОВОЇ РОБОТИ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ВІКТОРА МАРТИНЮКА

Шановні учасники конференції!

Шановні присутні!

Ось уже понад чверть століття наш народ має змогу вшановувати пам'ять жертв страшної трагедії ХХ століття, коли на найбагатших у світі чорноземах більшовицька влада Москви заморила голодом мільйони хліборобів.

Скільки їх лягло в сиру землю тоді – про це й досі сперечаються українські історики. Частина їх використовує дані московських архівів, посиляючись на те, що документи архівів українських знищено в 1941 році. При цьому за основу беруться дані Всесоюзних переписів 1926, 1937 і 1939 років.

Дуже важливо, що нинішня конференція, з огляду на те, що зовнішні міграційні процеси з 1926 по 1932 рік не досліджені, а переписи 1937 і 1939 року сфальсифіковані, матиме змогу обговорити іншу методику підрахунку втрат від Голодомору, виходячи з базових даних кількості населення УСРР, у тому числі окремо сільського, станом на 1 січня 1932 року, тобто в переддень цієї трагедії. За такого підходу втрати сільського населення сягають щонайменше 7 мільйонів осіб, а не 3,5 чи 3,9 мільйона, як це вважалося донині.

Сподіваюся, що цю ініціативу нашого професора Володимира Сергійчука, який уже виступив з відповідними публікаціями, буде уважно розглянуто учасниками конференції й відповідно оцінено.

Бажаю всім учасникам конференції плідної роботи і високих результатів, які справді збагатять українську науку.

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

ОЦІНКА ЛЮДСЬКИХ ВТРАТ УСРР ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ ЗА ДОКУМЕНТАМИ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

У статті на основі ретельного дослідження українських архівів пропонується нова концепція підрахунку втрат УСРР від Голодомору 1932–1933 років. Зокрема, з огляду на відсутність документів органів статистики вказаного періоду щодо руху населення оцінюються матеріали відомчих, а також регіональних архівів, де збереглися необхідні первинні дані. Такий підхід дає змогу взяти за базовий відлік наявність населення в УСРР станом на 1 січня 1932 року, тобто в переддень Голодомору. А уточнення за первинними матеріалами з українських архівів офіційних даних Всесоюзного перепису 1937 року дозволяє визначити мінімальну кількість втрат сільського населення в 1932–1933 роках, яка становить щонайменше 7 мільйонів осіб.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років, документи українських архівів, втрати сільського населення УСРР.

Serhiychuk Volodymyr

REALISTIC ASSESSMENT OF USSR DEMOGRAPHIC LOSSES CAUSED BY THE HOLODOMOR IN 1932–1933 YEARS ON THE BASIS OF OFFICIAL DOCUMENTS OF UKRAINIAN ARCHIVES

On the basis of the thorough research of Ukrainian archives a new approach to counting demographic losses of Ukrainian Soviet Socialist Republic caused by the Holodomor of 1932–1933 was found. Given the lack of official statistical data of the specified period concerning the population movement, the materials from departmental and regional archives are taken as primary data. Thus we can start counting the population of the USSR since January 1, 1932, what was the eve of the Holodomor. When juxtaposing the data with Ukrainian archive materials of Soviet Union official census in 1937, the minimum number of rural population loss in 1932–1933 turns to be at least 7 million people.

Keywords: the Holodomor of 1932–1933, Ukrainian archive documents, loss of rural population in USSR.

Десятки років утверджувалося в нашій діаспорі переконання в тому, що Україна втратила від Голодомору-геноциду 1932–1933 років від 7 до 10 мільйонів людських життів. Про це, до речі, одразу ж писали німецькі дипломати, зокрема Генеральне консульство Німеччини в Харкові 11 грудня 1933 року повідомляло: «З достовірних джерел відомо, що, за офіційними оцінками, сім мільйонів жертв не становлять великої втрати, але це означає, що знищено четверту частину селянства, що навіть порівняно із жертвами світової війни є страшним числом» [5, с. 161].

Відповідні висновки робили й українські еміграційні дослідники. Наприклад, український економіст С. Сосновий, який у 1930-х роках працював у Держплані УСРР, тобто був обізнаною людиною, опинившись у повоєнний час в еміграції, надрукував свої висновки, в яких стверджував, що втрати від Голодомору 1932–1933 років становили 7465 тисяч осіб [17; 1950. – Ч. 10–11].

Відтак наша діаспора, розпочавши з 1953 року масове відзначення цієї трагедії, також використовувала вказані цифри. Скажімо, 2 серпня 1953 року в Манчестері (Великобританія) було проведено маніфестацію під гаслом «Обвинувачуємо Москву за смерть семи мільйонів українців, знищених голодом 1933 року» [17; 1953. – 22 жовтня].

З проголошенням незалежності дане твердження перейшло в Україну, і майже чверть сто-

ліття цей вираз сприймався свідомістю широких мас. Хоча професор Станіслав Кульчицький, якого першим з українських істориків було допущено до таємних архівів Кремля, не сприймав цієї цифри, залишаючись переконаним у тому, що втрати УСРР становлять 3,5 мільйона осіб [10, с. 62].

А за кілька тижнів до відкриття 7 листопада 2015 року у Вашингтоні Меморіалу жертвам Голодомору 1932–1933 років керівники п'яти українських наукових інституцій Північної Америки – Українського наукового інституту Гарвардського університету, Канадського інституту українських студій, Наукового товариства імені Тараса Шевченка, Української Вільної академії наук і Американської асоціації українських студій – звернулися до голови Оргкомітету Михайла Савківа-молодшого з проханням не вживати загальноприйнятую вже цифру втрат від 7 до 10 мільйонів, а обмежитися висновками професорів Андре Граціозі, Тімоті Снайдера і Станіслава Кульчицького, які стверджують, що ця трагедія забрала принаймні вдвічі менше життів нашого селянства. Бо інакше, мовляв, це викличе протести в певних антиукраїнських колах, чим негайно скористаються кремлівські пропагандисти, щоб звинувачувати українську науку в некомпетентності тощо.

З огляду на це Оргкомітет вирішив прислухатися до даного побажання. Відтак на церемонії

відкриття говорили про мільйони жертв, не конкретизуючи цифри. А можливо, ще й тому, що паралельно зі згаданим листом за океаном з'являється і суголосна київська публікація – стаття «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.» в «Українському історичному журналі», автори якої Н. Левчук, Т. Боряк, О. Воловина, О. Рудницький і А. Ковбасюк (демографи й історики) пишуть: «Упродовж 1932–1933 рр. близько 8,7 млн смертей у СРСР було спричинено голодом. Майже 98% цих втрат припадає на три радянських республіки: Україну (3,9 млн), Росію (3,3 млн) та Казахстан (1,3 млн). Якщо розраховувати відносні втрати, тобто в розрахунку на 1000 населення, Україна посідає друге місце після Казахстану. Втрати від голоду становлять 22% від загальної чисельності населення Казахстану, 17% – в Україні, 3% – у Росії та менше 2% – в інших республіках колишнього СРСР» [11, с. 87].

Обґрунтовують свої розрахунки втрат від голоду в тодішній УСРР названі автори чинниками як внутрішньої міграції (тобто механічного відпливу населення з сіл у міста в кількості 3388 тис. осіб за 1927–1938 рр.), так і зовнішньої, яку оцінюють у розрізі дев'яти потоків:

- 1) вивезення ув'язнених за межі республіки в 1928–1938 рр.;
- 2) виселення «куркулів» за межі УСРР у 1930–1933 рр.;
- 3) вимушена міграція за межі республіки в 1929–1933 рр.;
- 4) організовані сільськогосподарські переселення в інші республіки впродовж 1927–1929 рр.;
- 5) депортація поляків і німців у Казахстан 1936 р.;
- 6) еміграція євреїв за межі республіки в 1928–1938 рр.;
- 7) організований набір робочої сили з сільської місцевості на новобудови за межами України в 1935–1938 рр.;
- 8) переселення селян в Україну з Білорусії та Росії впродовж 1933–1934 рр.;
- 9) виселення куркулів із Середньої Азії в УСРР в 1931 р.

Можна було б повністю сприйняти такий підхід наших демографів і їхнього колеги зі США Олега Воловини, якби ці новації щодо створення методики підрахунку жертв Голодомору 1932–1933 років спиралися на бездоганність статистики, на яку вони посилаються. Однак, на нашу думку, вона не дає можливості найповніше оцінити втрати сільського населення УСРР, оскільки автори охопили великий період, протягом якого й досі не реконструйовано всі події, які впливають на загальний підрахунок.

Першою помилкою наших демографів у підрахунок втрат українського селянства в 1932–1933 роках, як на мене, необхідно вважати їхнє базове посилення на видані з Москви цифри Всесоюзних переписів 1937 і 1939 років по УСРР. Вони ж не тільки не дають можливості визначити міграційні потоки населення через відсутність відповідного запитання, як це було в попередніх переписах 1897 і 1926 років, а й грішать істотними неточностями в підрахунках.

Особливо це стосується останнього. Скажімо, за офіційними документами більшовицької влади відомо, що на початок 1939 року в Україні налічувалося 11195620 міських жителів, 19755848 – сільських, а всього – 30946218 осіб [14; 1939. – 2 июня].

Зовсім іншу картину подає начальник Управління народногосподарського обліку УСРР Рябичко в своїй таємній доповідній на ім'я голови Ради народних комісарів УСРР Коротченка від 30 січня 1939 року: міського населення – 10,6 мільйона, сільського – 18,6 мільйона, а всього – 29,2 мільйона осіб [22, Ф. 2. – Оп. 12. – Спр. 70. – Арк. 2].

Як бачимо, понад півтора мільйона населення УСРР в 1939 році було приписано, а це вже не дає демографам змоги одержати правильні висновки. Що ж стосується поданих з Москви результатів перепису 1937 року, який узагалі був засекречений, то в порівнянні з первинними документами, що лежать у Києві [23, Спр. 7163. – Арк. 24–46], цифру, за нашими підрахунками, збільшено на 532 тисячі осіб – до 28 387 609 [3, с. 58].

Крім застереження щодо взяття за основу сфальсифікованих переписів, особливо 1939 року, вважаємо помилковим включення до обрахунку 1937–1938 років, оскільки черговий Всесоюзний перепис населення відбувався на початку 1937 року і дані за період до наступного перепису – в 1939 році – вже відбивають зовсім інші події. Так, вивезення ув'язнених за межі республіки включно з 1938 роком охоплює період, коли відправляли з УСРР і тих, хто ставав «ворогом народу» вже ніяк не за «злочини», які інкримінувалися голодним людям у зв'язку з появою 7 серпня 1932 року так званого «закону про 5 колосків».

Подібне можна сказати і про міграцію євреїв за межі республіки в 1928–1938 роках у кількості 57 тисяч осіб, і про організований набір робочої сили з сільської місцевості на новобудови за межами України в 1935–1938 роках (170 тисяч осіб, за оцінкою вказаних авторів). Є питання і до оціненого авторами виселення «куркулів» за межі УСРР у 1930–1933 роках у кількості 364 тис. осіб.

Справді, колективізація дуже вплинула на долю працюючих і заможних українських селян, багатьом із яких довелося опинитися у віддалених районах СРСР. Часто постанови про розкуркулення і виселення відмінялися. Пере-

гляд протоколів виконавчих комітетів місцевих рад УСРР за 1932–1936 рр. свідчить, що на їх засіданнях регулярно розглядалися питання про повернення прав розкуркуленим. Наприклад, 14 січня 1933 року президія Костянтинівської міськради Донецької області поновила багатьох у виборчих правах. Тоді ж слухаються заяви про повернення громадян з куркульського табору – Сороки Ф.О., Неб і Приль про повернення батьків з куркульського табору (дозволити їм, оскільки ті непридатні для догляду) [22, Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 142. – Арк. 177–180].

На нові аспекти повернення виселених куркулів вказує постанова Костянтинівської міськради від 26 жовтня 1932 року: розглядаючи заяву розкуркуленої М. Левен з села Кіндратівки про звільнення з куркульського табору, ухвалено: Виходячи з того, що «гр. Левен М.А. належе до класу трудящихся і лише деякий час (10 місяців) була замужем за куркулем, з яким зв'язок порвала, повернути її з куркульського табору» [22, Оп. 8. – Спр. 324. – Арк. 34].

Цим же рішенням звільняються з куркульського табору Б.П. Бондаренко, оскільки він – виходець з батраків, та Андрій Василенко, що не належить до куркулів і має синів – червоних партизан [22, Оп. 8. – Спр. 324. – Арк. 34].

Тобто певна кількість куркулів і членів їхніх родин повернулися до рідних домівок і якщо залишилися живими, то були враховані під час перепису 1937 року замість померлих від голоду в 1932–1933 роках. І цю кількість можна встановити шляхом ретельного перегляду ухвал місцевих рад УСРР протягом 1932–1936 рр.

Крім того, аналіз згаданих вище протоколів місцевих рад свідчить про те, що багатьом розкуркуленим вдавалося уникнути виселення, якщо вони, зорієнтувавшись у ситуації, своєчасно встигли з родиною перебратися до промислових центрів Донбасу. Там їм вдавалося працевлаштуватися, оскільки новобудови вимагали робочих рук, а такий контингент був невибагливим до соціально-побутових умов, що влаштувало місцеве начальство. Однак надходив час призову їхніх дітей до армії й поставало питання про підтвердження їхніх громадянських прав. Ось чому 22 серпня 1932 року президія Маріупольської міськради затвердила списки позбавленців-допризовників, чиї батьки були розкуркулені не тільки з прилеглих до міста сіл, а й з різних областей УСРР: Олексій Ярошенко й Іван Шибко – із Зінов'ївського району, а Павло Бюличко – з Устимівського району тодішньої Одещини, Федір Водяницький – Близнюківського, Микола Усик – Решетилівського, Михайло Жук – Яготинського, Василь Прокуров і Микола Рубель – Опішнянського Харківської облас-

ті, Федір Зеленський – Бердянського, Микола Розумейко – Мелітопольського, Іван Доценко – Чубарівського Дніпропетровської області [22, Оп. 8. – Спр. 260. – Арк. 140–145].

Заступник повноважного представника ОДПУ по Східно-Сибірському краю Гарін і начальник відділу спецпереселенців Веверс 17 липня 1931 року повідомляли своє московське керівництво: «Поскольку в Сибирь были направлены только главы семей, постольку они в подавляющем большинстве, как одинокие, бежали. Также бегут по этой же причине и женщины с детьми, мужья которых находятся в других местах СССР, в частности, в Архангельске, в лагерях ОГПУ и т.д.» [13, с. 235].

Тобто треба ретельно переглянути всі доступні документи, аби остаточно визначитися з масштабами куркульської міграції, що надзвичайно важливо при встановленні кількості жертв Голодомору.

У цьому контексті також важливо визначити реальну наявність в УСРР у 1932–1933 роках раніше засуджених селян, що відбули вже покарання й повернулися додому. Є звернення генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора до Сталіна від 5 квітня 1934 року, в якому він, повідомивши про те, що за 1929–1933 роки «за невиконання зобов'язань по хлібозаготівлі, посівних планів і т.п., а також за різні незначні проступки на різні терміни засуджено велику кількість колгоспників і одноосібників, котрі потім вступили до колгоспів», просить дозволу зняти з них судимість, тим паче, що абсолютна більшість відбула покарання й «нині чесно й добросовісно працює в колгоспі» [23, Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6580. – Арк. 7].

Хотілося б одержати від авторів названої статті переконливіші факти щодо вимушеної міграції українського селянства та його організованого набору за межі УСРР до 1932 року. Особливо важливо було б одержати цифру так званих «поворотців», тобто тих, хто виїхав, а невдовзі з різних причин повернувся. У кількісному визначенні рух населення з УСРР на колфонди союзного значення, за нашими підрахунками, у 1927–1929 роках становив 135 тисяч осіб, 40 тисяч з яких повернулися назад [22, Ф. 27. – Оп. 12. – Спр. 946. – Арк. 1].

Не могли всі українські селяни перебратися в місто, як у цьому нас хочуть переконати і російські дослідники О. Шубін і В. Жиромська. Мовляв, за словами останньої, «крестьяне, бежавшие из украинских деревень, нужны были украинской индустрии. Вот и ставили местные власти свои заградотряды с приказом – не выпускать, а у российской стороны у таких же заградотрядов приказ был – не впускать» [15, 2006. – 6 декабря].

Ці слова В. Жиромської, як можемо переконалися з офіційних документів, повністю суперечать постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 22 січня 1933 року про заборону виїзду голодним українським селянам до Росії й Білорусі по хліб, тобто зовсім з інших мотивів. І не поглинула українська індустрія всіх голодних селян України – лише незначну частину, бо городян в УСРР з 1926-го по 1937 рік стало більше тільки на 4 мільйони.

А надлишок сільського населення за ці роки мав зрости в цілому до 9 457 316 осіб; заступник наркома землеробства УСРР Луценко вважав, що його можна задіяти завдяки: а) інтенсифікації сільського господарства, б) розвитку промисловості, в) розвитку експорту, г) кустарних промислів, д) меліорації невдобних земель, е) переселення на південь України. І, нарешті, той надлишок сільського населення, який не буде поглинений цими галузями народного господарства, становитиме контингент майбутніх переселенців з України» [22, Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 7].

Тобто за браком земельних ресурсів могло бути виселено 5 215 071 особу [22; Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 24].

Однак цього не сталося, оскільки український селянин не поспішив на обіцяні землі далеко від рідного краю. Так, п'ятирічним планом переселення з УСРР на колективні фонди передбачалося відправити 182 000 родин, або 910 000 осіб. Фактично за 1927/28 і 1928/29 роки переселено відповідно родин 9244 і 13 419. У 1929 році до Сибіру з УСРР переселилося 486 українців, у 1930-му – 862 [22, Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 715. – Арк. 7].

Тож з огляду на реальну млявість переселенських процесів за межі УСРР немає підстав вважати, що вони істотно вплинули на зменшення сільського населення України наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Очевидно, саме в цей період українське село вже забезпечило промислові центри робочою силою, особливо в Донбасі. Зокрема, 17 квітня 1932 року президія Лисичанського райвиконкому констатувала, що «рознярядку на переведення робочої сили для промисловості вважати нереальною в зв'язку зі значним рухом сільського населення району та повною вичерпаністю наявних ресурсів вільної робочої сили по колгоспах» [22, Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 323. – Арк. 219 зв.].

І це також не значить, що весь приріст міського населення за 1927–1936 роки в кількості 4300 тисяч стався тільки за рахунок відтоку з українського села. Тож цілком погоджуємося з В. Цапліним, що й ці дані не можна вважати остаточними, оскільки «потрібен глибокий аналіз усіх матеріалів руху населення, які зберег-

лися, відтворення показників перепису 1937 р., їхній порівняльний аналіз з переписами 1926 і 1939 років... Для мене безумовно, – писав В. Цаплін, – що найголовнішим у прагненні викрити підсумки природного руху населення і перепису 1939 р. було бажання приховати розміри масового знищення населення в 30-і роки. Загинули мільйони з статистики зникають. Їх просто не було» [21, с. 181].

Українське місто зростало в цей час за рахунок насамперед власного природного приросту і механічного припливу робочої сили, в тому числі і з Росії, починаючи ще з будівництва Дніпрогесу в 1927 році. А як тільки почали ставати до ладу нові заводи в УСРР, то передбачалося забезпечувати їх кваліфікованою робочою силою саме з Росії. Неважко переконалися, чим це оберталось на 1932–1933 господарський рік (починався з 1 жовтня) для нових заводів, які проектував, скажімо, Діпромаш: туди було необхідно залучити 70490 робітників, в тому числі 1832 висококваліфікованих. Для Харківського тракторного – всього 15 460, високої кваліфікації – 776 [22, Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 5625. – Арк. 148].

Ці переселенці перебиралися не одинаками, а з родинами, потім кликали родичів, знайомих. Наприклад, керуючий Українською конторою «Нафтопровідскладбуд» Верховський, якого перекинули з Липецька, привіз із собою таких працівників: Я.Л. Бухштабера, А.Б. Аксельруда, А.А. Гурвича, З.І. Шелехову (дружина), В.М. Карпана, Г.Д. Доліна, Ф.М. Цукерман (сестра), М.І. Шварцман, Я.І. Бердичевського, Ю.Г. Негруша, Н.М. Каца та інших [22, Ф. 2. – Оп. 12. – Спр. 1. – Арк. 143–147].

Так, завозили з Росії й Білорусі, відмовляючи своїм голодним селянам, які прагнули влаштуватися на заводи й фабрики, аби одержати продовольчий пайок. Скажімо, 26 жовтня 1932 року політбюро ЦК КП(б)У постановило, що з 48 961 необхідного робітника для вугільних шахт Донбасу на четвертий квартал 1932 року 20 000 повинна покрити Україна, а 28 961 – БСРР і РСФРР. Зокрема, з БСРР мали надіслати 8200 осіб, Татарстану – 9000 і ЦЧО – 11 760. Водночас спочатку у вугільну галузь Донбасу на 1932 рік планувалося завербувати всього 23 200 робітників: 6225 з УСРР, 1575 місцевих, 5000 з ЦЧО, 7500 – з Татарстану і 2500 з Білорусі [23, Спр. 5315. – Арк. 17].

Непереконливе і твердження авторів щодо різкого збільшення смертності власне міського населення УСРР в 1933 році. На наш погляд, вони не взяли до уваги того, що висока смертність городян у вказаний час пояснюється не тільки напливом голодних селян до міста, звідки багато з них уже не повернулися до рідних хат, а й тодішнім

підпорядкуванням значної кількості сільських рад міським. Наприклад, у Київській області було дві міськради, до складу яких включалося чимало населених пунктів з сільським населенням. Скажімо, на території Житомирської міської ради мешкало 112 тис. осіб, але справжніх городян нараховувалося тільки 77,1 тис., інші були жителями 20 сільських рад. Київській міській раді підпорядковувалося тоді 67 сільських рад, відтак із загальної кількості населення в 769,9 тис. міського було лише 612,9 тис. осіб.

У тодішній Вінницькій області Бердичівській міськраді було підпорядковано 38 сільських рад, Вінницькій – 33, на Дніпропетровщині 4 міськради керували життям хліборобів: Дніпропетровська мала в підпорядкуванні 26 сільських рад, Запорізька – 62, Кам'янська – 12, Криворізька – 35. На Донбасі таких міськрад було 12, на Харківщині – 4, Одещині – 4, Чернігівщині – 1, в Молдавській Автономній Республіці – 1.

Скажімо, провідний спеціаліст Державного архіву Житомирської області Руслан Кондратюк зазначає, що понад 50 відсотків померлих, зафіксованих у Житомирі в 1932–1933 роках, не були власне тамтешніми городянами. Це були «голодуючі з довколишніх сіл, які померли на міських вулицях та в лікарнях, в'язні місцевого Будинку примусових робіт (БУПР) та Поправно-трудова установа (ПТУ). Остання група найбільш показова. Як свідчить аналіз документів, переважну її частину становлять селяни розкуркулені та заарештовані за «саботаж», крадіжку колосків на полях, інші прояви невдоволення політикою радянської влади. Географія таких постраждалих надзвичайно широка – від мешканців прилеглих сіл до жителів Шепетівського, Славутського, Старокостянтинівського, Могилів-Подільського та інших адміністративних районів, які входять нині до складу Хмельницької, Вінницької, Черкаської, Київської та інших областей України» [6, с. 19].

У цьому мартиролозі кілька сотень свідчень про померлих на вулицях Житомира чи приміських сіл невідомих, малюків, жінок і чоловіків, яким записано такий діагноз: «параліч серця, виснаження» [6, с. 202–225].

Нами виявлено ще одне джерело, яке вказує на штучне збільшення смертності власне міського населення УСРР під час Голодомору 1932–1933 років. У книгах реєстрації актів громадянського стану про смерть за 1932–1933 роки в Сталінському районі Запоріжжя, наприклад, зустрічаємо велику кількість документів, які засвідчують, що в цьому місті масово вмирали ув'язнені більшовицькою владою хлібороби з багатьох регіонів республіки [7, Ф. 5593. – Оп. 13. – Спр. 276, 313, 314, 315, 316, 317, 321].

У згаданих книгах реєстрації актів громадянського стану також велика кількість свідчень про смерть дітей тамтешнього Будинку немовляти. В багатьох з них незвичні для українців імена і прізвища: Бернард Шоу, Аркадій Бенеш, Дем'ян Бедний... Так називали підкинутих голодними сільськими матерями безіменних дітей, котрі через якийсь час помирали, – понад 700 таких жертв зафіксовано документами цього закладу. Зрозуміло, що далеко не всі вони були від народження міськими жителями.

Чи було здійснено подібну перевірку обліку смертності по кожному населеному пункту УСРР у січні – березні 1933 року? Ні, звичайно. Хоч подібна ситуація складалася тоді скрізь. Наприклад, на хуторі Селище Кишеньківського району тодішньої Харківської області в погребі було виявлено 17 трупів, які протягом тривалого часу зібрав мешканець Сердюк [23, Спр. 6275. – Арк. 129].

Не всюди місцеві керівники, налякані можливістю відповідальності за високий процент смертності, наслідувалися показувати справжню картину цієї трагедії. Скажімо, на це вказується в донесенні начальника політвідділу Треповської МТС від 9 березня 1933 року: «Характерним явищем було те, що в партячейках окремі комуністи приховували від РВКів і від політвідділів смертність, не ставили цього питання» [23, Спр. 6275. – Арк. 133].

У своїй книзі С. Кульчицький наводить факти про те, що в Піщанській сільраді Дніпропетровської області було виявлено недооблік померлих близько 300 осіб, у Києві – 5481 [10, с. 48]. Там же Г.Єфіменко наводить доповідну записку заступника наркома охорони здоров'я УСРР Хармандар'яна до Косіора від 6 червня 1933 року, де той пише: «Безсумнівним слід вважати значно применшені цифри померлих, так як перевірка на місцях та ретельне дослідження місцевого матеріала свідчать про значно більші цифри: так по Сквирському району з 1.01 по 1.03 по звітним даним померло 802 чол., тоді як перевіркою встановлено на 15.01 1773 смертельних випадки, у Володарському районі на 1.03 говориться про 742 смерті, тоді як насправді до цього часу померло більше 3000 чол.» [1, с. 78].

Ці дані про втрати українського селянства стосуються січня–березня 1933 року. А якщо врахувати те, що, за висловом професора С. Кульчицького, «апогей Голодомору припадає на червень 1933 року, коли статистичні органи реєстрували в селі десятикратно більшу смертність, ніж нормальна (ми знаємо тепер, що насправді було зареєстровано не більше половини смертних випадків)», то чи можемо обмежитися визначеною ним кількістю жертв Голодомору?

Зрозумівши, яких великих втрат зазнало українське село, більшовицьке керівництво УСРР вже з початку 1933 року почало приховувати реальні дані руху населення в республіці. Так, у виданих Управлінням справами Раднаркому УСРР адміністративно-територіальних довідниках по кожній області, де вміщуються навіть дані про виконання взимку 1933 року хлібозаготівель з урожаю 1932 року, поточна кількість населення вказується станом на 1 січня 1932 року. Водночас із підготованих до друку таблиць вилучаються дані про кількість сільського населення. А у виданому в 1936 році довіднику «Райони УСРР» кількість населення вказується станом нібито на 1 січня 1933 року, хоча наведені показники мало чим відрізняються від заявлених ще в жовтні 1932 року даних про кількість контингенту, який мають забезпечувати сіллю й сірниками. Так от, на IV квартал 1932 року населення УСРР за цим критерієм рахувалося в кількості 31 909 тис. осіб [23, Спр. 5458. – Арк. 48].

Це тепер уже відомо, що «після XVI з'їзду ВКП(б) за вказівкою Сталіна було запроваджено практику коригування демографічної статистики та переслідувань провідних учених-демографів. Використання офіційних статистичних довідників першої половини 1930-х років дозволяє простежити лише, на жаль, окремі тенденції в динаміці народонаселення. Недооблік смертей у 1930–1933 рр. у СРСР за окремими джерелами становив 94%... Недооблік смертності ЗАГСами в окремих випадках удвічі перевищував зареєстровану кількість» [12, с. 277].

Це не тільки висновок українського дослідника, який посилається на московські архіви. Подібні твердження можна почути і від російських учених. Скажімо, часто цитований професором Кульчицьким директор Центрального державного архіву народного господарства СРСР В. Цаплін пише, що в ті роки в Центральному управлінні народногосподарського обліку Держплану СРСР «очевидно, цілеспрямовано велися два розрахунки природного приросту населення: один для преси, другий для службового користування» [21, с. 180].

До речі, цей автор вважає, що в даний період не було зареєстровано в ЗАГСах смертей 3,8 мільйона осіб [21, с. 178].

У відомому тепер «Кон'юнктурному огляді руху населення СРСР за 1930–1934 рр.» зазначається, що висока смертність за 1933 рік прямо пов'язана з Україною, бо «за даними УСРР кількість померлих становила 2,9 млн осіб, тобто більше половини померлих від голоду в СРСР, між тим, коли кількість населення України складає тільки п'яту частину населення СРСР» [21, с. 178].

І це не випадково, оскільки на той час статистика вже перестала бути дзеркалом суспільних процесів і перетворилася в засіб ілюстрації досягнень і успіхів соціалістичного будівництва. Все, що свідчило про непринадність дійсності чи не відповідало «лінії», ретельно приховувалося, переконаний іще один російський автор (2, с. 6–63).

Сумнівалися в правдивості обліку населення і фахівці-статистики УСРР. Так, доповідаючи 22 квітня 1935 року секретарям ЦК КП(б)У Косіюру і Постишеву під грифом «цілком таємно» про наявність населення в УСРР на 1 січня 1933 року в кількості нібито 31 901,4 тисячі осіб, на 1 січня 1934 року – 30 665,3 тисячі, а на 1 січня 1935 року – 30 743,5 тисячі, начальник Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР О. Асаткін, зокрема, зазначав: «Правильність цих чисел викликає великий сумнів внаслідок абсолютно незадовільного стану існуючих статистичних джерел про рух населення: поточної реєстрації актів цивільного стану й обліку переписування населення. Справа реєстрації актів цивільного стану стала погіршуватися з 1929 р. – з часу ліквідації апарату ЗАГС, що існував у складі органів НКВС: було відсутнє нормальне постачання сільрад актовими книгами, реєстрація часто здійснювалася на клаптиках паперу, плуталася нумерація, записи не оформлялися офіційними особами (головою і секретарем сільради), не завжди підкріплювалися встановленими законом свідками і документами.

Склад осіб, які вели реєстрацію актів цивільного стану, як виявилось під час спеціального обстеження ЦУНГО СРСР, був засмічений класововорожими елементами – куркулями, колишніми попами, розтратниками і т. д.

Такий стан не міг не призвести не тільки до помилок, але іноді і до прямих свідомих викривлень дійсності, для використання недоліків у справі обліку населення з метою прямого шкідництва» [23, Спр. 6762. – Арк. 1].

Начальник УНГО О. Асаткін якраз спеціально зупиняється на статистиці 1932–1933 років. Але, визнаючи катастрофічну відсутність приросту населення в 1933 році (від'ємне сальдо згідно з офіційними документами тоді становило 1 379 571 особу), він піддає сумніву цей показник: різке зменшення населення України можна пояснити не тільки інтенсивною міграцією в 1932–1933 роках і збільшенням смертності. Мовляв, тут не тільки помилки, але і неправильний поточний облік населення [23, Спр. 6762. – Арк. 2].

Тим часом Всесоюзний перепис населення рік у рік переносився. Спочатку постановою ВЦВК і Раднаркому СРСР його було призначено на грудень 1933 року, 15 квітня 1933 року – відкладено

до початку 1935 року, 26 червня 1934 року – перенесено на січень 1936 року, через рік, 15 червня 1935 року – перенесено на грудень 1936 року і, нарешті, 28 квітня 1936 року остаточно призначено на січень 1937 року [8, с. 170].

Коли ж стало відомо про катастрофічне зменшення населення УСРР у 1937 році в порівнянні з 1926 роком, то вже цитований вище Асаткін побачив причини вже тільки в його міграції. Зокрема, він писав, що «пояснення цьому явищу треба шукати <...> у збільшеному пересуванні населення за межі УСРР», а оскільки «облік механічного населення поставлений в УСРР, як і по всьому СРСР, абсолютно незадовільно, то опиратися на цифри такого обліку немає ніякої можливості» [23, Спр. 7163. – Арк. 17].

Уточнюючи, що за останні 10 років міграційне сальдо між УСРР та іншими республіками СРСР становило 600 тисяч, він іще додає спеціальні види міграції населення: розкуркулених 1 мільйон (чого, як відомо, не було), вивезених у плановому порядку поляків, німців, євреїв 200 тисяч осіб, призваних до лав РСЧА 600 тисяч, тобто всього 2400 тисяч осіб [23, Спр. 7163. – Арк. 18].

На цю причину Асаткін ще раз наголошує наприкінці своєї доповідної: «зменшення підсумків і зменшення населення на час перепису сталося винятково за рахунок міграції за межі УСРР», а от «якість матеріалів перепису населення УСРР безумовно добра. Матеріали й підсумки перепису цілком достовірні, що підтверджується даними контрольних обходів, звіркою результатів перепису з книгами сільського обліку і спеціальною перевіркою, здійсненою працівниками ЦУНГО Держплану СРСР» [23, Спр. 7163. – Арк. 22].

З усього видно, що цей чиновник передбачав: за провали планів зростання населення (Сталін визначив щорічне збільшення в три мільйони) відповідальність перекладуть на статистиків, тому й намагався відвести від себе очікуваний удар заздалегідь, хоч мав знати, принаймні, що з УСРР не вивозили мільйон розкуркулених.

Так, у демографічній історії нашої країни багато білих плям. З кінця 20-х і до середини 50-х років ХХ ст., що визнають і російські вчені, не було достовірних даних про рух населення і його кількість. Демографічна статистика не уникла приписок, випадкових і зумисних викривлень, а деякі її дані перебували на грані прямої фальсифікації. В першій половині 30-х років поточний облік руху населення був настільки поганим, що на окремих територіях взагалі не проводився. Наявні уривчасті дані про кількість і рух населення суперечать одне одному, вимагають уточнення й коригування, а підсумки переписів населення 1926-го, 1937-го і 1939-го рр. потребують критичної переоцінки [1, с. 34].

Таким чином, сталінська статистика, яка вже з січня 1933 року перестала бути чесною в питаннях руху населення УСРР, не дає можливості демографам встановити точні дані втрат під час Голодомору 1932–1933 років. Однак, ставлячи під сумнів імовірність кількісних показників переписів 1937-го і 1939 років, вважаємо, що все-таки можна ретельніше дослідити рух населення в УСРР у 1932–1936 роках, і це дасть змогу точніше встановити кількість жертв Голодомору.

На нашу думку, в ситуації з неповною джерельною базою щодо міграційних процесів в УСРР в 1929–1931 роках, необхідно взяти за основу поточний облік населення станом на 1 січня 1932 року, оскільки маємо на цю дату показники наявності мешканців як села, так і міста. У кожному з виданих у Харкові Управлінням справами Раднаркому УСРР восьми довідників з основних статистично-економічних показників господарства районів відповідних областей і Автономної МСРР перший розділ «Територія та населення» супроводжується спеціальним поясненням до таблиць: «Відомості про територію та населення складено за станом на 1 січня 1932 року за матеріалами Центральної Адміністративно-Територіальної Комісії при ВУЦВКу, що їх одержано від районних виконавчих комітетів» [9, с. 5].

У цілому ж населення УСРР на той час, згідно з цими довідниками, становило 32 680,7 тис. осіб населення: міського – 7 127,7 тис., сільського – 25 553,0 тис. [9, с. 8].

Зрештою, це фактично відповідало розрахункам відомого українського демографа А. Хоменка, згідно з прогнозами якого на 1 січня 1931 року населення України мало зрости до 31 159 тисяч, у тому числі сільського до 25 532 тисячі і міського – до 5627 [20, с. 198].

Щоправда, не відважуючись «узяти на увагу характер майбутнього обміну населення поміж містом і селом, бо в даному разі все залежить від розвитку господарства», не обчислював А. Хоменко і можливих переселень за межі України. Але водночас він наголошував: кількість українців у межах СРСР з 1897-го по 1926 рік збільшилася на 54,2 відсотка, а росіян – лише на 42,5. Відтак частка українців як в Україні, так і в цілому по СРСР стає чимраз більшою, тоді як відсоток росіян зростає повільніше [19, с. 192].

Подібна тенденція руху населення України, зокрема сільського, спостерігається з 1924 року. І хоч темпи зростання його зменшувалися, однак щорічний приріст вказував на можливе одержання саме такого результату, який зафіксовано у матеріалах Управління справами Раднаркому УСРР станом на 1 січня 1932 року:

Області	1926 р., тис	1932 р., тис	1937 р., тис	1937 р. в % до 1926	1937 р. в % до 1932
Київська	4 748 237	5 257,8	3 786 939	79,7	72,0
Чернігівська	2 444 022	2 581,4	2 194 462	89,7	85,0
Вінницька	3 829 831	4 233,8	3 456 669	90,2	81,6
Харківська	4.747.282	5 035,9	3 469 456	73,0	68,8
Дніпропетровська	2 916 426	3 116,9	2 152 859	73,8	69,0
Одеська	2 455 291	2 637,4	1 899 485	77,3	72,0
Донецька	2 032 386	2 157,6	1 392 845	68,6	64,5
Молдавська АСРР	489 638	536,2	473 127	96,6	88,2
Українська СРР	23 663 113	25 550,3	18 825 842	79,5	73,6

Згідно з цими даними, втрати сільського населення становлять 6 724,5 тис. осіб. Але якщо врахуємо дві третини від загальної приписки в перепису 1937 року, 532 тисячі, тобто 351,1 тис. осіб, то сільське населення зменшилося на 7 075,0 тис. осіб. Знову ж таки, коли додаємо приріст сільського населення до 1937 року – 760,9 тис. (дві третини, що припадали на село від загального приросту в кількості 1 152,9 тис. в 1932-му і 1934–1936 роках), то втрати становлять 7 835,9 тис. осіб.

Проте до встановлення конкретної цифри шляхом ретельної перевірки всіх обставин цієї трагедії, на нашу думку, виправдано сьогодні називати мінімальну цифру втрат 7 мільйонів.

А тим часом необхідно продовжувати цілеспрямований пошук, який додасть до цієї поки що приблизно визначеної кількості жертв багатьох іще й досі не врахованих. І йдеться не тільки про тих, хто загинув від голодної смерті на українському чорноземі, а й про всі жертви, спричинені Голодомором.

По-перше, чомусь мовчимо про ще один міграційний потік у 1932–1933 роках – тисячі голодних українських селян, які намагалися через поліські болота, Збруч і Дністер дістатися до Польщі й Румунії, але були розстріляні радянськими прикордонниками або не допливли до рятівного берега, де сподівалися дістати такого жаданого хліба.

Під заголовком «Дністер багриться кров'ю» львівська «Свобода» тоді повідомляла: «...група з трьох утікачів намагалася переплисти на румунський бік. Більшовики відкрили вогонь з кулеметів. Один ранений втікач втопився, другий вернувся до більшовицького берега, де його тут же добили, а третій дістався на другий беріг, але такий поранений, що не можна було з ним говорити. Все це діялось на очах людей в год. 4-ий по полудні» [16, 1933. – 13 серпня].

Ті ж, котрим пощастило, вже не повернуть-ся до УСРР до 1937 року. І їх також були тисячі. Тобто вони не стали тоді городянами: це також втрати для УСРР, спричинені Голодомором.

По-друге, чи враховані тих селян, які за невиконання непосильних хлібозаготівель стали жертвами судових репресій, організованих так, «чтобы твердостью, быстротою применения и надлежащей политизацией всего процесса судебного нажима обеспечить максимальный эффект судебного вмешательства»? У що це вилилося, можна дізнатися зі звітів генерального прокурора і наркома юстиції УСРР Полякова: після введення в дію Закону від 7 серпня 1932 року станом на 25 листопада 1932 року вже було засуджено близько 37 тисяч селян. У тому числі 500 особам було винесено смертний вирок: за половину серпня розстріл застосований до 27 засуджених, за вересень – до 193, за жовтень – до 121, за листопад – до 159. А за час від 26 листопада до 7 грудня до розстрілу було засуджено 137 осіб [23, Спр. 5491. – Арк. 172, 173].

Подібне тривало і в 1933 році. За січень 1933 року в Харківській області засуджено до розстрілу 117 осіб. За першу п'ятиденку лютого в Дніпропетровській області до смертної кари засуджено 44 особи... [23, Спр. 6353. – Арк. 80, 151].

Чи скрізь враховували померлих від голоду в камерах попереднього ув'язнення? Так, у Зінов'ївському ДОПРі у грудні 1932 року таких було 20, у січні 1933-го – 117, лютому – 163, за 13 днів березня – 105 [23, Спр. 6390. – Арк. 61].

Чи пораховано подібні втрати по всіх місцях позбавлення волі, в яких каралися наші селяни, що вже були зняті з обліку за місцем проживання?

31 березня 1933 року нарком юстиції й генеральний прокурор УСРР В. Поляков рапортував генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору, що за період від 27 листопада 1932 року на північ вивезено 86 884 правопорушників з числа селян, яким інкримінувалися злочини за «посягання на соціалістичну власність» або злісне невиконання хлібозаготівель [23, Спр. 6390. – Арк. 71]. Скільки їх там померло від голоду, застудних хвороб і непосильної праці? Відомо, що в 1932 році вмерло з числа «куркульського заслання» 87,7 тис. осіб, а в 1933 – 151,6 тис. [9а, с. 147]. Скільки з них українців – ніхто ще не порахував.

Ота більшовицька твердість у здійсненні репресій за невиконання хлібозаготівель призвела до трагічних наслідків, що супроводжувалися новими втратами: дружина члена управи артілі «Восход» Волноваського району Донецької області, якого притягнули до відповідальності за нібито розтринькування колгоспного хліба, зарубала сокирою двох дітей і намагалась повіситися... [23, Спр. 6353. – Арк. 6].

До жертв Голодомору необхідно віднести й ті смерті, що спричинилися безоглядним вилученням продуктів. Так, на Чернігівщині середняк Болоховець, що вже виконав рознарядку станом на 16 грудня 1932 року і від якого вимагали й далі здавати хліб, вилучивши всі наявні для харчування родини продукти до нового врожаю (збіжжя – 116 кілограмів, картоплі – 19, віки – 4, проса – 11, квасолі – 3, соняшнику – 10 і 10 голівок маку), повісився [23, Спр. 6353. – Арк. 7].

А селянин Коломієць з Нововолодимирівки Олександрівського району Дніпропетровської області, в якого 10 січня 1933 року намагалися забрати продукти, убив з рушниць керівника комісії й активістку, а сам, забравши дружину й харчі, зник із села [23, Спр. 6353. – Арк. 8].

Голова сільради в селі Сорочинському Бобринецького району Шевченко й секретар партосередку Скалій, запідозривши колгоспника Неграша в крадіжці, убивають його по дорозі в міліцію. Колгоспника Дем'яна Ключка, який копав картоплю на городі, вбили на місці. Через кілька днів помирає побита ними біднячка Дубівка, як і побиті старшим конюхом колгоспу імені Сталіна хлопчик Андросов і дівчинка Бережицька... [23, Спр. 6390. – Арк. 128].

Колгоспника Вербицького з Новоолександрівки побили до напівсмерті й закопали, він вибрався з ями, доліз до дому й помер. Його односельця Йосипа Цапенка член сільради Пономаренко прив'язав за шию до хвоста коня й гнав того, поки бідолаха не впав і не вмер [23, Спр. 6390. – Арк. 128].

У селі Долина секретар партосередку Іванченко й прикріплений до молотарки Адаменко так знущалися з комсомольця Лабенка, що останній не витримав і повісився [23, Спр. 6390. – Арк. 128].

Де статистика подібних випадків? Хіба вона не спричинена організованим Голодомором?

По-третє, не треба забувати, що поверталися і з міста до села. Наприклад, 150 тисяч не одержали паспортів у Харкові, Києві, Одесі, Сталіно, Дніпропетровську та Вінниці, тому змушені були залишити місто. З офіційної кількості висланих понад 30 тисяч припадало на колишніх заможних селян, 40 тисяч – на так звані паразитичні елементи й 15 тисяч – на робітників, які не мають постійної роботи [5, с. 269].

Ще одна хвиля поворотців: у липні 1934 року великі харківські заводи звільнили 8230 осіб,

тракторний – 3227, з них 936 заможних селян [5, с. 269]. Вони поверталися в село, заповнюючи місця вимерлих від голоду.

Мовчимо чверть століття іще про один напрямок пошуків: не досліджено фактично жодного масового поховання голодних людей біля залізничних станцій, де лежать невідомі ходаки по хліб, чиї трупи скидали в загальні ями без належної реєстрації. Відтак у прилеглих до того ж, скажімо, Миргорода селах родичі зниклих безвісти думають, що ті загубилися десь на просторах Росії в пошуках продуктів, а насправді вони лежать неподалік рідних хат у сирій землі, бо влада не пустила їх по хліб до Росії. А скільки таких поховань біля залізничних станцій по всій Україні?

А хіба розкопано ту велетенську братську могилу біля Дніпрогесу в Запоріжжі, куди сходилися голодні з околиць у сподіванні на пайок будівельника, але їх, зовсім знесилених, ніхто не взяв на роботу й вони померли безіменними...

Ще одне джерело можливих втрат – це відкликани в 1932 році з армії сини розкуркулених. Ухвал президій райвиконкомів УСРР з того часу дуже багато збереглося в архівах. Так, 27 січня 1932 року президія Попаснянського райвиконкому ухвалила рішення про відкликання з лав Червоної армії Івана й Сергія Лебеда зі Сколеватської сільради, Данила Белька – з Берестівської, Василя Орленка – з Василівської – як дітей куркулів [22, Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 319. – Арк. 33].

Якщо їм пощастило перебратися до українських міст, то вони, поповнивши лави робітників, могли врятуватися – у рідних селах їх чекала, як правило, доля земляків під час Голодомору.

Недослідженою проблемою залишається канібалізм. В українському селі він не мав тих класичних ознак, що становлять елементи своєрідної культури, наприклад, окремих африканських племен. Український канібалізм 1932–1933 років – це, як правило, відчай збожеволілих від голоду людей, котрі прагнули врятувати ще живих за рахунок визначених жертв. Тобто це був свого роду канібалізм в ім'я життя. Скільки було його жертв – досі загадка.

І чи не найголовніше: а хто рахував, скільки конкретно завезено в українські міста заробітчан з Росії та інших радянських республік? Адже в переписі 1937 року, який показав зменшення населення УСРР у порівнянні з 1926 роком, вони фактично займають місця тих, кого Україна втратила за цей період.

Саме ці факти – ще раз наголошуємо – і дають нам підставу говорити про втрати України під час Голодомору 1932–1933 років щонайменше в 7 мільйонів життів.

Але ми не можемо відсторонитися і від втрат тих українців, які заявляли про свою національну ідентичність і за межами УСРР – тільки

в Російській Федерації за переписом 1926 року їх налічувалося близько 7 мільйонів. А 1937 року ця цифра зменшилася до 3 087 022, хоча, зрозуміло, українці продовжували народжуватися на всіх територіях їхнього розселення за межами УСРР у вказаний історичний період. Де ж тоді вони поділися?

Але саме в цих регіонах Росії на той час масово заявляли про себе українці, що засвідчено Всесоюзним переписом 1926 року. А ми й досі не маємо конкретних даних про втрати від голодної смерті українців Кубані, Центрально-Чорноземної області, Поволжя (особливо Нижнього, куди на прохання тамтешнього крайкому партії Сталін у лютому 1933 року поширив заборону виїзду за хлібом), Казахстану.

Скільки з них померло від голоду, а скільки під впливом його жахів і репресій за належність до українства відмовилися в подальшому себе й своїх дітей називати українцями?

А як бути з обліком померлих на Півночі українців, яких, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 8 березня 1933 року, мали вивести з місць позбавлення волі в УСРР у спецтабори ОДПУ в кількості 40 тисяч осіб, «не зависимо от физи-

ческого состояния и возраста» [3, с. 737]. Куди віднести жертви тієї категорії «злочинців», яких погнали на будівництво каналів, де вони, виснажені голодом і непосильною працею, швидко помирали? Чи висланих за невиконання нерéalних хлібозаготівель так званих «куркулів», чиї діти масово почали вимирати в умовах суворості Півночі? [18, с. 423].

Скільки було організованих переселенців на новобудови соціалізму? Поклавши голови в тайзі, вони вже тепер втрати Росії? Хіба Мати Україна має бути байдужою до такої смерті своїх дітей?

Хіба це не втрати України від Голодомору? Чи їх віднести до неорганізованих мігрантів?

Ні! Це спричинені Голодомором втрати, що мають увійти до реєстру української нації! Тому стверджувати про спричинені Голодомором наші прямі втрати від 7 до 10 мільйонів осіб – цілком закономірно, інша справа, що треба прагнути встановити всі їхні імена.

Тому невинуватою й поспішною видається ініціатива українських наукових інституцій Північної Америки закрити це питання, хоч має бути навпаки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Е., Дарский Л., Харьков Т. Опыт оценки численности населения СССР 1926–1941 гг. // Вестник статистики. – 1990. – № 7.
2. Волков А. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы. – М., 1990. Вып. 3–5.
3. Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. – М.: Институт истории СССР, 1991. – С. 58.
4. Голодомор 1932–1933 років в Україні.
5. Голодомор в Україні 1932–1933 років. За документами політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2008.
6. Голодомор 1932–1933 років. – Житомир: Волинь, 2008.
7. Державний архів Запорізької області.
8. Демографические процессы в СССР. – М.: Наука, 1990. – 170 с.
9. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Київської області. – Харків, 1933.
- 9а. Историческая демография Сибири. – Новосибирск: Наука, 1992.
10. Кульчицький С. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. – К. 2003. – С. 62.
11. Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–

- 1934 рр. // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 87.
12. Маркова С. Соціально-демографічна характеристика українського соціуму (1924–1934 рр.) // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 277.
13. Неизвестная Россия. XX век. – М.: Историческое наследие, 1992. – Вып. 1. – С. 235.
14. Правда (Москва).
15. Российская газета (Москва).
16. Свобода (Львів).
17. Українські вісті (Новий Ульм, Західна Німеччина).
18. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Рад. письменник. 1991. – 584 с.
19. Хоменко А. До національно-культурної характеристики людності Радянської України // Червоний шлях (Харків). – 1928. – Ч. 7.
20. Хоменко А. До питання майбутнього росту населення України // Червоний шлях (Харків). – 1927. – Ч. 7–8.
21. Цаплин В. Статистика жертв сталинізму // Вопросы истории. – 1989. – № 4.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України: Ф. 1. – Оп. 20.

СТАТИСТИКА ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ: ІСТОРИЧНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Стаття висвітлює ключові історіографічні та демографічні дискурси (тлумачення) статистики жертв Голодомору, виокремлюючи серед них загальні цифри померлих і фізично потерпілих. Критично оцінено існуючі та виявлені статистично-демографічні джерела. Опираючись на них, а також на дослідження українських демографів 1920–1930-х рр., сучасні здобутки учених-демографів, встановлено наявне населення, яке опинилося на території Голодомору в УСРР 1932–1933 рр. Застосовано комбінований підхід для виявлення порайонної смертності від Голодомору в адміністративно-територіальних межах УСРР, використовуючи методи прямої реконструкції кількості померлих та умовно-гіпотетичних розрахунків учених в контексті районів та областей.

Vasyl Marochko

STATISTICS OF THE HOLODOMOR VICTIMS OF 1932–1933: HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC DISCOURSE

The article analyses main demographic and historiographic interpretations of the statistics of Holodomor victims, including total numbers of people who died and physically suffered. It critically assessed well-known and new found statistical-demographic sources. This data together with the research by Ukrainian demographers of 1920–1930's as well as by our contemporaries, determine the number of population living on the territory of the Holodomor in the Ukrainian SSR of 1932–1933. The combined approach is used to identify the amount of deaths of Holodomor in the concrete administrative-territorial boundaries of Ukrainian SSR, together with the methods of reconstruction of the number of deaths and conditional hypothetical calculations made by scientists in the context of districts and regions.

Історично-демографічний дискурс статистики жертв Голодомору нагадує сумний аукціон цифр і грайливу ярмарку методологічних підходів, які заповнили інтелектуальний простір другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Довкола оцінки загальної кількості померлих відбувається змагання істориків, демографів, політологів і соціологів, застосування «адекватної методології» дослідження. Однак поняття і явище «жертви Голодомору» стосується не лише полеглих, тобто мертвих, але й потерпілих. Вони зазнали фізичних і психічних травм від хвороб (тифу, колітів, ентероколітів, дистрофії), поїдання дохлої худоби, котів, собак, трупів рідних і людодїства.

До соціально-вікової категорії жертв Голодомору належать ненароджені через фізичне виснаження вагітних жінок та їх біологічну неспроможність до зачаття плоду внаслідок дистрофії, безпритульні діти, ув'язнені за опір хлібозаготівлям селяни, сироти. Голодомор – це не лише смерть від голоду, але і масове позбавлення людей права на життя, навмисне вбивство частини соціальної групи. Юридичне поняття «жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні» зафіксовано у Законі України № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р., тобто набуло офіційного соціально-політичного і правового статусу. Законодавець подав ширше тлумачення – «жертви внаслідок Голодомору» (померлі) і «жертви та постраж-

далі від Голодомору» [54]. Ключове визначення «жертви Голодомору» згадується у тексті закону 8 разів. Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. також виокремлює померлих і фізично потерпілих (нанесення тілесних ушкоджень, психічні розлади) [4]. Отже, жертвами Голодомору є «мертві» і «живі» (постраждалі, потерпілі), які тоді перебували в українських селах, а не просто становили юридичне населення (прописане за конкретною адресою). Селяни не мали паспортів, а відтак і класичної радянської прописки, крім подвірного обліку податково-фінансових органів. Очевидцями трагедії могли бути випадкові особи, які за різних обставин опинилися тоді на селі, але вони мають опосередкований стосунок до подій і явищ голодного лихоліття. Наявне населення було свідком і жертвою злочину Голодомору – геноциду.

Офіційна радянська статистика не займалась системним обліком померлих від голоду, тому відсутні узагальнюючі матеріали, крім локальних і вибіркового обстежень районів та окремих сіл підрозділами ДПУ УСРР, установами Наркомату охорони здоров'я УСРР. Переписи населення 1937-го і 1939 рр. теж не дають вичерпної відповіді на питання щодо кількості жертв Голодомору. Тому історики і демографи застосовували різні методики для статистичної оцінки кількості померлих.

Західна преса, не претендуючи на достовірність оприлюднених цифр, першою наважилась викласти статистику жертв Голодомору. Історіографія, а тим паче демографія скептично сприйняли журналістську статистику, але вона виявилася однією з перших фіксацій. 21 липня 1933 р. газета «Свобода» назвала 10 млн померлих від голоду в СРСР протягом півроку, а 18 жовтня львівська газета «Діло» повідомила: «...миродатні кола в Берліні одержали з радянської України автентичні звідомлення про голодову катастрофу», «...число померлих з голоду доходить до 6 мільйонів, що дає 15 процентів загалу населення» [11]. У жнива селянського розпачу «Діло» опублікувала висновок американського професора Р. Сіллета про 10 млн загиблих від голоду в Україні та на Кубані [23]. Редакція часопису «Український націоналіст», використовуючи терміни «терор» і «голод», також назвала цифру 10 млн осіб [12]. Чехословацький часопис «Венков» продублював число 10 млн, а празький «Вечернік» першим вжив термін «hladomog», що став знаковим [34]. Лондонський «Дейлі Експрес» визнав достовірною цифру – понад 6 млн померлих в УСРР за 18 місяців, а британський журналіст В. Чемберлен схилявся до 4 млн загиблих від голоду та загального рівня смертності – 10% [88, с. 82]. Американський публіцист Д. Чемберлін, цитуючи одіозного журналіста У. Дюранті, назвав 3 млн померлих від штучного голоду [5, с. 223–224]. Статистика журналістських розслідувань надто розлога і довільна – від 3-х до 10 млн осіб. Її можна вважати ілюстративною, суб'єктивною, ситуативно-емоційною, аматорською, але зазначу, що в академічних студіях присутні цифри від трьох до шести мільйонів. Отже, розвідки «аматорів-демографів» не були аж надто поверховими і захмарними.

В аналітичних доповідях і річних звітах іноземних дипломатів, які у 1931–1934 рр. перебували в Україні, також постає статистика жертв Голодомору. Німецький консул у Харкові К. Вальтер повідомив 13 червня 1933 р. про «катастрофу голоду» в Україні, внаслідок якої в окремих селах померло до 80% населення. Лише на Дніпропетровщині від голоду загинуло від 30 до 40% селян, а в німецьких колоніях – до 10% [88, с. 170, 173]. Загальну цифру (7 млн) він вважав попередньою, але пов'язував з голодом (durch Hungerzwang). Консул Німеччини в Одесі Ф. Рот повідомляв про 6 млн, а його колега в Києві А. Хенке, який черпав інформацію від партійно-радянської номенклатури, визначив територію Голодомору (Київська, Вінницька, Чернігівська області) з населенням 12 млн осіб

та померлих, «за попередніми оцінками», – 2,5 млн осіб [88, с. 82]. Дипломати згадували «надійне джерело», але не розкривали його. Дипломат та учений-аграрник О. Шіллер, перебуваючи не раз в Україні, окреслив територію голоду – 50% європейської частини Росії (СРСР), встановив пересічну смертність від 20 до 30%, відтак і загальну кількість померлих – 10 млн осіб [89, с. 187]. Він згадав про «тяжкі ушкодження здоров'я», про «покалічених від голоду», які не мали «...більше шансів, щоб розвинутися до нормальної людини». Статистику жертв Голодомору, яку обґрунтував О. Шіллер, використовували британські дипломати (від 5 до 10 млн) [92, с. 235]. Італійський генеральний консул в УСРР С. Граденіго вважав цілком припустимою цифру померлих від голоду 15 млн осіб [30, с. 186]. Журналісти й дипломати були першими провісниками правди про голод в Україні, вказуючи на кількість його жертв. Однак історики і демографи поставились до оприлюднених цифр критично й упродовж десятиліть висловлювали суперечливі тлумачення статистики жертв Голодомору.

Науково-історичне знання також суб'єктивне, адже його творцем є професійний історик. Найдосконаліша методика підрахунків нічого не варта за відсутності об'єктивної статистики, а вона можлива за умови системного і послідовного реєстру народжень і смертей, стабільного соціально-економічного розвитку суспільства. Демографічна наука має право і можливості на припущення, гіпотетичне прогнозування та навіть моделювання соціально-демографічних явищ і процесів. Подібні методики застосовували у 1920–1930-х рр. українські демографи К. Воблій, А. Хоменко, М. Птуха, Ю. Корчак-Чепурківський для конструювання динаміки природного приросту населення у роки перших сталінських п'ятирічок.

Методично оснащеними і теоретично проривними видаються наукові спроби сучасних українських демографів з'ясувати загальну цифру померлих від голоду в УСРР. Українські учені (Н. Левчук, П. Шевчук, О. Рудницький, А. Савчук) спільно з відомим демографом Олегом Воловиною (Університет Північної Кароліни, США) запропонували власну методику підрахунку загальної кількості померлих від голоду. Вона здалася мені оригінальною, модерною, якщо порівнювати з аналогічними методиками гіпотетичного прогнозування демографічних явищ у 1930-х рр. Усе нове викликає певні застереження, особливо на міждисциплінарному дискурсі історіографії і демографії. Презентація наукового проекту «україно-американської» демографічної школи

відбулася у листопаді 2013 р. на міжнародній конференції у Києві, згодом її було доповнено й викладено на сторінках «Українського історичного журналу» у 2015 р. [27].

Вражає умовно-категоричний рівень уживаних термінів: «прямі втрати» (надсмертність), «непрямі втрати» (дефіцит народжень), «гіпотетична народжуваність», «гіпотетична смертність», «надлишкова смертність», «нормальні» випадки смертності, «нормальна» структура природного руху населення у 1927–1931 рр. Наукова термінологія є лабораторним інструментом ученого, але не самим явищем («надлишкова смертність» тощо). Згоден з О. Рудницьким, що методи розрахунку втрат потребують певної модифікації, відповідно до специфіки джерел [47, с. 281], але і джерела мають пройти адекватну наукову «люстрацію» на достовірність і системність. Погоджуюсь з П. Шевчуком стосовно обмеженості дії методу «прямої реконструкції», тобто відтворення статистики жертв голоду на підставі фіксованої статистики [87, с. 289]. Можливо, «когортно-комбінований» метод теж має право на життя, але за вичерпної статистики смертності у відповідних статеві-вікових групах населення. Понятійно-категоріальний апарат, яким послуговується «україно-американська» бригада демографів, як на мене, потребує науково-історичного і теоретичного аналізу. Існує класична філософська формула: помилка у засновку (гіпотезі) неминуче призведе до помилкового висновку. Можливо, методологічна формула шановних колег є бездоганним та універсальним винятком. Однак її прикладне застосування викликає чимало запитань, тому дозволю собі кілька коментарів.

Зауваження не торкаються методології демографічного дослідження загалом, позаяк це інтелектуальне дітище лише демографів. Викликає застереження дещо абстрактне використання окремих понять, які застосовуються до реальних соціально-демографічних та суто історичних явищ. А вони мають власну природу походження та функціонування. Якщо з «прямими втратами» зрозуміло, то решта термінів і визначень не завжди суголосні з реальністю. «Прямі втрати або надлишкова смертність, – наголошує О. Воловина, – оцінюються за допомогою наступного робочого визначення: різниця, в кризових роках, між фактичною (або реконструйованою) кількістю померлих і гіпотетичною кількістю померлих (якби не було Голодомору)» [7, с. 232]. Подібна дихотомія неприпустима для історичного дослідження, адже Голодомор був. Якщо існує «фактична (або реконструйована)» кількість померлих, то навіщо тоді гіпотетична?

О. Воловина обрав «...розрахунок щомісячного розподілу кількості зареєстрованих смертей у докризові роки, тобто за 1927–1931 рр.», відтак використав їх як своєрідну матрицю демографічних процесів. Зазначені роки, на його думку, мали «нормальну» структуру, виявились «більш-менш стабільними в сільській місцевості протягом 1927–1931 рр.». Нарешті, його концептуальний висновок: «Для оцінки кількості померлих у сільській місцевості у 1933 році було взято середнє значення реконструйованих показників смертності за 1927–1931 рр.» [7, с. 234]. Вони стали для нього та його українських колег зразком демографічних процесів, тому «...кількість «нормальних» випадків смерті у кожній області у 1933 році визначено шляхом множення гіпотетичної (некризової) середньої чисельності населення у 1933 р. на середній коефіцієнт смертності у 1927–1931 рр.» [7]. Ось тут і виникає чимало запитань в істориків, особливо щодо ідеальності демографічних явищ зазначеного хронологічного періоду.

Смертність у 1933 р., попри гіпотетичну віртуозність шановних демографів, не була «нормальною» і «надлишковою», а масовою, тобто випереджала будь-які прогнози у кілька раз. У роки Голодомору всі випадки смерті на селі були «прямими», тому фразеологічна формула «гіпотетичні числа народжень і смертей за умови, якби не було голоду» видається занадто умовною. Припустимо, що зазначена методологія універсальна, а тому вона годиться для виявлення кількості полеглих українців у роки Другої світової війни, адже смертності на фронтах не реєстрували ні ЗАГС, ні інші органи. Наскільки достовірною тоді є цифра жертв, про яку згадує О.П. Довженко у жовтні 1945 р.? Можливо, вона є предметом вивчення, зафіксованим у фразі шановних демографів – «реконструйовані реальні числа»? Якщо числа реальні, тобто встановлені методом «прямої реконструкції», то навіщо перейматися встановленням гіпотетичних втрат? Оперування «гіпотетичною кількістю померлих», «гіпотетичною кількістю народжених», «гіпотетичними повіковими коефіцієнтами смертності», дотримуючись категорій формальної логіки, мало б завершитися і гіпотетичними «сукупними демографічними втратами». Однак гіпотетичне виявилось реконструйованим реальним числом втрат від голоду – 4,5 млн, з яких 3,9 через надсмертність (на селі 3,6 млн осіб) [27, с. 103]. «Українсько-американська» група демографів визнала цифри 7–10 млн померлих від голоду, які фігурують в історіографії, «сумнівними й непідтвердженими статистичними даними» [27, с. 103]. Надмірна категоричність

та гіпотетична умовність їхніх розрахунків викликала обурення серед дослідників Голодомору [48]. Шановні колеги уникають реальних реєстрів ЗАГСами кількості померлих, тому таблиці з цифрами здаються гіпотетичними проектами, інколи бухгалтерськими звітами. Зазначена група демографів має копії архівних документів ЗАГСівської статистики, отриманої з фондів Російського державного архіву економіки, тому хотілося б мати справу з реальними, а не гіпотетичними цифрами.

Визнавши 1927–1931 рр. «докризисними», а 1932–1934 рр. «кризовими», учені лише поглибили умовність дослідження. Зазначені хронологічні рамки виявилися роками системної руйнації соціально-економічних основ сільського укладу життя (колективізація, розкуркулення, депортації, репресії, сталінська продрозверстка, голод 1928/29 р., Голодомор). Для виявлення закономірностей демографічних процесів доцільно було б розширити хронологічні рамки. До прикладу, К. Воблій, аналізуючи особливості природного руху населення у дев'яти українських губерніях, обрав 1860–1900 рр. з мінімальним щорічним приростом населення від 207 до 412 тис. Він виявив тенденцію неухильного зростання приросту за п'ятирічними циклами, хоча померлі до народжених становили 60–75% [37, арк. 2]. У 1895–1909 рр., навіть попри локальний голод на Херсонщині, війну та революцію, щороку народжувалося майже 1,1 млн осіб, а помирали від 588 до 704 тис. осіб. У 1910 р. народилося 1,3 млн немовлят, хоча протягом першого півріччя померло 24,1% [37]. Подібного рівня народжуваності не було у зразкові 1927–1931 рр., а навпаки – спостерігалися деструктивні процеси.

Історик оперує документами, тобто джерелами інформації, які наближають його до встановлення науково-історичного факту. Він покладається на професійну етику і принцип історизму, тому дотримується класичної формули: події і явища відбуваються, а факти встановлюються. До прикладу візьмемо матеріали перепису населення 1926 р., які в історіографії і демографії дещо ідеалізовані. Однак їх «об'єктивність» сумнівна, але не через брак кваліфікованих фахівців, яких тоді вистачало, а внаслідок суб'єктивного втручання. Підставою може слугувати «осібна думка» начальника ЦСУ УСРР В.С. Мишкіса, яку він висловив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в січні 1927 р. Головний статистик поскаржився на дії ЦСУ СРСР, яке усунуло республіканське статуправління від розробки матеріалів перепису 1926 р. [85, арк. 14]. Отже, до цензурного нагляду за поточною статистикою додалася систем-

на ревізія союзного органу. Вони викликають у мене певні застереження стосовно «народонаселення». 20 січня 1927 р. газета «Радянське село» висловила «припущення» щодо вичерпності перепису, позаяк «...певний процент населення України з тих чи інших причин не був зареєстрований» [39]. А «наявне населення» відповідало кількості «зареєстрованого».

Статистичні «похибки» установ та професійні сумніви учених завжди мали відповідні підстави. Демограф Ю.О. Корчак-Чепурківський, аналізуючи вплив катастроф на соціально-демографічні явища, визнав факт зменшення шлюбності у «кризові» періоди суспільного розвитку [27, с. 127]. А такими виявилися роки колективізації, розкуркулення, застосування «надзвичайних заходів» (сталінська продрозверстка січня–липня 1928 р.), політика хлібозаготівлі, локального голоду на півдні України. Економічні чинники зумовлювали трудову міграцію (так зване «відходництво» селян), яка мала маятникову амплітуду: до міст виїздила і сезонно поверталася стала кількість заробітчан. В УСРР 1923/24 р. на заробітки «відходили» 149 тис., у 1924/25 р. 380 тис., у 1925/26 р. 475 тис., у 1926/27 р. 516 тис. осіб [41, с. 11]. Це позитивно впливало на шлюбність, позаяк зміцнювало фінансово-господарську стійкість родин.

Виявлена в архівних фондах державних органів влади УСРР та СРСР службова статистика спростовує оптимістичні прогнози та оцінки демографічних явищ 1927–1931 рр. Українські демографи тих років зафіксували спад природного приросту з 24-х у 1926 р. до 17,7 осіб у 1929 р. [63, арк. 3]. У 1930 р. російські демографи С. Новосельський і В. Паєвський оприлюднили «Таблиці смертності», визнавши рівень смертності дітей до трьох років в Україні у 1925–1926 рр. «мало правдоподібним», але встановили коефіцієнти для села: 22,2 для чоловіків і 20,8 для жінок [49, с. IX]. Вони використали термін «покоління гіпотетичне», який стосувався прогнозування рівня смертності в окремих вікових групах. Таблиці вікової смертності, розроблені відділом демографії ЦСУ УСРР під керівництвом А.П. Хоменка, зафіксували високу смертність дітей до 1 року (30,2% серед померлих у 1929 р.), від року до 4-х років – 19,9%, дорослих (48–55 років) 22,2% [63, арк. 1]. За підрахунками А. Хоменка, смертність немовлят у 1927 р. становила 148 осіб на тисячу народжень, а перша, третя і четверта дитина помирали найчастіше [57, с. 110–118]. Внаслідок «кадрових чисток» статистичних установ у 1930 р. і подальших репресій погляди та оцінки демографів змінювалися. Так, у 1930 р. А. Хоменка визнали представником «старої школи буржуаз-

них демографів», який «...не вміє пристосовувати організацію демографічних робіт до сучасних вимог соціалістичного будівництва країни» [64, арк. 17]. Недоліком науково-прикладної діяльності вченого вважали його прагнення написати книгу про дитячу смертність, захоплення проблемами «природного руху населення, на біологічних його процесах», а також листування з академіком О.В. Корчаком-Чепурківським.

У 1935 р., коли репресії торкнулися його колишніх однопартійців у справі «боротьбистів», А. Хоменко у листі до редакції журналу «Профілактична медицина» кається «за великі свої провини», просив «сугубо критичного ставлення» до напрацювань за попередні роки [58, с. 89]. Однак інтелект здолав внутрішні застереження. У наступному числі учений намагався показати темпи «спадання дитячої смертності» на початку першої п'ятирічки: 137 у 1930 р., 128 у 1931 р., а в селах 140 немовлят на тисячу [59, с. 93]. Він визнав 1929 рік «несприятливим», але пояснював підвищення дитячої смертності природними катаклізмами. «Елімінувати негативний вплив випадкових обставин 1929 року, – наголошував Арсен Петрович, – можна таким способом: припускаємо, що при сприятливих умовах смертність у 1929 році була б в окремі місяці не більша тієї, яка вже спостерігалася в 1927 або 1928 рр.» [59, с. 94]. За його підрахунками, рівень її «спадання» коливався тоді у межах 13–14%, але «...на менш колективізованих районах дитяча смертність менша, ніж на більш колективізованих», а «...дитяча смертність по великих селах була більша, ніж на малих» [59, с. 93]. Це був революційний висновок, що наблизив смерть його автора. Учений і демограф-практик визнав, що у великих селах через «значно більший процент бідноти» смертність виросла, а на хуторах була істотно меншою за кращих матеріально-побутових умов життя селян. У 1931 р. на Одещині, як зазначив він, «...в районах найбільшої колективізації спостерігається й вища проти середньої по всіх районах смертність» [59, с. 97]. На Київщині вона виявилася найнижчою, особливо в родинях селян-одноосібників. Диференційований підхід до встановлення рівня дитячої смертності у роки колективізації, особливо за соціальними типами селянських родин, був новим для демографічної практики і теорії тих років. А. Хоменко наголошував, що «...перший рік першої п'ятирічки збігся з виключно несприятливими метеорологічними умовами, які позначилися негативно на дитячій смертності» [59]. Порушені ним питання мають принципове значення, вказують історикам і демографам на перспективи нових досліджень рівня дитячої смертно-

сті. Фактично він заклав секторальний підхід до оцінки демографічних втрат, тобто не абстрактного сільського населення, а соціально-професійних груп (колгоспників, одноосібників тощо).

Офіційна статистика намагалася продемонструвати зменшення дитячої смертності. Демограф М.В. Птуха, через десятки років після Голодомору, писав, що у 1933 р. «...домоглися величезного зниження смертності немовлят» [44, с. 318]. Соціально-медичні служби планували її зменшення протягом другої п'ятирічки на 9–12 % на 100 «живонароджених» [24, с. 25]. Кожної п'ятирічки намагалися зменшити смертність серед немовлят (на 13–14% протягом першої, на 12% – протягом другої). А якою ж була її реальна цифра, якщо її в цілому прагнули зменшити на чверть, особливо за жакливих соціально-побутових умов у селах? У 1933 р. більше половини сільських пологів відбувалося у селянських хатах. За таких санітарно-побутових умов смертність «ненароджених» і «живонароджених» не «спадала».

Ідеалізація соціально-демографічних явищ та гіпотетичне їх прогнозування ускладнюють історичну реконструкцію природного руху населення. 25 вересня 1928 р. ЦСУ і Держплан УСРР доручили А. Хоменкові розробити демографічні оцінки перспективного плану зростання населення та формування ресурсів робочої сили. Учений опирався тоді на щорічний приріст міського населення – 4%, а також на рівень смертності за три попередніх роки (18–19 осіб на тисячу населення) [65, арк. 15]. Оптимістичний вибір для трагедії, що називалася. На початку 1950-х рр. Д.Ф. Соловей, який у 1930-х рр. безпосередньо працював в органах державної статистики, обґрунтував коефіцієнт щорічного приросту населення в УСРР 1924–1927 рр. – 2,36%, тому очікував 28% приросту за 12 років [50, с. 90]. Але існували реальні показники демографічних процесів наприкінці 1920-х рр. Вони постають в аналітичній доповіді ЦСУ УСРР «Загальні попередні підсумки природного руху населення УСРР за 1926–1929 рр.». Восени 1929 р. її надіслали до ВУЦВКу для розгляду й ухвалення відповідних рішень. Над нею працювали статисти, демографи, у тому числі і згаданий А. Хоменко, якого вважали фахівцем у галузі демографії проблем дитячої смертності. Складена ними таблиця розкриває особливості природного руху населення в містах і селах, показує співвідношення його базових складників по роках. Закладені у ній матеріали не випромінюють оптимістичного прогнозу, демонструють розвиток драматичних тенденцій у царині народжуваності і смертності сільського та міського населення.

Природний рух населення в УСРР 1926–1929 рр. [63, арк. 1]

Зміст тексту	1926	1927	1928	1929
Народилося живих	1 207 907	1 180 281	1 134 777	1 079 206
З яких у містах	164 818	160 982	153 208	151 850
Селах	1 043 091	1 019 299	981 569	927 356
Померли	518 656	520 992	494 326	536 760
З яких у містах	72 216	72 962	75 901	83 964
Селах	446 440	448 030	418 425	453 196
Природний приріст	689 251	659 289	640 451	542 446
У містах	92 600	88 020	77 307	68 286
У селах	596 651	571 269	563 144	474 160

До числа померлих не зараховувались «мертво-народжені», тому вражає високий відсоток померлих до народжених – від 42,7% у 1926 р. до 50% у 1929 р. Постає цілком очевидним суттєве зменшення «природного приросту» у містах і селах УСРР, особливо у роки локального голоду та початку масової колективізації селянських господарств. Нехтувати цією службово-відомчою статистикою безглуздо, а для системного демографічного дослідження неприпустимо, позаяк суттєві відхилення та прорахунки впливають на загальні показники приросту населення, а можливо, й на його «спадання». Спад приросту населення почався з кінця 1920-х рр., набуваючи загрозливих тенденцій.

На початку лютого 1929 р. А. Хоменко опублікував інформацію про стан народжуваності в УСРР. Вона нівелювала оптимістичну тенденцію природного приросту, а з іншого боку застерігала від катастрофічного соціально-демографічного розвитку, системні ознаки якого набирали обертів. Учений і практик демографічної справи зазначив тоді, що у разі, якщо «...не зростатиме народжуваність – то швидко почне кількість померлих перевищувати кількість народжених, не буде приросту, буде убито, зменшення людності» [2]. На його професійне переконання, зменшення абсолютної кількості народжень, коли «...має воно не випадковий, а цілком сталий характер, треба вважати за небезпечне явище». За його підрахунками динаміка народжуваності у 1924–1926 рр. відповідала показникам 1891–1914 рр., а далі почала зменшуватись, особливо у містах. Він виявив дивну закономірність: чим більше місто, тим менша народжуваність у ньому. Якщо у великих містах станом на 1924 р. вона становила 31,9 особи на кожну тисячу населення, то у другому кварталі 1928 р. – 22 особи, в усіх містах відповідно – 34,7 та 25 осіб. На селі, яке почало частково відроджуватися в умовах непу, ця тенденція також спостерігалася, хоча й

повільніше. Якщо у 1924 р. на тисячу населення припадало 44,1 народжень, то впродовж першої половини 1928 р. – 37,7 особи [2]. Загальний висновок А. Хоменка виявився сумним: «...процес зменшення народженості і далі невинно відбувається». Він дещо скептично поставився до методу розрахунків за принципом («на 1000 людності»), який дає «...не досить виразні наслідки <...> треба вживати інших, досконаліших способів вимірювання» [2]. Він не здавався «білою вороною», вказуючи на загрозливі тенденції.

В архівах Російської Федерації збереглась «Доповідна записка про рух народжень і приріст населення СРСР» начальника Центрального управління народногосподарського обліку В. Осинського. Він надіслав її Й. Сталіну та В. Молотову 4 травня 1932 р., щоб поінформувати їх про зменшення у 1931 р. приросту міського населення удвічі порівняно з 1926 р. До переліку входили і міста УСРР. Головний статистик країни зізнався: «...ми маємо замість природного приросту зменшення» [45, арк. 3]. За його інформацією, несприятлива соціально-демографічна тенденція почалася у 1929 р., але набирала обертів «достатньо швидкими темпами». Виявилося, що народжуваність у містах зменшилась за 1926–1930 рр. на 15%, у селах – на 24% [45]. За таких обставин 1927–1931 роки виявились насправді «кризовими» і далеко не ідеальними для базових показників, особливо в українських селах. Демографічні процеси у ті роки були глибоко деструктивними, тому не можуть бути опорними для розрахунку нормальної «гіпотетичної народжуваності» і смертності.

Для з'ясування загальної кількості жертв Голодомору, тобто фізично померлих і потерпілих, важливо виявити загальну кількість населення в УСРР, простежити співвідношення міського і сільського, виокремити зі складу останнього хліборобське, тобто наявне у 1932–1933 рр. Офіційний статистичний щорічник подає загальну кількість «людності» УСРР станом на грудень

1926 р. – 29 019 747 осіб, з яких міської – 5 373 553, сільської – 23 646 194 особи [55, с. 12]. А. Хоменко, особисто причетний до організації перепису населення 1926 р., виділив 23,2 тис. «чужинців», тому у нього «все населення» становило 28 996 540 осіб, з яких 23 218 860 українців (20 682 361 на селі і 2 536 499 у містах) [60, с. 12–14]. Для класифікації населення він використав формальне конституційно-юридичне визначення «громадяни СРСР», але «...скільки таких, що, будучи громадянами СРСР, не є в той же час громадянами УСРР, – це лишилося невідомим» [60, с. 14]. Відділ демографії ЦСУ УСРР, використовуючи первинні матеріали перепису населення 1926 р., видав у 1927 р. аналітично-статистичний довідник національного складу сільського населення. На той час УСРР мала 40 адміністративно-територіальних округ та Молдавську АСРР, у 36 з яких українці становили від 70 до 99% [39, с. XIX]. Українці серед сільського населення становили у північно-центральных округах від 95% і вище, в окремих степових округах півдня 90–94%, а в решті – від 60 до 89% сільського населення [39, с. XX]. За такої етнічної концентрації українців достатньо було позбавити їх хліба за територіальною ознакою, щоб організувати терор голодом. Навіть в АМСРР вони посідали 51%, на Луганщині – 59,8%.

Загальну кількість жителів у 1928–1929 рр. з'ясовано «за обчисленнями» співробітників ЦСУ УСРР, тому у 1928 р. виявилось 29,7 млн (24,1 млн сільського, 5,6 млн міського), у 1929 р. – 30,3 млн (сільського 24,4 млн, міського 5,9 млн) населення [55, с. 20]. Розбіжність між офіційною статистикою («проста» реконструкція) і збільшенням за рахунок природного приросту становила майже 100 тис. Прикладні розробки групи вчених і співробітників сектора демографії та санітарної статистики Українського державного інституту охорони здоров'я, відділу соціальної гігієни Всеукраїнського інституту харчування (А. Хоменко, С. Томілін, А. Мерков), здійснені у 1931 р., зафіксували динаміку річного приросту: у 1930 р. – 694 тис., у 1931 р. – 692 тис. у 1932 р. – 677 тис., на 1937 р. – 661 тис. осіб [26, с. 308]. Зазначені цифри були виголошені у січні 1932 р., згодом у відредагованому вигляді постали на сторінках часопису «Профілактична медицина». Очевидно, А. Хоменко справді прагнув розкрити «...основні тенденції репродукції людності протягом другої п'ятирічки» [61, с. 42]. Для «характеристики можливої динаміки народимости й смертності», уникаючи свідомо впливу «наслідків міграції» на демографічні процеси, позаяк тоді уряд не мав «докладного плану переміщень людності», учений висловив оптимістичний прогноз народжувань у 1932 р. – 1,2 млн осіб, що на 200 тис. більше за попередній рік. Однак він обрав найнижчий рівень смертності

у 1926–1927 рр. для прогнозу приросту населення на 1937 р. Учений зізнався, що «...за сучасного стану нашої демографічної статистики будь-скільки точних обчислень у цій справі зробити немає жодної змоги» [61, с. 43]. Це було чесне зізнання професійного демографа, який піддав сумніву офіційну демографічну статистику.

У 1932 р. редакція журналу «Профілактична медицина», підводячи певні підсумки сталінської «демографічної п'ятирічки», видала цифри загальної кількості населення в УСРР: у 1927 р. – 29,3, у 1928 р. – 30,0, у 1929 р. – 30,6, у 1930 р. – 31,1, у 1932 р. – 32,1 млн осіб [42, с. 35]. Міське населення станом на грудень становило 6,7 млн осіб, тобто збільшилося за 5 років на 1,1 млн осіб. Якщо не враховувати внутрішньої міграції, то за рахунок яких соціальних джерел відбулося його зростання? Очевидно, шляхом стихійного «відпливу» і вербування робітників на промислові підприємства за організованим «набором». Наркомат праці УСРР виділив на 1932 р. 1,3 млн нарядів працевлаштування, з яких на село – 936 тис. осіб [66, арк. 7]. На Київщині планували розмістити у радгоспах, на транспорті та об'єктах промислового будівництва 888 тис. осіб, а загалом вдалося завербувати до кінця 1932 р. 56,1 тис. осіб. В Одеській області наряди на постійну роботу отримали тоді 43 тис. селян, з яких 25 тис. колгоспників і 18 тис. одноосібників [67, арк. 6]. Вони отримали шанс на виживання та порятунок від Голодомору. Згідно з виробничою програмою четвертого кварталу вугільних трестів Донбасу, не вистачало 38 тис. шахтарів, тому цю нестачу планували поповнити за рахунок «українського контингенту» в кількості 20 тис., завезти з Білорусії 8200, Татарстану – 9000, Центральної Чорноземної області – 11 760 осіб. Наркомат праці УСРР та шахтоуправління Донбасу реально «заохотили» 11 818 осіб [68, арк. 45]. Ось чому 23 листопада 1932 р. Донецький обком КП(б)У визнав «незадовільним» виконання плану «...вербовки робочої сили для вугільної промисловості Донбасу» [52]. На будівництво «Азовсталі» у 1932 р. планували завербувати 13 510 осіб робітничих професій, а до Маріуполя приїхали 3 тис. осіб [69, арк. 2]. Промислові об'єкти Луганська прийняли 41 тис. завербованих робітників [67, арк. 2]. Весняна кампанія організованого відходництва у 1932 р. врятувала від голодної смерті близько 300 тис. осіб [70, арк. 27], хоча «плинність кадрів» з соціально-побутових причин становила тоді третину контингенту.

В архівному фонді Управління громадського харчування при Вукоопспілці (Упргромахарч), яке діяло у 1931–1935 рр., вдалося виявити матеріали службової статистики загального та соціального складу сільського населення станом на жовтень 1930 р. та січень 1931 і 1932 р.

Соціальний склад сільського населення УСРР (у тис. осіб) [71, арк. 7]

Соціальний тип	1.X.1930	1.01.1931	1.01.1932
Робітники радгоспів	487,7	341,0	522,0
Робітники сільпідприємств	353,7	270,1	324,0
Службовці	29,7	34,0	39,0
Учителі	80,0	90,0	100,0
Утриманці	399,4	379,9	400,0
Кустарі	75	90	100
Разом нехліборобського	1425	1205	1485
Нетрудове населення	55	60	80
Члени комун	332	660	2638
Тсозів	2977	3113	2638
Артілей	4802	5659	12 322
Одноосібники	15 029	14 147	5894
Разом хліборобського	23 140	23 579	23 492
Разом сільського	24 620	24 844	25 057

Поділ населення на «хліборобське» і «неземлеробське», виконаний «Упргромхарчом» (загрозлива аббревіатура для 1932–1933 рр.), умовний, адже багато сільських учителів та кустарів займалися підсобним господарством на селі. Робітники радгоспів безпосередньо працювали у сільському господарстві. Виняток могли становити «утриманці робітників і службовців» (діти, хворі, люди похилого віку). «Хліборобським» населенням вважалися колгоспники (17,6 млн) та селяни-одноосібники (5,6 млн осіб), які, власне, і становили цю соціально-професійну групу. Саме вона представляла наявне населення, яке можна цілком віднести до категорії жертв Голодомору. До них варто долучити і сільських учителів, яких у 1931 р. позбавили централізованого продовольчого забезпечення.

Оперативно-службову статистику кількості сільського населення мав Український науково-дослідний інститут організації сільського господарства та сільськогосподарської економіки при Наркомземі УСРР. Спільно з Наркоматом праці УСРР вони розробили «Баланс про наявність робочої сили в сільському господарстві України за 1931 р.», використавши матеріали Наркомфіну про об'єкти оподаткування за 1930 р. (дещо скориговані сектором демографії Держплану УСРР), а стосовно 1931 р. – динаміку «природного і механічного руху населення села». Отже, у липні 1930 р. сільське населення становило 24,6 млн, у липні 1931 р. – 24,9 млн, з якого хліборобського було 22,7 млн, а разом з його представниками у містах (705 тис.) – 23,2 у липні 1930 р. та 23,4 млн осіб у липні 1931 р. [72, арк. 49]. Тому загальний приріст сільського

населення, навіть попри його організоване відходництво, збільшився за 1930–1931 рр. на 300 тис. осіб, у тому числі 200 тис. хліборобського населення. Зазначу, що А. Хоменко заклав природний приріст удвічі більший стосовно цих останніх років «некризового» періоду.

В аналітичному «Довіднику про області України в період їх створення (демографічні дані)», упорядкованому за матеріалами райвиконкомів і міськрад станом на липень–грудень 1931 р. та з поточними доповненнями до березня 1932 р., постає підсумкова цифра загальної кількості населення в УСРР – 32,5 млн осіб [73, арк. 28]. В офіційному статистичному щорічнику, який опирався на адмінтерподіл станом на 1 грудня 1933 р., подано також 32,5 млн осіб, але сільського населення – 25,5 млн осіб [1, с. 6]. Дивовижно зросла кількість останнього на 1,1 млн осіб порівняно з липнем 1931 р. Офіційні статистичні щорічники другої половини 1930-х рр., у яких зафіксовано 24,7 млн сільського і 7,1 млн міського населення для 1933 р. [56, с. 388], ніяк не могли подолати цього «блукаючого» бар'єру для сільського населення.

Лабораторія статистично-демографічного розрахунку сільського населення у 1931–1933 рр. викладено і в архівних документах Українського науково-дослідного інституту МТС і колгоспного будівництва (створеного у грудні 1932 р.). Його співробітники з'ясовували можливі запаси робочої сили у сільському господарстві на 1933 р. За основу розрахунків вони обрали сільське населення станом на 1931 р. у 513 адміністративних районах, включно з АМСРР та 18 міськрадами. Статистичним джерелом стали дані Наркомфіну УСРР

подвірного обліку об'єктів сільськогосподарсько-го оподаткування на 1 липня 1931 р. та врахування природного й механічного приросту населення за друге півріччя 1930 р., а також природного приросту за перше півріччя 1931 р. Спираючись на відомчу статистику, експерти зазначеної установи визнали загальну кількість сільського населення 25,1 млн осіб, яку подав тоді Наркомат праці, перебільшеною. Виявилося, що у сільському господарстві не працювали 1,2 млн осіб (4,2%), а також «не вилучено несамодіяльне хліборобське населення, крім Гірничого і Дніпрянського районів» [75, арк. 5]. За таких обставин хліборобське населення становило 24 049 309 осіб.

Встановлення соціально-демографічних змін міського населення відбувалося у хронологічних рамках 1930-го – липня 1933 р., а до розробки потрапили 176 міст УСРР (майже весь їх склад). Поточний облік відділу демографії Держплану зафіксував «зниження природного приросту населення по містах» (у 80-ти з 176). Виявилося, що прогнозований приріст міського населення склав 14 025 18 осіб, з яких природний становив

204 тис., механічний – 1,2 млн осіб на липень 1933 р. Сподівалися, що механічний приріст відбудуватиметься за рахунок сільського населення. У 1930 р. населення міст виросло на 274 тис. осіб через «приплив» сільського населення, відтак протягом липня 1931-го – 1933 рр. міста за рахунок села виросли б на 959–972 тис. осіб (фактичний приріст 1930 р. множили на 3,5 роки з корекцією статистичної похибки) [75, арк. 15]. Офіційного державного плану переміщення населення до першої половини 1933 р. тоді не існувало.

Прикладна статистично-демографічна динаміка природного приросту сільського населення за липень 1931-го – липень 1933 рр., розрахована відділом демографії статистичного сектору Держплану УСРР, здійснювалася тоді за такою формулою: сільське населення станом на 1 січня 1929 р. і фактичний природний приріст 1929 р. множився на пересічний коефіцієнт. Загальна і локальна динаміка природного приросту сільського населення здавалась оптимістичною з огляду на демографічні процеси 1929 р.

Природний приріст (гіпотетичний) на 1931–1933 рр. в УСРР [75]

Район	Населення 1 січня 1929 р.	Природний приріст 1929 р.	Коефіцієнт приросту, у %
Полісся	2 603 681	50 397	1,9
Правобережжя	7 730 398	137 986	1,7
Лівобережжя	6 144 152	106 976	1,7
Степ	4 635 872	85 961	1,8
Дніпрянський	2 010 478	44 963	2,2
Гірничий	1 244 617	26 821	2,1
УСРР	24 869 198	453 104	1,8

Працівники відділу демографії Держплану УСРР, заклавши подібні коефіцієнти, прогнозували природний приріст сільського населення з серпня 1931 р. по липень 1933 р. – 833 162 осіб. Тому, враховуючи і приріст міської людності, встановлювали загальну кількість населення в УСРР на 1 липня 1933 р. – 32,8 млн осіб., а суто хліборобського – 22,9 млн осіб. Демографічні прогнози приросту сільського та міського населення станом на липень 1933 р., навіть за опорної службової статистики 1929–1932 р., залишалися гіпотетичними. Над ними працювали відомі демографи, працівники статистичних служб державних органів влади УСРР, але їхні узагальнення виявилися занадто оптимістичними. Однак закладена ученими і практиками методика розрахунку динаміки соціально-демографічних процесів доби «соціалістичної реконструкції» (1928–1938 рр.) заслуговує на увагу.

Голодомор 1932–1933 рр. перекреслив демографічне диво, яке пророчив Й. Сталін та омріявали демографи.

Лабораторно-гіпотетичними розрахунками соціально-демографічних процесів займався К.Г. Воблий. В особистому архівному фонді ученого зберігся документ на одному аркуші паперу – «Гіпотеза балансу людності УРСР на 1937 рік», у якому обґрунтовано прогноз динаміки «хліборобського населення», кількості колгоспників і «сільської людності» разом. За його даними хліборобське населення у 1931 р. становило 23,5 млн (чоловіки – 11,3, жінки – 12,2), за прогнозом на 1932 р. 23,7 млн (чоловіки – 11,3, жінки – 12,4), у 1937 р. 21,7 млн (чоловіки – 10,8, жінки – 10,9) осіб [37, арк. 1]. Учений, спираючись на методику розрахунку відділу демографії статистичного сектору Держплану УСРР, подав і загальну кількість населення: 31,4 млн у 1931 р., 31,8 млн у

1932 р. і прогнозовану на 1937 р. – 34,3 млн осіб. Його колега А. Хоменко, закривши у розрахунки стабільний і високий рівень щорічної народжуваності (понад 1 млн осіб), мав власне бачення динаміки «загальної людності» в УСРР: у 1932 р. 32,2 млн, у 1933 р. 32,8 млн, у 1934 р. 33,4 млн, у 1935 р. 34,1 млн, у 1936 р. 34,8 млн, у 1937 р. 34,1 млн осіб [61, с. 48]. Ю.О. Корчак-Чепурківський назвав іншу цифру: на 1937 р. – 35,6 млн осіб в УСРР, а прогноз М.В. Птухи становив 34,6 млн осіб [26, с. 319–320]. Їх можна вважати умовними й гіпотетично прогнозованими цифрами. Однак, зважаючи на авторитетних демографів та їхню науково-прикладну практику у 1930-х рр., сприймаю очікуваний прогноз на 1937 р. як фіксовану статистику оцінки демографічних втрат.

Сподівання К. Воблого (34,3 млн), М. Птухи (34,6 млн), А. Хоменка (35,6 млн) розвіяли попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 6 січня 1937 р. Вони здивували «чекістів» і «статистів». Ще 5 січня 1937 р. начальник ЦУНГО Держплану СРСР І.А. Краваль повідомив М.І. Єжова про 4,1 млн народжених протягом 10 місяців 1936 р., а головний чекіст сподівався на 4,4 млн згідно з обліковими даними НКВС СРСР [44, арк. 12]. За переписом 1926 р. УСРР мала 28,9 млн, а згідно з переписом 1937 р. – 28,3 млн осіб [8, с. 44–45]. Керівник УНГО УСРР О.М. Асаткін повідомив 15 січня 1937 р. ЦК КП(б)У про 28,2 млн осіб, а згідно з телефонограмами облстатбюро, їх налічувалось навіть 27,9 млн [83, арк. 20]. Звичайне арифметичне зіставлення цієї цифри з очікуваними прогнозами демографів дає сумний результат – від 6,4 до 7,4 млн осіб. Це жертви Голодомору в Україні. О.М. Асаткін, вражений руйнівними наслідками перепису, намагався внести корективи. Для з'ясування кількості переписаного населення він запропонував «...добавити до підсумків 1926 року цифри природного приросту населення за 10 міжпереписних років і додати або відняти сальдо між числом всіх тих, хто виїхав з УСРР, і всіх, що приїхали в УСРР за ті ж 10 років» [83, арк. 14]. Завдання непосильне, тим паче за відсутності у роки Голодомору системної статистики міграцій, але і планового переселення великих соціально-професійних груп в УСРР, крім організованих переселенців з Білорусії та Росії до виморених голодом сіл.

Історик, статист і соціолог Д. Соловей, який безумовно знав О.М. Асаткіна, адже працював в статистичних органах тих років, обрав за основу підрахунку «природний приріст» населення в УСРР 1926–1938 рр., відтак сподівався на 35,7 млн осіб у 1939 р., а виявилося 28 млн (насправді більше), тому 7,7 млн осіб «...забрав терор і штучно створений голод» [50, с. 97]. У 1955 р. Д. Соловей, зберігаючи власну методику підрахунку

(2,36% річного приросту та 28% прогнозованого збільшення населення за 12 років), назвав дещо іншу цифру загальних втрат України – 11,6 млн осіб [50, с. 99]. В УРСР, за його даними, мало бути у 1939 р. 38,4 млн, а перепис того ж року зафіксував 30,9 млн осіб. Отже, нестача становила 7,5 млн осіб. Він вважав, що у 1929–1931 рр. з України вивезли від 1,5 до 2,4 млн осіб [51, с. 127]. Його історичне тлумачення загальної кількості втрат професійне і кваліфіковане, засноване на безпосередньому досвіді роботи в органах статистики. Згадується стаття С. Соснового в газеті «Нова Україна» (Харків, 1942), автор якої виклав тоді свої розрахунки: до кінця 1932 р. від голоду загинуло 1,5 млн, за першу половину 1933 р. – 3,3 млн осіб [50, с. 153]. Вадою статистичної оцінки з боку С. Соснового, на думку Д. Соловоя, була відсутність даних про депортації селян у 1929–1934 рр. До загальної кількості померлих від голоду – 4,8 млн осіб, яку виголосив С. Сосновий, було додано 2,7 млн зменшення природного приросту населення протягом 1934–1939 рр., звідси Д. Соловей виходив на оцінку демографічних втрат – 7,5 млн осіб [50].

Евристичним є зізнання Д. Соловоя про 6 млн жертв голоду, про яких згадували працівники УНГО УСРР, адже «...ми особисто знали ще року 1933 до закінчення голодової катастрофи» [50, с. 153–154]. Принагідно він повторив слова однієї із співробітниць УНГО Г. Вільної, яка називала цифру 6,5 млн померлих від голоду в 1933 р. Очевидно, саме тоді від працівників Держплану УСРР «просочувалась» службово-відомча інформація про жертви Голодомору. Не випадково О.П. Довженко згадав у своїх «Щоденникових записах» 23 вересня 1945 р. про «...шість мільйонів [померлих] од голоду в урожайний 32 рік» [19, с. 372]. Режисер великої «Землі» мав на увазі господарський 1932/33 рік. Водночас він зазначив, але з «оптимістичною неточністю», що «...Україна втратила за час війни тринадцять мільйонів людей» [19].

В історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст., яка нагадує своєрідний інтелектуально-змагальний аукціон, заявлено різні оцінки кількості втрат від Голодомору – від 3-х до 15 млн осіб [13, с. 486; 29, с. 391]. Вони, судячи з наукового апарату й методики підрахунку, становлять аматорський і професійний дискурси. Їх основною джерельною базою до кінця 1980-х рр. були матеріали переписів населення (1926, 1939), офіційна радянська статистика, а на початку 1990-х рр. матеріали перепису 1937 р. Одні визнають достовірним перепис 1939 р., інші – 1937 р., а деякі поєднують обидва [18, с. 20, 71, 89–90; 6, с. 36, 40, 72]. Концентровано статистика жертв Голодомору постає у матеріалах Міжнародної комісії

з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні: Д. Сімон називає цифру 10 млн, Р. Конквест – 5 млн, С. Максудов – 4,4 млн, Д. Мейс – 7,5 млн осіб. Висновок громадського Міжнародного суду врахував оптимальні цифри та полемічність проблеми. «Ясно, однак, – наголошувалося у його підсумкових матеріалах, – що кількість жертв голоду на Україні становила, щонайменше, 4,5 млн, яких ніхто не заперечує. До них варто додати 3 млн жертв голоду за межами України, з яких по 1 млн припадає, звичайно, на Казахстан і Північний Кавказ. Отже, можна вважати, що голод 1932–1933 рр. забрав, щонайменше, 7,5 млн людських життів» [34, с. 3]. Західні дослідники А. Люїс та Н. Роуланд встановили факт зменшення населення СРСР на 15 % у 1926 – 1939 рр. [18, с. 20]. Німецький дослідник Ш. Мерль, заперечуючи геноцидну складову Голодомору в Україні та демографічні оцінки Р. Конквеста і Д. Мейса, все ж визнав, що «...серед жертв голоду справді більше половини становили українці» [91, с. 536; 35]. Ідейний натхненник русинів П. Магочі схиляється до 6,5 млн померлих від голоду [18, с. 21], французькі учені М. Гійом, А. Безансон визнали жертвами Голодомору – геноциду від 6 до 7 млн осіб [32, с. 159; 3, с. 131].

Дискусії між істориками та демографами започаткував перепис населення 1937 р. Український дослідник С.В. Кульчицький визнав внесок С. Максудова у з'ясування кількості померлих у 1926–1931 рр. (7 млн) та природного приросту у 1931–1938 рр. (12 млн), зменшення населення поза рамками природної смертності (9,8 млн) та підсумкових втрат від 3-х до 6,5 млн, хоча сам обстоює цифру 3,5 млн осіб [13, с. 488]. Загальна кількість населення в СРСР за переписом 1937 р. не має особливого значення для демографічної оцінки втрат від Голодомору в Україні. Інша справа – показники перепису по Україні. Однак демографи і джерелознавці називали загальну кількість населення СРСР у 1937 р. – 162 млн осіб, а «фальсифікований» перепис 1939 р. показав 170,6 млн осіб [53, с. 80]. Якщо скористатися даними В.В. Цапліна, а він першим вивчав матеріали перепису 1937 р., будучи директором архіву ЦГАНХ СССР, то матимемо іншу цифру – 156,9 млн. До неї він додав 2 млн військовослужбовців і отримав 158,9 млн, а ще 2,6 млн спецконтингенту НКВС СРСР. Однак цифри 162 млн осіб так і не було досягнуто [62, с. 178]. Ідеологія і практика сталінізму, за підрахунками В. Цапліна, забрали життя 7,9 млн осіб. Пересічна смертність у 1927–1931 рр. становила 2,8 млн, у 1932–1933 рр. – 4 млн осіб, а безпосередньо від голоду у 1933 р. померли 3,9 млн осіб. Він опирався на матеріали ЗАГСів та доповідну записку начальника відділу населення і охорони здоров'я ЦУНГО

М.В. Курмана, але погоджувався з відсутністю системного і вичерпного реєстру смертей. Більше половини померлих від голоду у 1933 р., на думку В. Цапліна, припадало на Україну.

Матеріали перепису 1937 р., крім виявлення загальної кількості населення в УСРР, засвідчили системний безлад в організації реєстру смертей у 1932–1933 рр. Історики і демографи підкреслювали цей істотний недолік, позаяк статистика загсів виявилася базовою для їхніх математичних розрахунків. ЗАГСів не фіксували «нормальної смертності» і «надсмертності», не встановлювали діагноз. У доповідній записці О.М. Асаткіна «Стан обліку населення в УСРР», яку він надіслав П.П. Постишеву та С.В. Косіору 22 квітня 1935 р., крім «засмічення» апарату ЗАГСів «класово чужими елементами», подано статистику народжень і смертності у 1931–1934 р. Вона демонстративно показова, навіть за наявності «помилки і спотворень» та недообліку. Згідно з неповним реєстром ЗАГСів, у 1931 р. народилося 975 320, померло 514 744, у 1932 р. – 782 042 і 668 158, у 1933 р. – 470 685 та 1 850 256, у 1934 р. – 571 567 і 483 382 особи [84, арк. 56]. Головний статистик УСРР зазначив тоді, що «...правильність цих чисел викликає сумнів внаслідок незадовільного стану існуючих статистичних джерел про рух населення» [84, арк. 1–3]. Він мав на увазі загальну кількість населення в УСРР на 1 січня 1933 р. – 31,9 млн, 1934 р. – 30,6 млн, 1935 р. – 30,7 млн осіб. Якщо порівняти їх з даними сучасних демографів [27], то в останніх спостерігається збільшення кількості народжених та померлих у 1931–1934 рр. Група демографів подає цифру померлих селян у 1933р. – 3,8 млн, а наступного 1934 р. – 381,9 тис., отже, сталося дивовижне зменшення смертності – у 10 разів. За таких обставин хронологічні рамки статистичних оцінок втрат від голоду (1932–1934), обраних ними для дослідження, видаються сумнівними, адже порівняння і зіставлення різних статистичних величин (засновок) призводить до уніфікованої цифри у висновку. З іншого боку, якщо сприймати цифру 4,1 млн померлих у 1933 р., подану українсько-американською групою демографів, достовірною, то виникає питання значного недообліку смертей (2,2 млн померлих), позаяк О.М. Асаткін подав лише 1,8 млн померлих у 1933 р. Для встановлення втрат необхідно мати реальні цифри зареєстрованої смертності в районах і так званого недообліку померлих (бодай наближеного).

Достовірність та особливо вичерпність ЗАГСівських реєстрів смертності населення у роки Голодомору, на жаль, сумнівні, а на них будуються статистичні оцінки загальних втрат. О.М. Асаткін, проаналізувавши попередні підсумки перепису 1937 р., визнав факт того, що

міграційний рух «...сільського населення, зазвичай, не обліковувався зовсім» [83, арк. 14–20]. У 1931–1933 рр., судячи з висловлювань А. Хоменка та К. Воблого, сальдо міграції не брали до уваги. Однак повернемося до базового джерела – статистики смертності ЗАГСів. 14 березня 1937 р. М.В. Курман зазначив, що до 1933 р. включно «...ніяких цифрових матеріалів про охоплення території обліком ЗАГСів немає» [9, с. 286]. Місцеві статистичні бюро не мали вичерпних і системних даних про звернення населення «...за реєстрацією випадків народжень і смертей навіть на територіях, за якими звітність надходить справно», а тому припускалося цілком «...можливим захоронення трупів без довідок ЗАГС, відтак без реєстрації (особливо в сільських місцевостях)» [9]. Сільради перестали заповнювати облікові книги смерті, а селяни і не зверталися до них за порадою. Тому М.В. Курман професійно стверджував, що в Україні «...мала місце значна кількість випадків смертей, не занесених до книг ЗАГС» [8, с. 289]. Він назвав цифру незареєстрованих смертей – 3,7 млн осіб (5,6% недооблікованих) – «...кожного 4-го або навіть 3-го випадку смерті» [8]. Його службовий підрозділ займався обліком ЗАГСівської і лікарняно-медичної статистики, які мали безпосереднє відношення до первинного реєстру (або ж його відсутності). Отже, беручи до уваги його цифри, маємо 25–30% недообліку смертей.

Статистика, якщо вона вичерпна та об'єктивна, фіксує стадії розвитку соціально-економічних явищ і демографічних процесів. Історики довірливо використовують матеріали офіційної статистики, а критичні зауваження висловлюють обережно. Дотримуючись власного теоретичного обґрунтування кількості жертв Голодомору, тобто врахування загиблих і потерпілих у 1932–1933 рр., акцентую увагу на двох основних соціальних групах: колгоспники (працюючі, діти, люди похилого віку) і селяни-одноосібники. Разом із так званим неземлеробським населенням вони представляли наявний контингент смертників, позаяк постійно перебували на території Голодомору. Демографи справедливо відокремлюють статистику втрат населення від колективізації, розкуркулення, депортацій, розстріляних через опір хлібозаготівлі і конфіскації майна, адже вони належать до жертв терору проти селян, наслідком якого стала масова смертність від голоду.

Більшовицька модель соціалістичної реконструкції сільського господарства, особливо її форсоване впровадження протягом кількох років, призвела до появи «зайвого населення». У «Перспективному 10-річному плані переселення України», розробленому Держпланом УСРР, зна-

чилась цифра «зайвини» – 9,5 млн осіб (або 1 818 714 селянських дворів, тобто 28,5% до їх загалу в УСРР) [76, арк. 118]. Головний плановик СРСР Г.М. Кржижановський сподівався зростання сільського населення на 11 млн протягом 5 років [10]. Отже, «зайве населення» мало б зростати, а проблему «демографічного баласту» необхідно було вирішувати. Розробники перспективного плану в Україні обрали щорічний приріст сільського населення 1,79%, відтак прогнозували цифру «зайвого сільського населення» 5,1 млн та його приріст за 10 наступних років – 4,3 млн осіб [75, арк. 118]. Всесоюзний переселенський комітет при ЦВК СРСР визнав «щільність населення» в УСРР найвищою серед решти республік (92 особи на 100 га сільськогосподарської площі), тому виявив 23% «зайвого населення» [43, с. 64]. Збільшення площі під технічними культурами (льон, хміль, цукровий буряк), на переконання Ф. Попова, працевлаштувало б 1,4 млн, а промисловість могла «втягнути» 634 тис. осіб [43, с. 67, 72]. До початку масової колективізації «зайвина невикористаної праці» в колгоспах становила 40%, в індивідуальному секторі – 50%. Селянське подвірне господарство збалансовувало «зайвину» через розподіл трудових функцій за віковою ознакою, особливо на сезон весна–осінь.

Здійснення суцільної та масової колективізації у 1929–1931 рр. лише поглибило проблему «зайвого населення», яке з пасивно-еволюційного стану трансформувалося в активну фазу «демографічного баласту». К. Воблій, розробляючи гіпотезу балансу людності УСРР до 1937 р., подає її динаміку в колгоспах: 15,8 млн осіб (чоловіків 7,6 млн, жінок 8,2 млн) станом на 1931 р., 19,4 млн осіб (чоловіків 9,3 млн, жінок 10,1 млн) у 1932 р., у 1937 р. 20,6 млн осіб (чоловіків 10,2 млн, жінок 10,4 млн) [37, арк. 1]. Вони стали потенційними жертвами Голодомору. Службово-відомча статистика зафіксувала у 1931 р. 13,4 млн працездатних селян, тобто зайнятих господарськими справами дома і в колгоспі. Із 5,1 млн чоловіків вікової групи 18–59 років, колгоспники становили тоді 3,3 млн, індивідуали – 1,8 млн, а серед жінок – 2,1 млн селянок одноосібного сектора і 3,7 млн колгоспниць [77, арк. 53]. Підлітків (вікова група 14–17 років) було 2,4 млн, з яких в одноосібному секторі займалося виробництвом 0,8 тис., у колгоспному – 1,6 млн осіб. В одноосібному господарстві працювали 4,7 млн, у колгоспах – 8,7 млн осіб наявного населення. Статистика їхньої зайнятості свідчила не на користь добробуту: постійно або сезонно працювали 39% чоловіків, 42,3% жінок і 18% підлітків. Укрколгоспцентр спільно з Наркомземом УСРР виявив тоді «надлишки» робочої сили – 6,7 млн осіб, з яких у селянських дворах – 2,3 млн (54%), у колгоспах – 4,4 млн (57%) [72,

арк. 51]. Це була сумна поточна статистика, адже вони не мали джерел постійного заробітку, а колгоспники і права на так зване громадське харчування. Принцип соціалізму «Хто не працює, той не їсть!» знайшов прикладне застосування. Але і працюючим колгоспникам ніхто не гарантував твердої й належної оплати праці. Їх перетворили на кріпаків, а колгоспи – на соціальні резервації, залишити які селяни не мали права.

Колгоспізація, тобто організаційно-господарське покріпачення селян, охопила на грудень 1933 р. близько 20 млн осіб [78, арк. 9]. Статистика внутрішнього господарювання сталінських зернових фабрик, зафіксована у поточній звіт-

ності Українського науково-дослідного інституту МТС і колгоспного будівництва тих років, вражає зневажливим та цинічним ставленням до колгоспників та їхніх родин. За наслідками роботи у 1932 р. 10% колгоспників не виробили жодного трудовдя, тобто 2 млн селян могли сподіватися лише на власний врожай з присадибної ділянки 0,53 га, але їх не звільняли від виконання подвірного хлібозаготівельного плану, м'ясозаготівлі, здавання молока і сільськогосподарського податку. Наявність трудовднів у книгах обліку правлінь колгоспів не означала отримання хліба, але вона, за даними Українського науково-дослідного інституту МТС, мала трагічний вигляд.

Соціальний склад сільського населення УСРР (у тис. осіб) [71, арк. 7]

Наявність трудовднів	1932	1933
Без трудовднів	6,6	2,3
До 50 трудовднів	27,2	20,1
Від 51 до 100	23,8	24,9
Від 101 до 150	16,6	22,8
Від 151 до 250	15,6	21,2
Від 251 до 350	6,6	7,0
Від 350 і більше	4,3	1,7

У 1932 р. 82% колгоспів в УСРР виділили до 2 кг зернових на трудовдень, 16% – від 2-х до 3-х кг, звідси постає умовно-матеріальне забезпечення селян хлібом відповідно до кількості вироблених трудовднів. У 1932 р. 51%, а 1933 рр. 45% колгоспників, судячи з таблиці, отримали від одного до двох центнерів зернових, тобто від 6 до 12 пудів. Зазначу, що річна норма скрутного («кризового») року становила 14 пудів на господарство. Сумно, але колгоспи не забезпечили селян зерном, проте створили механізм для одночасного позбавлення заробленого хліба і вирощеного на присадибній ділянці. План до двору ніхто не скасовував для колгоспників. Приголомшує статистика так званої трудової активності колгоспників: у 1932 р. «...біля 40% усіх колгоспників майже не брало участі у колгоспному виробництві» [78, арк. 9]. Отже, щонайменше 8 млн колгоспників взагалі не мали шансів на отримання зернових культур, позаяк не виробили належних трудовднів, а також не могли розраховувати на громадське харчування у полі під час сільгоспробіт. Вони шукали порятунку у пошуках засобів до існування, сподіваючись на власне господарство, але за невиконання хлібозаготівельного плану їх могли позбавити землі, врожаю з присадибної ділянки, майна, житла.

Зароблені трудовдні не гарантували селянинові отримання зернових, особливо хлібних культур

(пшениці та жита). У травні 1932 р. 16% колгоспів Вінницької, 28% Київської і 15% Харківської областей не завершили остаточного розрахунку з колгоспниками, а станом на березень 1933 р. 48% колгоспів в УСРР не видали колгоспникам зернових на зароблені трудовдні [13, с. 446]. Отже, близько 9 млн колгоспників свідомо залишили без хліба, а виданого на трудовдні виявилось менше «голодної норми». Фактично вони виявилися «зайвим населенням», безпосередніми жертвами Голодомору, приреченими на голодну смерть. 3 грудня 1932 р. заборонили видавати хліб колгоспникам на громадський обід у польових станах, адже стаціонарних колгоспних їдалень тоді ще не було. Сільськими пунктами системи Управління громадського харчування Вукоопспілки («Упргрормхарч») вдалося охопити 60% робітників радгоспів, «працівників артілей» 40%, а середньорічне їх забезпечення становило 20% від наявного контингенту працюючих [71, арк. 7–8]. Сільська школа у першому півріччі 1932 р. мала 3,6 млн учнів, а так званими «гарячими сніданками» забезпечили 73 тис. школярів. Видавали 100 грамів «сурогатного хліба», склянку чаю, але навіть і таким «громхарчем» було охоплено 15–20% сільських учнів та 40% сільських учителів. Навіть платні «гарячі сніданки» у 1933/34 р. отримали 160 тис. учнів із 4,4 млн в УСРР [79, арк. 84]. У першу чергу їх видавали «фізично ослабленим»,

«виснаженим» з ознаками «недокрів'я». Таких хворих у 1932 р., за неповними даними, виявилося 10% «дитячого населення» України та 5% хворих на туберкульоз [80, арк. 14]. Вони стали заручниками ситуації і жертвами голоду.

Визначення «територія Голодомору», використане мною у дослідженні статистики його жертв, не обмежується адміністративно-територіальними одиницями. Наявність встановлених районів окреслює місце скоєного злочину (Голодомору), а масова смертність, соціальні аномалії (людодіство, поїдання мертвих, дохлої худоби), сурогатна їжа, розстріли та ув'язнення селян за невиконання хлібозаготівельних планів, побиття і знущання з селян засвідчують його локально-територіальні прояви у конкретних селах, районах, областях. У лютому–березні 1932 р. в УСРР існувало 357 сільських та 17 промислових районів з населенням 32,5 млн осіб [73, арк. 2]. Його сільська частина опинилася в епіцентрі Голодомору, а міська людність, за винятком окремих соціально-професійних груп, опосередковано відчула його руйнівний вплив.

Територію Голодомору, тобто кількість районів, сіл та сільських рад, встановлено за архівними документами. До переліку залучено лише реально названі адміністративні одиниці зі статистикою ураженого голодом населення районів. Наприклад, 20 травня 1932 р. секретар Київського обкому КП(б)У М.Н. Демченко підтвердив факт голоду у 30 районах області, з яких 16 зарахував до першої групи (відсутність продовольства, смерть від виснаження, масове опухання селян тощо), а 14 районів – до другої категорії голодуючих. Загалом голодувало 50% населення районів першої групи і 25% – другої [14, с. 167–173]. У 19 районах, судячи з кількості населення у них, проживало 1,8 млн осіб, тому вони стали жертвами Голодомору. У червні 1932 р. факти голоду виявили у 40 із 82 районів Харківської області, відтак «психологія голоду» торкнулася 3,8 млн осіб [14, с. 132]. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р.Я. Терехов визнав, що у зазначених районах «колгоспники не мають хліба», «внаслідок голодовки колгоспників є випадки опухання, особливо серед дітей», «виявлено до 60 випадків смерті від голоду», спостерігалось «систематичне недоїдання». В окремих селах Глобинського району (с. Федорівка) за квітень–травень померли 116 селян, тобто майже двоє селян щодня. Оперуповноважені ДПУ УСРР в Оржицькому районі доповідали про відсутність хліба у «більшості колгоспів району», а 25% селян споживали всілякий непотріб. Зазначені факти стали повсякденною реальністю, яка охопила села області. На Вінниччині у травні було виявлено 8 районів з виразними ознаками Голодомору, які перебували у «найбільш тяжкому стані» [14, с.

171, 190], а протягом червня 1932 р. їх кількість досягла 21. А «тяжкість», за оціночними тлумаченнями партійно-радянської номенклатури, означала: «в селах району голодування та смертність набрали масового характеру», «збільшення голодування у багатьох селах Тростянецького району з наслідками опухання і смертей», «недоїданням охоплені усі села району». Голодомор охопив населення і територію 30 сіл Христинівського району [14, с. 164–165]. Лише на території 13 районів, реально згаданих у доповідних записках, перебувало близько 1 млн осіб з 4,7 млн населення Вінницької області [74, арк. 28]. В Одеській області виявлено 10 районів з населенням 1,1 млн осіб, які були віднесені до категорії «тяжкого стану».

Перша узагальнена цифра кількості районів Голодомору постає у листі голови Раднаркому УСРР В.Я. Чубаря 10 червня 1932 р. до Й. Сталіна. Він повідомив, що «...тепер уже можна вважати мінімум 100 районів (замість 61, що вважався на початок травня)» [25, с. 206]. Він особисто відвідав 17 районів Київської і Вінницької областей, тому визнав причину голоду: «...системне вилучення в одноосібників хліба повністю, враховуючи і насінні фонди, і майже повне вилучення всього наявного в колгоспах», повернення натуральних авансів на трудодні, кількаразове стягнення хлібозаготівельної повинності. Наслідки цієї політики терору голодом виявилися трагічними: «...більшість колгоспів у цих районах залишилась без хліба, без концентрованого корму для робочої худоби, без фондів для непрацевдатних, для учителів». Отже, реально простежується інтенсивність організованого голоду (майже у два рази протягом травня–червня), а перелічені його причини та наслідки мали всі ознаки Голодомору. Голова ВУЦВКу Г.І. Петровський у листі до Й. Сталіна від 10 червня використав термін «штучний голод», але з посиланням на листи та скарги селян. На початку липня 1932 р. до категорії «голодуючих районів» потрапили 33 райони Дніпропетровської області з населенням 2,6 млн осіб [25, с. 227; 81, арк. 30]. Отже, опираючись на архівні документи, вдалося встановити факти «голодної смерті» та її «масового характеру» у 129 районах. На їх території проживали 11 млн осіб, які стали жертвами Голодомору, зазнавши фізичних та морально-психічних ушкоджень. Щоденна смертність у зазначених селах становила від 5 до 6 осіб. Навіть в апараті ЦК КП(б)У визнавали факт: «...опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість» [14, с. 164]. Для максимально вичерпного встановлення території Голодомору, відтак і кількості його жертв, необхідно виявити факти голоду та інтенсивність ураження населення районів УСРР, які не потрапили до розробки через відсутність зга-

док в архівних документах. Для цього варто залучити збірники спогадів очевидців, періодику тих років, інші джерела.

Смертність встановлено за фактичними даними по селах району (щоденну, локальну, помісячну), яка для першого півріччя 1932 р. становила від 8–10% охопленого Голодомором населення. Вона вирізнялася по окремих районах, але серед дуже опухлих селян (стадія безбілкового набряку організму) забирала життя 25–30% зафіксованого контингенту. Порівняльна таблиця смертності населення 17 районів Вінницької області у 1932–1934 рр., яка збереглась в архівах, зафіксувала 25 тис. померлих у 1932 р. і 92 тис. осіб у 1933 р. До прикладу, у 1932 р. в Уманському, Христинівському районах смертність становила 10–12%, у Тростянецькому – 4%, а наступного 1933 р. – 14% [15, с. 460]. Отже, дотримуючись фактично виявленої смертності у першій половині 1932 р. – 10%, а також наявної кількості голодуючого населення у 129 районах (11 млн осіб), маємо, щонайменше, 1,1 млн померлих. Штатні працівники УНГО тих років (Д. Соловей, С. Сосновий), як уже зазначалося раніше, називали цифру полеглих від Голодомору 1932 р. 1,5 млн осіб.

Порайонна смертність у 1933 р. відносно зареєстрована ЗАГСами. Її фактична реконструкція можлива через зіставлення облікових матеріалів ЗАГСів, медичних установ, сільрад, службово-відомчої оперативної інформації партійно-радянських органів влади, які безпосередньо обстежували села районів у 1932–1933 рр. Демографічна статистика (повна або вибіркова), зафіксована в архівних документах, стосується явищ, які відбулися, тому завдання історика, демографа встановити факт. Історики висвітлювали локальну смертність у межах окремих сіл, сільрад, районів, але системного дослідження районної диференціації втрат від голоду не практикували. Тому спроба українських демографів дати оцінку демографічних втрат у районах УСРР 1933 р. заслуговує на підтримку. Історику складно погодитися з фразою «...розрахунок гіпотетичної кількості померлих за умови відсутності голоду в 1933 році та розрахунком втрат населення районів через надсмертність у 1933 році» [28, с. 259], яка символізує базовий методологічний принцип демографічного дослідження. Але вони мають власну методику статистичного аналізу та «наявну статистичну інформацію» (сподіваюсь, ЗАГСівські реєстри порайонної смерті). Погоджуюсь з Н.М. Левчук стосовно доцільності «переходу до рівня низових адміністративних районів» у пошуку коефіцієнтів смертності, а відтак і наближення оптимальної цифри загальних втрат. На жаль, «докризисового тренду» народжуваності і смертності не сталося у роки Голодомору, але «...припущення про про-

порційність розподілу недообліку смертей відповідно до зареєстрованої кількості померлих», яке застосувала Н.М. Левчук, – сміливий крок до істини. Якщо трансформуємо «припущення» у реальність, то обов'язково встановимо загальну кількість померлих унаслідок Голодомору.

Наукова спроба встановити «гіпотетичні загальні коефіцієнти смертності» для виявлення «надсмертності» в районах УСРР 1933 р. має принципове методологічне значення. Дослідниця, яка лише кілька років вивчає цей демографічний феномен, теоретично обґрунтовує зміст терміну «надсмертність» як «...різницю між реконструйованою (в умовах голоду) й гіпотетичною (за відсутності голоду) численністю померлих в 1933 році» [28, с. 259]. У зазначеній формулі демографічного аналізу важливо досягти достовірності між простою реконструкцією та гіпотетичною.

Метод фактичної реконструкції статистики смертності у конкретних селах, сільрадах, районах, зафіксованої у конкретних носіях інформації (службово-відомча документація), за умови її вичерпності, видається «простим», а насправді є дуже складним пошуком одиничного, особливого і загального. Історично й демографічно встановлені коефіцієнти порайонної смертності створюють можливість для системного підрахунку кількості полеглих від Голодомору. Коефіцієнт порайонної смертності розраховується на тисячу населення, тобто на реальну кількість «наявних», а не абстрактних мешканців. Хліборобське населення (колгоспники та одноосібники) належали до наявного населення, яке у різні місяці становило від 23,1 до 23,4 млн осіб. Можна обрати за базову цифру все сільське населення років Голодомору (25,5 млн осіб), адже випадки голодної смерті траплялися серед робітників радгоспів, сільськогосподарських підприємств, сільських учителів, кустарів, їхніх утриманців, які чомусь були віднесені до «неземлеробського населення». Шляхом множення наявного населення на середній коефіцієнт порайонної смертності в УСРР отримуємо загальну цифру померлих. Наявне населення, враховуючи слабку динаміку міграції сільського населення, – величина реальна і встановлена, а коефіцієнт порайонної смертності науково обґрунтований (реконструйований реально і встановлений гіпотетично). Їх комбіноване застосування виконує функцію самоконтролю шляхом перевірки тотожностей або розходжень протилежностей у рівнях смертності.

Узагальнення фіксованої смертності – справа марудна і тривала, адже системним виявленням та обліком померлих у 1933 р. радянські органи влади не займалися, хоча діяли ЗАГСи. 8 лютого 1933 р. ЦК КП(б)У вимагав вжити «невідкладних заходів до локалізації» випадків голодування та

унеможливлення «випадків симуляції або провокації», заборонив відрядження будь-яких «... офіційних комісій і проведення офіційного обліку щодо колгоспів, районів, міст» [14, с. 375]. 15 березня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор повідомив ЦК ВКП(б) про те, що «...минулого року замовчували про тяжке становище в районах, а цього року навпаки – всіляко прагнуть виділити найтяжчі випадки, зібрати й узагальнити цифри» [14, с. 441]. Принципове значення для з'ясування території Голодомору та інтенсивності порайонної смертності має його фраза – «виділити найтяжчі випадки». Зазначені у документах конкретні райони належали саме до цієї групи, а решта розподілялася за інтенсивністю ураження. Виділення локальних фактів голоду стосувалося сіл, сільських рад, а узагальнених цифрових матеріалів – групи районів з відсотками ураження. Таке співвідношення одиничного (кількість голодуючих, опухлих, померлих в обстеженому селі), особливого (охоплення сілрад за рівнем ураження підпорядкованих сіл), загального (показники у межах району та області) притаманне службово-відомчій статистиці партійно-радянських органів 1932–1933 рр. Вона є базовим джерелом, хоча відправною є зафіксована локальна статистика, яку можна піддати корекції: зменшенню або збільшенню узагальнених цифр смертності. Підставою для змін можуть стати експертні оцінки номенклатурних осіб відповідних радянських установ в УСРР 1932–1933 рр. або ж колегіальні висновки, зроблені першими керівниками (ЦК КП(б)У, Наркомзему УСРР, ДПУ УСРР, Наркомату охорони здоров'я УСРР, Наркомфіну УСРР). Зазначені установи мали безпосередній стосунк до обстеження сільських районів, виявлення соціально-політичних настроїв, об'єктів оподаткування і санітарно-епідеміологічного стану. Районна ланка інформувала центральні органи, тому статистична звітність потрапляла до республіканського керівництва.

Класичні методи історичних і демографічних досліджень ґносеологічно ефективні за наявності бездоганих і вичерпних джерел інформації. На жаль, офіційна демографічна статистика тих років виявилася сумнівною, дискретною, суперечливою і навіть гіпотетичною (так звані «контрольні цифри», гіпотези природного руху населення). Однак краще така, ніж відсутність будь-якої. Долучивши матеріали службово-відомчої статистики та наукові методики аналізу групи джерел, можна відтворювати реальні соціально-економічні процеси і моделювати гіпотетичні дискурси явищ та подій.

Визначення території Голодомору, тобто кількості районів за рівнем їх ураження, здійснено шляхом системного аналізу службово-відомчої

статистики 1932–1933 рр., виявлення назв адміністративних одиниць у збірниках спогадів очевидців голоду, якщо райони не згадувалися у звітах партійно-радянських органів. На Харківщині його територія протягом березня–червня 1933 р. збільшилась майже втричі: на 1 березня – 21, 1 квітня – 35, 1 травня – 42, 20 червня – 61 район із 64 наявних в області [33, с. 25], з яких третина виявилася «особливо уражена» сутнісними ознаками Голодомору. До прикладу, 1 квітня виявили 225, на 1 червня – 585 населених пунктів в області, охоплених масовим голодом. Особливо «тяжкими» визнали Хорольський, Чутівський, Новогорієвський, Полтавський, Кременчуцький, Решетилівський, Красноградський, Кобеляцький, Глобинський, Миропольський, Чугуївський, Новосанжарський райони, у яких, за визначенням начальника облвідділу ДПУ УСРР З. Кацнельсона, «...захворювання і смертність від виснаження почали набувати загрозливих розмірів» [14, с. 531]. Фраза «захворювання і смертність» засвідчує наявність соціально-демографічних ознак жертв Голодомору: потерпілих («захворювання») і померлих («смертність»). Доповідна записка З. Кацнельсона, як документ епохи, відтворює сутнісні ознаки поняття і явища «жертви Голодомору» шляхом їх лінійно-статистичної і пропорційної фіксації: «частина дорослого населення у пошуках їжі залишила дітей безпритульними», «...багато хворих і опухлих від недоїдання, допомога яким у низці випадків не надається через відсутність будь-яких продовольчих ресурсів», «...залишені живими батьки вживають у їжу трупи померлих від виснаження дітей», «...від недоїдання члени родин вбивають... слабших, головним чином дітей, споживають м'ясо їх у їжу», «50% колгоспників лежить опухла», «дитяча безпритульність зростає з кожним днем», «значна захворюваність і смертність дітей», «випадки самогубств», правління колгоспів «видають для їжі колгоспникам м'ясо дохлих коней». За таких умов демографічне визначення «надсмертність» лише засвідчує явище повсякденного Голодомору. Пересічно на один колгосп Харківської області у 1932–1933 рр. припадало 168–171 двір, а на сільськогосподарських роботах узимку 1933 р. було зайнято 53,6% колгоспників, з яких чоловіків 42,5%, жінок 47,5%, підлітків 10% [82, арк. 2]. Кількість вироблених колгоспниками трудоднів і затримка з їх розподілом засвідчували трагізм ситуації, позаяк решта селян (категорія так званих «непрацевдатних») стала утриманнями, а за відсутності харчів смертність серед цієї соціальної групи набувала справді «загрозливих розмірів».

Територіально Голодомор охопив тоді Харківську область з населенням близько 5 млн осіб (за винятком трьох не встановлених мною районів)

[20, с. 6; 40, с. 33, 75, 86, 133, 141–173; 73, арк. 26], але з різними рівнями порайонної смертності. У Балаклійському районі виявили 26 із 48 сільрад та 38 колгоспів, населення яких потерпало від Голодомору. Село Чепішки, яке мало 500 дворів, спорожніло – вранці «диму з труб не видно», а серед померлих колгоспники становили 95% (наявне населення). У с. Волхів Яр щодня помирало від 8 до 12 осіб, а за півтора місяця від голоду загинуло 2,5 тис. односельчан [14, с. 534]. Смертність на території цієї сільради досягла у травні–червні 47,6%, а пересічна щомісячна смертність становила 240 осіб на одну сільраду (в області у 1933 р. діяла 1861 сільрада). Документи партійно-радянських органів зафіксували сумну статистику Голодомору в Новосанжарському районі: 45% колгоспників та одноосібників не мали жодних харчів, у кожному селі не менше 60 опухлих. Від голоду потерпали 103 колгоспи Красноградського району. Службово-відомча статистика засвідчує факт масового голоду.

Загального числа померлих селян на Харківщині органи статистики не зафіксували. 30 травня 1933 р. голова облвиконкому І. Шелехес повідомив ЦК КП(б)У про те, що «...у більшості випадків смерть зовсім не реєструється в органах Загсу», але траплялися села, де «...за останні три місяці померло до 400–600 осіб» [14, с. 519]. У 296 населених пунктах 23 районів, які потрапили до категорії «тяжких», від виснаження, хвороб унаслідок недоїдання та кишково-шлункових отруєнь помирало від 30 до 50% населення. Визначення «смертність збільшується з кожним днем», яке використав І. Шелехес, стосувалося кожного села та району області. Фактична реконструкція локальної смертності на підставі службово-відомчої статистики фіксує кількаразове зростання загальної смертності протягом першої половини 1933 р. Демограф О. Воловина відтворив середні щоденні прямі втрати у кожному місяці, відтак за січень–червень 1933 р. вони виросли у 20 разів [7, с. 239]. Отже, гіпотетичне й історичне збігаються, хоча і відрізняються підходами. Якщо обрати за основу підрахунку порайонні коефіцієнти смертності у Харківській області (пересічний 28,1% і максимальний 32,5%), які встановила Н.М. Левчук [28, с. 262], то матимемо загальну кількість померлих в області – 1,4 млн (5 млн помножити на 0,281) і 1,6 млн осіб (5 млн на коефіцієнт 0,325). Фіксована смертність (виявлена по факту в селах) стосувалася конкретних районів, а гіпотетична опиралася на реєстри ЗАГСів (відносні). В обох випадках є можливість і необхідність «кореляції»: у першому випадку констатація органів безпосередньої перевірки фактів голодної смерті з реальним її недообліком у межах 30%, у другому – з уже врахованим недообліком смертності органами ЗА-

ГСів. Тут є над чим працювати, але щонайменше третина померлих не викликає жодного сумніву.

Територія Голодомору на Київщині протягом першої половини 1933 р. збільшилась у 4 рази: у лютому налічувалося 16, на середину березня – 34, кінець травня – 66 районів з виразними ознаками масового голоду [16, с. 765, 871–873]. В епіцентрі його руйнівного впливу опинилося 6,1 млн осіб (5,1 млн селян, близько 1 млн мешканців міст) [1, с. 6–7]. Державні органи зафіксували службово-відомчу статистику (Облвідділ ДПУ УСРР, Наркомат охорони здоров'я УСРР, Наркомзем УСРР), яка виявилася «...лише ілюстрацією, збіраною з різних матеріалів», тому що системного обліку не проводили. Такого сумного висновку дійшов нарком землеробства УСРР В.О. Одинцов 14 березня 1933 р., ознайомившись з інформацією начальника облвідділу ДПУ О.Б. Розанова. Вибіркове обстеження випадків голодування населення у Білоцерківському, Буцькому, Смілянському, Переяславському, Богуславському, Золотоніському, Христинівському, Лисянському, Уманському районах, здійснене районними ДПУ, виявило різне співвідношення кількості опухлих (безбілкові набряки) селян: від 250-ти у Христинівському до 10 тис. у Білоцерківському районі. Фізично виснажених було 16%, а опухлих – 50% серед встановлених голодуючих. Досвід роботи медиків 1921–1922 рр. з цією категорією хворих зафіксував трагічну тенденцію: якщо хворі «на брезки» не потрапляли до стаціонару, то смертність серед них катастрофічно збільшувалася. У березні 1933 р. померли 238 із 1113 опухлих селян Переяславського району (21,4% до загалу) [16, с. 765]. Відсоток порайонної смертності залежав від загальної кількості населення району і реально померлих у ньому селян, а інтенсивність смерті – від наявності виснажених, опухлих, тривалості голодування, госпіталізації. У Буцькому районі обстежили 3878 голодуючих, з яких лежали опухлими 3736 осіб, а протягом лютого–березня померли 742 особи (19,8%). Втрати серед цієї категорії виснажених Голодомором селян, судячи з фіксованого співвідношення, становили від 20 до 29% їх контингенту.

Наявність опухлих селян засвідчує факт нанесення фізично-тілесної шкоди їхньому здоров'ю внаслідок Голодомору. 3 червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР проаналізував матеріали його 66 райвідділів, розподіливши їх за інтенсивністю смертності та ураження на три групи: до першої віднесли 34, до другої – 17, до третьої – 15 районів. Станом на 15 квітня Голодомор проник у 1577 сіл області, підпорядкованих 2570 сільрадам [16, с. 765]. Серед 494 тис. голодуючих селян опухлі становили 21%. Заступник наркома охорони здоров'я І. Хармандар'ян визнав «...значно заниженими цифри померлих, бо перевірка на

місцях і ретельне вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно вищі цифри» [16]. Куди знизить статистику «перевірки на місцях», яка могла б показати нам реальну смертність? Можливо, зберігається у відомчому архівному фонді Міністерства охорони здоров'я України. Для прикладу він порівнює звітні дані про померлих у Сквирському районі за січень–березень (802) з експертною перевіркою на 15 березня (1773 особи), у Володарському районі – відповідно 742 і понад 3 тис. осіб. Отже, розбіжність істотна (30–50%). Цифри було встановлено «шляхом обходу квартир голодуючих», тому фіксовані співвідношення стосувалися реальної смертності. У 14-ти районах кількість голодуючих становила від 11 до 31 тис., у решті районів менше 10 тис. на адміністративну одиницю. Порівнюючи кількість померлих із контингентом голодуючих (навіть не всього населення районів), а також аналізуючи подібне співвідношення на рівні багатьох сіл, вдалося вийти на відносну межу порайонної смертності – від 25 до 30%. В Уманському і Кам'янському районах узимку–навесні 1933 р. померла половина населення. Смертність у селах 28 сілрад Володарського району за січень–квітень коливалася від 3% у с. Володимирівка до 30,7% у с. Ожоговка, а населення району зменшилося з 37 тис. на січень до 28 тис. на квітень 1933 р. (24%) [14, с. 382]. За два зимових місяці у районі померло вдвічі більше, ніж за весь 1931 рік.

Демографічним дослідженням Н.М. Левчук встановлено коефіцієнти порайонних втрат від «надсмертності» на території Київської області: пересічно – 28,1%, максимальних втрат – 32,4%. Отже відмінність між фактичною реконструкцією і гіпотетичною не дуже значна. За такого співвідношення, беручи до уваги наявне сільське населення 5,1 млн осіб, втрати від Голодомору становлять від 1,4 млн до 1,6 млн осіб. Не випадково дослідниця ототожнює Київську і Харківську області за рівнем ураження і втрат від Голодомору. Ретельне дослідження фіксованої порайонної смертності в районах може змінити загальні цифри, особливо в окремих групах. Однак крайні межі не зазнають суттєвих відхилень, якщо не збільшувати кількість померлих на поправку І. Хармандар'яна, Г. Кацнельсона, матеріалів районних підрозділів їхніх установ.

У лютому–березні 1932 р. Вінницька область мала 69 районів і дві міськради (Вінницьку та Бердичівську), 2482 сілради, 22 селища міського типу, а разом 5,2 млн осіб, з яких 4,7 млн сільських і 0,5 млн міських жителів [73, арк. 9]. Голодоморну весну 1933 р. область зустріла у складі 64 районів, позаяк від неї забрали «київську групу»: Бабанський, Оратівський, Монастирищенський, Плисківський, Уманський, Христинівський райо-

ни. В області містилася 2251 сілрада з населенням 4,2 млн осіб, 493 тис. жителів міст [21, с. 6–8]. Якщо 17 лютого було виявлено 13 районів, то на 15 квітня – 37 районів масового ураження населення наслідками Голодомору, де проживало 2 млн селян [15, с. 392]. Наприклад, у с. Сальник Калинівського району протягом двох тижнів лютого померли 224 особи, а зареєстрували 48, тому що «...інколи просто у господарствах не лишається кому реєструвати смертні випадки» [15, с. 392]. 23 березня 1933 р. секретар Козятинського райкому КП(б)У М. Грибанов повідомив про те, що статистичні звіти ДПУ охоплюють 25–30% «випадків смертності та опухання», хоча «...кількість смертних випадків від голодовки у крайньому випадку треба подвоїти, потроїти» [15, с. 404]. Голодом були охоплені всі села цього району, тому вибірка стовідсоткова. У 12 селах Калиновського району виявлено 1110 опухлих, а смертність серед них становила 25%. Навіть зазначена, а не «подвоєна» і не «потроєна» статистика смертності засвідчує «трагічний тренд». На середину травня Голодомором накрило 38 районів, а також 431 село області, у яких містилося 27 тис. дворів (121 тис. осіб) [16, с. 846]. Вінницький облвідділ охорони здоров'я виділив 4 групи ураження населення районів наслідками Голодомору: до першої віднесли 8 («масове ураження»), до другої – 10 (значна частина сіл), до третьої – 7 (з охопленням незначної частини сіл), до четвертої – 13 (ураження незначної кількості господарств в окремих селах). Зазначена класифікація притаманна решті областей і її необхідно враховувати демографам для фіксації порайонної смертності за кількістю померлих на тисячу осіб. Щонайменше три верхні групи, які виокремлює Н.М. Левчук, потребують кількісного уточнення, враховуючи зазначену кількість районів з «надсмертністю». За матеріалами таблиці смертності, по 17 районах Вінницької області, знайдених істориками в архівах, кількість померлих утричі перевищувала показники 1932 р. [15, с. 461]. Станом на 1 липня 1934 р. на Вінниччині залишилось 3,5 млн селян, а рік тому їх було 4,2 млн осіб, отже, недорахувались 0,7 млн осіб. Статистика доволі лінійна, а встановлена порайонна смертність коливалася в межах 25–27% (в Уманському районі до передачі Києву понад 50% смертності). Якщо додати поправку у 2–3 рази, про яку згадувалося в архівних документах, то матимемо від 1,4 млн до 2,1 млн осіб. Максимальний коефіцієнт втрат смертності для районів області, за підрахунками демографів, становить 21,7%, а пересічний – 19,3%. Якщо помножити наявне населення (4,2 млн) на цей коефіцієнт, то втрати від голоду становитимуть 911 тис., а пересічні – 810 тис. сільської людності.

На Дніпропетровщині сільського населення у 1933 р. налічували 3,1 млн осіб, а разом з містами понад 4 мільйони [22, с. 6–7]. Територія Голодомору швидко зростала. Секретар обкому КП(б)У М. Хатаєвич у березні 1933 р. засвідчив «багато випадків опухання та голодних смертей» у 23-х із 49 районів області [16, с. 706]. За кілька тижнів від Голодомору потерпали уже 35 районів, а смертність колгоспників від опухання становила 10–13 % хворих на «безбілкові набряки». 15 березня 1933 р. облвідділ ДПУ назвав усі 49 районів, чие населення потребувало продовольчої допомоги. Медики зафіксували смертність серед опухлих – 21% їхнього контингенту. У Павлоградському районі померло 25% населення, але працівники районного статуправління вважали, що «...відомості зменшені на 40–50%, бо за останній час виявлено багато випадків непохованих трупів» [33, с. 33]. Цей район становить не виняток, а лише локальну особливість, адже були райони з вищим відсотком смертності. У 14 виявлених районах вона перевищувала 30%. 14 березня 1937 р. О.М. Асаткін називає цифру населення області 3,5 млн, тобто зменшену на 0,5 млн, але на противагу авторитетному статистові не буду здійснювати прості арифметичні дії, які він пропонував для внесення поправок до матеріалів перепису 1937 р. Демографія фіксує максимальну порайонну смертність в області 21,7%, відтак на 3,1 млн селян втрати від голоду «гіпотетично» становили 672 тис. осіб. Можна внести поправку на відсотки зменшення фіксованої смертності (до половини), але не буду наражатися на звинувачення в механічності. Якщо взяти показники смертності у перевірених 14 районах (30%), то матимемо 930 тис. померлих від голоду на Дніпропетровщині протягом першої половини 1933 р.

Статистика жертв Голодомору в Одеській області, яка мала тоді 51 район (3,4 млн жителів, з яких 2,6 сільського і 0,8 млн міського населення), не становила винятку. На квітень 1933 р. Голодомор захопив 27 районів (виявлено за списками ДПУ 9, записами ЗАГСів – 8, решту – за відповідними записками Наркомату охорони здоров'я). Голодне лихоліття, судячи з матеріалів «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область» (Одеса, 2008), накрило і решту районів. Населення 27 районів становило 1,7 млн осіб (65% від наявного). Згідно з переписом 1937 р. в області залишилось 2,8 млн осіб [83, арк. 20], відтак 0,6 млн жителів розчинилась на степових просторах південного регіону. Розрахунки ЦУНГО СРСР фіксують втрати населення області за 1933–1935 рр. – 525 тис. осіб (22,8%), але за списками платників сільгоспподатку, згідно з приростом населення, – 17% [45, арк. 161]. Дивно, але існує ще одна цифра за-

гальної кількості населення Одеської області – 1,9 млн осіб [9, с. 48]. Тому «недооблік» порівняно з 1931 р. сягнув 28,3%. Демографічна наука в Україні, оперуючи порайонними реєстрами смерті ЗАГСів, подає пересічну смертність 23%, максимальну 27% [28, с. 262]. За такого коефіцієнту матимемо 598–702 тис осіб сільського населення.

Дві області (Донецька і Чернігівська) приєдналися до решти адміністративних одиниць УСРР пізніше, але на час їх створення сільські райони мали трагічний досвід Голодомору першої половини 1932 р. Донецька область охоплювала тоді територію сучасної Луганської області. У березні 1933 р. усі 29 районів (1,2 млн селян) потерпали від голоду, а в «...окремих селах поряд з поголовним голодуванням колгоспників спостерігається і збільшення смертності» [14, с. 118]. Його жертвами стали третина греків регіону, общини російських старообрядців – унікальної релігійної та соціально-побутової спільноти. За матеріалами ЦУНГО СРСР, втрати у 1933–1935 рр. становили у Донецькій області від 10 до 13,4% [45, арк. 161]. За фіксованою фактичною смертністю в окремих районах, особливо на Луганщині, пересічна смертність становила третину населення сіл і районів. Н.М. Левчук, якщо проаналізувати її карту розподілу коефіцієнтів смертності шахтарського краю, зазначає мінімальний показник 18,1%, максимальний – 21,7%, але для 1933 р. За такого розкладу померло від 217,2 тис. до 260 тис. селян промислового регіону.

В епіцентрі Голодомору Чернігівської області опинилося (за фактично виявленими) 26 із 36 районів, хоча населення районів зазнало його руйнівного впливу у складі Київської і Харківської областей. В області проживало 2,5 млн осіб, а згідно з переписом населення 1937 р. – 2,1 млн осіб [9, с. 48]. «Брак» населення склав 400 тис., у 1933–1935 рр. (дані податкових і загсівських реєстрів) – від 583 до 557 тис. осіб, тобто 21–22% втрат [9, с. 58]. Демографія пропонує власний коефіцієнт для області (14–16,3%). Об'єднавши їх та встановивши середній показник для Чернігівської області (17–19%), матимемо 425–475 тис. померлих від Голодомору.

Отже, поєднавши обидва підходи дослідження статистики жертв Голодомору – історичний (методи фактичної реконструкції) і демографічний (гіпотетична реконструкція динамічних рядів «надлишкової смертності»), вдалося встановити відносні цифри загальних втрат від Голодомору 1932–1933 рр. Вони стосуються лише сільського населення («загального») та хліборобського («особливого»), а втрати міського населення спеціально не досліджувались. Опорною цифрою є кількість сільського населення у 1933 р. (25,5 млн осіб) та хліборобського (23,1–23,4 млн осіб). Якщо

брати за пересічний коефіцієнт порайонної смертності розробки демографів – 28,1% (середній рівень) і 32,4% (максимальний рівень), адже вони стосуються втрат від «надсмертності», то шляхом множення на абсолютне число хліборобського населення матимемо цифри померлих – від 6,4 млн до 7,4 млн осіб. Допускаю елементи «статистичної похибки», навіть «огульного підходу» до наявного хліборобського населення, але понад 23 млн осіб є наявним населенням, яке можна вважати жертвами Голодомору. Іншого в українських селах не було, тому реальна «смертність» і «надсмертність» стосувалися саме цієї соціальної категорії.

Порайонна пересічна смертність у 320 районах, які потрапили до моєї розробки, фіксувалася у звітах, доповідних записках, листах радянських органів влади, які встановлювали її шляхом «обходу дворів» у 1933 р. Фактично вони реконструювали її у межах 25–30%. Однак були райони, у яких фіксована смертність сягала 35–47% до загальної кількості населення. За таких обставин загальна кількість втрат селян унаслідок Голодомору відносно збільшується (23,1 млн помножити на фактично встановлену смертність на місцях – від 25 до 30%). Визнаю, що райони відрізнялися рівнем смертності (від 8% до 47% і навіть більше), але зазначені відсотки є частинами цілого – наявного хліборобського населення. Навіть рівень «убили населення» (22–24%), встановлений працівниками ЦУНГО СРСР, за формули 23,1 млн на 0,240 дає 5,5 млн осіб.

Історично-демографічної «кореляції» заслуговують інформаційні зведення ДПУ УСРР, Наркомату охорони здоров'я УСРР, ЗАГСів стосовно заниження статистичної звітності про фактичну смертність удвічі, а в окремих випадках на 30%. Вони мають стати основою для моделювання соціально-демографічної ситуації в районах УСРР та республіки загалом.

Категоричність та однозначність в історіографічних висновках може викликати сумніви в

опонентів. Однак мушу зазначити, що науково-гіпотетичний статус «матриці» соціально-демографічних явищ у 1927–1931 рр., якою послуговуються шановні демографи, не витримує критики. Вона викликає чимало застережень в істориків, але їх можна назвати суб'єктивними «тлумачами» минулого. Проте існують незаперечні архівні й офіційні джерела тих років, оціночні судження професійних демографів і статистиків того доленосного періоду, якими не можна нехтувати.

Демографічний дискурс, запропонований українськими вченими спільно з їх американським колегою, поновив наукові дискусії. Вважаю перспективним подальше дослідження проблеми порайонних коефіцієнтів смертності в конкретних областях, системно розроблених Н.М. Левчук, але з урахуванням наявного сільського населення 1932–1933 р. Важливо оперувати фактичною статистикою, яку зафіксували ЗАГСи, тоді на основі зареєстрованих даних і з поправкою на реальний недооблік можна було б говорити про реальні коефіцієнти. Однак відносності не уникнути, навіть за такого підходу.

Комбінацію фактичної порайонної смертності з критичним переглядом гіпотетичних коефіцієнтів (але на підставі реальної ЗАГСівської статистики по конкретних районах, якою володіють демографи) вважаю конструктивним напрямом історично-демографічних досліджень.

Сільське населення УСРР 1932–1933 рр. (25,5 млн, з якого 23,1 млн осіб населення хліборобського – колгоспники та одноосібники) опинилося в епіцентрі Голодомору, жертвами якого стали 1,1 млн померлих у 1932 р. та 6,4–7,4 млн осіб у 1933 р., враховуючи мінімальні та максимальні коефіцієнти порайонної смертності. А так звані «живі» жертви Голодомору зазнали психофізичних травм, упродовж десятиліть перебували під тиском посттравматичного синдрому (страх, пригнічений моральний стан, біль, почуття ненависті до кривдників тощо).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. – Х.: Вид-во ВУЦВК «Радянське господарство і право», 1933. – 189 с.
2. А.Х. Про сучасну народженість на Україні // Радянський статистик. – 1929. – 8 лютого.
3. Безансон Ален. Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. – 1983. – № 9/10. – С. 129–135.
4. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – №12. – С. 244.
5. Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 838 с.

6. Великий голод в Україні 1932–1933. – Торонто: Українське православне Братство св. Володимира, 1988. – 162 с.
7. Воловина О. Помісячний розподіл демографічних втрат внаслідок голоду 1933 року в Україні // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 233–243.
8. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320 с.
9. Всесоюзная перепись населения СССР 1937 года.

Краткие итоги. – М., 1991. – С.48–59.

10. Второй всесоюзный съезд госпланов // Торгово-промышленная газета. – 1927. – 27 марта.

11. Голод засобом більшовицької політики // Діло. – 1933. – 18 жовтня.

12. Голод на східно-українських землях // Український націоналіст. – 1933. – № 2–3.

13. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – 886 с.

14. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав, 1990. – 603 с.

15. Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів і матеріалів / Автори-упорядники: Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П. М. Кравченко та інші. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.

16. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – 1128 с.

17. Демографічний збірник. Праці Демографічного інституту / За ред. М.В. Птухи. – К., 1930.

18. Демографические процессы в СССР. 20–80-е гг. (Современная зарубежная историография). – М., 1991.

19. Довженко Олександр. Щоденникові записи. 1939–1956. – Х.: «Фоліо», 2013. – 877 с.

20. Довідник з основних статистично-економічних показників господарств районів Харківської області УСРР. – Х.: Вид. Управління справами РНК УСРР, 1933. – 251 с.

21. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області УСРР. – Х.: Вид. Управління справами РНК УСРР, 1933. – 213 с.

22. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Дніпропетровської області УСРР. – Х.: Вид. Управління справами РНК УСРР, 1933. – 187 с.

23. Жакливе жниво голодової смерті // Діло. – 1933. – 14 липня.

24. Каган С.С. Друга більшовицька п'ятирічка охорони народного здоров'я // Профілактична медицина. – 1932. – № 9–10. – С. 22–26.

25. Командиры великого голода: Поездки В. Молотова и Л. Кагановича в Украину и на Северный Кавказ. 1932–1933 гг. / Под ред. В. Васильева, Ю. Шаповала. – Киев: Генеза, 2001. – 399 с.

26. Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. – М.: Статистика, 1970. – 388 с.

27. Левчук Н.М. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С. 84–112.

28. Левчук Н.М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наукової кон-

ференції, Київ, 20–21 листопада 2013. – К., 2013. – С. 257–272.

29. Лемкін Рафаель. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Ред. роман Сербин, упоряд. О. Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.

30. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. / Упоряд. А. Граціозі. – Х.: Фоліо, 2007. – 287 с.

31. Лифшиц Ф.Д. Перепись населения 1937 года // Демографические процессы в СССР. Сборник научных трудов. – М.: Наука, 1990. – С. 168–179.

32. Мальорі Гійом. 50 років тому в Україні – голодовий геноцид // Визвольний шлях. – 1990. – Кн. 2. – С. 159–163.

33. Марочко Василь. Територія Голодомору 1932–1933 рр. – К., 2014. – 63 с.

34. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933. Итоговый отчет. – К., 1993. – 189 с.

35. Мерль Стефан. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. – 1995. – №1. – С.49–61.

36. Ми б'ємо в Великий дзвін... Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. – К., 2008. – 184 с.

37. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф. XXXVIII. – № 411.

38. НБУВ ІР. – Ф. XXXVIII. – № 414.

39. На Україні є 29 мільйонів населення // Радянське село. – 1927. – 20 січня.

40. Національний склад сільського населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика № 96. – Х.: ЦСУ, 1927. – 226 с.

41. Отход сельского населения на заработки в СССР в 1926/27 г. – М., 1929. – 89 с.

42. Основні підсумки першої п'ятилітки охорони здоров'я на Україні // Профілактична медицина. – 1932. – № 9–10. – С. 30–36.

43. Попов Ф. Проблема аграрної перенаселеності та шляхи розвитку народного господарства УСРР // Більшовик України. – 1928. – № 21–22. – С. 58–64.

44. Птуха М.В. Вибрані праці. – К., 1971.

45. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 538. – Арк. 3.

46. Російський державний архів економіки. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Спр. 49.

47. Рудницький О.П. Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013. – К., 2013. – С. 281–288.

48. Сергійчук В. Великий міф про «чесний» перепис 1937-го. І як у Москві користуються ним // Голос України. – 2016. – 10 лютого.
49. Смертность и продолжительность жизни населения СССР. 1925–1927. Таблицы смертности. – М.–Л., 1930. – С. IX–XX.
50. Соловей Д. Стежками на Голготу. Частина перша. Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 роках / З перед. словом д-ра Матвія Стахіва. – Нью-Йорк, Детройт, Скрантон, 1952. – 169 с.
51. Соловей Дмитро. Сказати правду. Три праці про Голодомор 1932–1933 років / За ред. Ю. Шаповала і О. Юренка. – К.: Полтава, 2005. – 299 с.
52. Социалистический Донбасс. – 1932. – 27 ноября.
53. Тольц М. Репрессированная перепись // Родина. – 1989. – № 11. – С. 79–81.
54. Українське слово. – 2006. – 12 грудня.
55. Україна. Статистичний щорічник. 1929. – Х., 1929.
56. УСРР в цифрах. Стат. щорічник / За ред. О.М. Асаткіна. – Х.: Народне господарство та облік, 1936. – 641 с.
57. Хоменко А. Смертність немовлят на Україні у її зв'язку з віком матері та чергою за якою народилася дитина // Вісник статистики України. Випуск 11. – Х., 1929. – С. 46–52.
58. Хоменко А. До редакції «Профілактична медицина» // Профілактична медицина. – 1935. – № 7. – С. 88–89.
59. Хоменко А. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР на початку 1-ої п'ятирічки // Профілактична медицина. – 1935. – № 8–9. – С. 92–94.
60. Хоменко А. Національний склад людності УСРР. – Х.: ДВУ, 1929. – 69 с.
61. Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – № 11. – С. 39–43.
62. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинізму в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4 – С. 170–179.
63. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 176.
64. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 15. – Спр. 14.
65. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 328.
66. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 6819.
67. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 6825.
68. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 6807.
69. ЦДАВО України. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 6815.
70. ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 2574.
71. ЦДАВО України. – Ф. 4134. – Оп. 1. – Спр. 180.
72. ЦДАВО України. – Ф. 1229. – Оп. 1. – Спр. 230.
73. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 234.
74. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 26.
75. ЦДАВО України. – Ф. 3470. – Оп. 1. – Спр. 69.
76. ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 5. – Спр. 6.
77. ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 2159.
78. ЦДАВО України. – Ф. 3470. – Оп. 1. – Спр. 72.
79. ЦДАВО України. – Ф. 4134. – Оп. 1. – Спр. 291.
80. ЦДАВО України. – Ф. 4134. – Оп. 1. – Спр. 820.
81. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 9. – Спр. 100.
82. ЦДАВО України. – Ф. 3470. – Оп. 1. – Спр. 191.
83. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7163.
84. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6762.
85. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 121.
86. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 26.
87. Шевчук П.Є. Методичні підходи до обчислення демографічних втрат під час голоду 1932 – 1933 рр. // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнарод. наук. конф., Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 289–293.
88. Chamberlin W.H. Russin's Iron Age. – Boston, 1934. – 86 p.
89. Der ukrainische Hunger – Holocaust. Eine Dokumentation, hrsg., und eingeleitet von Dr-Zlepko. – Sonnenbühe, 1988. – 309 s.
90. Henke A. Erinnerungen als Duetscher Konsul in Kiev in der Jahren 1933–1936 mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. – München, 1979. – 72 s.
91. Merl St. Wieviel Opfermordert die Ligkvidierung der Kulaken als Klasse? Ammerkungen einem Buch von Robert Conguest // Geschichte und Gesellschaft. – 1988. – S. 736–747.
92. The Foreign Office and the Famine. British Documents an Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Edit. by Marco Carynnyk, Lubomyr Luchiuk and Bohdan S. Kordan: With a Foreword by Michael R. Marrus. – Kingston; Ontario; New York, 1988. – 492 p.

ЕМПІРИЧНІ І КЛАСИЧНІ ПІДХОДИ У ПІДРАХУНКУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Відсутність у радянській статистиці достовірних офіційних даних про людські втрати, спричинені Голодомором, зумовлює неоднозначність сучасних оцінок кількості вбитих голодом українців і потребує пошуку додаткових джерел для нових демографічних досліджень та офіційного підтвердження їхніх результатів.

Ключові слова: Голодомор, людські втрати, демографічні підрахунки.

Volodymyr Vasylenko

EMPIRICAL AND CLASSICAL ATTEMPTS OF COUNTING DEMOGRAPHIC LOSSES FROM THE HOLODOMOR IN UKRAINE IN 1932–1933

The absence of reliable data in the Soviet official statistics about human losses caused by the Holodomor, leads to ambiguity in the estimates of the number of Ukrainians killed by the famine. It demands research of additional sources for new demographic studies and then the official confirmation of their results.

Keywords: Holodomor, human losses, demographic calculations.

Точної цифри жертв Голодомору не існує, і встановити її навряд чи практично можливо. У прагненні приховати масштаби злочину і його згубні наслідки кремлівське керівництво заборонило органам запису актів громадянського стану, органам обліку природного руху населення та медичним закладам фіксувати справжню причину смерті, а коли у 1933 р. голод сягнув апогею, померлих ховали на подвір'ях селян та у братських могилах без будь-якої реєстрації взагалі. Як зазначає С. Кульчицький, у цей час роботу державних органів у сільській місцевості було порушено, а подекуди – й зовсім паралізовано. У 1934 р. органи обліку народонаселення і відповідну архівну службу підпорядкували НКВС СРСР. Вільний доступ до демографічної інформації було припинено.

Труднощі у підрахунках загальної кількості замордованих голодом людей іноді використовують для того, щоб кинути тінь сумніву на українську національну трагедію і заперечити її геноцидний характер. Відповідно до Міжнародного права, ключовим для кваліфікації злочину геноциду є не кількість убитих людей, а намір знищити певну групу як таку через повну або часткову ліквідацію її членів. Кількість жертв не є юридичною ознакою геноциду, а лише однією з обставин злочину. З'ясування цієї обставини є лише допоміжним засобом доведення наміру часткового або цілковитого знищення певної групи як такої, а також вирішення питання про ступінь тяжкості вчиненого злочину і призначення відповідного покарання. За наявності спрямування злочину проти групи як такої вбивство будь-якої кількості її членів є злочином геноциду.

Навіть якщо б під час Голодомору загинуло не кілька мільйонів українців, а на порядок менше, це не змінило б геноцидного характеру цього злочину. Численні підрахунки, зокрема ті, результати яких вказують на мінімальну кількість жертв Голодомору, свідчать, що вбито мільйони. Точне число мільйонів – 3, 5, 7 або 10 – з правового погляду не має принципового значення. Тому в плані кваліфікації Голодомору злочином геноциду будь-які політичні маніпуляції цифрами, пов'язаними з кількістю жертв, як у бік їх зменшення, так і збільшення, безпредметні, а в моральному плані такі дії – спекулятивні і блюзнірські.

Незважаючи на заперечення комуністичною владою самого факту голоду і приховування демографічної інформації, масштаби демографічної катастрофи в Україні не могли не привернути увагу іноземних журналістів, дипломатів і фахівців, які в той час працювали в СРСР.

Перші емпіричні оцінки числа жертв Голодомору почали з'являтися в західній пресі у його розпал. На відміну від повідомлень журналістів, оцінки дипломатів були закритими і стали відомі значно пізніше. Аналіз тогочасних кореспонденцій і дипломатичних звітів свідчить про наявність великих розбіжностей в оцінці кількості жертв злочину. Вони коливались у діапазоні між 15 млн і 1 млн. На підставі цих оцінок можна зробити лише висновок, що жертвами організованого комуністичним режимом Голодомору стали мільйони людей як в Україні, так і поза її межами, і що найбільших втрат зазнала українська нація.

Так, в аналітичному звіті «Голод і українське питання», підготованому у травні 1933 р. Королівським консулом Італії в Харкові С. Граденіго,

йшлося про те, що політика московського уряду «має на меті за кілька місяців ліквідувати українську проблему, пожертвувавши 10 чи 15 мільйонами душ. І ця цифра не повинна здаватися перебільшеною. Гадаю, що її вже, мабуть, досягнуто і буде перевищено... З цього я роблю висновок: теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже, не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії».

У політичному звіті Консульства Німеччини в Києві від 15 січня 1934 р. зазначалося: «Стан українського питання цього року можна оцінити також лише в контексті масового голоду. Через цю катастрофу, відповідальною за яку народ вважає московську політику, давня прірва між українцями – поборниками самостійності та московським централізмом, природно, поглибилася. Прикметною для настроїв населення є досить поширена думка, що радянський уряд навмисне посилював голод, щоб примусити українців упасти навколішки». Варто також процитувати документ «Чи є Україна українською», складений у травні 1936 р. анонімним автором після кількатижневої поїздки Україною. У цьому документі, який зберігається в архіві німецького МЗС, зокрема, констатується: «Українська Україна була знищена. Від понад 30 млн її населення, за приблизними підрахунками, п'ята частина, тобто 6 мільйонів людей, померли голодною смертю».

Поряд з емпіричними оцінками числа жертв Голодомору існує багато експертних оцінок, зроблених у 40–50-х роках численними дослідниками за допомогою різних методів. Джерельною базою цих оцінок були всесоюзні переписи населення 1926 р. і 1939 р., оскільки результати Всесоюзного перепису 1937 р. радянське керівництво визнало дефектними, а їх опублікування було заборонено. Відповідно до експертних оцінок, зроблених до розсекречення радянської демографічної статистики, верхня межа втрат знижувалася з 15 млн до 7,5 млн, а нижня підвищувалася з 1 млн до 2,5 млн.

Після відкриття наприкінці 80-х років доступу до закритих раніше радянських архівів відбулося подальше звуження меж загального числа жертв Голодомору в Україні. Оцінки дослідників почали коливатися в діапазоні від 5,2 млн до 2,6 млн замордованих голодом.

І нині питання визначення числа жертв Голодомору залишається дискусійним. Як і раніше, дослідники одержують неоднозначні результати навіть у рамках виконання одного й того самого проекту.

Свідченням цього є представлена у 2008 р. науково-аналітична доповідь Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України «Демографічна катастрофа в Україні внаслідок Голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки». Доповідь фіксує дещо суперечливі оцінки кількісних параметрів людських втрат України. Так, на стор. 76 доповіді зазначено, що сукупні демографічні втрати становлять 5,5–5,6 млн людей, а розміри людських втрат від надсмертності коливаються у межах не більше 3,4–3,5 млн. На стор. 78 загальні втрати визначено цифрою 5,4 млн з виокремленням втрат у сільській місцевості – 5,1 млн. На стор. 82 загальні втрати України у 1932 р. визначено як 795 000, а у 1933 р. – 3,5 млн, тобто сумарно 4 млн 295 тис, а на стор. 84 підсумовується, що демографічні втрати України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. оцінюються як 4,5 млн осіб – 3,4 млн втрачено через підвищену смертність, а 1,1 млн через зниження народжуваності. При цьому тут само вказано, що кумулятивні демографічні втрати становлять близько 6 млн осіб.

Неоднозначність в оцінках людських втрат від Голодомору пояснюється не стільки застосуванням дослідниками різних методів обчислення демографічної статистики, скільки ненадійністю використовуваних ними базових даних. Навіть якщо розрахунки зроблено за всіма правилами демографічної науки, але ґрунтуються на статистиці переписів 1937 і 1939 років, їх результати навряд чи можна вважати цілком достовірними. Адже відомо, що якість обох переписів сумнівна. Особливо сумнівною є статистика перепису 1937 р. Як зазначає С. Кульчицький, по Україні було зареєстровано від третини до половини смертних випадків, смерть від голоду не виокремлювалася, а від березня до серпня 1933 р. реальна смертність (у тому числі природна) у 2–3 рази перевищувала зазначену в документах статистичного обліку. Книги реєстрації смертей за 1933 р. і 1932 р., починаючи з листопада, були вилучені із сільрад і передані до секретних частин райвиконкомів. У матеріалах розслідування СБУ кримінальної справи № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. було задокументовано наявність в архівах лише 3186 таких книг. Вочевидь, більшість із них було або знищено, або втрачено під час Другої світової війни.

У документах переписів не зафіксовано належним чином облік поточного руху населення. Про абсурдність статистики, зафіксованої в обох переписах, свідчить той факт, що, згідно з їх даними, з 1926 р. по 1937 р. населення України зменшилося всього на 538 639 осіб, а з 1926 р. по 1939 р. – більше як на 3 млн.

Під час розслідування СБУ кримінальної справи № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. Інститут демографії та соціальних досліджень провів судову науково-дослідну експертизу, яка дала такі результати: прямі втрати населення України в тогочасних межах УСРР унаслідок Голодомору становлять 3 млн 941 тис. осіб (у селах – 3 млн 666 тис. (93%), в містах – 275 тис. (7%), а непрямі втрати (дефіцит народжень) дорівнюють 1 млн 122 тис. осіб (у селах – 762 тис., у містах – 360 тис.). Серед убитих голодом 3 млн 597 тис. (91,2%) – українці, 345 тис. (8,8%) – представники національних меншин.

У зв'язку з цим слід згадати, що в офіційному листі Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР від 22 квітня 1935 р., адресованому С. Косіору та П. Постишеву, зазначалося, що республіка на початку 1934 р. недорахувала 4 млн 179 тис. сільського населення.

За таких обставин сучасні експертні оцінки не можуть беззастережно бути безальтернативною заміною оцінок, фахово здійснених у минулому, а також деяких перших емпіричних оцінок Голодомору сучасниками, особливо тими, які тривалий час жили в Україні, відвідували її сільські регіони і мали конфіденційний доступ до носіїв необхідної інформації.

З огляду на неординарність ситуації варто розробити нові підходи як до корекції сфальсифікованої демографічної статистики, так і до використання раніше зроблених експертних та емпіричних оцінок. Згармонізованість таких

підходів сприятиме одержанню надійніших результатів.

З метою відновлення історичної правди, офіційного встановлення істини, належного вшанування пам'яті жертв і з'ясування згубних наслідків Голодомору для розвитку української нації необхідно продовжити роботу зі з'ясування кількості жертв Голодомору.

Порушена в СБУ у травні 2009 року справа № 475 за фактом вчинення в Україні Голодомору – геноциду у 1932–1933 роках, одержані в ході її розслідування висновки та їх підтвердження у Постанові Апеляційного Суду м. Києва від 13 січня 2010 року стосується лише організаторів Голодомору. Отже, не розслідуваними залишаються злочинні діяння виконавців злочину і, відповідно, не з'ясовано є повна картина всіх обставин і наслідків Голодомору, у тому числі й тих, що стосуються кількості вбитих голодом українців.

У зв'язку з цим пропоную, щоб Конференція звернулась до СБУ України з пропозицією розслідувати злочин Голодомору – геноциду в Україні 1932–1933 років і порушити нову справу з метою виявлення його виконавців. Таке розслідування дозволить детальніше і повніше з'ясувати наслідки Голодомору-геноциду, в тому числі шляхом уточнення кількості вбитих голодом представників української нації. Зрозуміло, що нове розслідування має теж завершитися постановою суду, яка офіційно підтвердить його висновки і щодо числа жертв злочину.

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ У КОНТЕКСТІ ПІДРАХУНКУ ГЕНОЦИДНИХ ЖЕРТВ ХХ СТ.

Унаслідок організованого більшовицькою владою Голодомору населення України зазнало масштабних демографічних втрат. За своїми структурними характеристиками, динамікою зростання, довготривалими наслідками вони належать до найбільших геноцидних втрат людства у ХХ ст.

Ключові слова: Україна, геноцид, жертви, підрахунки, демографія.

Andriy Kozytskyi

UKRAINE'S DEMOGRAPHIC LOSSES DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE CONTEXT OF 20TH CENTURY GENOCIDAL VICTIMS CALCULATIONS

As the result of the Famine organized by the Bolshevik regime, Ukraine's population has undergone massive demographic losses. Taking into account their structural characteristics, the dynamics of growth, and long-term consequences they are among the largest genocidal losses of humanity in the twentieth century.

Keywords: Ukraine, genocide, victims, calculation, demography.

Протягом ХХ ст. відбулося близько півтора десятка випадків масового винищення цивільного населення, що мали ознаки геноциду. Міжнародне правове визнання здобули шість таких випадків, зокрема геноциди вірмен в Османській імперії в роки Першої світової війни, українців під час Голодомору 1932–1933 рр., євреїв та циганів під час Другої світової війни, камбоджійців у період перебування при владі режиму червоних кхмерів, тутсі в Руанді 1994 р. Також актом геноциду на міжнародному рівні визнано один з епізодів Боснійської війни 1992–1995 рр., а саме вбивство сербами близько восьми тисяч боснійських чоловіків у околицях м. Сребрениця в липні 1995 р. Особливим є випадок геноциду казахів під час Великого голоду в Казахстані 1931–1933 рр., що, безсумнівно, має всі ознаки геноцидних дій, однак через специфіку зовнішньополітичного курсу сучасного Казахстану не отримав міжнародного визнання. Інші випадки масової екстермінації цивільного населення (курдів Іраку, китайських комуністів в Індонезії, корінних мешканців Східного Тимору, представників народу ібо в Нігерії, чорношкірого населення Дарфуру та ін.), що трапилися в ХХ ст., хоча й мають риси геноцидних дій, іще не отримали широкого міжнародного визнання як акти геноциду.

Демографічні втрати народів, котрі протягом ХХ ст. зазнали геноциду, можна досліджувати у кількох аспектах: числа прямих безповоротних жертв (убиті або доведені до смерті внаслідок цілеспрямованих систематичних дій організаторів геноциду); відсотка безповоротних втрат популяції від загальної кількості народу (може бути вирахований як у межах території або країни, де відбувалися геноцидні дії, так і щодо

загальної кількості народу в світовому масштабі); демографічного впливу в середньостроковій та довгостроковій перспективі (зміни в динаміці демографічного розвитку, ймовірне число не народжених у наступних поколіннях, вплив масового винищення на довготривалі цикли змін кількості народу тощо). Для об'єктивної оцінки інтенсивності геноцидних дій видається перспективним порівняння тривалості в часі конкретних випадків геноциду із числом їх жертв.

Практично у всіх випадках визнаних міжнародною спільнотою масштабних геноцидних дій ХХ ст. точний підрахунок жертв неможливий через відсутність надійних статистичних даних та архівних джерел. Намагаючись підрахувати демографічні втрати у конкретних випадках геноциду, дослідники зазвичай вдаються до порівняння кількості жертв до та після масової екстермінації. Як допоміжні методи дослідження застосовують статистичне моделювання, вивчення демографічних втрат у межах репрезентативних груп тощо.

Демографічні втрати вірмен унаслідок геноциду в Османській імперії

Геноцид вірмен в Османській імперії почався наприкінці квітня 1915 р. й тривав до жовтня 1918 р., себто до моменту поразки Туреччини у Першій світовій війні. Більшість жертв цього геноциду загинули у період квітня 1915 р. – червня 1916 р. Частина істориків вважає, що геноцид тривав до 1923 р., класифікуючи як геноцидні дії військові злочини, вчинені турецькими військами під час турецько-вірменської війни 1920 р., та антивірменські ексцеси періоду грецько-турецької війни 1919–1922 рр. Окремі вірменські істо-

рики наполягають на тому, що в загальне число вірменських жертв геноциду слід включати й демографічні втрати, спричинені етнічними чистками, що відбулися у ході вірмено-азербайджанської війни 1918–1920 рр., оскільки існують підстави оцінювати цей конфлікт як спровокований попередньою політикою Турецької держави. Більшість дослідників сходиться у тому, що геноцид вірмен в Османській імперії тривав 41 місяць.

Точна кількість жертв геноциду вірмен під час Першої світової війни невідома. Проблеми підрахунку викликані відсутністю надійних статистичних даних з періоду, що передував геноциду вірмен у Османській імперії. Так само суперечливими є відомості про кількість вірмен, котрі зуміли пережити геноцид на території імперії або врятуватися завдяки втечі за кордон.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. паралельний підрахунок кількості вірменського населення в Османській імперії вели турецька влада та патріархат Вірменської апостольської церкви. Дані обох сторін різняться дуже сильно, подекуди майже вдвічі. Турецька влада була зацікавлена у тому, аби занижувати кількість вірменського населення на своїй території, оскільки від часу Берлінського конгресу 1878 р. європейські держави наполягали на наданні автономії тим регіонам (насамперед шести східним вілайєтам імперії), де відносно більшість населення становили вірмени-християни. Вірмени, натомість, намагалися продемонструвати протилежне – наявність численних вірменських громад не лише в східних вілайєтах, але й в інших провінціях держави.

Перші переписи в Османській імперії мали місце в 1831-му, 1844-му та 1856 рр. Проведення цих переписів лише почасти відбувалося з дотриманням стандартів, які існували в той час у Західній Європі, тому багато цифр може бути інтерпретовано двозначно. Згідно з даними цих переписів, у середині XIX ст. в Османській імперії налічувалося близько 2 млн вірмен. Проте вже за даними першого офіційного перепису в Османській імперії 1881–1893 р. (підрахунок, зведення та публікація даних тривали понад 10 років), у країні проживала загалом 1 139 651 особа вірменського походження. Аналогічну картину показали переписи 1905–1906-го та 1914 рр. За даними останнього передвоєнного перепису, в Анатолії мешкало лише 1 245 902 особи вірменського походження [83, с. 11].

Пояснюючи скорочення вірменського населення відповідно до даних урядових переписів, турецькі дослідники твердять, що частина вірмен сама намагалась уникнути переписів, аби не сплачувати накладеного в період реформ Танзимату на немусульманську людину імперії податку «бедл-і аскері» (відкупне від війська),

чи після 1908 р., коли цей податок був скасований, уникнути призову на військову службу [113, с. 87]. Інші турецькі вчені наголошують на тому, що в другій половині XIX ст. відбувалася масова еміграція вірмен з Османської імперії. За підрахунками Кемаля Карпата, протягом 1854–1908 рр. імперію залишили від 500 до 800 тисяч греків, вірмен і арабів [69, с. 11].

Сучасні турецькі дослідники визнають, що дані переписів початку XX ст. зазнавали фальсифікації. Згідно із підрахунками Сервета Мутлу, вірменське населення імперії в 1914 р. налічувало 1 667 228 осіб [83, с. 18].

Вірменська апостольська церква, яка провадила власний підрахунок вірних, в 1914 р. налічила на території Османської імперії принаймні 1,84 млн вірмен, причому не було враховано відомості з усіх районів країни. У шести східних вілайєтах імперії, згідно з підрахунками патріархії, в 1914 р. мешкали принаймні 1,63 млн вірмен [83, с. 24]. Загальна кількість вірмен у світі на той момент, згідно з оцінками вірменської церкви, становила 4,16 млн осіб. Обережніші оцінки налічували на той момент у світі лише близько 3 млн вірмен [90, с. 114].

Дискусії про кількість вірменського населення Османської імперії напередодні геноциду тривали й після Другої світової війни. Вірменський дослідник Грант Пасдермаджян 1949 р. стверджував, що в 1914 р. вірменське населення Османської імперії становило 2,1 млн осіб [86, с. 374]. Дослідник вірменського походження зі США Річард Ованнісян наприкінці 1960-х рр. запропонував обережнішу, але водночас і дуже широку оцінку. На його думку, напередодні Першої світової війни вірменське населення Османської імперії налічувало від 1,5 до 2 млн осіб [65, с. 9].

Перші оціночні цифри жертв геноциду вірмен було названо вже через рік після початку переслідування вірменського населення Османської імперії. У 1916 р. молодий британський історик Арнольд Тойнбі у додатку до збірника документів, що стосувалися примусового переселення вірмен в Османській імперії, заявив, що жертвами дій турецького уряду стали близько 600 тисяч осіб [104, с. 637–653].

Після поразки Туреччини у Першій світовій війні та відставки сформованого молодотурецькою партією «Єднання та Прогрес» уряду у грудні 1918 р. було створено спеціальну турецьку комісію, що мала розслідувати перебіг репресій проти вірменів і визначити кількість їх жертв. Ініціатором створення комісії став міністр внутрішніх справ Мустафа Аріф (Деймер). Комісія працювала три місяці, результати її розслідування оприлюднено в березні 1919 р., коли новим міністром внутрішніх справ уже був Джемаль Байє.

Спираючись на архівні дані, комісія заявила про 800 тисяч вірменських жертв за період 1914–1918 рр. (цифра не суперечить оцінці А. Тойнбі, оскільки переслідування та вбивства вірмен тривали й після 1916 р.). Утім, частина істориків поставила під сумнів достовірність заявлених цифр, оскільки висновки комісії почасти мали політичний характер. Навесні 1919 р. в Стамбулі мав початися судовий процес над діячами молодотурецького режиму, тож оголошені цифри людських втрат серед вірменського населення, на думку низки турецьких дослідників, слугували інформаційним тлом для формування суспільної думки про масштабні злочини, вчинені діячами партії «Єднання та Прогрес» [18, с. 71–72]. У тому ж 1919 р. Йоганн Лепсіус оцінив кількість жертв геноциду вірмен в 1,1 млн осіб, що, правда, включив у цю цифру й цивільні жертви вірмено-азербайджанського конфлікту та взаємних вірмено-азербайджанських етнічних чищень 1918–1919 рр.

У меморандумі, що його Об'єднана вірменська делегація скерувала 1923 р. до Лозаннської мирної конференції, стверджувалося, що вірменське населення Османської імперії напередодні Першої світової війни налічувало 2,25 млн осіб і що жертвами геноциду стали 1,25 млн осіб, а ще 700 тисяч змушені були емігрувати [109, с. 975].

Згідно з вірменськими підрахунками, на території Туреччини після завершення війни залишилося 592 тисячі осіб вірменського походження. Окремі дослідники подають ще меншу цифру – 284 157 вірмен, що змогли пережити геноцид [60, с. 55].

Складною проблемою є питання, яке стосується кількості людей, котрі змогли врятуватися від геноциду втечею або «розчиняючись» серед місцевого мусульманського населення. Згідно з деякими оцінками, вважається, що близько 300 тисяч вірмен змогли втекти до Росії, ще 240 тисяч (або навіть і 300 тисяч – переважно жінки й діти) «розчинилися» серед місцевої людності шляхом примусового навернення в іслам.

Окремі історики наполягають на тому, що, підраховуючи демографічні втрати свого народу, вірмени не зважають на загальне зростання смертності в Османській імперії в роки війни, яке повинно було б торкнутися й вірменського населення. Згідно з дослідженнями американського історика Джастина Маккарті, упродовж 1912–1922 рр. середній відсоток зменшення мусульманського населення по всій території Османської імперії становив 18%. Кількість мусульманського населення трьох східнотурецьких вілайетів (Ван, Бітліс та Ерзрум) зменшилася ще більше: відповідно на 62%, 42% і 31%. Згідно із підрахунками Дж. Маккарті, кількість мусульман у цих вілайетах зменшилася на 612 тисяч осіб. Вірменські

втрати упродовж 1914–1922 рр. Дж. Маккарті оцінює теж приблизно в 600 тисяч осіб [80; 81].

Зважаючи на всі ці обставини, назвати остаточно цифру людських втрат вірменського народу внаслідок геноциду складно. Зазвичай дослідники вказують кількість вірменських жертв у вигляді «вилки» між мінімальними та максимальними оцінками. Енциклопедія «Британіка» твердить, що жертвами масової екстермінації в роки Першої світової війни могли стати від 600 тисяч до 1,5 млн вірменських мешканців Османської імперії [50, с. 103–115]. Відомий голландський тюрколог Еріх Ян Цюрхнер вважає, що демографічні втрати вірменського народу налічують від 600 до 800 тисяч осіб [115, с. 115]. Згідно із оцінками Дугласа Говарда, такі втрати могли становити від 800 тисяч до 1 млн жертв [66, с. 83], вірменський дослідник Армен Марсуб'ян налічує від 1 до 1,5 млн жертв [79, с. 355–363]. Ті дослідники, котрі подають конкретнішу цифру, схиляються до твердження про понад мільйон жертв. До прикладу, згідно з оцінкою Мартіна Гілберта, демографічні втрати вірменського народу в роки Першої світової війни склали близько 1,45 млн жертв [59, с. 22]. Автор найповнішої на сьогодні історії геноциду вірмен в Османській імперії Раймонд Кеворк'ян вказує цифру 1,5 млн жертв, як найближчу до реальних демографічних втрат вірменського народу [73, с. 535].

Зрештою, можна ствердити, що жертви вірменського народу внаслідок геноциду в Османській імперії дотепер визначені лише оціночно та приблизно. Обережніші оцінки коливаються у районі 600–800 тисяч осіб, радикальніші – 1–1,5 млн жертв. У другому випадку в число жертв враховуються й ті вірмени, які залишилися живими в 1915 – 1918 рр., але втратили свою ідентичність унаслідок ісламізації. Найбільшу цифру жертв геноциду вірмен в Османській імперії назвав професор Гавайського університету зі США Рудольф Руммель, котрий припустив, що під час геноциду в Османській імперії було фізично знищено 2,102 млн вірмен за період 1914–1923 рр. [96, с. 223–235].

Протилежну тенденцію демонструють турецькі дослідники, схильні стверджувати, що внаслідок примусової депортації та репресій турецького уряду жертви серед вірменського населення імперії були значно меншими від оприлюднених раніше цифр. Мінімальну оцінку вірменських втрат 1915–1916 рр. серед цивільного населення Туреччини запропонував турецький дослідник Юсуф Халаджоглу, який доводить, що депортації зазнали лише 500 тисяч вірмен, серед яких загинуло не більше ніж 52–56 тисяч осіб [61, с. 140].

У середньостроковій перспективі геноцид вірмен в Османській імперії негативно вплинув на

демографічний розвиток вірменського народу. Відновлення догеноцидної кількості вірменського етносу відбулося лише через 25–30 років. Однак протягом століття, що минуло від часу геноциду, світова популяція вірменського народу кількісно зросла принаймні в 2–2,5 раза, сягнувши на початку XXI ст., згідно з різними оцінками, 8–10 млн осіб.

Демографічні втрати України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.

Геноцид українців в СРСР відбувся внаслідок голоду, який почався в Україні в квітні 1932 р. й тривав до серпня 1933 р. На першому етапі (квітень–жовтень 1932 р.) цей голод мав ті самі риси, що й у інших регіонах СРСР. Найбільш нестерпного характеру голод набрав від листопада 1932 р., коли щодо сільського населення України більшовицька влада почала застосовувати екстраординарні заходи, які спричинили значне зростання смертності серед українців. Голод-геноцид в Україні тривав 17 місяців.

Підрахунок кількості жертв голоду 1932–1933 рр. в Україні до сьогодні залишається складним завданням. Спроби визначити кількість померлих унаслідок Голодомору українців продовжують викликати палкі дискусії. Проблема полягає у тому, що під час голоду 1932–1933 рр., особливо в той час, коли смертність в українському селі була найбільшою, органи радянської влади не вели відповідного підрахунку смертей. Згодом відбулася свідомо фальсифікація частини звітів та повідомлень, що стосувалися стану справ в українському селі. Окремі звіти про реальну картину смертності 1932–1933 рр. було сфальсифіковано вже під час самого голоду [18, с. 156–157].

Не меншу проблему становить достовірність радянської статистики, яку використовують при підрахунку демографічних втрат України від голоду 1932–1933 рр. Загальні переписи в СРСР проводили в 1926-му, 1937-му і 1939 рр., але дані перепису 1937 р. було засекречено, а згодом сфальсифіковано. Крім цього, при підрахунку демографічних втрат українців від Голодомору дослідникам доводиться оперувати інформацією, яка стосується порівняно великих часових відтинків. Через це у багатьох випадках складно врахувати зміни динаміки й тенденцій демографічного розвитку, а також відділити демографічні втрати, викликані насильницькими методами проведення колективізації, репресіями, депортаціями, добровільною міграцією, від безпосередніх жертв геноцидного голоду.

Утім, навіть побіжне ознайомлення з радянською статистикою свідчить про демографічну трагедію, яку Україна пережила на початку 1930-х рр. Згідно з оприлюдненими лише в 1989–

1991 рр. матеріалами перепису 1937 р., упродовж 1926–1937 рр. в СРСР відбулося різке скорочення кількості етнічних українців. Якщо в 1926 р. загалом у СРСР мешкало 31 194 976 українців, то в 1937 р. їх залишилося лише 26 421 212 осіб (кількість народу скоротилася на 15,3%) [9, с. 97]. Жоден інший народ СРСР, крім казахів та мордві, не зазнав такого жакливого демографічного удару. Решта вісім найбільших народів СРСР за той самий період істотно підвищили свою кількість: росіяни – на 20,7%, азербайджанці – на 25,1%, татари – на 25,2%, вірмени – на 25,5% та ін. Виходячи із зіставлення даних згаданих вище переписів, між 1926-м і 1937 рр. відбулося і зменшення загального населення України: його кількість скоротилася з 28 925 978 до 28 387 609 осіб. Отже, протягом десятиліття кількість мешканців республіки зменшилася на 538 369 осіб, або на 1,9%, хоча населення майже всіх інших національних республік (крім Казахстану) продемонструвало істотне зростання: Туркменської РСР – на 18,8%, Грузинської РСР – на 27,3%, Узбекицької РСР – на 28,8%, Азербайджанської РСР – на 32,8%, Таджикицької РСР – на 34,6%, Киргизької РСР – на 37,2%, Вірменської РСР – на 38,6% та ін. [35, с. 17; 24, с. 133].

Утім, багато дослідників наголошують на тому, що статистичну інформацію про зміни в національній структурі СРСР треба використовувати обережно, оскільки можна припустити, що частина українців, особливо ті, котрі мешкали за межами України, зареєструвалися під час переписів 1937 і 1939 рр. як росіяни. Не можна виключати й примусової формальної зміни національної ідентичності. Водночас слід підкреслити, що в першому випадку «добровільна» зміна національної ідентичності свідчить про соціальний дискомфорт і ймовірні побоювання за свою подальшу долю, що їх у багатьох мешканців СРСР викликала належність до українського етносу. У другому випадку примусова русифікація є безсумнівним свідченням урядового курсу, в основі якого лежала негативна оцінка українців як потенційно небезпечної для державної єдності етнічної групи.

Перші цифри ймовірних демографічних втрат унаслідок голоду 1932–1933 рр. в СРСР з'явилися на Заході вже в 1933–1934 рр. Особи, котрі оприлюднювали ці цифри, швидше за все не мали доступу до радянської статистичної інформації й лише оціночно намагалися вказати ймовірне число жертв, зіставляючи відомості про інтенсивність голоду з кількістю населення вражених ним територій або вдаючись до аналогій із голодом 1921–1923 рр. Оцінки жертв голоду 1932–1933 рр. загалом по СРСР різнилися досить істотно: 10 млн осіб (Ричард Саллет, липень 1933 р.),

5 млн (єпископ Кентерберійський, липень 1933 р.), 4 млн (Фредерік Берчелл, серпень 1933 р.), 1 млн (Ральф Барнс, серпень 1933 р.), 7,5 млн (Евальд Амменде, липень 1934 р.), 3–4 млн (Вільям Чемберлін, осінь 1934 р.) та ін. Огляд таких оцінок масштабів жертв голоду 1932–1933 рр. в 1969 р. здійснила Дана Далрімпл [48, с. 259–260].

Першу спробу виділити окремо українські демографічні втрати від голоду 1932–1933 рр. із загальних людських втрат СРСР здійснив працівник німецького консульства в СРСР Отто Шиллер. У висланому 18 вересня 1933 р. до Берліна звіті він писав про ймовірну смерть від голоду 10 млн осіб в Україні, на Північному Кавказі та Поволжі [114, с. 189]. Натомість в опублікованій 1943 р. книжці він заявляв, що від голоду лише в Україні померло принаймні 7,5 млн осіб [98, с. 79].

У повоєнний період оціночні масштаби демографічних втрат України внаслідок Голодомору почали знижуватися: письменник і публіцист Іван Багряний припускав, що жертвами голоду могли стати 5 млн українців (1946), останній Головний командир УПА Василь Кук – 5–7 млн (1952), один із перших дослідників Голодомору Дмитро Соловей – 4–5 млн (1954); від 2,5 до 6 млн жертв голоду 1932–1933 рр. в Україні нарахував один із творців «Енциклопедії українознавства» Василь Маркусь (1957) [32, с. 50].

Перші підрахунки ймовірної кількості українців, які померли від голоду 1932–1933 рр., зробив під час Другої світової війни колишній працівник Укрдержплану С. Сосновий. Свої обчислення він здійснив, ґрунтуючись на статистичних показниках поточного обліку населення станом на січень 1933 р. та даних перепису 1939 р. Підрахувавши гіпотетичний приріст населення України після 1933 р. та зіставивши його з даними перепису 1939 р., С. Сосновий визначив загальні втрати населення за цей час як 7,521 млн осіб. На думку С. Соснового, в 1932 р. від голоду в Україні померло 1,505 млн осіб, а 1933 р. – ще 3,317 млн. Отже, загальні втрати України від Голодомору мали скласти 4,822 млн осіб. Підрахунки С. Соснового стали відомі широкому загалу завдяки історикові-економісту і статистику Дмитрові Солов'ю, котрий використав їх у своїй публікації 1953 р. [36, с. 19, с. 152].

Вивчаючи демографічні зміни в Україні першої половини ХХ ст., відомий історик і географ Володимир Кубійович скористався відкритими даними радянського перепису 1959 р. Виходячи з них, а також із даних перепису 1926 р., учений припустив, що жертвами голоду в Україні початку 1930-х рр. могли стати 2–3 млн українців. Свої обчислення В. Кубійович оприлюднив 1959 р. у виданні Інституту для вивчення СРСР, що діяв у Мюнхені [20, с. 13].

На прохання української діаспори США на початку 1980-х рр. підрахунками ймовірних втрат населення України внаслідок Голодомору зайнявся американсько-російський дослідник-демограф Олександр Бабьонішев (Максудов), який працював у той час в Російському дослідницькому центрі Гарвардського університету. Першу статтю, присвячену власне українським втратам від голоду 1932–1933 рр., учений опублікував 1983 р., заявивши у ній, що на початку 1930-х рр. від голоду в Україні ймовірно померли 4,54 млн осіб [27, с. 40]. Згодом, у своїх наступних публікаціях, О. Бабьонішев писав, що жертвами Голодомору в Україні могли стати 4,372 млн осіб, зауваживши, щоправда, що ймовірна статистична похибка цієї цифри може становити 30%, оскільки його розрахунки не включають такий фактор, як природна міграція населення. Ці підрахунки він оприлюднив іще до того, як було розсекречено радянську демографічну статистику кінця 1930-х рр. Згодом дослідник уточнив свої підрахунки і зазначив, що можливі демографічні втрати України у період між 1926-м і 1939 рр. коливаються навколо цифри 4,286 млн осіб (з можливим інтервалом відхилень у 10–15 %) Загальні демографічні втрати СРСР за той самий період О. Бабьонішев оцінив у 7,5 млн осіб [Цит. за: 21, с. 407].

Власні розрахунки ймовірної кількості українських жертв Голодомору запропонував у своїй монографії «Жнива скорботи» 1986 р. британський учений Роберт Конквест. Для своїх підрахунків науковець використав дані переписів 1926-го і 1939 рр. та інформацію з відкритих джерел радянської статистики, зокрема з публікацій Центрального управління народно-господарського обліку та Держплану. На думку дослідника, в Україні від голоду 1932–1933 рр. загинуло 5 мільйонів осіб та ще мільйон українців став жертвою голоду на Кубані [19, с. 334, с. 351].

Тривалий час демографічні втрати України періоду Голодомору досліджує професор Станіслав Кульчицький [25, с. 3–10; 22, с. 37–54; 23, с. 137–141; 24, с. 3–72]. Наприкінці 1980-х рр. демографічний дефіцит населення України між 1933-м і 1936 рр. учений визначив як 3,531 млн осіб. У своїх наступних публікаціях, критично використовуючи дані перепису 1937 р., а також відомості про динаміку народжуваності та смертності в 1930-х рр. і дані обліку природного руху населення, С. Кульчицький підрахував, що жертвами голоду в Україні 1932 р. стали 144 тис. осіб, а 1933 р. під час Голодомору померли 3,238 млн мешканців України. Згідно з розрахунками науковця, повні демографічні втрати України за 1932–1933 рр., враховуючи зниження народжуваності та міграційний рух населення, склали 4,649 млн осіб. Утім, вказуючи на той факт, що використані при підрахунку

відомості про природний приріст і механічний рух населення, вочевидь, не зовсім точні, С. Кульчицький запропонував визначити повні (з урахуванням зниження народжуваності) втрати України в 1932–1933 рр. в інтервалі між 4,5 і 4,8 млн осіб [25, с. 9–10; 21, с. 403].

Оригінальну методику обрахунку демографічних втрат України 1932 – 1933 рр. використали наприкінці 1980-х рр. українські дослідники-демографи Сергій Пирожков та Арнольд Перковський. Їхня ідея полягала в тому, щоб зіставити реконструйовану гіпотетичну вікову структуру населення УСРР станом на 1939 р. (розрахунок учені здійснили за даними вікової структури, зафіксованої переписом 1926 р.) із реальними даними вікової структури перепису 1939 р. Дослідження С. Пирожкова та А. Перковського виявило, що між 1926-м і 1939 рр. Україна втратила близько 5,8 млн осіб [34, с. 24–36]. Щоправда, у своїх наступних публікаціях, написаних спільно із французькими демографами Франсуа Месле та Жаком Валленом, С. Пирожков істотно знизив свої попередні оцінки ймовірних демографічних втрат України протягом 1930-х рр. Зокрема, у спільній із французами публікації 2005 р. учений зазначав, що «повні втрати [України] можуть бути оцінені в 4,6 млн осіб, 0,9 млн з яких викликані примусовими міграціями, 1 млн – дефіцитом народжень, 2,6 – надлишковою смертністю» [8, с. 27]. Результатом співпраці з французькими ученими стала ще одна публікація, в якій «надлишкову смертність» унаслідок голоду 1932–1933 рр. в Україні знову було оцінено в 2,6 млн осіб [31, с. 52, с. 61].

Дослідження демографічних втрат України внаслідок Голодомору протягом 2008–2009 рр. здійснила група дослідників із Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України під керівництвом Елли Лібанової. Перші результати своїх досліджень демографи оприлюднили в листопаді 2008 р. Прямі демографічні втрати України 1932–1933 рр. дослідники оцінили в 3,4–3,5 млн осіб, зазначаючи, що ці цифри стосуються «надсмертності» [15, с. 76].

У 2009 р. на замовлення Служби безпеки України фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України спільно з чільними українськими дослідниками історії Голодомору здійснили науково-демографічну експертизу, яку було використано для судової справи, порушеної в травні 2009 р. щодо організаторів Голодомору. Згідно з матеріалами цієї експертизи, внаслідок учиненого в Україні геноциду загинуло 3,941 млн осіб. Крім цього непрямі втрати внаслідок зниження рівня народжуваності склали ще 6,122 млн осіб, себто загальні втрати України від голоду 1932–1933 рр. сягнули 10 млн 63 тисяч осіб [10, с. 366].

Крім згаданих вище Ф. Месле та Ж. Валлена, дослідженнями демографічних втрат України внаслідок Голодомору займалися й інші зарубіжні науковці. Зокрема, російські дослідники Євген Андреев, Леонід Дарський і Татьяна Харькова на початку 1990-х рр. нарахували 2 млн прямих жертв голоду в Україні (без ненароджених), що померли між вереснем 1932 р. і лютим 1934 р. [4]. Австралійсько-британський історик Стівен Віткрофт у спільній із британським дослідником Робертом Девісом монографії всі українські втрати від голоду 1932–1933 рр. оцінив у 1,54 млн осіб [13, с. 422].

У підсумку слід визнати значний діапазон оцінок імовірних втрат населення УСРР від голоду 1932–1933 рр. Можна виділити дві групи оцінок. Перша включає підрахунки, які твердять про 3–3,9 млн жертв. Друга складається з результатів досліджень, що нараховують від 4 до 5 млн жертв, з тенденцією до збільшення цих цифр. Оцінки демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1933 рр. в 1,5–2,6 млн осіб, які не містяться в жодній із цих груп, вочевидь є заниженими. Це підтверджується насамперед важкими довгостроковими демографічними наслідками, більш характерними для тих випадків, коли внаслідок масової екстермінації народ втрачає принаймні 10–15 % своєї кількості, що у випадку України мало б означати загибель 3,9–5,8 млн жертв.

У середньостроковій та довгостроковій перспективі голод 1932–1933 рр. мав для українців катастрофічні наслідки в демографічній сфері, набагато важч, ніж у вірмен, казахів, циганів, кхмерів і тутсі. Немає сумніву, що відновлення демографічних втрат, завданих українцям Голодомором, було істотно ускладнено через репресивну політику більшовицької влади та нові демографічні втрати періоду Другої світової війни. Однак важко пояснити, чому протягом вісімдесяти років, які минули від часу геноциду 1932–1933 рр., українці зуміли досягти приросту своєї кількості у світі лише на 20%, а на тих територіях, де, власне, й відбувся геноцид, кількість українців зросла навіть меншою мірою, не більше ніж на 10% у порівнянні з догеноцидною кількістю населення.

Демографічні втрати казахів унаслідок голоду 1931–1933 рр.

Найбільші жертви голод початку 1930-х рр. у СРСР спричинив серед українців Української СРР та Кубані, а також казахів, що мешкали в Казахській автономній соціалістичній радянській республіці, яка протягом 1925–1936 рр. входила до складу Російської радянської федеративної соціалістичної республіки. Голод у Казахстані почався раніше, ніж у інших регіонах СРСР, спричинений тривалою засухою та неврожайми

1929–1930 рр. Через це навесні 1931 р. у багатьох районах Казахстану почало бракувати паші для худоби та як наслідок – харчів для людей. У грудні 1931 р. в республіці почалися епідемії тифу, віспи та холери. Голод посилювався навесні 1932 р., коли, незважаючи на неврожаї попередніх років, радянська влада інтенсифікувала м'ясо- та хлібозаготівлі. Таким чином голод, як і в Україні, набрав рис штучного. Голод у Казахстані тривав до кінця 1933 р., загалом 30 місяців.

Специфіка Казахстану полягала в наявності великого числа кочового й напівкочового населення, великих просторів та порівняно слабого контролю на зовнішніх кордонах автономної республіки. Після того, як Казахстан зазнав сильної посухи, багато казахів почали кочувати в пошуках кращих пасовищ. Згідно з даними ОДПУ, протягом 1931 р. майже 1,7 млн казахів перекочували з місць свого постійного перебування, щоправда, в переважній більшості не полишили при цьому меж Казахстану [33, с. 84]. Коли республіку вразив голод, казахи масово почали залишати межі автономної республіки, а згодом і СРСР. Скориставшись «прозорістю» кордонів, сотні тисяч біженців перейшли до Китаю, Ірану, Афганістану та Монголії. Підрахунок точного числа цих біженців ускладнений тим, що в згаданих країнах не існувало відлагодженої системи статистичного обліку й казахських біженців централізовано ніхто не підраховував. Таких біженців із Казахстану могло налічуватися понад мільйон. Згідно з оцінками казахських учених, протягом 1930–1934 рр. із Казахстану емігрували близько 600 тисяч осіб до Китаю, Ірану, Афганістану й Монголії та ще 453 тисячі осіб до Каракалпацької автономної області (яка тоді перебувала у складі РРФСР), Узбекистану, Туркменістану та інших радянських республік [37, с. 120–126; 30, с. 84–94]. Сучасні казахські науковці вважають, що серед тих, хто залишив Казахстан під час голоду 1931–1933 рр., 414 тисяч згодом повернулися на Батьківщину, а близько 676 тисяч залишилися за кордоном [17, с. 42].

Наявність великого числа біженців давала змогу більшовикам «замаскувати» частину демографічних втрат Казахстану, оголосивши померлих від голоду людей такими, що емігрували. У пояснювальній записці, яку Казахське Управління народно-господарського обліку долучило до матеріалів перепису 1937 р., вказувалося, що в лише 1930–1932 рр. із республіки за межі СРСР пішло й не повернулося назад 1,3 млн осіб [35, с. 23]. Варто зауважити, що цифра не включає тих, хто лишив межі СРСР протягом 1933 р., коли, як відомо, втечі казахів за кордон продовжувалися.

Опосередкованим свідченням того, що істотну частину демографічних втрат Казахстану 1932–

1933 рр. становлять саме біженці, є існування в сучасній Китайській Народній Республіці численної казахської громади, що налічувала, згідно з переписом 2010 р., 1 462 588 осіб [82, с. 349].

Значна частина тих казахів, котрі не змогли залишити межі СРСР, загинула від голоду. Підрахунки демографічних втрат казахського народу ґрунтуються насамперед на порівнянні даних всесоюзних переписів. Згідно з даними російського перепису 1897 р., в Російській імперії налічувалося 4 084 139 осіб, що володіли казахською (киргиз-кайсацькою) мовою [12, с. 88]. За даними перепису 1926 р., в СРСР таких людей було вже лише 3 968 289 осіб, серед яких тільки 3,628 млн проживало на території Казахської АРСР [12, с. 79]. Варто зауважити, що окремі казахські дослідники (Азімбай Галієв, Малік-Айдар Асилбеков, Макаш Татімов) стверджують, що перепис 1926 р. занижив загальну кількість казахів на 4–7%, не врахувавши, зокрема, від 15 до 20% кочового та напівкочового населення автономної республіки.

Дані перепису 1939 р. показали подальше скорочення кількості казахського етносу в СРСР. На початок цього року на всій території СРСР мешкало загалом 3 100 949 осіб, що декларували при переписі казахське походження. Таким чином, між 1926-м та 1939 рр. кількість казахів у СРСР скоротилася на 867 340 осіб, або майже на 22%. Між тим, у сусідніх із Казахстаном азійських республіках приріст населення за аналогічний період становив у середньому 30% загальної популяції. За підрахунками казахських демографів А. Галієва та М. Татімова, враховуючи середній приріст популяції, вже в середині 1930 р. кількість казахського населення Казахстану мала скласти приблизно 4,1 млн осіб. Отже, слід уважати, що в період від літа 1930 р. до січня 1939 р. кількість казахів у Казахстані скоротилася приблизно на 1,793 млн осіб, включно з ненародженими.

Дані перепису 1937 р. демонструють іще більші демографічні втрати казахського народу. Згідно з ними, кількість казахів у СРСР між 1926-м і 1937 рр. зменшилася на понад мільйон осіб (від 3 968 289 до 2 862 458 осіб), що означає скорочення етносу на 27,9%.

Науковці порівняно пізно почали вивчати ймовірні демографічні втрати, яких мешканці Казахстану зазнали внаслідок голоду 1932–1933 рр. Британський дослідник, фахівець у галузі історії Центральної Азії Джоффри Вілер вважав, що жертвами цього голоду стали 1 млн казахів [112, с. 61]. На початку 1980-х рр. американська історик і політолог Марта Брілл Олкотт назвала цифру 1,5 млн жертв голоду початку 1930-х рр. серед етнічних казахів [85, с. 122–142]. У середині 1980-х рр. британський дослідник Роберт Конквест оцінив демографічні втрати Казахстану від голоду

1931–1933 рр. у 1 млн осіб, не розрізняючи їх за етнічним походженням й зазначаючи, що ця цифра включає біженців і ненароджених [47, с. 190]. У 1989 р. група казахських демографів визначила демографічні втрати Казахстану від колективізації та голоду в 1,75 млн осіб [1, с. 67]. Того самого року в своїй авторській монографії М. Татімов оцінив загальні втрати Казахстану від голоду в понад 2 млн осіб загиблими та 616 тисяч мігрантами, що згодом не повернулися на батьківщину [37, с. 124].

Офіційна парламентська комісія Казахстану, яка працювала від листопада 1991 до грудня 1992 рр. нарахувала 2,2 млн осіб демографічних втрат Казахстану від колективізації та голоду 1931–1933 рр. [33, с. 15].

Слід підкреслити, що згадані вище цифри демографічних втрат не ділили жертв на казахів і неказхів. Спробу виокремити жертви неказхського походження зробили Владислав Григор'єв та Лайла Ахметова. Згідно із їх оцінкою, демографічні втрати українського та російського населення Казахстану разом склали 400 тисяч осіб [11, с. 49].

Згідно з підрахунками Олександра Бабьонішева (Максудова), від голоду в Казахстані загинули 1,45 млн казахів та ще близько 100 тисяч кочівників інших національностей [28, с. 770; 29, с. 104].

Серед зарубіжних істориків на початку XXI ст. визначилася виразна тенденція до заниження цифр жертв Казахстану від голоду 1931–1933 рр. Роберт Девіс та Стівен Віткрофт оцінюють прямі жертви казахів від голоду в 1 млн осіб, а з урахуванням мешканців Казахстану інших національностей (насамперед українців та росіян) – у 1,3–1,5 млн осіб [12, с. 412]. Французька дослідниця Ізабель Охайон теж вважає, що від голоду померло принаймні 1 млн казахів [84, с. 264–268]. Приблизно таку саму цифру втрат казахського народу обстоює італійський дослідник Ніколло Піанчолла [87, с. 137–192; 88].

У 2010 р. казахський демограф Олександр Алексеєнко заявив, що демографічні втрати казахського населення республіки між 1930-м і 1937 рр. склали 1,84 млн осіб, або 47,3% кількості етносу в 1930 р. Своє дослідження науковець виконав на основі аналізу змін у віковій структурі населення республіки в 1926-му і 1937 рр., не розрізняючи безповоротних втрат, що стали наслідком голоду та репресій, і біженців, котрі відкочували за кордон [3, с. 27–40].

Грунтуючись на наведених вище підрахунках, можемо допустити, що прямі демографічні втрати казахського народу від голоду 1932–1933 рр. без урахування емігрантів становили щонайменше 1 млн осіб, а можливо, були й дещо більшими.

Голод 1932–1933 рр. спричинив для Казахстану важкі демографічні наслідки, які полягали

в істотному скороченні відсотка казахів у національній структурі населення автономної республіки. Однак слід зазначити, що відсоток казахів у загальній кількості населення Казахстану невинно скорочувався вже з кінця XIX ст. Відповідно до даних офіційних переписів, казахи становили 73,9% населення Казахстану в 1897 р., 60,8% в 1911 р., 59,5% в 1926 р., 38% в 1939 р., 30% в 1959 р., 32,6% в 1970 р., 36% в 1979 р., 39,7% в 1989 р., 53,4% в 1999 р., 63,1% в 2009 р., 65,5% в 2014 р. Слід брати до уваги те, що радянський уряд проводив активну кампанію з переселення до Казахстану мешканців інших регіонів СРСР, а також скеровував туди велику кількість примусово переселених осіб. У комплексі це спричинило той факт, що відсоток казахів у власній країні скорочувався ще впродовж 30 років після голоду 1931–1933 рр. Догеноцидну кількість населення казахський етнос у Казахстані зумів відновити лише в 1969–1970 рр., через сорок років після демографічної катастрофи 1931–1933 рр. Остаточні негативні демографічні наслідки голоду казахи подолали лише у 1980-х рр. У 2009 р. населення Казахстану склало 16 402 861 особу, себто збільшилося у понад ніж два з половиною рази у порівнянні з догеноцидною кількістю кінця 1920-х рр. [6, с. 17]. Так само в 2,5 разів зросла в Казахстані й кількість етнічних казахів. Враховуючи діаспору, кількість казахів у світі 2015 р. сягнула приблизно 15 млн осіб, що більш ніж утричі перевищує число казахів догеноцидного періоду.

Демографічні втрати євреїв під час Голокосту

Головні центри дослідження Голокосту (Національний меморіал Катастрофи та Героїзму «Яд-Вашем» (Ізраїль) та Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні (США)) дотримуються хронології, відповідно до якої період кінця січня 1933 р. – серпня 1939 р. називають «Початком Катастрофи», а сам геноцид єврейського народу датують вереснем 1939 р. – початком травня 1945 р. Протягом цього періоду динаміка переслідування євреїв, масштаби та характер їх екстермінації кілька разів змінювалися. Убивства євреїв німецькими нацистами почалися вже восени 1939 р., масового характеру винищення євреїв набрало в червні 1941 р., спочатку на окупованих територіях СРСР, а згодом й у захоплених Третім Райхом Польщі. Частина дослідників стверджує, що датою початку масового винищення єврейського народу слід вважати Ванзейську конференцію наприкінці січня 1942 р., на якій нацисти прийняли принципове рішення про «остаточне вирішення єврейського питання». Загальна тривалість геноциду євреїв, таким чином, становить 68,5 місяця у період

вересня 1939 р. – травня 1945 р. або 46,5 місяця від червня 1941 р. до травня 1945 р.

Переважає більшість усталених на сьогодні дослідниками цифр демографічних втрат єврейського народу під час Голокосту ґрунтується на порівнянні довоєнної та повоєнної статистики кількості єврейського населення окремих європейських країн. Допоміжну роль виконують збережені документи Третього Райху, покази свідків та свідчення нацистських військових злочинців. Щоправда, документів, які б безпосередньо фіксували кількість жертв, збереглося порівняно небагато. Це викликано тим, що на завершальному етапі Другої світової війни нацисти знищували не тільки документи, які могли б стати доказами їхніх злочинів, але й часто самі тіла замордованих.

Прийнята серед більшої частини дослідників Голокосту методика порівняння довоєнної та повоєнної кількості єврейського населення окремих країн має низку недоліків. Велика частина інформації про догеноцидну, а подекуди й повоєнну кількість євреїв є оцінною. У країнах із найбільшими на європейському континенті єврейськими громадами останні перед Другою світовою війною переписи населення відбулися задовго до війни: в грудні 1931 р. у Польщі, у грудні 1930 р. – в Румунії, в жовтні 1930 р. – у Чехословаччині. У СРСР останній передвоєнний перепис відбувся в січні 1939 р., й, відповідно, в ньому не було враховано велику кількість євреїв, які восени того самого року всупереч своїй волі стали радянськими громадянами. Серйозною проблемою, яка ускладнює порівняння статистики, є істотні територіальні зміни в Центрально-Східній Європі в період 1938–1945 рр., унаслідок яких багато територій разом зі своїми мешканцями змінювали державну належність.

Згідно з оцінками «Американського єврейського щорічника», єврейське населення Європи в 1933 р. налічувало 9 494 363 особи, що становило приблизно 60% світової популяції єврейства, яка досягнула тоді 15 319 459 осіб [102, с. 377]. Станом на 1939 р. в Європі залишилося 8 939 608 євреїв, притому що світова популяція єврейського народу зросла до 15 748 091 особи. Протягом Другої світової війни кількість євреїв у Європі зменшилася більш ніж удвічі. У 1947 р. в Європі залишилося всього 3 920 100 євреїв [101, с. 734].

Перші оціночні цифри жертв Голокосту було оприлюднено вже наприкінці Другої світової війни. Про 6 млн знищених нацистами євреїв заявив радянський письменник Ілля Еренбург у публіцистичній статті, яка 17 грудня 1944 р. вийшла в газеті «Правда», а 22 грудня 1944 р. була передрукована радянською англомовною газетою «Радянські військові новини», що виходила в

Лондоні [39, с. 51]. Свідчення про 6 млн єврейських жертв Голокосту було зафіксовано в документах Нюрнберзького міжнародного трибуналу. Зокрема, таку цифру демографічних втрат єврейського народу назвав колишній офіцер СС Вільгельм Хьотль, котрий у 1944–1945 рр. був заступником начальника VI відділу Імперського управління державної безпеки, що діяло в Східній Європі. У листопаді 1945 р. В. Хьотль засвідчив під присягою, що про 6 мільйонів знищених євреїв йому оповів у серпні 1944 р. Адольф Айхман, котрий у цей період займався депортацією до німецьких концтаборів угорських євреїв [106, с. 569]. Іншим нацистом, який на Нюрнберзькому трибуналі підтвердив, що чув від А. Айхмана про 4–5 мільйонів знищених Третім Райхом євреїв, був штурмбаннфюрер СС Дітер Вісліцені, котрий дав свідчення в січні 1946 р. [107, с. 371]. Під час судового процесу в Єрусалимі, який відбувався 1961–1962 рр., А. Айхман підтвердив, що в роки війни він справді заявляв про 5 або 6 мільйонів євреїв, знищених нацистами [5, с. 75–76].

Напередодні Нюрнберзького трибуналу підрахунок демографічних втрат єврейського народу внаслідок влаштованого нацистами геноциду здійснив Англо-американський комітет у справах європейських євреїв та Палестини. Результати підрахунків комітету, які склали 5 721 500 жертв, було використано Нюрнберзьким трибуналом у листопаді 1945 р. в тексті звинувачувального протоколу головних нацистських злочинців, щоправда, з певним застереженням: «3 960 000 євреїв, котрі на території Європи опинилися під владою нацистського режиму, згідно з обережними оцінками, зникли 5 700 000, більшість яких було знищено нацистськими злочинцями» [105, с. 36].

У 1951 р. фахівець-статистик Якуб Лещинський визначив кількість єврейських жертв Голокосту як 5,957 млн осіб [Цит. за: 7, с. 139]. Через десятиліття автор фундаментальної праці «Винищення європейських євреїв» Рауль Гільберг заявив про 5,1 млн знищених нацистами євреїв [64, с. 1320–1321]. У середині 1970-х рр. дослідник зі США Якуб Робінсон нарахував 5 820 960 жертв Голокосту [95, с. 54–55]. Інша американська дослідниця Люсі Давидович у середині 1980-х рр. оцінила загальні демографічні втрати єврейського народу під час Голокосту в 5 933 900 жертв [49, с. 403]. Автори-укладачі виданої 1990 р. чотиритомової «Енциклопедії Голокосту» Ізраель Гуттман та Роберт Розетт визначили мінімальну кількість жертв Голокосту як 5,596 млн, а максимальну – 5,860 млн [52, с. 1799].

Авторитетним дослідником демографічних втрат єврейського народу під час Голокосту вважається німецький історик Вольфганг Бенц, який на початку 1990-х рр. виступив науковим

редактором колективної монографії «Обчислення геноциду». До написання книги було залучено 17 авторів зі всіх країн Європи, де відбувалися переслідування та знищення євреїв. В. Бенц прийшов до висновку, що жертвами Голокосту стали від 5,29 до 6 млн осіб [41, с. 17]. У публікації 1999 р. В. Бенц нарахував вже 6,222 млн демографічних втрат єврейського народу під час Голокосту, не враховуючи єврейських жертв з Албанії, Болгарії, Данії, Італії, Люксембургу та Норвегії [42, с. 152–153].

Із загальної картини підрахунків демографічних втрат єврейського народу внаслідок Голокосту, що налічують між 5 і 6,3 млн жертв, випадають обчислення двох британських дослідників. Уже в одній із перших дослідницьких робіт з історії Голокосту, що її 1953 р. видав британець Геральд Рейтлінгер, було наведено статистику, відповідно до якої жертвами нацистів стали від 4 194 200 до 4 581 200 європейських євреїв [93, с. 489–500]. Через тридцять років інший британський історик – Джеральд Флемінг – нарахував 4 975 477 «єврейських жертв остаточного розв'язання» [55, с. 207].

Найвищу цифру єврейських жертв Голокосту запропонував знаний дослідник історії антисемітизму, французький соціолог Леон Поляков – від 5 до 7 млн осіб, що загинули «винятково насильницькою смертю або від виснаження, без урахування від'ємного натурального приросту 1939–1945 рр.». Включно з ненародженими, на думку французького вченого, всі демографічні втрати єврейського народу склали «близько 8 млн осіб» [89, с. 455].

Як зауважив 1996 р. відомий британський популяризатор історії Норман Дейвіс, «абсолютно точної цифри [жертв Голокосту] бути не може», але «жодна відповідальна оцінка не опускалася нижче 5 млн усіх жертв» [14, с. 1055]. Зазначаючи, що ймовірні демографічні втрати єврейського народу внаслідок Голокосту можуть налічувати від 4,871 до 6,271 млн жертв, Н. Дейвіс пропонує як середню оцінку цифру 5,728 млн убитих і доведених до смерті [14, с. 1210, с. 1376].

Центральна база даних імен жертв Шоа Національного меморіалу Катастрофи та Героїзму «Яд-Вашем» налічує близько 4,5 млн імен осіб, котрі, згідно зі свідченнями очевидців або рідних, загинули, зникли безвісти або зазнали переслідувань під час Голокосту. Основну частину бази (інформацію про 2,7 млн осіб) було зібрано протягом майже 60 повоєнних років на основі листів опитування, що їх опрацьовував меморіальний комплекс «Яд-Вашем». У листопаді 2004 р. базу даних, яка на той час наближалася до 3 млн імен, було викладено в Інтернет із закликом до всіх бажаючих доповнювати її.

Протягом трьох років кількість даних досягнула майже 3,2 млн імен [2, с. 210]. Після цього до бази почали включати інформацію і про тих осіб, котрі зазнали переслідувань, але пережили Голокост, або й інших євреїв, котрим довелося різко змінити своє життя через геноцидні події 1939–1945 рр. До прикладу, як вказано на сайті розробників бази даних, до неї 2014 р. внесено інформацію про приблизно 1,5 млн євреїв, котрі під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. були евакуйовані углиб СРСР і чиї умови життя від цього погіршилися.

У плані демографічного розвитку Голокост спричинив для єврейського народу важкі наслідки довготермінової дії. Згідно з підрахунками відомого демографа Серджіо делла Перголи, частка євреїв у складі людства зменшилася із 0,75 % у 1939 р. до 0,23% на початку 1990-х рр. [99, с. 465–489]. Гіпотетичні моделі розвитку єврейської популяції в ХХ ст. за негеноцидним сценарієм дозволяють припускати, що вже в 1990-х рр. кількість єврейського народу у світі могла б становити від 20,3 до 31 млн осіб, що приблизно вдвічі більше від реальної кількості євреїв у світі на той час – близько 13 млн осіб. Згідно із оцінками демографів, 2015 р. у світі налічувалося 14,3 млн євреїв, тобто кількість єврейського народу була меншою, ніж у 1933 р.

Демографічні втрати циганів унаслідок геноциду 1941–1945 рр.

Нацистський режим Німеччини від середини 1930-х рр. вдавався до систематичних переслідувань та обмеження прав циганів. Їх ув'язнювали у концтаборах, а починаючи від вересня 1939 р. примусово виселяли за межі Третього Райху. Влітку 1941 р. нацисти почали фізичне винищення циганів на окупованих територіях СРСР, а згодом і в окупованій Польщі. За прикладом нацистів до переслідувань циганів почали вдаватися й уряди окремих союзників Німеччини, насамперед Румунії та Хорватії. Організований німецькими нацистами та їхніми союзниками геноцид циганів тривав від червня 1941 р. до квітня 1945 р. Загалом геноцид циганів тривав 46 місяців.

Оцінку загальної кількості циганських жертв часів Другої світової війни ускладнює той факт, що достеменно невідома ні кількість циганів у Європі перед початком їх масового винищення, ні динаміка змін їх популяції в 1930-х рр. Підрахунок циганської популяції Європи був ускладнений мандрівним способом життя багатьох представників цього народу, а також тим, що частина циганів при переписах вказували не циганську, а іншу ідентичність. До прикладу, на Балканах цигани часто називали себе «турками» [38, с. 275, с. 300–301]. Порівняно добре

відома довоєнна кількість циганів у країнах Західної Європи й менше – в країнах центральної та східної частини континенту. Згідно з підрахунками німецького дослідника Ридігера Фоссена, у 1939 р. в Європі на територіях, що перебували під контролем нацистів або опинилися під ним у наступні роки, мешкало 947,5 тисячі циганів [111, с. 85–86]. Американський історик Генрі Гуттенбах налічив у Європі напередодні Другої світової війни 885 тисяч циганів [67, с. 45].

Перші підрахунки числа циганських втрат унаслідок геноциду 1941–1945 рр. здійснили на початку 1970-х рр. британські дослідники Дональд Кенрік та Греттан Пакстон. Згідно із їхніми дослідженнями, жертвами нацистів стали 219,7 тисяч осіб циганського походження [72, с. 184]. Щоправда, у своїх наступних публікаціях Д. Кенрік двічі змінював число жертв як у бік зниження, так і в бік збільшення. У 1994 р. учений оголосив, що за час нацистського володарювання життя втратили 250 тисяч циганів [71, с. 70], але вже в 1998 р. дещо знизив цифру ймовірних втрат, заявивши, що жертвами переслідувань нацистів стали близько півмільйона циганів, серед яких загинули близько 200 тисяч осіб [70, с. 57; 16, с. 202].

На початку 1980-х рр. результати своїх досліджень, що почасти ґрунтувалися на аналізі документів Третього Райху, опублікував Р. Фоссен. Згідно з його підрахунками, безповоротні демографічні втрати циганського етносу внаслідок нацистського геноциду у період 1939–1945 рр. становили 275 тисяч осіб [110, с. 85–86]. Відомий дослідник Голокосту Мартін Гілберт у 1985 р. назвав цифру 250 тисяч жертв нацистів серед циганів [58, с. 824]. Дослідник із Гавайського університету Рудольф Руммель налічив 258 тисяч жертв геноциду циганів [97, с. 108].

У 1987 р. один із чільних активістів сучасного міжнародного руху циганів Янко Генкок оцінив усі втрати циганського народу за роки Другої світової війни в 600 тисяч осіб [62, с. 81]. У липні 1988 р. на міжнародній конференції в Оксфорді Я. Генкок заявив, що жертвами нацистів та їхніх союзників стали принаймні 1–1,5 млн циганів [63, с. 2017–2025]. Хоча оголошені Я. Генкоком цифри не були підкріплені жодними науковими підрахунками, у нього знайшлися послідовники, котрі взялися обстоювати істотно більше число циганських втрат у роки Другої світової війни, ніж нарахували Р. Фоссен, М. Гілберт та Р. Руммель. Дослідник із Чехословаччини Отто Ульч в 1988 р. оцінив усі жертви циганів у роки Другої світової війни в 1 млн жертв [108, с. 306].

У середині 1990-х рр. троє західноєвропейських дослідників назвали вже дещо менші цифри втрат, аніж Я. Генкок і О. Ульч: Жан П'єр

Лего – 400–500 тисяч осіб, Ізабель Фонсека та Майкл Стюарт незалежно одне від одного оцінили кількість жертв геноциду циганів у 500 тисяч осіб [78, с. 134; 56, с. 243; 103, с. 5].

Отже, існує два діапазони ймовірних демографічних втрат циганського народу в роки Другої світової війни. У рамках першого налічують від 200 до 275 тисяч безповоротних жертв, амплітуда другого коливається від 0,5 до 1 млн осіб. Більш обґрунтованою видається перша оцінка.

У тривалій часовій перспективі геноцид циганів помітно не вплинув на демографічний розвиток цього народу. Хоча підрахунки точної кількості циганської популяції як у Європі, так і в світі загалом дотепер викликають значні проблеми, наявні в розпорядженні науковців дані свідчать, що вже через 30 років після геноциду, наприкінці 1970-х рр. циганська популяція Європи принаймні подвоїлася у порівнянні з її кількістю 1939 р. або й навіть зросла у 3–5 разів. Двічі проведені в першій половині 1980-х рр. підрахунки показали кількість тогочасного циганського населення Європи у діапазоні від 1 988 000 до 5 621 000 осіб у першому випадку та від 3 421 750 до 4 935 500 осіб – у другому [38, с. 301]. Протягом шістдесяти років, що минули з моменту завершення масового винищення циган у Центрально-Східній Європі до початку XXI ст., циганський етнос подвоїв свою кількість у світі і принаймні в 4–5 разів збільшив присутність у Європі, включно з тими територіями, де в 1941–1945 рр. відбувалося його масове винищення. Згідно з максимальними оцінками, кількість циганів у Європі у повоєнний час могла зрости навіть у 10 разів [40, с. 254].

Демографічні жертви Камбоджі періоду правління червоних кхмерів

Геноцид у Камбоджі став наслідком встановлення у цій країні в квітні 1975 р. прокомуністичного режиму червоних кхмерів під керівництвом Пол Пота. Червоні кхмери перебували при владі до початку січня 1979 р., коли були усунуті внаслідок збройної інтервенції до Камбоджі в'єтнамських військ. Влаштований червоними кхмерами геноцид у Камбоджі тривав 43,5 місяця.

Масштаби демографічних втрат від геноциду, здійсненого режимом червоних кхмерів, точно не відомі досі. Підрахунки кількості жертв геноциду в Камбоджі ускладнено відсутністю надійних статистичних даних про кількість населення країни перед 1975 р. і після 1978 р. Перші два загальні переписи в Камбоджі після проголошення 1954 р. незалежності від Франції відбувалися в квітні 1962-го і березні 1998 рр. Згідно з даними першого, населення країни налічувало 5 728 771 особу, другий, що відбувся через 36 років, зафіксував 11 437 565 мешканців Камбоджі [57, с. 21].

Від часу перепису 1962 р. до початку геноциду минуло 13 років, а від часу завершення влаштованої режимом червоних кхмерів масової екстермінації мирного населення до наступного перепису пройшло 20 років. Важливо відзначити, що до квітня 1994 р. в Камбоджі не існувало централізованої статистичної системи поточного обліку смертності й народжуваності. Зважаючи на це, кількість населення Камбоджі напередодні та після влаштованого червоними кхмерами геноциду відома лише приблизно. Згідно з оцінками демографів, у 1975 р. населення Камбоджі становило близько 7,09–7,34 млн, а в 1980 р. – близько 6,59 млн осіб. На думку демографів ООН, у випадку негеноцидного сценарію розвитку країни, враховуючи натуральний приріст популяції, станом на 1 грудня 1979 р. населення Камбоджі мало б сягнути 8,7–9 млн осіб [45, с. 3].

Підрахунок прямих демографічних втрат Камбоджі внаслідок правління червоних кхмерів ускладнено й відсутністю точних даних про кількість біженців, котрим протягом 1975–1979 рр. вдалося залишити країну, перебравшись до Таїланду та В'єтнаму. Згідно з оцінками дослідників, число таких біженців могло перевищувати чверть мільйона осіб.

Істотні розбіжності в підрахунку різними дослідниками демографічних втрат Камбоджі виникають і через суперечки щодо того, чи треба включати до загальної кількості жертв геноциду тих цивільних мешканців Камбоджі, яких було вбито в ході завершального етапу громадянської війни, що передувала приходу до влади червоних кхмерів. Втрати під час громадянської війни були досить великими; згідно з опублікованими 1980 р. оцінками Центрального Розвідувального Управління США, внаслідок бойових дій між червоними кхмерами та урядовими військами лише протягом 1970–1975 рр. загинули 600–700 тис. осіб [68, с. 2]. Частина дослідників вважає ці цифри завищеними, наполягаючи на тому, що реальні людські втрати внаслідок бойових дій 1970–1975 рр. не перевищували 200–300 тисяч осіб.

Одразу після повалення влади Пол Пота в'єтнамська пропаганда заявила, що жертвами режиму червоних кхмерів у 1975–1978 рр. стало понад 3,1 млн камбоджійців. Під контролем в'єтнамців у Камбоджі було створену спеціальну слідчу комісію, яка мала розслідувати злочини червоних кхмерів і встановити кількість жертв їхнього режиму. Результати роботи комісії було оприлюднено 25 липня 1983 р. Згідно з даними цієї комісії, демографічні втрати Камбоджі внаслідок внутрішньої політики режиму Пол Пота становили 3 314 768 осіб [53, с. 109].

У січні 1980 р. загальну оцінку втрат населення Камбоджі за 1975–1978 рр. зробили фахівці

Центрального Розвідувального Управління США. За їхніми підрахунками, за вказаний період загальний демографічний дефіцит, включно з біженцями та спадом народжуваності, склав 1,2–1,8 млн осіб. Згідно із даними авторитетної міжнародної правозахисної організації «Amnesty International» («Міжнародна амністія»), жертвами геноциду 1975–1978 рр. стали принаймні 1,4 млн камбоджійців [43, с. 179].

Головними дослідниками демографічної історії геноциду 1975–1978 рр. у Камбоджі вважаються дослідник зі США Бен Кернан та польський науковець Марек Слівінський, який тривалий час працював у Женевському університеті.

У середині 1990-х рр. Б. Кернан заявив, що під час геноциду в Камбоджі загинуло 1,671 млн осіб [75, с. 458]. Підставою для обрахунків Б. Кернана стала велика кількість мікродосліджень втрат населення Камбоджі в рамках різних малих локальних і соціальних груп. Така методика дозволяє точно підрахувати кількість жертв у межах певної замкненої групи, межі якої можна чітко визначити. Пізніше отримані результати підрахунків екстраполюють на населення конкретного регіону країни, де умови життя й особливості урядової репресивної політики були подібними. Американський учений окремо аналізував втрати в різних регіонах Камбоджі, додатково розрізняючи сільські та міські громади. У 2003 р., врахувавши результати демографічних студій французького дослідника Жака Мігоцці та науковців зі США Юдити Баністер, Кірстен Джонсон і Патрика Гевеліна, Б. Кернан дещо збільшив свої попередні оцінки і заявив, що демографічні втрати Камбоджі можуть налічувати від 1,671 до 1,871 млн осіб, що, згідно з його підрахунками, мало б становити 21–24 % популяції країни станом на 1975 р. [74, с. 587].

Згідно з підрахунками М. Слівінського, який, застосовуючи подібну методологію дослідження, вивчав втрати камбоджійського населення на підставі кількох репрезентативних груп, за часи існування режиму червоних кхмерів у Камбоджі загальні демографічні втрати країни могли сягнути навіть 2,16 млн осіб [100, с. 40, с. 49–67]. М. Слівінський став першим ученим, який дослідив зростання смертності 1975–1979 рр. у Камбоджі в різних вікових і статевих групах. За його підрахунками, смертність серед чоловіків у період 1975–1979 рр. становила 33,9%, що майже вдвічі перевищує рівень жіночої смертності того самого часу, що становив 15,7%. Такий факт свідчить про те, що більшість жертв режиму червоних кхмерів умерли насильницькою смертю, оскільки природна смертність мала б бути приблизно однаковою серед чоловіків та жінок.

Найбільший із центрів досліджень геноциду в Камбоджі, який діє в Йельському університеті

США, оцінив кількість жертв камбоджійського геноциду цифрами від 1,2 до 1,7 млн осіб. Протягом 1995–1999 рр. фахівці Центру документування геноциду в Камбоджі при Йельському університеті зібрали інформацію про всі виявлені на той момент масові поховання жертв червоних кхмерів у Камбоджі. Таких поховань виявилось 20 492. Згідно з оцінками дослідників, у них має бути поховано 1 112 829 осіб [54, с. 27].

Американський дослідник історії Камбоджі Девід Чендлер спочатку називав цифру 1,7 млн жертв геноциду в Камбоджі, однак згодом заявив, що мінімальні втрати населення країни становили від 800 тисяч до 1 млн померлих і вбитих. Утім, цифри, наведені Д. Чендлером, були тільки оціночними, оскільки вчений не проводив аналітичних студій людських втрат Камбоджі 1975–1978 рр. [46, с. 261].

Мінімальну цифру жертв режиму червоних кхмерів періоду 1975–1978 рр. у середині 1980-х рр. визначив американський дослідник Майкл Вікері, який оцінив «надмірну смертність» у Камбоджі під владою червоних кхмерів у 740,8 тисячі осіб, зазначаючи, що від прямого урядового насильства у роки правління Пол Пота в Камбоджі загинуло не більше 300 тисяч осіб, а решта були доведені до смерті різким погіршенням умов життя, важкою працею, голодом та відсутністю належної медичної опіки [110, с. 200].

Тривалий час у науковому середовищі відбувалися дискусії щодо того, яку саме частину своїх жертв режим червоних кхмерів знищив у безпосередній спосіб, а яка частина людей померла від хвороб, голоду й виснаження. Питання про структуру людських жертв у Камбоджі в період 1975–1978 рр. залишається й понині не вирішеним до кінця. Різні дослідники називають різні цифри безпосередніх жертв (страчених чи замучених у тюрмах): від 300 тисяч до 1 млн осіб. На думку М. Слівінського, безпосередніми жертвами вбивств стали від 720 тисяч до 1 млн людей, а решта померли від голоду і хвороб, які, своєю чергою, стали наслідком примусових переселень і виснажливої праці [100, с. 79]. За оцінкою Б. Кернана, внаслідок насильницьких дій режиму було вбито принаймні 800 тисяч осіб [75, с. 456].

Важливо відзначити, що урядові репресії режиму Пол Пота пропорційно більше зачепили релігійні й національні меншини країни, ніж титульний етнос країни – кхмерів, переважна більшість якого сповідувала буддизм. Серед місцевих мусульман винищено 33,7% популяції, католицька громада Камбоджі втратила 48,6% свого складу. Аналогічно вищий відсоток людських втрат був і серед національних меншин країни: 38,4% у китайців, 37,5% у в'єтнамців, 40% серед тайців та ін. [26, с. 536–537].

Дослідження переважної більшості науковців вказують на приблизно однакову кількість жертв режиму червоних кхмерів. Оцінюючи загальні демографічні втрати Камбоджі періоду геноциду 1975–1978 рр., науковці налічують від 1,2 до 2 млн жертв, включно з біженцями та ненародженими.

У тривалій часовій перспективі геноцид у Камбоджі справив обмежений вплив на динаміку демографічного розвитку камбоджійського суспільства. Згідно з даними проведеного на початку березня 2008 р. перепису, населення Камбоджі становило 13 395 682 особи [57, с. 19]. Отже, протягом тридцяти років після геноциду 1975–1978 рр. населення Камбоджі не тільки відновило свою догеноцидну кількість, а й навіть майже подвоїлося, а враховуючи кхмерську діаспору (2,7–3 млн осіб), зросло у 2,2–2,25 рази у порівнянні з 1975 р.

Демографічні втрати тутсі внаслідок геноциду в Руанді

Геноцид у Руанді почався у квітні 1994 р., коли контрольовані гуту військо, поліція та проурядові воєнізовані формування стали чинити скоординовані напади на національну меншість країни – тутсі. Геноцидні дії тривали до середини липня цього самого року, коли збройні формування тутсі встановили контроль над переважною частиною території країни, внаслідок чого масові вбивства тутсі з боку гуту припинилися. Геноцид тутсі в Руанді тривав приблизно 3,5 місяця. Свідки подій стверджують, що основна частина жертв загинула протягом перших шести тижнів масової екстермінації.

Одразу після масового винищення руандійських тутсі з'явилися перші оцінки безповоротних демографічних втрат цього народу, які коливалися в межах 900 тисяч – 1 мільйона. Наступні дослідження знизили число жертв до 0,5 млн, хоча уряд Руанди продовжує наполягати на тому, що геноцид забрав життя понад мільйона людей. Підрахунок демографічних втрат тутсі під час геноциду 1994 р. базується на даних переписів, що відбулися до та після масової екстермінації.

Значний діапазон у підрахунках імовірної кількості жертв геноциду 1994 р. викликано суперечками про реальну кількість руандійських тутсі напередодні їх масового винищення. Більшість дослідників дотримується думки, що дані руандійських переписів серпня 1978-го та серпня 1991 рр. було сфальшовано таким чином, аби применшити інформацію про реальну кількість тутсі в Руанді. Правляча верхівка країни, що складалася з гуту, свідомо применшувала кількість руандійських тутсі, обґрунтовувала у такий спосіб політику, що полягала в ігноруванні інтересів цієї національної меншини. Згідно з даними перепису 1991 р., в Руанді мешкало 7 099 844 осіб,

серед яких 596 387 становили тутсі (8,4% усього населення країни) [92, с. 124]. Враховуючи середньорічний приріст населення на момент початку геноциду, в країні мало б проживати близько 642 тисяч тутсі. Демограф Вільям Зельтцер вважає, що в країні в липні 1994 р. мало б мешкати 657 тисяч тутсі, за умови демографічного розвитку за негеноцидним сценарієм (Цит. за: 77, с. 6, с. 17).

Однак, існують підстави вважати, що в 1991 р., а отже, й у 1994 р. кількість тутсі в Руанді була ще більшою. Проведені 1987 р. локальні переписи показали кількість руандійських тутсі на рівні 10,6% усього населення країни. Якщо ці показники екстраполювати на дані перепису 1991 р. й урахувати натуральний приріст населення, напередодні геноциду в Руанді мали б мешкати 811 941 тутсі.

Згідно з першими офіційними повідомленнями створеного тутсі влітку 1994 р. нового уряду Руанди, жертвами геноциду квітня–липня 1994 р. стали від 937 тисяч до 1 млн осіб. У листопаді 2002 р. руандійський уряд уточнив число жертв, оголосивши, що від 1 жовтня 1990 р. до 31 грудня 1994 р. в Руанді було вбито 1 074 017 осіб, серед яких 934 218 встановлено за іменами [76, с. 21]. Руандійський уряд заявляв, що 93,6% серед цих убитих становили тутсі. Серед інших жертв 0,85% убили через те, що вони своїм виглядом нагадували тутсі, 0,37% – за дружбу з тутсі, 0,32% – за перебування у шлюбі з тутсі і 0,17% – через підозри в тому, що вони можуть бути тутсі з походження. Серед убитих гуту 0,64% загинули через публічні вияви незадоволення нападами на тутсі.

У 1995 р. експерти ООН оцінили загальні втрати від геноциду в Руанді у 800 тисяч осіб, зазначивши при цьому, що 90% із них становили тутсі [94, с. 38]. Отже, згідно з цією оцінкою, прямі демографічні втрати руандійських тутсі внаслідок геноциду мали б скласти принаймні 720 тисяч осіб. Приблизно тоді ж один із найавторитетніших дослідників історії геноциду в Руанді Жерар Пруньє оцінив кількість жертв геноциду серед тутсі у 800 тисяч осіб [91, с. 264, с. 265].

Міжнародна правозахисна організація «Human Rights Watch» визначила набагато менше число жертв. У опублікованому 1999 р. звіті організації було вказано, що під час геноциду загинуло близько 507 тисяч тутсі [77, с. 15].

Оцінки числа жертв геноциду 1994 р. кілька разів знижувались, адже виявилось, що кількість тих тутсі, що змогли пережити геноцид, більша, ніж вважалося спочатку. Згідно з першими оцінками, геноцид змогли пережити лише 150 тисяч руандійських тутсі, здебільшого діти, сироти і вдови. За наступними підрахунками, від геноциду змогли врятуватися від 200 до 300 тисяч тутсі [44, с. 188]. Проведені в серпні 2009 р. Міністерством соціальної політики Руанди дослідження

виявили 309 368 тутсі, котрі змогли пережити геноцид 1994 р. на території Руанди. Переважна більшість серед тих, хто вижив, на момент початку геноциду перебувала на контрольованих озброєними формуваннями партизанів-тутсі територіях або зуміла туди дістатися вже після початку нападів та погромів. Найбільше тутсі вижило в районі Гасабо (провінція Кігалі) та районі Русізі (Західна провінція).

Таким чином, згідно з оцінками дослідників, жертвами геноциду 1994 р. в Руанді, ймовірно, стали щонайменше 500 тисяч тутсі. Враховуючи жертви громадянської війни 1990–1993 рр., загальні демографічні втрати тутсі можуть становити 800 тисяч – 1 млн жертв.

У довготривалій часовій перспективі геноцид 1994 р. мав обмежені наслідки для демографічного розвитку тутсі. Протягом менш ніж двадцяти років цей народ досягнув догеноцидного рівня як за кількістю, так і за відсотковою часткою у національній структурі руандійського суспільства. Швидкому відновленню кількості руандійських тутсі сприяло те, що після створення в країні контрольованого тутсі уряду з сусідніх країн до Руанди переселилося багато представників цього народу (велика частина була реемігрантами, які залишили Руанду в 1960-х – 1970-х рр. унаслідок переслідувань з боку контрольованих у той період гуту урядів). У сучасній Руанді відсоток тутсі в національній структурі населення країни навіть дещо зріс у порівнянні з догеноцидним періодом. Напередодні геноциду 1994 р. тутсі становили, згідно із різними оцінками, 10–12% населення Руанди, зараз вони становлять 14% усіх мешканців країни. Щоправда, важливим чинником, який істотно вплинув на національну структуру постгеноцидної Руанди, стала еміграція понад 2 млн руандійських гуту, котрі, побоюючись помсти за причетність до геноцидних дій проти тутсі, залишили країну й переселилися до сусідніх держав.

Попри тривалі та скрупульозні дослідження, точної кількості жертв жодного з геноцидів XX ст. науковцям встановити не вдалося. У переважній більшості випадків ми маємо справу лише з приблизними, а подекуди й просто оціночними цифрами. Особливо складно визначити кількість жертв геноциду у тих випадках, коли він був поєднаний із громадянською війною чи зовнішнім збройним конфліктом, унаслідок якого відбувалося «природне» зростання смертності як через прямі військові втрати, так і через різке погіршення соціально-економічних умов життя мирного населення. Між тим, переважна більшість випадків масової екстермінації цивільного населення у XX ст. відбулася саме під час масштабних військових конфліктів або відразу після їх завершення. Власне, у таких обставинах мали

місце геноциди вірмен в Османській імперії на тлі Першої світової війни, євреїв та циганів під час Другої світової війни, тутсі під час громадянської війни в Руанді. Геноцид у Камбоджі відбувався одразу після завершення тривалої партизанської війни, яку вели червоні кхмери. Із загальної картини вирізняються геноциди українців та казахів, які є унікальними випадками масового винищення мирного населення не просто у мирний час, а й після тривалого періоду мирного життя.

Головна демографічна особливість Голодомору полягає в тому, що українці – кількісно найбільший із народів, котрі протягом ХХ ст. зазнали геноциду. Іншою унікальною рисою Голодомору є те, що він був одним із двох у ХХ ст. випадків геноциду, який відбувся на території, де жертви становили переважну більшість населення. Масове винищення казахів та вірмен відбувалося на територіях, де ці народи становили відносну, але не переважну більшість. Євреї, цигани та тутсі в тих країнах, де відбувалася їх масова екстермінація, становили виразні національні меншини.

Другим народом, який під час геноциду опинився у подібній ситуації, що й українці, були кхмери, котрі також становили переважну більшість населення території, на якій відбулося їх масове винищення. Водночас принципова різниця між геноцидами українців та кхмерів полягає у тому, що в результаті Голодомору демографічні втрати українського населення були у відсотковому плані значно більші, ніж втрати національних меншин України (росіян, євреїв, білорусів та ін.), а у випадку Камбоджі – втрати кхмерів пропорційно виявилися меншими, ніж відсоток жертв серед національних меншин їхньої країни (китайців, в'єтнамців, тайців та ін.).

Важливо відзначити ще одну рису Голодомору, яка полягає у структурі його жертв. Існують достатні підстави твердити, що більша частина демографічних втрат України 1932–1933 рр. була безповоротною, оскільки українські селяни були практично позбавлені можливостей утекти за кордон, як це відбувалося, до прикладу, у випадках голоду в Казахстані та почасти під час

геноцидів у Османській імперії, Камбоджі та Руанді. Так само українські селяни мали дуже обмежені можливості уникнути переслідувань, «розчинившись» серед місцевого (насамперед міського) населення, як це сталося з частиною вірменського населення Османської імперії.

Серед народів, котрі пережили в ХХ ст. геноцид, найбільш виразно та недвозначно негативні тенденції демографічного розвитку виявляються в українців та євреїв. Інші народи, котрі зазнали масової екстермінації, протягом постгеноцидного періоду зуміли подвоїти, а подекуди й потроїти свою кількість. Протягом двадцяти років після геноциду 1994 р. руандійські тутсі практично відновили свою кількість і досягнули п'ятнадцятипроцентного приросту своєї популяції у світовому масштабі. Менш ніж за тридцять років, що минули після геноциду 1975–1978 рр., кількість кхмерів у Камбоджі подвоїлася, а у світі зросла майже в 2,2–2,25 рази. Протягом тридцяти років після геноциду періоду Другої світової війни подвоїлася кількість циганів у Європі, а за іншими підрахунками, навіть зросла в 3–5 разів. Деяко повільніші темпи демографічного розвитку в постгеноцидний період продемонстрували вірмени та казахи. Протягом століття, що минуло після геноциду в Османській імперії, кількість вірмен у світі зросла в 2–2,5 рази. Після демографічних втрат унаслідок голоду 1931–1933 рр. казахи зуміли відновити свою популяцію в Казахстані лише через сорок років. Проте в наступні сорок років, до 2009 р., кількість казахів у Казахстані зросла майже в два з половиною, а у світі – майже в три рази.

Демографічний розвиток українців та євреїв у постгеноцидний період відбувався по-іншому. Протягом сімдесяти років, що минули після Голокосту, євреї так і не змогли відновити своєї догеноцидної кількості. Натомість уражений геноцидом 1932–1933 рр. український народ протягом вісімдесяти наступних років зумів досягти приросту лише приблизно в 20% своєї світової популяції, а на тих територіях, де, власне, й відбувся геноцид, кількість українців майже не змінилася.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. – М., 1989. – № 7. – С. 60–72.
2. Аврахам А. Зал имен и Центральная база данных имен Шоа // Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем. Дебаты о демографии и геополитике Холокоста / Сост. Кох А., Полян П. – М., 2008. – С. 204–217.
3. Алексеенко А.Н. Население Казахстана в 1926–1939 годах // Компьютер и историческая

демография / Ред. В.Н. Владимиров. – Барнаул, 2000. – С. 27–40.

4. Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харьковская Т.Х. Население Советского Союза 1922–1991 гг. – М., 1993. – 143 с.

5. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / Пер. з англ. А. Котенко. – К., 2013. – 367 с.

6. Асылбеков М.Х., Козина В.В. Народонаселение Республики Казахстан в условиях суверенитета. – Алматы, 2009. – 114 с.

7. Бенц В. Масштабы Холокоста // Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем. Дебаты о демографии и геополитике Холокоста / Сост. Кох А., Полян П. – М., 2008. – С. 130–154.
8. Валлін Я., Месле Ф., Адамець, С. Пирожков. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років // Демографія та соціальна економіка. – К., 2005. – № 2. – С. 7–29.
9. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – 239 с.
10. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. – Львів, 2010. – 462 с.
11. Григорьев В., Алметова Л. Первые лица Казахстана в сталинскую эпоху. – Алматы, 2010. – 232 с.
12. Грозин А.В. Голод 1932–1933 года и политика памяти в Республике Казахстан. – Москва, 2014. – 178 с.
13. Девис Р., Виткрофт С. Годы голода. Сельское хозяйство СССР 1931–1933 / Пер. с англ. О.Ю. Вздорик, под ред. О.Ю. Пантиной. – М., 2011. – 543 с.
14. Дейвис Н. Европа. История / Пер. з англ. П. Тарашук. – К., 2001. – 1463 с.
15. Демографічна катастрофа в Україні внаслідок Голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки. [Науково-аналітична доповідь] / Кер. кол. А. Лібанова. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 96 с.
16. Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой / Пер. с англ. – Москва, 2001. – 205 с.
17. Козина В.В. Демографическая история Казахстана. – Караганда, 2007. – 145 с.
18. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). – Львів, 2012. – 608 с.
19. Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. – 275 с.
20. Кубійович В. Зміни в стані населення советської України в рр. 1927–1958 // Інститут для вивчення СРСР. Український збірник. – Кн. 16. – Мюнхен, 1959. – С. 9–26.
21. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – 424 с.
22. Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат // Краєзнавство. – К., 2013. – № 4. – С. 37–54.
23. Кульчицький С. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. – К., 1995. – № 5. – С. 137–141.
24. Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. – К., 2003. – 192 с.
25. Кульчицький С., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. – К., 1991. – № 2. – С. 3–10.
26. Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачовський А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / Пер. з фр. Я. Кравець. – Львів, 2008. – 712 с.
27. Максудов. Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках // Сучасність. – Мюнхен, 1983. – № 10. – С. 32–43.
28. Максудов С. Миграции в СССР в 1926–1939 // Cahiers du monde Russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, états Indépendants. Vol. 40. – № 4. – 1999. – Р. 763–796.
29. Максудов С. Потери населения в годы коллективизации // Звенья. Исторический альманах. – М., 1991. – С. 65–110.
30. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы, 1997. – 264 с.
31. Месле Ф., Валлен Ж.; за участі В. Школьников, С. Пирожкова, А. Адамця. Смертність та причини смертності в Україні у ХХ ст. / Пер. з фр. Є. Марічева, за ред. С. Пирожкова. – К., 2008. – 416 с.
32. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу / Інститут національної пам'яті. – К., 2007. – 66 с.
33. Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931–1933 гг. Сборник документов и материалов / Вступ. статья и сост. К.С. Алдажуманов, редкол. М.К. Козыбаева (гл. ред.) и др. – Алматы, 1998. – 263 с.
34. Перковський А.П., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 8. – С. 24–36.
35. Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования. – М., 1990. – № 6. – С. 2–25.
36. Соловей Д. Сказати правду. Три праці про Голодомор 1932–1933 років. – Київ – Полтава, 2005. – 299 с.
37. Татимов М.Б. Социальная обусловленность демографических процессов. – Алматы, 1989. – 125 с.
38. Фрейзер А. Цигани / Пер. з англ. А. Онишко. – К., 2003. – 358 с.
39. Эренбург И. Помнить! Правда. – М., 1944. – 17 декабря.
40. Arayici A. The Gypsy minority in Europe – some considerations // International Social Science Journal. – Vol. 50. – № 156. – Р. 253–262.
41. Benz W. Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus. Munich, 1991. – 584 s.
42. Benz W. The Holocaust: A German Historian Examines Genocide. – New York, 2000. – 176 p.
43. Brown N. The Bounds of Liberalism: The Fragility of Freedom. – Brighton, 2014. – 342 p.
44. Bruneteau B. Wiek ludobójstwa / Tłum. B. Spieralska. – Warszawa, 2005. – 224 p.
45. Cambodia, 1975–1978: Rendezvous with Death / Ed. K.D. Jackson. – Princeton, 1989. – 360 p.
46. Chandler D. Pol Pot: Frère Numéro Un. – Paris,

1993. – 244 p.

47. Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New York, 1987. – 430 p.

48. Dalrymple D. The Soviet Famine 1932–1934 // Soviet Studies. – Oxford, 1964. – Vol. XV. – № 3. – P. 250–284.

49. Dawidowicz L. The War Against the Jews. – New York, 1986. – 467 p.

50. Dolabjain V. The Armenian Genocide as portrayed in the Encyclopaedia Britannica // Journal of Genocide Research. – 2003. – Vol. 5 – № 1. – P. 103–115.

51. Ehrenburg I. Remember, remember, remember! // Soviet War News. – London, 1944. – 22 December.

52. Estimated Jewish Losses in the Holocaust // Encyclopedia of the Holocaust / Ed. by I. Guttman I., R. Rozett. – Vol. IV. – New York, 1990. – P. 1797–1990.

53. Etcheson C. After the Killing Fields: Lessons from the Cambodian Genocide. – Westport, 2005. – 256 p.

54. Etcheson C. «The Number» – Quantifying Crimes Against Humanity in Cambodia // Searching for the Truth. Magazine of Documentation Center of Cambodia. – 2001. – № 15. – March. – P. 25–27.

55. Fleming G. Hitler und die Endlösung. – Wiesbaden–Munich, 1982. – 218 s.

56. Fonseca I. Bury Me Standing. – New York, 1996. – 336 p.

57. General Population Census of Cambodia 2008. National Report on Final Census Results. – Phnom Pehn, 2009. – 29 p.

58. Gilbert M. The Holocaust: A History of the Jews of Europe During the Second World War. – New York, 1985. – 950 p.

59. Gilbert M. The Twentieth-century Genocides // America and the Armenian Genocide of 1915 / Ed. by J. Winter. – Cambridge, 2003. – P. 9–36.

60. Gunter M. Armenian History and the Question of Genocide. – London, 2011. – 195 p.

61. Halaçoğlu Y. Realities Behind Relocation // Armenians in the Late Ottoman Period / Ed. Türkkaya Ataöv. – Ankara, 2001. – P. 109–142.

62. Hancock I. The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution. – Ann Arbor, 1987. – 180 p.

63. Hancock I. Uniqueness, Gypsies and Jews // Remembering for the Future: Jews and Christians During and After Holocaust. – Oxford, 1988. – P. 2017–2025.

64. Hilberg R. The Destruction of the European Jews. [College student edition]. – New Haven, 2003. – 1388 p.

65. Hovannisian R. Armenia in the Road to Independence, 1918. – Berkeley, 1967. – 376 p.

66. Howard D.A. The History of Turkey. – Westport – London, 2001. – 479 p.

67. Huttenbach H. B. The Romani Porajmos: The Nazi Genocide of Gypsies in Germany and Eastern Europe // The Gypsies of Eastern Europe / Ed. by D. Crowe, J. Kolsti. – New York – London, 1991. – P. 31–50.

68. Kampuchea: A Demographic Catastrophe. – Washington, 1980. – 14 p.

69. Karpat K. Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics. – Madison, 1985. – 352 p.

70. Kenrick D. How Many Roads // Index on Censorship. – Vol. 27. – № 4. – July–August, 1998. – P. 55–62.

71. Kenrick D. Romanies in the Nazi Period – what do we know and what we do not know? // Cigány Néprajzi Tanulmányok. Studies in Roma (Gypsy) Ethnography. – Bd. 2. – Budapest, 1994. – P. 69–78.

72. Kenrick D., Puxon G. The Destiny of Europe's Gypsies. New York, 1972. – 256 p.

73. Kévorkian's R. The Armenian Genocide: A Complete History. – London – New York, 2011. – 1008 p.

74. Kiernan B. The Demography of Genocide in Southeast Asia. The Death Tolls in Cambodia, 1975–1979, and East Timor, 1975–1980 // Critical Asian Studies. – Vol. 35. – № 4. – P. 585–597.

75. Kiernan B. The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer rouge, 1975–1979. – New Haven, 1996. – 477 p.

76. Le Dénombrement des victimes du genocide. – Kigali, 2004. – 38 p.

77. Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda / By A.D. Forges. – New York, 1999. – 789 p.

78. Liégeois J. P. Roma, Gypsies, Travellers. – Strasbourg, 1994. – 323 p.

79. Marsoobian A. Fragments of a Lost Homeland: Remembering Armenia. 2015. – 368 p.

80. McCarthy J. Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922. Princeton – New York: Darwin, 1995. – 368 p.

81. McCarthy J. The Ottoman Peoples and the End of Empire. – London: Arnold, 2001. – 248 p.

82. Multicultural China: A Statistical Yearbook / Ed. By Rongxing Gua, Uradyn E. Bulag, Michael Crang etc. – Berlin, 2015. – 434 p.

83. Mutlu S. Late Ottoman Population and its Ethnic Distribution // Turkish Journal of Population Studies. – 2003. – № 25. – P. 3–38.

84. Ohayon I. La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. – Paris, 2006. – 426 p.

85. Olcott M.B. The Collectivization Drive in Kazakhstan // Russian Review. – 1981. – Vol. 40. – № 2. – P. 122–142.

86. Pasdermajian H. Histoire de l'Arménie: depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne. – Paris, 1949. – 484 p.

87. Pianciola N. Famine in the Steppe. The Collectivization of Agriculture and the Kazakh Herdsmen 1928–1934 // Cahiers du monde Russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, états Indépendants. – Vol. 45 – № 1 – 2. – 2004. – P. 137–192.

88. Pianciola N. Stalinismo di frontiera. Colonizzazione agricola, sterminiodeinomadi e costruzione statale in Asia centrale (1905–1936). – Rome, 2009. – 548 p.

89. Poliakov L. *Historia antysemityzmu*. – T. 2. *Epoka nauki / Przekład A. Rasińska-Bóbr, O. Hede-mann*. – Kraków, 2008. – 478 s.
90. Powell A. *The Struggle for Power in Moslem Asia*. – New York, 1923. – 389 p.
91. Prunier G. *The Rwanda Crisis: History of a Genocide*. – London, 1998. – 389 p.
92. Recensement general de la population et de l'habitat au 15 aout 1991, Service National de Recense-ment, Republique Rwandaise. – Kigali, 1991. – 34 p.
93. Reitlinger G. *The Final Solution. The Attempt to exterminate the jews of Europe, 1953*. – 622 p.
94. Report on the situation of human rights in Rwanda submitted by Mr. René Degni-Ségui, Special Rapporteur, under paragraph 20 of resolution S-3/1 of 25 May 1994. – New York, 1995. – 224 p.
95. Robinson J. *The History of Holocaust // Holo-caust*. – Jerusalem, 1974. – P. 1–57.
96. Rummel R.J. *Democide: Nazi genocide and mass murder*. – New Brunswick, 1992. – 159 p.
97. Rummel R.J. *Statistics of Democide: Geno-cide and Mass Murder Since 1900*. – New Brunswick, 1998. – 544 p.
98. Schiller O. *Die Landwirtschaftspolitik der Sow-jets und ihre Ergebnisse: Berichte des früheren Land-wirtschaftlichen Sachverständigen bei der Deutschen Botschaft*. – Berlin, 1943. – 150 s.
99. Schmelz U.O., Della Pergola S. *World Jewish Population 1992 // American Jewish Year Book. Vol. 94. (1994)*. – (New York), 1994. – P. 465–489.
100. Śliwiński M. *Le Génocide Khmer Rouge: Une Analyse Démographique*. Paris, 1995. – 174 p.
101. Statistic. *Jewish population // American Jewish Year Book. Vol. 49. (1947–1948)*. – New York, 1948. – P. 733–753.
102. *Statistics of Jews // American Jewish Year Book. Vol. 35. (1933–1934)*. – New York, 1934. – P. 370–403.
103. Stewart M. *The Time of the Gypsies (Studies in the Ethnographic Imagination)*. – Oxford, 1997. – 320 p.
104. Toynbee A. *A Summary of Armenian History up to and Including the Year 1915 // The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915–16: Docu-ments presented to Viscount Grey of Fallodon, Secre-tary of State for Foreign Affairs By Viscount Bryce*. – New York – London, 1916. – P. 637–653.
105. *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, Ger-many*. – Vol. II. – Proceedings 14 November 1945 – 30 November 1945. – Nuremberg, 1947. – 496 s.
106. *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, Germa-ny*. – Vol. III. – 14 November 1945 – 1 October 1946. – Nuremberg, 1947. – 601 s.
107. *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, Germa-ny*. – Vol. IV. – 14 November 1945 – 1 October 1946. – Nuremberg, 1947. – 572 s.
108. Ulč O. *Gypsies in Czechoslovakia: A Case of Unfinished Integration // Eastern European Politics and Societies*. – Vol. 2. – № 2. – 1988. – P. 306–332.
109. Uras E. *The Armenians in History and the Ar-menian Question*. – Istanbul, 1988. – 1048 p.
110. Vickery M. *Cambodia 1975–1982*. – Boston–Sydney, 1984. – 369 p.
111. Vossen R. *Zigeuner: Roma, Sinti, Gitanos, Gyp-sies; zwischen Verfolgung und Romantisierung; Kat-alog zur Ausstellung «Zigeuner zwischen Romantis-ierung und Verfolgung – Roma, Sinti, Manusch, Calé in Europa» des Hamburgischen Museums für Völk-erkunde*. – Frankfurt am Main, 1983. – 351 s.
112. Wheeler G. *Racial Problems in Soviet Muslim Asia*. – London, 1960. – 66 p.
113. Zamir M. *Population Statistics of the Otto-man Empire in 1914 and 1919 // Middle Eastern Stud-ies*. – 1981. – Vol. 17. – № 1. – P. 85–106.
114. Zlepko D. *Der ukrainische Hunger-Holo-coust. Stalins verschwiegener Völkermord 1932/33 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheim Akten des Deutschen Auswärtigen Amtes. Eine Doku-mentation*. – Sonntnbuel, 1988. – 309 s.
115. Zurcher E.J. *Turkey: A Modern History*. – London – New York, 2007. – 424 p.

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

У статті досліджуються демографічні наслідки Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. на Поділлі в період найбільшої трагедії українського народу: організованого більшовицькою владою виморювання мирного населення голодом.

Ключові слова: голод, більшовизм, демографічні втрати, населення Поділля, реєстрація, статистика, наслідки.

Volodymyr Petrenko

DEMOGRAPHIC LOSSES OF PODILLYA POPULATION DURING THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The article explores the demographic consequences of the Holodomor-genocide of 1932 – 1933 in Podillya region, which was the biggest tragedy of Ukrainian people, organised by the bolsheviks: killing the civilians by hunger.

Keywords: hunger, bolshevism, demographic losses, populations of Podillya, registration, statistics, consequences.

Встановити остаточну кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр., особливо за матеріалами офіційної статистики, складно. Це зумовлено такими причинами: становище з реєстрацією РАЦС (реєстрація актів цивільного стану) демографічних подій стало практично таємним наприкінці 1933 р. у зв'язку з покладанням відповідальності за записи про народжуваність та смертність на НКВС СРСР; не всі сільські ради встигли передати реєстраційні документи в районні РАЦС, і вони були знищені в період нацистської окупації 1941–1944 рр.; частину документів РАЦС було втрачено під час їх евакуації на Схід країни у 1941 р.; міграція населення, хоч і в незначній кількості, відбувалася і в цей трагічний період; переписи населення регіонів, які проходили у 1937-му, 1939 рр., включали сім'ї військових, кількість яких значно збільшилася в прикордонних областях перед Другою світовою війною; не встановлено точну кількість переселенців в Україну з інших республік під час Голодомору 1932–1933 рр. та після нього; не вівся точний облік померлих від голоду, часто в графі про причини смерті запис відсутній; у багатьох селах смертність від голоду применшувалась, а в деяких взагалі не фіксувалася; постійні адміністративно-територіальні зміни також ускладнюють дослідження кількості жертв Голодомору [13, с. 125].

Результати демографічних змін в СРСР мав визначити другий Всесоюзний перепис населення, який планувалося провести в грудні 1933 р. Однак у зв'язку з демографічними катаклізмами, пов'язаними з масовими репресіями, колективізацією сільського господарства, що призвело до переміщення й фізичного знищення величезної

кількості людей, стихійною міграцією із сіл в міста і, врешті, Голодомором 1932–1933 рр., проведення перепису кілька разів відкладалося.

Перші ж результати перепису 1937 р. не оприлюднені донині (їх дані зберігаються в архівах РФ), вражали. Замість «передбачуваних» 180 млн жителів у країні налічувалося 162 млн [15, с. 46].

Організаторів перепису звинуватили в необ'єктивності й заарештували. Начальника Центрального управління народногосподарського обліку Держплану СРСР І. Кравалю, який відповідав за перепис, розстріляли.

Перепис населення країни відбувся лише в 1939 р., його статистичні дані в основному задовольнили сталінський режим.

У порівнянні з останнім переписом 1926 р. населення СРСР зросло з 147 млн 028 тис. чол. до 170 млн 557 тис. чол.; кількість росіян збільшилася з 77 млн 791 тис. чол. до 99 млн 591 тис. чол.; білорусів – з 4 млн 739 тис. чол. до 5 млн 275 тис. чол. Кількість українського населення зменшилася з 31 млн 195 тис. чол. до 28 млн 111 тис. чол. (різниця – 3 млн 084 тис. чол.) [15, с. 49].

Значна частина науковців заявляє про фальсифікацію перепису населення 1939 р. і стверджує, що кількість жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні становить від 7 до 10 млн осіб. Саме такі дані виголошено і в ООН у 2003 р. [16, с. 2].

На Поділлі (Вінницька область у 1932–1933 рр. об'єднувала 71 район Вінниччини, Хмельниччини, Житомирщини, Київщини) [2, арк. 1–4] від Голодомору загинуло від 781 тис. 574 чол. [3, арк. 1–104] до 1 млн 127 тис. 761 чол. [4, арк. 135]. Архівні джерела містять різну інформацію.

Населення Вінницької області на час її заснування становило 5 млн 272 тис. 939 чол. [2,

арк. 1–4]. Після відокремлення у жовтні 1932 р. семи районів до Київщини – Бабанського, Монастирищенського, Оратівського, Плисківського, Погребищенського, Уманського, Христинівського [11, арк. 170.] – з населенням 546 тис. 842 чол. [2, арк. 1–4] у Вінницькій області проживало 4 млн 726 тис. 097 чол. Таку саму кількість населення (до Голодомору) подано у довіднику з основних статистично-економічних показників господарств районів Вінницької області за 1932 р. – 4 млн 726 тис. 400 чол. [10, с. 8].

На липень 1934 р., за даними «особого» сектора Вінницького обкому КП(б)У, населення області зменшилося до 3 млн 598 тис. 336 чол. [4, арк. 135]. Різниця становить 1 млн 127 тис. 761 чол.

Отже, найімовірніше, протягом 1932–1933 рр. Подільський регіон втратив 1 млн 127 тис. 761 чол. Звичайно, не можна стверджувати, що всі подолляни стовідсотково стали жертвами Голодомору (деяка частина з них змогла втекти на новобудови, інша – за кордон), але переважна більшість померла саме голодною смертю.

У вересні 1937 р. Монастирищенський, Оратівський, Плисківський і Погребищенський райони знову ввійшли до складу Вінницької області [5, арк. 74].

Стосовно тільки районів сучасної Вінницької області (35-ти із 71-го), документами Державного архіву Вінницької області підтверджується, що кількість населення Вінниччини зменшилася під час Голодомору 1932–1933 рр. на 531 025 чол. [6; 7, арк. 1–246].

Якщо в лютому 1932 р., на час утворення сучасної Вінницької області, в її районах проживали 2 млн 580 тис. 732 чол., то після Голодомору, в 1934 р., – 2 млн 049 тис. 707 чол. У зв'язку з тим, що наприкінці 1932 р. більшовицька влада в Україні ввела паспортний режим, який забороняв селянам залишати вимираючі села, зазначені 531 тис. 025 чол. майже повністю можна вважати жертвами Голодомору 1932–1933 рр. (у відсотковому відношенні – 20,5%, кожен п'ятий житель Вінниччини) [6; 7, арк. 1–246].

Виявлені архівні документи об'єктивно підтверджують кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Вінницькій області, а більшість вказаних числових даних підкріплюються ще й кількома джерелами.

Приблизно таку саму кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. у Вінницькій області (568 тис.) оприлюднено відомим англійським вченим Віткрофтом; ці цифри базуються на дослідженні архівних відомостей, які зберігаються в Російському державному архіві економіки і визначаються 5–6-разовим збільшенням смерності населення у цей трагічний період [1, с. 162].

На жаль, перманентні адміністративно-територіальні зміни на теренах Подільського краю (наприклад, вже у 1935 р. було започатковано функціонування ще 14 районів) [8, арк. 2] ускладнюють абсолютну точність показників демографічної статистики, проте нижче подана таблиця найближче до достовірності відображає кількість загиблих від Голодомору вінничан.

Кількість населення в районах Вінницької області у лютому 1932 р. і травні–грудні 1934 р. (дані про райони, територія яких – сучасна Вінниччина) [6; 7, арк. 1–246]

№	Райони	Лютий 1932 р.	Травень–грудень 1934р.	Різниця
1	Барський	84 321	73 338	10 983
2	Бершадський	116 834	98 614	18 220
3	Брацлавський (разом зі Шпиківським – 1933 р.)	83 002	63 826	19 176
4	Вінницький (окрім населення Вінниці)	74 868	65 292	9 576
5	Вороновицький	43 145	34 883	8 262
6	Гайсинський	109 961	86 646	23 315
7	Джупинський	54 511	39 633	14 878
8	Жмеринський	78 931	73 846	5 085
9	Іллінецький	84 009	57 059	26 950
10	Калинівський	79 039	59 419	19 620
11	Козятинський	89 855	61 494	28 361
12	Копайгородський	73 770	58 260	15 510
13	Крижопільський	81 340	72 629	8 711

14	Липовецький	102 750	74 965	27 785
15	Літинський	72 742	54 501	18 241
16	Махнівський	51 922	34 719	17 203
17	Могилів-Подільський	94 989	81 924	13 065
18	Мурованокуриловецький	38 439	28 936	9 503
19	Немирівський (разом із Ситковецьким – 1933 р.)	94 050	67 854	26 196
20	Оратівський	50 751	39 224	11 527
21	Піщанський	58 552	50 697	7 855
22	Плисківський	56 272	44 248	12 024
23	Погребищенський	70 382	57 731	12 651
24	Станіславчицький	32 459	25 160	7 299
25	Теплицький	79 524	57 023	22 501
26	Тиврівський	60 709	48 486	12 223
27	Томашпільський	87 073	62 610	24 463
28	Тростянецький	67 106	50 267	16 839
29	Тульчинський	55 461	43 093	12 368
30	Уланівський	60 057	45 670	14 387
31	Хмільницький	84 396	71 162	13 234
32	Чернівецький	73 587	65 882	7 705
33	Чечельницький	75 748	63 773	11 975
34	Шаргородський	91 142	72 500	18 642
35	Ямпільський	69 035	64 343	4 692
Разом: Вінниччина		2 580 732	2 049 707	531 025

На Хмельниччині (27 р-нів) демографічні втрати населення у роки Голодомору 1932–1933 рр. менші – 229 407 чол., що становить 12%. Територія районів даного регіону на той час здебільшого була прикордонною, що мало вирішальне значення при вилученні «бригадами» продовольства у селян: до активної діяльності більшовицька влада змушувала місцевих активістів не так жорстко; у

цих районах ще й густіше насаджувалися червоноармійські колгоспи. Приховування більшовиками злочину вимагало видимості благополуччя на кордоні. Продовольча допомога надходила в першу чергу населенню прикордонних районів.

Такий самий відсоток (12%) кількості жертв Голодомору на Хмельниччині зазначено у монографії С. Маркової [12, с. 97].

Різниця кількості населення у районах Хмельниччини в лютому 1932 р. і травні–грудні 1934 р. [6; 7, арк. 1–246]

№	Райони	Лютий 1932 р.	Травень–грудень 1934 р.	Різниця
1.	Антонінський	103 105	95 617	7 488
2	Волочиський	79 257	69 531	9 726
3	Городоцький	92 542	81 936	10 606
4	Грицівський	49 945	42 827	7 118
5	Деражнянський	73 351	62 952	10 399
6	Дунаєвецький	50 517	47 190	3 327
7	Заславський	100 340	91 089	9 251
8	Затонський	68 798	66 457	2 341
9	Кам.-Подільський (окрім насел. м. Кам.-Под.)	95 759	83 389	12 370

10	Летичівський	78 325	64 261	14 064
11	Ляховецький	45 221	42 140	3 081
12	Меджибізький	45 499	32 126	13 373
13	Михалпільський	30 449	27 614	2 835
14	Новоушицький	89 294	80 029	9 265
15	Оринінський	44 677	41 170	3 507
16	Полонський	76 666	55 021	21 645
17	Проскурівський	121 469	109 921	11 548
18	Славутський	100 381	93 882	6 499
19	Смотрицький	70 971	66 027	4 944
20	Солобковецький	39 704	38 065	1 639
21	Старокостянтинівський	91 427	78 042	13 385
22	Староушицький	66 073	39 538	26 535
23	Теофіпільський	83 590	80 766	2 824
24	Чемировецький	50 082	47 547	2 535
25	Шепетівський	64 211	51 843	12 368
26	Юринецький (Сатанівський)	45 816	41 903	3 913
27	Ярмолинецький	40 694	37 873	2 821
Разом: Кам'янецьчина (сучасна Хмельницьчина)		1 898 163	1 668 756	229 407

До складу Вінницької області у роки української трагедії входили і п'ять районів сучасної Житомирської області. Статистика зменшення

населення у цих районах в роки Голодомору значно більша – 99 012 чол., 26,6% [6; 7, арк. 1–246].

№	Райони	Лютий 1932 р.	Травень–грудень 1934 р.	Різниця
1	Бердичівський	127 684	99 506	28 178
2	Дзержинський	47 125	35 471	11 654
3	Любарський	81 761	57 349	24 412
4	Чуднівський	66 640	48 753	17 887
5	Янушпільський	47 997	31 116	16 881
Разом: Житомирщина		371 207	272 195	99 012

Але найвищою була смертність від голоду в чотирьох районах сучасної Черкащини, які в період Голодомору (до жовтня 1932 р.) перебували

у складі Вінницької області. Кількість населення у цих районах зменшилась на 139 464 чол., що становить 37,7% [6; 7, арк. 1–246; 14, с. 1–152].

№	Райони	Лютий 1932 р.	Травень–грудень 1934 р.	Різниця
1	Бабанський	95 880	47 640	48 240
2	Монастирищенський	72 389	58 917	13 472
3	Уманський	143 983	81 600	62 383
4	Христинівський	57 185	41 816	15 369
Разом: Черкащина (на той час – Київщина)		369 437	229 973	139 464

Підсумовучи трагічну статистику жертв Голодомору 1932–1933 рр. на території Поділля (за адміністративно-територіальним поділом 1930-х рр. – 71 район Вінницької області), зазначу, що кількість населення з лютого 1932 р. по травень–грудень 1934 р. зменшилася з 5 млн 219 тис. 539 чол. (не враховано населення Вінниці та Кам'янця-Подільського, якому в основному видавалися продовольчі пайки; також населення центрів Поділля практично не зменшилося у зв'язку з прибуттям і розташуванням у цей період червоноармійських прикордонних частин) до 4 млн 220 тис. 631 чол. Різниця становить

998 тис. 908 чол., тобто майже один мільйон життів забрав штучний Голодомор: це 20% населення – кожен п'ятий подолянин. Серед них більше половини дітей, які були найменше захищені від голодної смерті [9, арк. 12–25, 176, 177].

Найбільше постраждало населення саме тих районів, яке вело відчайдушну, запеклу боротьбу з більшовизмом за суверенну Україну впродовж 20-х – 30-х років ХХ ст. Голодомор 1932–1933 рр. став для сталінського тоталітарного режиму засобом придушення героїчного опору подільських селян злочинній політиці більшовизму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Автори-упорядники: Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П-136. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 4.
3. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 4. – Спр. 448. – Арк. 104.
4. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 219. – Арк. 135.
5. ДАВО. – Ф. Р-2700. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 275.
6. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 4; Спр. 448. – Арк. 104; Оп. 6. – Спр. 198. – Арк. 19; Спр. 561. – Арк. 47; Оп. 9. – Спр. 117. – Арк. 159.
7. ДАВО. – Ф. Р-2355. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 262.
8. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 9. – Спр. 79. – Арк. 9.
9. ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 69. – Арк. 195.
10. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. – Харків, 1933. – 436 с.

11. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду УСРР. – Харків, 1932. – 762 с.
12. Маркова С. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі. – К: МАУП, 2003. – 116 с.
13. Петренко В.І. Трагедія українського селянства/Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. – Вип. 5. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П.С. Григорчука – Вінниця: ДП «ДКФ», 2003. – 276 с.
14. Райони УСРР. Статистичний довідник. – К., 1936. – 544 с.
15. Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933 рр. / Авт. колектив: П.П. Панченко (керівник), М.М. Вівчарик, А.І. Голуб та ін. – К.: Україна, 2003. – 352 с.
16. «Урядовий кур'єр» – видання центральних органів виконавчої влади України. – К., 2003. – № 180.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ

Дослідження присвячено проблемі визнання Голодомору 1932–1933 рр. на Північному Кавказі як спланованого геноциду української спільноти регіону. Даний геноцид супроводжувався протиправними діями, що носили характер лінгвоциду та знищення української автентичної культури Північного Кавказу і, зокрема, Кубані. Наведені у дослідженні докази цих злочинів проти людства підтверджують наміри щодо знищення й дезорганізації української іредентної спільноти Північного Кавказу як суб'єкта колективних прав людини включно із правом на самовизначення аж до виходу зі складу радянської Росії.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, етноцид, злочин проти людства, іредентизм, українці, Північно-Кавказький край, українізація, національні райони, зміна топонімів, асиміляція, депортація, усвідомлення геноциду, відповідальність.

Oleksiy Kurinnyi

THE HOLODOMOR OF 1932 – 1933 IN NORTHERN CAUCASUS AS THE GENOCIDE OF UKRAINIANS

The research is dedicated to the problem of recognizing the Famine in the Northern Caucasus in 1932–1933 as an act of deliberate genocide against the Ukrainian community in a certain region. The Genocide was followed by illegal actions of linguocide and destruction of Ukrainian indigenous culture of Northern Caucasus, especially in Kuban region. The proofs of these crimes against humanity, listed in the research, illustrate the intentions to destroy or disorganize the Ukrainian Northern Caucasus irredentist community as the subject with the human rights (including the right of self-determination). The destruction lasted up to the exit of these lands from the borders of Soviet Russia.

Keywords: Holodomor, genocide, ethnocide, crimes against humanity, irredentism, Ukrainians, North Caucasus, Ukrainization, national districts, geographical renaming, assimilation, deportation, understanding genocide, responsibility.

У статті розглянуто проблему геноциду українського населення Північно-Кавказького краю РСФРР як злочину проти людства [19], що становить жорстокий, та водночас і найефективніший засіб ліквідації етнічних груп. Ліквідація чи дезорганізація такої групи як носіїв колективних прав людини необхідна для нівелювання права на самовизначення, а отже, й для збереження територіальної цілісності метрополії-імперії. Основну увагу у статті приділено Голодомору на Північному Кавказі як геноцидові української національної меншини радянської Росії, примусовій депортації українців Кубані – як злочину проти людства, а також супровідним протиправним репресивним діям, що носили характер етноциду і лінгвоциду та спричинили мовну й етнічну асиміляцію українців. У статті вперше в рамках української юридичної науки (історії держави й права та захисту прав національних меншин) поставлено питання про відповідальність за вчинення злочинів проти людства щодо української національної меншини Росії й запропоновано можливі форми і механізми такої відповідальності.

Відомий російський дослідник принципу самовизначення О. Тарасов називає лише чотири моделі можливого реагування метрополії (імперії) на прагнення поневолених етносів до самовизначення у разі чітко засвідченої на міжнародно-

му рівні їхньої волі здобути власну державність та (або) відокремитись від метрополії [42]. Єдиною правомірною реакцією є визнання за етнічною групою права на свободу, як-от щодо народів Австро-Угорщини (італійців, поляків, румунів, українців). Інші згадані автором три способи вирішення національного питання є неправовими. Однак якщо асиміляція спільноти чи її депортація (виселення з історичних місць проживання) назагал є грубими порушеннями індивідуальних і колективних прав людини, однак залежно від обставин можуть як мати ознаки злочину проти людства чи ж геноциду, так і не мати цих ознак, – то ліквідація й дезорганізація спільноти як множини людей геноцидом є однозначно.

Така ліквідація спільноти не обов'язково супроводжується цілковитим знищенням усіх належних до неї осіб. Більшовицький режим не мав наміру (та й не міг з низки міркувань) фізично знищити всіх українців Кубані – але він виморив голодом і депортував, тобто усунув найактивнішу частину українства, що дозволило надзвичайно швидко зросійшити решту. Розпад і асиміляція багатомільйонної української меншини Північного Кавказу були необхідними умовами збереження кордонів Росії, оскаржуваних за інтенсивного національно-культурного відродження українців на території Північного Кавказу.

Особливу ж загрозу для цілісності Росії українство Північного Кавказу становило з двох причин: з урахуванням усієї попередньої етнодемографічної історії кубанського українства і його суспільно-політичної активності, а також з огляду на стрімкі процеси національно-культурного відродження українства Північного Кавказу як у 1917 р., так і надалі – під впливом політики колонізації.

Так, від другої половини XIX ст. аж до 30-х років XX ст. Кубанська область відповідно до всіх статистичних даних та оцінок дослідників була переважно українською за населенням і його мовою¹.

Зокрема, згідно з відомостями з Кавказького календаря 1886 р., серед мешканців Кубанської області станом на 1882 р. українці становили 503 235 осіб і **46,8%**, тоді як росіяни – 41%, горці – 9,73% [18, с. 192]. Попри інтенсивні переселення на Кубань українців та їх вищій, ніж у росіян, природний приріст (за даними О. Міллера), їх відсоток упродовж наступних 30 років, за офіційними даними, фактично не зростав. За даними першого всеросійського перепису 1897 р., особи з рідною малоросійською (українською) мовою становили у Кубанській області **47,36%**, з великоруською (росіяни й русифіковані) – 42,56%, інші – 10,08%. [30, с. V, 60].

Отримані дані викликають справедливі нарікання щодо можливого значного заниження числа українського населення Кубані. Навіть тогочасні російські імперські дослідники вказують: за даними других листів перепису відсоток українського населення все ж вищий: українську мову вважали рідною 859 122 особи, або **49,1%**; російську – 732 283, або 41,8% [31; 25, с. 569, 570].

Тодішні українські науковці, зокрема засновник української політичної географії С. Рудницький, висловили незгоду з офіційною статистикою («Це ж загальнозвісна річ, що, може, ніде не записано стільки українців на москалів, як саме на Підкавказзі») і запропонували власні оцінки: «Вже в 70-х роках числив Чубинський не менше як **60%** українців на Кубані. <...> Українська мова й звичай панують усюди на Кубанщині й заглушили московщину майже цілком. В виду цих обставин відомий етнограф і статистик Русов прийняв для українського живла на Кубанщині **60%**» [37, с. 258–259].

Відомий кубанський історик та етнограф І.Д. Попко ще у 1858 р. відзначав щодо етнотипу: «На даний час весь військовий склад чорноморського народонаселення носить одну фізіономію, втілений однією народністю – малоросій-

ською», а також мови й культури: «Чорноморці розмовляють добре збереженою малоросійською мовою. На стільки ж збереглися під їх військовою кавказькою оболонкою риси малоросійської народності у вдачі, звичаях, повір'ях у хатньому й суспільному побуті <...> все нагадує Вам на цій далекій кавказькій Україні гетьманську Україну, Наливайка і Хмельницького». Крім того, дослідник вказує, що після трьох значних переселень на Кубань малоросійських козаків з Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній іноетнічний елемент (насамперед черкеси й татари) досить покочався й фактично розчинився у масі північного українського населення [44, с. 34–35].

Із такими твердженнями XIX – початку XX століття погоджуються й сучасні російські дослідники кубанського козацтва. Б.Є. Фролов пише: «Визнаючи поліетнічний склад війська, ми цілком солідарні з Ф. Щербиною, який стверджував, що представники інших національностей просто “тонуть” у масі суто малоруського населення. <...> В умовах Кубані відбулася уніфікація локальних варіантів загальноукраїнської традиційної культури» [43].

Тому Кубань виявила політичну активність істотно вищу, ніж пересічні російські губернії чи області. Вже в ультиматумі більшовикам від 4 грудня 1917 р. Центральна Рада фактично визнала за Кубанню право на самовизначення [27, с. 43], яке було реалізовано восени 1917 р. зі створенням Кубанської Народної Республіки, проголошеної незалежною у січні 1918 р. За період визвольних змагань на Кубані, яка у 1918–1920 рр. оформилась у Кубанську Народну Республіку (Кубанський Край), при владі змінилося троє отаманів (генерали О.П. Філімонов, М.М. Успенський, М.А. Букретов), п'ятеро голів уряду (О.П. Філімонов, Ф.С. Сушков, П.І. Курганський, проукраїнські Л.Л. Бич, В.М. Іванис). Іще частіше змінювався склад уряду – загалом 9 разів.

Така «міністерська крутоверть» багато в чому була наслідком суперечностей між українським чорноморським і російськомовним лінійним козацтвом Кубані. Перше, економічно й політично активніше, стояло на федералістських (а часто й відверто проукраїнських самостійницьких) позиціях [21, с. 7]. Не випадково отаман Всеволодського війська Донського П.М. Краснов станом на 1918 р. відзначав, що Кубанська рада розкололась на дві провідні течії: українську і самостійницьку, причому українці переконували кубанців цілковито увійти до складу України. Керівництво КНР Л. Бич та М. Рябовол [20, с. 108] вело переговори

¹ Зокрема, за картографічними працями П. Чубинського (1872), О. Ріттіха (1875), Л. Нідерле (1909–1912), Н. Дурново (1914, уточнена 1927 року) та за даними Всеросійського перепису населення від 1897 р.

з гетьманом Української Держави П. Скоропадським про об'єднання з Україною. Українська спільнота Кубанської республіки стрімко самоорганізовувалась і формувала власні органи влади, аж до скликання окремої Чорноморської Ради, яка висловилась за возз'єднання з Україною. При цьому кубанське українство протиставляло себе російській частині козацтва. Денікін, оцінюючи ситуацію, зазначав: ворожнеча між чорноморцями-українцями та лінійцями-росіянами могла легко спричинити повний розрив і ставила на порядок денний питання щодо виокремлення зі складу Кубанського війська адміністративних округів російських козаків-лінійців і приєднання їх до Терського війська [43].

Проте надалі, через події громадянської війни – зокрема, русифікаторську політику Денікіна та безперервні кровопролитні війни з більшовиками, – українство в регіоні тимчасово прийшло до занепаду. За даними (можливо, неповними) радянського перепису населення 1920 р., на території Південно-Східного краю радянської Росії проживало лише 11% українців і, зокрема, 14% на Кубані [7, с. 149], які перетворились із домінуючої спільноти на незначну національну меншину. Водночас українці відступили й в освітній сфері: якщо в 1919 р. в регіоні існувала 1391 початкова, 180 неповносередніх і 151 середня школа й навчальні заклади вищого рівня, то вже до 1924/25 н. р. залишилось лише 147 україномовних шкіл [39, с. 141, 144]. Можливо, саме через зміну ідентичності та освітні втрати, що засвідчили послаблення пасіонарності місцевого українства, Кубань не ввійшла до складу радянської України ще на початку 1920-х рр. Можливо також, що ці руйнівні чинники підказали радянському керівництву алгоритм майбутніх злочинних дій супроти українців регіону.

Подальші події «коренізації» вже вкотре змінили становище кавказького українства. Воно отримало змогу боротися за реалізацію своїх культурних та освітніх прав, в результаті було відкрито сотні українських шкіл (у 1926/27 н. р. їх кількість зросла до 219, а в 1931/32 н. р. перевищила 1200), а число українських учнів Північно-Кавказького краю РСФРР, які навчалися в школах рідною мовою, зросло з 12% в 1928/29 н. р. до 80% в 1931/32 н. р. [15, с. 11; 22, с. 287–288]. Було відкрито педагогічний технікум, зростали накладі преси й літератури українською мовою, з УСРР надсилались підручники. Тривало становлення місцевої української національної інтелігенції.

Зазначені умови національного життя сприяли відчутному збільшенню кількості українства регіону, яке з 14% зросло до 37%, а в історичній Кубані – до 41,1% [17, с. 629–631] (за іншими даними, до 50%) із абсолютною більшістю в окре-

мих районах. Втративши державно-політичну еліту за громадянської війни, переживши період інтенсивної асиміляції й опинившись поза Україною, українська спільнота Кубані все ж встигла самоорганізуватись, виявити себе як спільнота й заявити вимоги щодо реалізації своїх культурних прав. У другій половині 20-х – на початку 30-х рр. українське населення Кубані й усього Північного Кавказу становило класичну іреденту – суцільну українську етнічну територію, безпосередньо прилеглу до кордонів УСРР.

Про неодмінні за таких умов політичні права і, зокрема, самовизначення спершу не йшлося, навпаки, українці Північного Кавказу являли собою безпрецедентний приклад безправ'я у контексті радянської національної політики. У Північно-Кавказькому краї існувала низка національних районів, та жоден із них не був формально українським із очевидної причини: кількість і територія проживання українців, що в 1926 р. становили більшість у 37 районах Північно-Кавказького краю (і, зокрема, у 19 районах Кубані), перевищували аналогічні показники для автономних республік РСФСР і навіть для Вірменської РСР як союзної республіки, не кажучи вже про Молдавську АРСР у складі УСРР, тож пояснити значну кількість компактно розташованих і прилеглих до України українських національних районів у РСФРР за відсутності в українців Росії власної республіки і без приєднання їх до УСРР – з позицій права та здорового глузду було б неможливо. Разом із тим активізація політичних вимог українства ставала незворотною: радянська Україна замість перетворення на об'єкт тяжіння західних українців Польщі, Румунії і Чехословаччини стрімко перетворювалася на П'ємонт для східних українців [1].

Саме в цей час питання перегляду кордонів педалювались народним комісаром освіти УСРР М. Скрипником: політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи М. Скрипника 21 травня 1927 р. ухвалило резолюцію: «Поставити питання про приєднання до України земель з більшістю українського населення, що з нею межують» [32, с. 525]. Фактично ж УСРР від імені українців як суб'єкта права на самовизначення боролась за належну його реалізацію і вимагала даного права для кубанців як невід'ємної частини єдиного українського народу. Зазначені вимоги і тенденції, вочевидь, налякали Й. Сталіна та вище радянське керівництво, яке зрозуміло, що єдина можливість вирішити питання перегляду українсько-російських кордонів й унеможливити самовизначення української спільноти Північного Кавказу полягає у ліквідації самої цієї спільноти.

Численні джерела не лише підтверджують штучний характер голоду як свідомо сплано-

ваного Голодомору-геноциду, а й засвідчують антиукраїнську спрямованість цієї безпрецедентної досі каральної акції. Так, згідно з дослідженнями Д. Білого, оскільки всі репресивні обставини – Голодомор, репресії, депортації – торкнулися насамперед українських районів, де українці становили від 30 % (Тихорецький район) до 87 % (Темрюцький), а загалом у сільській місцевості Кубані, яка була найбільше охоплена Голодомором, українці становили 66,6%, то і відсоток українців серед жертв досягав близько 70 %. Д. Білий, на основі власних розрахунків та з посиланням на дані матеріалів архіву Гувера при Стенфордському університеті США, стверджує: в Північно-Кавказькому краї з 1929-го по 1933 рік від Голодомору, депортацій, каральних акцій загинуло близько 2 млн 250 тис. чоловік, називає цифру жертв серед українців краю в 1 млн 575 тис. осіб [5]. За даними С. Чорного, від Голодомору на Кубані загинула приблизно половина місцевих українців [23, с. 326]. За даними Р. Медведєва, з Кубані було депортовано населення 16 станиць, загалом 200 тис. чоловік, причому М.В. Палібін зазначає, що виселяли і колгоспників – середняків та бідняків.

З огляду на це стає зрозуміло, що наплив переселенців з центральних районів Росії на ці території був набагато більшим, ніж в Україні. Якщо в Україну в 1933 р. 329 ешелонами було завезено 21 856 господарств російських колгоспників загальною кількістю 117 149 осіб, то на Кубань тільки упродовж 1931–1932 рр. прибуло понад 500 тис. переселенців з центральної Росії, значну частину яких становили демобілізовані червоноармійці [33, с. 78].

За даними В.М. Ракачова, до середини грудня 1933 р. на Північно-Західний Кавказ (тобто на терени колишньої Кубанської області – насамперед у постраждалі райони Чорноморії та північно-східної Кубані) з Уралу, з центральних областей Росії, з південноросійських та українських областей прибуло 105 ешелонів із загальним числом переселенців 38 504 особи, з них чоловіків – 19 499, жінок – 11 388, дітей – 7617. Відповідальні за переселення визнавали, що за жовтень–грудень 1933 р. втекла з місць поселення понад тисяча осіб [20]. Тобто 37 тисяч осіб залишились у регіоні [36, с. 63].

Геноцид супроводжувався й лінгвоцидом: згортанням українізації, повним знищенням системи україномовної освіти, преси, книговидання. За свідченнями С.М. Фатейчева, були репресовані літератори В. Потапенко, Г. Доброскок, Т. Іващенко, Т. Строкун, М. Садиленко, Ю. Коржевський, М. Сало, І. Шаля, С. Грушевський та інші – майже весь актив української письменницької інтелігенції. Кілька вцілілих

письменників або емігрували у роки війни (В. Очерет-Барка, Д. Нитченко-Чуб, Н. Щербина), або ж були репресовані вже у післявоєнний час (Розумієнко) [48], деякі почали писати російською мовою. Було заборонено випуск двадцяти українських газет і журналів, припинено радіомовлення українською, закрито всі українські школи й вузи, кадровий та учнівський склад педінституту й українського відділення робфаку теж було репресовано. Навесні і влітку 1933 р. на задвірках станичних і міських бібліотек Кубані зафіксовано масове спалення україномовної літератури [38, с. 214; 45, с. 255–267]. Цей факт засвідчує й один із сучасників подій, згодом репресований директор Уманського (Ленінградського) педучилища І.Л. Полежаєв [9, с. 52]. Водночас відбувалося знищення української топоніміки – перейменування виселених станиць: Полтавська стала Червоноармійською, Уманська – Ленінградською [46], назви населених пунктів подавались у російській транскрипції (характерно, що окремі назви залізничних станцій і понині зберегли український характер, як-от залізнична станція «Ведмидівка» у станиці Медведівській Тимашевського району Краснодарського краю [49, с. 82], залізнична станція «Джерелиевка» [50] та ін.

Для кавказького українства наслідки безпрецедентного для ХХ ст. геноциду, супроводжуваного етноцидом і лінгвоцидом, стали прогнозовано катастрофічними. Зокрема, історик І.М. Скибіцька, яку важко запідозрити в упереженості на користь свідомого українства (з огляду на її критику позиції громадського комітету «Кубань з Україною»), чітко резюмує: «У 1932 р. “українізація” була раптово припинена, змінившись жорсткою русифікацією. Політика Сталіна перевершила етнокультурну асиміляцію царської влади. В результаті український етнос змінив етнічну самосвідомість на російську» [40].

Отже, в 1932–1933 рр. остаточно знищено українство Північного Кавказу, реалізовано насильницьку зміну етноніму тамтешнього українського населення на «хохлів», «малоросів», «носіїв малоруської говірки», «нащадків козаків», «руських», «перевертнів» (за самоназвою) [16], навіть... «кубанодів».

Сприйняття вцілілою спільнотою чи її рештками самого факту й характеру репресивних дій щодо себе, їх належної політико-правової оцінки як злочину проти людства, а також адекватне визнання і проголошення такою спільнотою винуватців цих дій має важливе значення не лише для власне встановлення винуватців і ступеня їхньої провини, а й для розуміння постгеноцидної суті соціальної групи: рівня збереженості чи втрати нею ознак (а отже, і статусу) колектив-

ного суб'єкта права на самовизначення, а також права на належну компенсацію за геноцидні дії, аж до відновлення попереднього (догеноцидного) становища.

Слід наголосити, що визнання і специфічне сприйняття винуватців геноциду характерне для всіх без винятку його жертв. Відомою всім є позиція вірменів і греків щодо Туреччини, яка не потребує зайвих коментарів. Так само для євреїв беззаперечно усвідомлення провини державного апарату Німеччини у вчиненні Голокосту, а також причетності до нього (чи принаймні злочинної бездіяльності) всього німецького народу. Так, після Голокосту все німецьке асоціювалось для євреїв із жахом нацизму. Тож навіть перше покоління ізраїльтян – вихідців з Німеччини – відмовилось від будь-якого збереження німецькомовної спадщини, зокрема, їхні діти вже не знали німецької мови й культури; непотрібними стали й німецькі книги, які продавали в Ізраїлі за безцінь або й узагалі викидали на смітник [24]. Подібне усвідомлення винуватців Голодомору характерне і для українства, зокрема Кубані як етноісторичного ядра українського населення Північного Кавказу.

Асимільоване українське населення Кубані, так само як і мешканці свідомішої в національному сенсі Центральної України, цілковито визнає факт Голодомору та дуже категорично визначає приховані його причини й так чи інакше причетних до геноциду суб'єктів, зокрема і колективних. Так, на думку багатьох очевидців, якби в «чорноморських» станицях західних округів Кубані переважало неукраїнське населення, покарання голодом було б не настільки страшним. Визнано також, що війська Червоної Армії закривали доступ насамперед до україномовних козацьких станиць [29].

Сучасні російські дослідники теж засвідчують надзвичайно напружені стосунки в усіх сферах суспільного життя (економічній, освітній, мовній) між постраждалими від голоду станичниками-українцями та прибулими на місце загиблих росіянами. Тут варто згадати статтю російського діяча Г. Померанца, де йшлося про те, як діти, нащадки кубанських українців, примушували своїх однолітків (з новоприбулих російських колоністів) спілкуватися ще панівною тоді на Кубані українською мовою [34]. Так само і відносини між дорослими представниками корінного українського населення та прибулими колоністами-росіянами характеризувались ворожістю, недовірою та відвертим протистоянням, яке не вщухло й станом на 1989 р. [46]. Прикметно, що спланований характер Голодомору як геноциду передусім української спільноти Кубані визнають і самі представники російського народу, які були

очевидцями тих подій. Так, за спогадами матері А. Долгальова, з дванадцяти тисяч жителів станиці Шкуринської в 1932–1933 рр. вмерло з голоду шість тисяч етнічних українців (козаків): «вимерли Корнієнки, Дриги, Сергієнки, Пилипенки...», тоді як етнічні росіяни залишились живими, бо ж отримували пайки та якусь їжу [11].

На жаль, перебування Кубані поза межами України, значний рівень асиміляції тамтешнього населення, а головне, сучасна державно-політична кон'юнктура в Росії є тими чинниками, які фактично унеможливають централізований збір свідчень геноциду й супутніх злочинів, що мали б вагоме юридичне значення. Разом із тим і нині можливо збирати не просто спогади постраждалих очевидців, але й документальні свідчення і статистичні дані.

Характерно, що, на відміну від асимільованих вірменів і греків сучасної Туреччини, русифіковане українство Північного Кавказу вбереглося від цілковитого злиття з етнічно російською більшістю. Російський науковець Д.Н. Ніколаєнко, аналізуючи кубанську статистику етнографічних досліджень В.М. Кабузана, стверджує: знищення української самоідентифікації регіону не передбачало негайну готовність розчинитися у складі великоросів, – а радше означало зміну належності кубанської спільноти шляхом її входження (при збереженні внутрішньої цілісності) до «росіян» як наднаціональної категорії, ідентичної в їх розумінні політоніму «радянські люди» [26].

Тематика політико-правової відповідальності колективних суб'єктів міжнародного права (держав і народів) на сьогодні не є цілком опрацьованою. Для неї характерна передусім складність визначення суб'єктів і порядку цієї відповідальності за злочини геноциду й інші злочини проти людства [12, п. 2, ст. 1] і фактично цілковита відсутність загальновизнаних та нормативно закріплених чи хоча б наявних у доктрині стандартів такої відповідальності. Це пояснюється низкою причин: порівняною рідкістю таких випадків (усього впродовж XX ст. було із належним обґрунтуванням заявлено лише про злочини геноциду щодо циганів та євреїв, вірменів, українців; у Боснії-Герцеговині, Руанді, Камбоджі; пропонують визнати і геноцид греків) й екстраординарністю відповідальності, що зумовлює неможливість її універсального нормативного врегулювання. Як правило, вона настає за результатами збройних конфліктів і носить характер коригування міжнародної та внутрішньої політики держав, що програли у цих конфліктах (як-от, Туреччини, Німеччини – за наслідками світових воєн).

Водночас вивчення низки післявоєнних політичних прецедентів, не завжди досліджуваних у контексті відповідальності, демонструє

прикладі санкцій як несприятливих наслідків для винної в геноциді держави та її народу: як правило, на користь постраждалої спільноти (Туреччина і Вірменія, Республіка Сербська і Федерація Боснії і Герцеговини, Німеччина і Польща). Варіанти можливих санкцій та коригування політики доволі різноманітні. На сьогодні можна вести мову про такі можливі санкції за злочини проти людства:

- Взяття державою на себе зобов'язання всіляко сприяти відновленню прав і кількості постраждалої спільноти на своїй території, тобто, фактично, дія принципу «позитивного захисту» (як повоєнна політика ФРН щодо євреїв), прийнятність і правомірність якої визнається навіть доктриною найрадикальніше налаштованих до України російських шовіністів [6].
- Зміна кордонів винної держави та позбавлення її власної території (втрата Німеччиною 25% східних етнічно німецьких земель у 1945 р.) [10].
- Обмеження права спільноти на самовизначення і проживання на певній території, розмірів її державної й етнічної території (німці Чехії, Польщі). Також на Лозаннській конференції 1923 р. державами-переможцями було відкинуто вимоги звинуваченої у геноциді греків і вірмен турецької сторони щодо самовизначення турецького населення Західної Фракії [13, с. 254].
- Визнання за постраждалою спільнотою права на самовизначення аж до відокремлення і створення своєї держави незалежно від її постгеноцидної кількості й стану – як виняткового прецеденту, зумовленого геноцидом (фактично, компенсація за пережитий геноцид) й іншими злочинними діями щодо даної спільноти (аргументація самовизначення Косова [8, с. 92] та аргументи Росії щодо визнання Абхазії і Південної Осетії) [14, 28].

Як бачимо, така політична відповідальність на практиці реалізується шляхом зменшення території держави, керівництво якої визнано винним у геноциді, чи із застосуванням негативних санкцій до соціальних груп (етнічних меншин, іредентних груп тощо), які підтримували керівництво держави. Тож якщо обмін населенням між УРСР та Польщею мав за мету припинення збройного протистояння і не носив характеру санкцій супроти винятково однієї сторони конфлікту, то виселення до 5 мільйонів австрійських німців з Чехії, а також корінного населення з німецьких територій Сілезії, Померанії та Пруссії за подальшої передачі територій Польщі може бути лише дуже умовно пояснено (але не може бути виправдано) необхідністю забезпе-

чення соціального миру, історичними правами Польщі на ці землі. Отже, такі дії щодо Німеччини й німецькомовних груп (зокрема, австрійців) можуть бути правомірними лише у разі визнання цих дій формою екстраординарної, легітимованої міжнародним правом політичної відповідальності етнічних німців за злочини проти людства. В іншому ж разі очевидним є брутальне порушення доктринальних та щойно закріплених на той час (1944–1946 рр.) принципів міжнародного права щодо суверенітету, непорушності державної території і реалізації права націй на самовизначення. Без обґрунтування відповідальністю Німеччини й німців безпрецедентні рішення Версальської, Ялтинської і Потсдамської конференцій автоматично стають неправовими і з огляду на наслідки (занепад німецької культури, багатотисячні жертви депортації) – злочинними.

Максимально наближеним до відповідної української ситуації щодо волевиявлення тривалий час асимільованого населення – прецеденту відновлення правового статусу та повного обсягу прав спільноти, що потерпала від злочинів проти людства (відновлення «status quo»), є досвід розбудови державно-територіального устрою повоєнного Іраку протягом 2003–2008 рр. Так, до остаточної редакції Конституції нового Іраку, схваленої на всенародному референдумі 15.10.2005 р., на вимогу постраждалої від багаторічних репресій та етноциду курдської спільноти було додано спеціальну ст. 140, за якою виконавча влада Іраку зобов'язана вжити необхідних заходів з виконання приписів ст. 58 Тимчасового адміністративного закону (Transitional Administrative Law), затвердженого Радою з управління Іраком від 8.03.2004 р. Зокрема, йшлося про заходи з «нормалізації», проведення перепису населення та референдуму щодо правового статусу (територіальної належності) регіону, постраждалого від злочинів проти людства [3]. Окрім того, приписи статті значною мірою унікальні, адже в зазначеній ст. 58 на найвищому рівні влади сучасного Іраку було законодавчо визнано глибокі демографічні й територіальні маніпуляції, які порушили права людини, в тому числі політичні права й колективні права національностей та етнічних меншин. Саме тому правові приписи, передбачені ст. 58 Закону спільно зі ст. 140 Конституції, передбачали заходи зі швидкого і безкомпромісного усунення правопорушень часів режиму С. Хусейна. Так, передбачалося «вжити заходів із подолання несправедливості, спричиненої діяльністю попереднього режиму щодо зміни демографічного характеру певних регіонів, у тому числі Кіркуку, депортації, вигнання осіб з місць їх проживання, форсування міграції до регіону та

за його межі, поселення в регіоні осіб, ворожих до регіону, а також позбавлення мешканців роботи та коригування їхньої національності» [2]. Отже, наслідки злочинних дій ворожого курдам сунітського арабського режиму С. Хусейна, що мали всі ознаки злочину супроти людства, було визнано такими, що підлягають першочерговому усуненню й виправленню – і такими, що унеможливають об'єктивні результати референдуму. Цілком аналогічну концепцію мало бути б застосовано у випадку референдуму про збереження СРСР. Саме на такий унікальний прецедент і має орієнтуватись українство щодо оцінки й подолання наслідків насильницької зміни національного складу Північного Кавказу, дезорганізації і знищення української спільноти регіону внаслідок Голодомору-геноциду й депортацій.

З урахуванням згаданих прецедентів відповідальності та самої суспільної обстановки на час вирішення подібних питань стає зрозумілою принципова неможливість розгляду питання Голодомору невідривно від політики, – що означало б штучну й неприйнятну спробу відмежуватися від наслідків геноциду та інших злочинів, від їх впливу на сучасні суспільно-політичні й міжнародні процеси, а також від суспільної думки в Україні, Росії та в світі щодо Голодомору, від сучасної політики Росії як правонаступниці СРСР тощо.

Досвід держав, народів та окремих соціальних груп свідчить про їхнє бажання домогтися компенсації, зокрема й на державно-політичному рівні, за пережите, а також про готовність світової спільноти – з міркувань насамперед політичної доцільності – надати їм таку компенсацію. Тут визначальну роль відіграє чинник збереженості спільноти: зрозуміло, що на міжнародному рівні ніхто не зможе забезпечити відновлення фізично знищеної соціальної групи; ніхто й не стане вимагати повернення територій та надання матеріальної компенсації асимільованому населенню, що втратило ознаки народу чи етносу. Так само зрозуміло, що не може йтися про таку політичну відповідальність Китаю за знищені мільйони своїх громадян чи Камбоджі – за діяння режиму П. Пота. Адже можна вести мову лише про злочин режиму супроти власного народу (із покаранням осіб) або ж одного народу супроти іншого.

Саме тому представники суспільно-політичної «еліти» й широкого загалу Росії так прагнуть остаточно асимілювати Кубань, ведуть мову про геноцид «козацтва», знищення «російської Вандеї» [47, с. 106] – тобто роблять усе, щоб не лише закріпити наявний на сьогодні стан асиміляції українства Кубані як суб'єкта самовизначення, але й екстраполювати такий стан на весь період колонізації Кубані, викреслюючи з дослідниць-

ких і публіцистичних (значною мірою, шовіністичних) праць саму згадку про українців [4]. Радянські вчені, можновладці, митці тривалий час замовчували Голодомор як факт, цілковито оминаючи його увагою, нині ж заперечують геноцид українців, апелюючи до... фактів Голодомору на Кубані, Північному Кавказі, Північній Слобожанщині!

При цьому «науковці» Росії безапеляційно й категорично заперечують український характер населення західної Кубані та історичну належність чорноморського козацтва до українського етносу. Беззаперечно впродовж більш ніж 150 років належність населення Чорномор'я до українства нині визнається російськими «дослідниками» козацтва як «околонаучная точка зрения, полностью отрицающая этническую, социальную, культурную и языковую самобытность кубанского казачества», яка «в корне неверна, ибо она совершенно не соответствует действительности» [16]. Зрозуміло, при цьому ні про етнографічні карти й статистичні дані мовного складу, ні про злочини Голодомору й етноциду – згорання українзації, ні, зрештою, про спалення україномовних книжок не згадується.

Так само й російські державно-політичні діячі заперечують Голодомор як геноцид українців, підкреслюючи його загальносоюзний характер, а найрадикальніші їх представники взагалі відмовляють українцям у визнанні окремим народом, проголошуючи Голодомор ідеологічною підставою створення української нації. Таку позицію легко пояснити у контексті відповідальності за геноцид: допоки існує незалежна держава Україна і самостійний український народ, допоки на рівні світової спільноти збережено відомості про проживання в минулому на Північному Кавказі автохтонного українського населення, достатньо організованого для захисту своїх прав та політичних вимог, – доти потенційно зберігатиметься перспектива політичної відповідальності Росії за геноцид українського народу загалом і Кубані та всього Північного Кавказу, аналогічна відповідальності Туреччини, Німеччини та сербських держав.

1. Чітко заявлене та інтенсивно обстоюване прагнення народу до реалізації права на самовизначення неможливо ігнорувати. Воно може або визнаватись метрополією, або ж втратити актуальність із ліквідацією його носія, що може досягатись як фізичним знищенням народу чи національної меншини, так і їх дезорганізацією, асиміляцією як колективного суб'єкта певних прав. Метою СРСР і були знищення, асиміляція українців Кубані як організованої національної меншини та потенційного носія права на самовизначення.

2. З огляду на наведені статистичні дані й оцінки, Голодомор 1932–1933 р. на Кубані й усьому Північному Кавказі, попри численні жертви серед інших народів, є геноцидом української більшості регіону, що супроводжувався етноцидом українського етносу і знищенням української мови (лінгвоцидом) й культури. Саме тому він повинен розглядатися невідривно від Голодомору як геноциду в Україні 1932–1933 рр., що зумовлює необхідність внесення відповідних змін до Закону України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні».

3. Вціліле асимільоване українське населення Кубані зберегло почуття відособленості від

титульної нації російської держави, яка санкціонувала геноцид та етноцид, а також має чітке усвідомлення винуватців цього злочину.

4. Остання обставина залишає можливість ставити в майбутньому питання про відповідальність Росії як правонаступниці СРСР та РСФРР за злочин геноциду – шляхом його офіційного визнання Російською Федерацією, а також вчинення активних позитивних дій із усунення негативних наслідків геноциду, відродження української громади Кубані й Північного Кавказу та визнання за нею всього обсягу відповідних колективних прав людини: прав національних меншин і корінних народів аж до права на самовизначення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – NY.: Ithaca, 2001. – 496 pp.

2. O'Leary B. Article 140: Iraq's Constitution, Kirkuk and the Disputed Territories. – 07.05.2008. // http://www.kurd.org/doc/OLeary_Paper.pdf

3. The Constitution of Iraq, adopted on 15 October 2005. – Режим доступу: http://www.uniraq.org/documents/iraqi_constitution.pdf

4. Бараниченко В.Е. Схватка над бездною: история кубанского казачества в контексте мировой истории: факты и версии / В.Е. Бараниченко. – Краснодар: Сов. Кубань, 1999. – 640 с.

5. Білий Д. Зміни у складі українського населення Кубані в 1932–33 рр. // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 2 – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім. – 2002. – 220 с. – Режим доступу: www.ruthenia.info/txt/donvisn/t2/index.html

6. Баулин П. Приказано уничтожить (Сокращение населения Украины произошло на 80% за счет русских) // Завтра. – 2003. – 16 березня. – № 12 (487).

7. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

8. Громыко А. Ящик Пандоры VS волшебная лампа Аладдина // Международная жизнь. – 2008. – № 5. – С. 90–94. – Режим доступу: <http://www.ieras.ru/pub/gromyko/2.pdf>

9. Дневники Ивана Лазаревича Полежаева // Родная Кубань. – 2002. – № 3. – С. 51–62.

10. Дирксен фон Г. Москва, Токио, Лондон. Двадцать лет германской внешней политики / Пер. с англ. Н.Ю. Лихачевой. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 445 с.

11. Долгальов А. Голодомор – свідчення кубанського росіянина. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/content/view/536/149/>

12. Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та

воєнних злочинів (1974) // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_125

13. Задохин А.Г., Низовский А.Ю. Пороховой погреб Европы. – М.: Вече, 2000. – 416 с. // militera.lib.ru/h/zadohin_nizovsky/05.html

14. Заявление Президента России о признании независимости Южной Осетии и Абхазии от 26.08.2008 // <http://www.itv.ru/news/polit/126962>

15. Захаров С. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? – Харків: Права людини, 2008. – 48 с.

16. Захарченко В.Г. Народные песни Кубани. – Вып. 2. Песни черноморских казаков / Центр нар. культуры Кубани; Сост., примеч. ст. В.Г. Захарченко. – Краснодар, 1997. – 586 с.

17. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. – М.: Наука, 2006. – 658 с.

18. Кавказский календарь на 1886 год. Издан по распоряжению Главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе / Под ред. Е. Кондратенко. – Тифлис: типография Канц. Главноначальств. гражданск. частью на Кавказе, 1885. – VI, 3. – 206 с.

19. Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності (1968) // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_168

20. Краснов П.Н. Всевеликое войско Донское // Белое дело: Избранные произведения в 16 книгах. Дон и Добровольческая армия. – М.: Голос, 1992. – 416 с.

21. Кубанское краевое правительство в годы революции и Гражданской войны на Кубани в 1917–1920 // Протоколы заседаний Кубанского краевого правительства: 1917–1920 / Сборник документов в 4-х томах / под ред. А.А. Зайцева. – Проект «Библиотека Кубанского края». – Краснодар, 2008. – 342 с.

22. Кульчицкий С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час,

2008. – 424 с.

23. Лавер О. Динаміка кількості східної української діаспори в ХХ столітті та її роль в майбутньому України // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 326. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/12/14.pdf>

24. Найдич Л. Новая алия сохраняет русский // Отечественные Записки. – 2005. – № 2.

25. Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. / Под ред. Л.В. Македонова. – Екатеринодар: Типография Кубанского Областного правления, 1906. – С. 569, 570.

26. Николаенко Д.В. Логика принятия решений и освоения территорий // Сочинения. 3-е издание на CD-ROM. – СПб: Амадеус, 2002. – Режим доступу: <http://www.hiv-aids-epidemic.com.ua/past-0138.htm>

27. Нота Генерального Секретаріату Раді Народних Комісарів від 4.12.1917 // Україна в ХХ столітті (1900–2000): 36. документів і матеріалів / Упоряд.: А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 351 с.

28. Обращение Совета Федерации Федерально-го Собрания РФ к Президенту Российской Федерации Д.А. Медведеву о признании независимости Южной Осетии и Абхазии // Парламентская хроника. 2008. – 25 сепня.

29. Палий О. Украинский взгляд из России // Новый мост. – 26.08.2008. – Режим доступу: <http://www.new-most.info/stories/interview/5895.htm>

30. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXV. Кубанская область / Под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб: Центральный Статистический комитет МВД, 1905. – 284 с.

31. Петренко Є. Звідки і чому з'явилися українці на Кубані // Польовий Р. Кубанська Україна. – К.: Діокор, 2004. – 304 с.

32. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М. Литвин; авт. кол.: О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; НАН України. Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.

33. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М.: О.Г.И – Мемориал, 2001. – 351 с. – Режим доступу: <http://memo.ru/history/deport/polyan1.htm>

34. Померанц Г. Догматы полемики и этнический мир // Звезда. – 2003. – № 6. – <http://magazines.russ.ru/zvezda/2003/6/pomer.html>

35. Развитие образования и культуры на Кубани. – Режим доступу: <http://kraj-kuban.by.ru/culture2.htm>

36. Ракачев В.Н. Компенсационные миграции 1930-х гг. на Кубани и Ставрополье // Историческая и социально-образовательная мысль. –

2012. – № 2 // <http://cyberleninka.ru/article/n/kompensatsionnye-migratsii-1930-h-gg-na-kubani-i-stavropolie#ixzz4S61pgDAn>

37. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.

38. Савка Я. Російщення Кубані – південно-східного бастиону України // Російщення України: Науково-популярний збірник / Гол. ред. Л. Полтава. – К.: Видання українського конгресового комітету Америки ради оборони і допомоги Україні, 1992. – 408 с. – Режим доступу: historyso.narod.ru/

39. Сергійчук В.І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 336 с.

40. Скибickaя И.М. «Кубань с Украиной»? или кто раскачивает политическую лодку сегодня / И.М. Скибickaя // Кубань-Украина. Вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2007. – Вып. 2. – С. 169–177.

41. Тарасов О. Право народов на самоопределение как фундаментальный демократический принцип // Свободная мысль – XXI. – 2002. – № 9.

42. Фролов Б.Е. Национальный состав Черноморского казачьего войска (1787–1860 гг.) // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2002. – № 2. – С. 4–48. – Режим доступу: www.yuga.ru/kazaki/history/?id=4354

43. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. В двух частях. – Краснодар: Советская Кубань, 1998. – 190 с.

44. Чумаченко В.К. Казачья литературная Голгофа (писатели, историки и журналисты – жертвы политических репрессий) // Третьи кубанские литературно-исторические чтения: Материалы научно-теоретической конференции (доклады, научные сообщения, публикации) / Науч. ред. В.К. Чумаченко. – Краснодар, 2001. – 289 с.

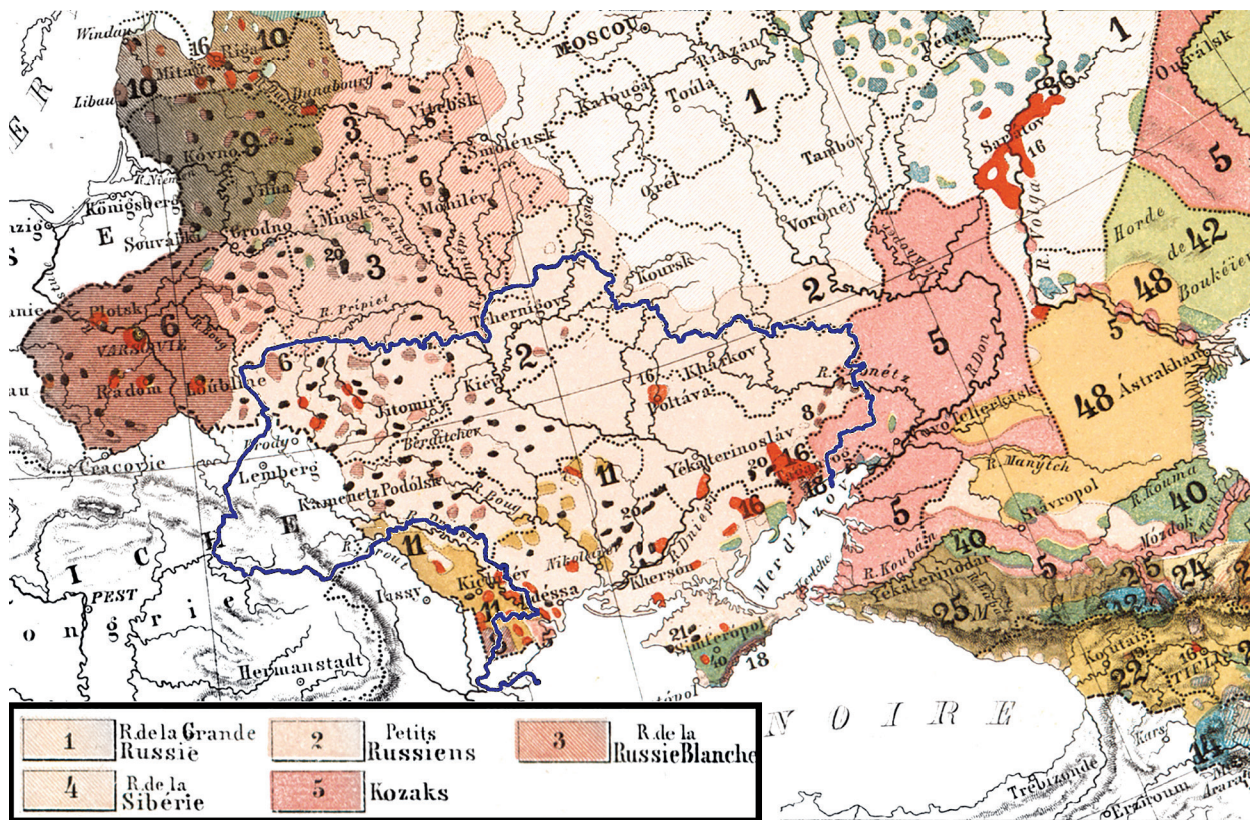
45. Хубова Д.Н. Голод 1932–1933 годов, рассказы очевидцев // Голод 1932–1933 годов: Сборник статей и документов / Под общей редакцией Ю.Н. Афанасьева. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1995. – Режим доступу: bibliotekar.ru/golodomor/index.htm

46. Широпаев А.А. Тюрма народа – русский взгляд на Россию. – М.: ФЭРИ-В, 2001. – 144 с.

47. Экскурс в литературу Кубани (Из опыта работы учителя русского языка и литературы МОУ-СОШ № 68 г. Краснодара С.Н. Фатейчева). – Режим доступу: <http://school68.kubannet.ru/index.files/Page2838.htm>

48. Атлас железных дорог СССР. Пассажирское сообщение / Ст. ред. В.Н. Белоголозова. – М.: ГУГК, 1982. – 188 с.

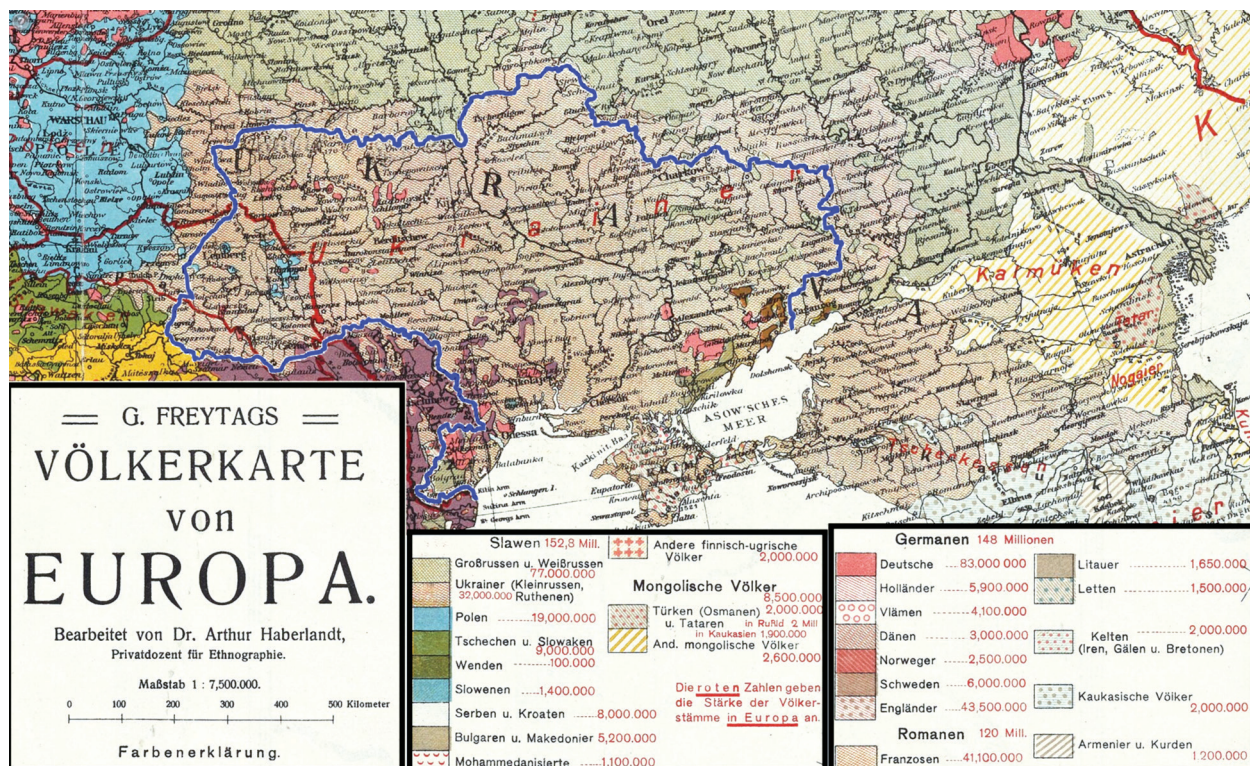
49. http://moscow-poezd.ru/map457847_0_0.htm – режим доступу.

Еркерт Р. Ф. Етнографічна мапа Російської імперії. – Берлін, 1862 (фрагменти, французькою мовою). Синім нанесено визнані на міжнародному рівні сучасні державні кордони України – Курінний О. В.

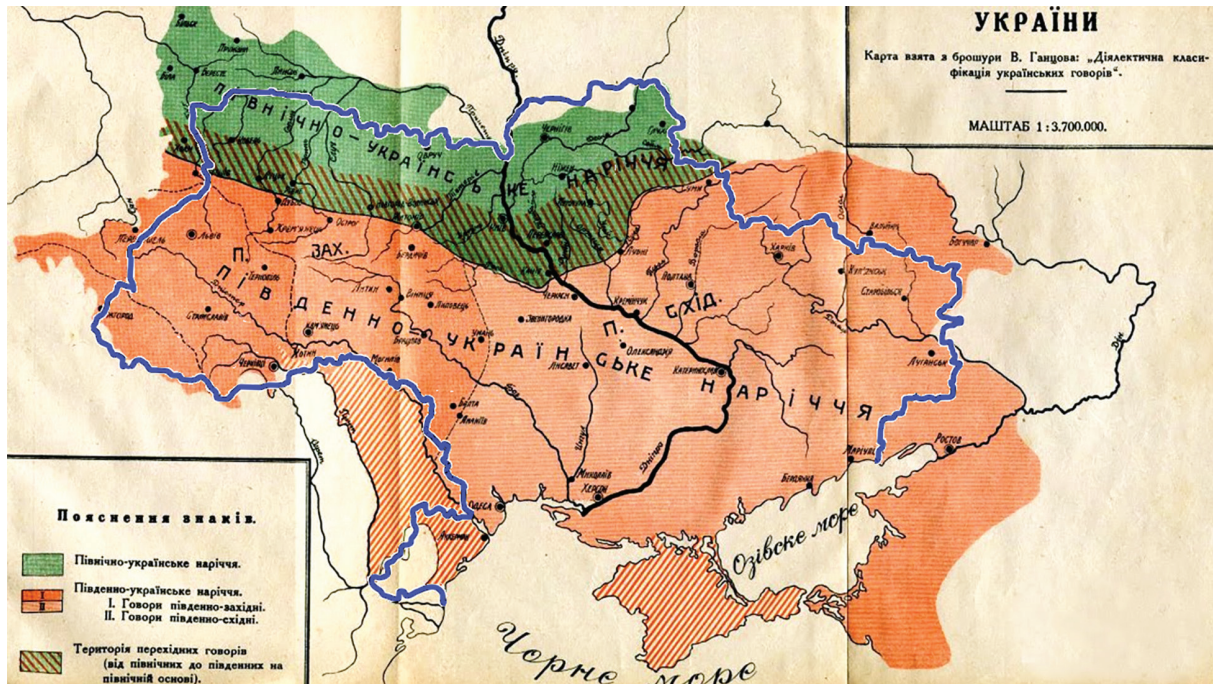
Європа / друк і публікація картографічного видавництва «Фрайтаг і Берндт». – Відень: Фрайтаг і Берндт, 1920 (фрагмент). Показує «області, приналежність котрих має бути визначена на референдумах», а також «планований поділ Туреччини». Синім нанесено визнані на міжнародному рівні сучасні державні кордони України – Курінний О. В.

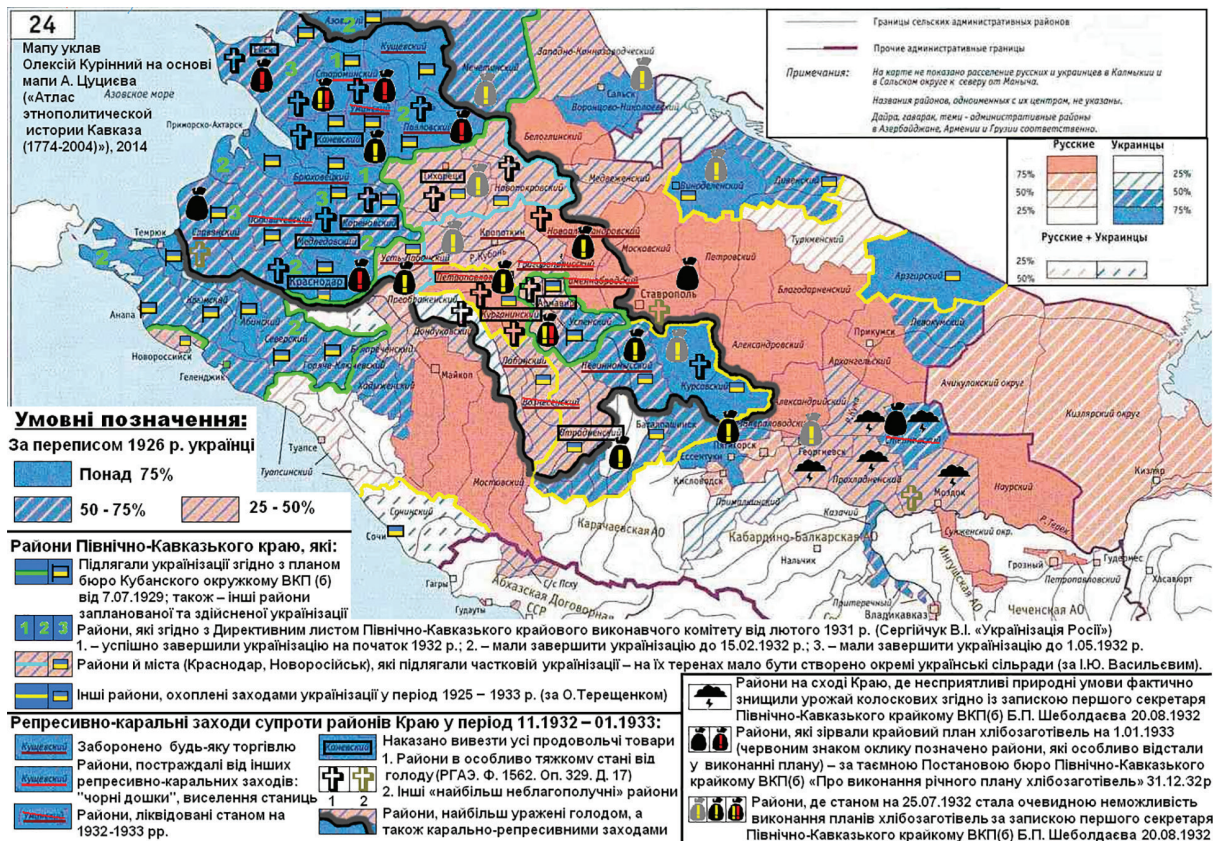
Етнографічна мапа Європи Г. Фрайтага / Ред. др. А. Габерландт. – Відень: Картографічне видавництво «Фрайтаг і Берндт», 1915 (фрагменти). Синім нанесено визнані на міжнародному рівні сучасні державні кордони України – Курінний О. В.

Нова торговельна мапа Європи видавництва «Ренд МакНеллі і Ко». – Чикаго: Ренд МакНеллі і Ко, 1922 (фрагменти). Нетипова американська мапа «нової Європи», що деталізує територіальні зміни, посталі з Версальського договору. Включає також підсумки Паризької мирної конференції. Синім нанесено визнані на міжнародному рівні сучасні державні кордони України – Курінний О. В.

Ганцов В. Діалектична класифікація українських говорів. – К.: Українська Академія Наук, 1923. – 67 с. (3 картою). Терени поширення української мови (включно з Кубанню, Донщиною, Слобожанщиною, Холмщиною і Підляшшям, а також Кримом і Бессарабією) скопійовано із мапи видатного чеського етнографа й історика Л. Нідерле «Етнографічна мапа слов'янства» від 1909-1912 рр. Синім нанесено визнані на міжнародному рівні сучасні державні кордони України – Курінний О. В.

Курінний О. Мапа геноциду українців Північного Кавказу у 1932 – 1933 рр. Виконана на основі мапи: Русские и украинцы – различие переписью // Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004). – М.: Европа, 2006. – 128 с. – С. 24.

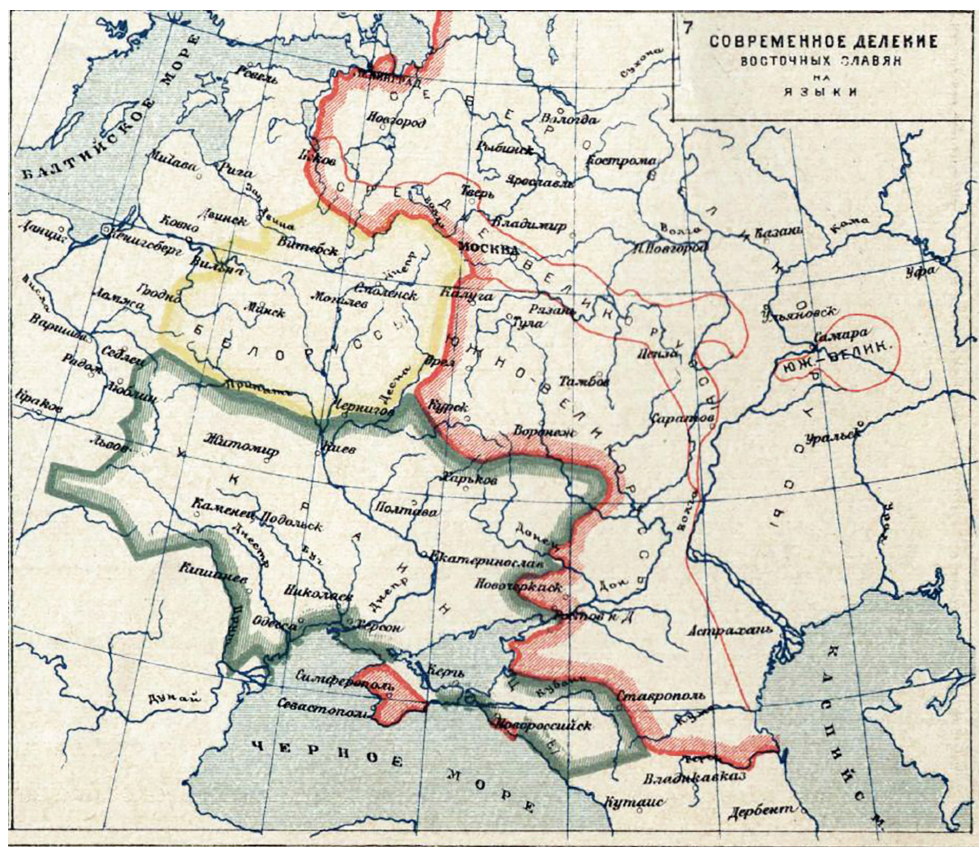
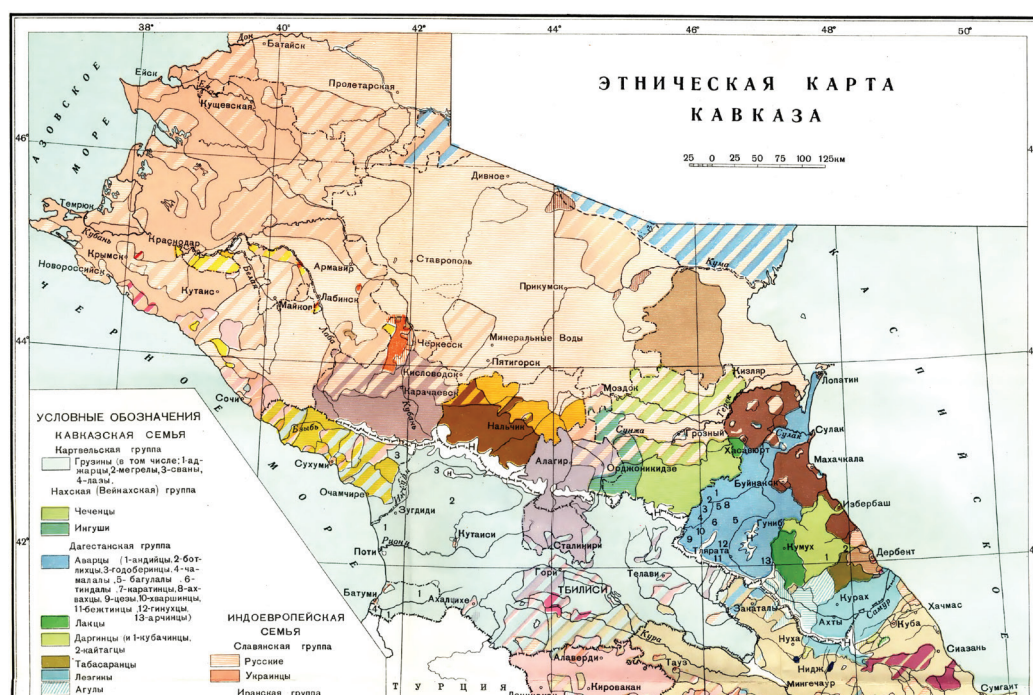

Таблица I. Карта 7. Современное деление восточных славян на языки // Кудряшов К. В. Русский исторический атлас. – М.-Л.: Государственное издательство, 1928. – 12 с., XVIII л. цв. карт. Мапу засновано на: Дialectологическая карта русского языка в Европе / Составлена членами МДК, состоящей при отделении русского языка и словесности Имп. АН, Н.Н. Дурново, Н.Н. Соколовым и Д.Н. Ушаковым. Исполнена членом ИРГО И.Н. Поддубным. – Петроград: Издание Имп. РГО, 1914.

Этническая карта Кавказа // Народы Кавказа. Том 1 / Под ред. М. О. Косвена, Л. И. Лаврова, Г. А. Нерсесова, Х. О. Хашаева. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. – 611 с. – С. 22-23. – Серия «Народы мира: Этнографические очерки» / Под ред. С. П. Толстова (фрагмент).

ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ ПРИМІСЬКОЇ СМУГИ КИЄВА

У статті з'ясовано адміністративну належність 22 сіл доприміської зони Києва в першій половині 30-х рр. XX ст., узагальнено документальні та усні свідчення про Голодомор, опубліковані на зламі XX–XXI ст., простежено залежність людських втрат від рівня колективізації, подано підсумкові показники смертності. Автор звертає увагу на недостатній меморіальний супровід пам'яті жертв Голодомору.

Ключові слова: колгосп, приміська смуга, межі Києва, кордони міліції, смертність від голоду, пам'ятники.

Serhiy Vakulyshyn

HUMAN LOSSES IN THE VILLAGES NEARBY KYIV

The article states the administrative reference of 22 villages nearby Kyiv in the period of the early 30th years of the XX century; it generalizes the documental and oral history evidences about the starvation, published at the verge of XX and XXI centuries; it observes the correlation of human losses with the scope of collectivisation processes; it states the final numbers of the deaths. The author pays attention to the lack of monuments to memorize the victims.

Keywords: collective farm, suburbs, Kyiv boundaries, militia borders, the starvation level, memorials.

Сталося так, що зазначену проблему не з'ясує Національна Книга Пам'яті: цілісна картина кількості жертв київських околиць відсутня і в тому «Київ» (наведено лише поодинокі згадки), і в тому про Київщину. Вперше факт жахливих наслідків Голодомору 1932–1933 рр. поблизу Києва (вимирання половини села на Бориспільщині) занотували американські науковці-дослідники в середині 80-х років [1], хоча про трагедію України у західному світі знали вже влітку 1933 року. «...В селах смертність часто сягає 80 % і ніколи не опускається нижче за 50 %. Найбільших втрат зазнали Київська, Полтавська, Сумська області, де вже можна говорити про безлюдну територію», – повідомляв італійський консул С. Граденіго [2]. Один із найвідоміших західних дослідників радянської історії, Роберт Конквест, опублікував 1986 року протилежний висновок про те, що смертність на Київщині становила 15–20 % [10].

Коли в Україні почався процес колективізації, на Київщині також почали створювати колгоспи. В 1930 роках в околицях Києва було створено такі колгоспи:

- **на Правому березі:** імені Волинської Дивізії (Хотів), імені Ворошилова (Грушки), імені Кагановича (Біличі та Горенка), «Комуніст» (Микільська Борщагівка), імені Леніна (Жуляни), «Незаможник» (Жуляни), «Новий Світ» (Пирогів), «Перемога» (Віта-Литовська та Біличі), імені Першого Травня (Софіївська Борщагівка), імені Петровського (Мостиці), імені Сталіна (Гатне), «Червоний Незаможник» (Петропавлівська Борщагівка), «Червоний Партизан» (Крюківщина).

- **на Лівому березі:** імені Ворошилова (Троєщина), імені Ватутіна (Вигурівщина), «Десна» (Погреби), «Дружба» (Троєщина), імені Кірова (відділення у с. Троєщина), «Нове Життя» (Бортничі), імені Третього Року П'ятиріччя (Позняки), імені Тринадцятиріччя Жовтня (Троєщина), «Червоний Жовтень» (Вигурівщина), «Червоний Молочар» (Вигурівщина), імені Шевченка (Осокорки).

Протягом XX ст. половина правобережних і майже всі з наведених лівобережні села увійшли в межі Києва. У поданому вище переліку відсутні ще три населені пункти: Мишоловка, Совки та Воскресенська Слобідка, оскільки в них колгоспів не створювали; ці села було приєднано до Києва вже 1933 року.

В час, який нас цікавить, ці терени, перебуваючи поза межами міста, належали адміністративній одиниці «Київська приміська смуга», утвореній 1931 р. Керувала нею Київська міська рада. В 1937 р. замість скасованої Київської приміської смуги утворено дві адміністративні одиниці Київської області: Святошинський (згодом – Києво-Святошинський) та Броварський райони.

Під час голодової катастрофи 1933 р. всередині офіційних міських меж виник компактний «зачищений» терен. Він охоплював так званий історичний центр Києва з важливими комуністичними установами. До спроби його реконструкції мене підштовхнули окремі згадки про кордони міліції. Наприклад, Роман Круцик вважає, що природний кордон Дніпра полегшував роботу загороджувальних загонів, які не допускали селян до Києва [14]. Свідок Федір Довгодько підтвердив цю версію: «Ми кололи лід на Дніпрі. Проїжджаючи набережною в бік Подолу, люди спостеріга-

ли страшну картину – на березі лежали десятки, сотні трупів. Багато людей падало прямо в нас на очах. Ніхто їх не забирав» [6].

Ганна Кочубей свідчила: «Я бачила велику масу голодуючих селян, які з останніх сил йшли до Києва... Потім на околицях Києва поставили застави, які не пускали людей з сіл до міста, і вже не так багато стало на вулицях голодуючих, які просили хліба, чи померлих з голоду. Але все одно вони йшли до міста і йшли...» [13]. Андрій Опанасенко бачив у Києві «...конаючих мешканців навколишніх сіл, коли можна так назвати тих знедолених істот, що втратили від голоду людську подобу. Вони вже нічого не просили, а сиділи або лежали опухлими колодами під стінами будинків на Верхньому і Нижньому Валі на Подолі. Померлих звозили до Бабиного яру і там ховали. Привозили й напівживих, що вже там помирали» [3]. Чи зможуть майбутні дослідники встановити, яку частину цих жертв становили вихідці з ближчих сіл?

Обережні висловлювання чекістів наближено відтворили реалії Голодомору. Цитую доповідню записку Обласного відділу ГПУ до ЦК КПБУ про Київський приміський р-н (початок лютого 1933 р.): «В с. Жуляни отмечены случаи голода и заболевания на почве недоедания и употребления в пищу суррогатов. Голодают в основном вдовы, обременённые большими семьями, нетрудоспособные старики и, в отдельных случаях, бедняки-единоличники и колхозники» [7]. Свідок Андрій Шпорт конкретизував цю картину: «І минула зима. Нашому інституту за Феофанією виділили ділянку землі. Вперше ми побачили те, про що лиш чулки ходили: трупи на узбочинах рівчаків. Жінок, дітей, престарілих людей...» [5].

Анкета Київської райспілки сільгоспколективів «Про тяжкий продовольчий стан громадян та допомогу голодуючим» (квітень 1933 р.), опрацьована професором П. Вакулюком, містить подробиці, що вражають: «Бортничі – 795 сімей перебувають у тяжкому стані. Троєщина – опухлих дорослих 16, дітей 18, в дуже важкому стані дорослих 29, дітей 5, помер від голоду один дорослий» [4]. Анонімна жителька с. Бортничів, 1923 р. н., була впевнена, що в 1933 році у них вимерло півсела [12].

Приклади, записані мною на початку 90-х рр. від місцевих довгожителів, було кілька разів опубліковано. Віта-Литовська. В сім'ї, що складалася з 12 осіб, вижив тільки один. Жуляни. В селі з'їли всіх собак. Декого з людей врятували млинці з жолудевого борошна. Корчувате. Робітників цегельні рятувало підсобне господарство, годувалися щавлевою юшкою та соєю. Мишоловка. Вулицями села сунули до лісу «спецробітники»: прив'язуючи трупи мотузкою за ступні, тягли їх

за собою і кидали десь на голосіївському узліссі...

Тоді ж я зацікавився сумарною кількістю втрат у селах Київської приміської смуги. Джерельною базою розрахунків стали статистичні таблиці, що містять документи 1931–1934 рр. Державного архіву Києва [8]; тогочасний довідник [9]; приватні свідчення місцевих довгожителів Івана Бондаренка (Віта-Литовська), Омеляна Семененка (Михайлівська Борщагівка), Варвари Кузьменко (Вигурівщина) та інші. Порівняння цих документів дало змогу зробити висновки щодо людських втрат. Зустрічі з корінними жителями цих населених пунктів дозволили уточнити попередні розрахунки і, найголовніше, усвідомити, що ті втрати були наслідком Голодомору.

Залежність людських втрат від рівня колективізації має такий вигляд: сільрада Микільська Борщагівка – колективізовано 94 % господарств, жертвами Голодомору стали 32 % селян, Біличі – колективізовано 76 %, жертвами Голодомору стали 18 %, Пирогів – колективізовано 72 %, жертвами Голодомору стали 24 %, Вигурівщина – колективізовано 65 %, жертвами Голодомору стали 13 %, Жуляни – колективізовано 57 %, жертвами Голодомору стали 13 %, Бортничі – колективізовано 47 %, жертвами Голодомору стали 44 %, Троєщина – колективізовано 47 % жертвами Голодомору стали 16 %, Віта-Литовська – колективізовано 32 % жертвами Голодомору стали 19 %.

Але проблема полягала в неспівмірності населених одиниць. Адже архівні документи оперували окремими селами нарівні зі специфічними одиницями – «сільськими радами»... Довелося «розщеплювати» сільради, зберігаючи пропорційність залюднення сіл, хуторів і колишніх дачних селищ. Наприклад, з осені 1932-го до літа 1933 р. в сільраді Микільська Борщагівка вмирало 74 людини щомісяця, 19 людей щотижня (з осені 1931-го до літа 1932 р. – відповідно 9 та 2 людини). Половина жертв – діти. Зокрема в Братській Борщагівці – 100, в Микільській та Михайлівській Борщагівках – по 135 дітей.

Зібрані мною відомості стосуються 18 сіл і 4 хуторів. Середній, ретельно перевірений показник втрат у селах, які ввійшли тепер у міську смугу Києва, становить 23 %. Якщо зіставити його з остаточним висновком Інституту демографії (пересічно 200 жертв на 1000 жителів Київщини) [11], то ці населені пункти розпадаються на дві групи:

1. Смертність нижча за 20 %: села Біличі, Вигурівщина, Жуляни, Троєщина, хутір Мриги.

2. Смертність вища за 20 %: села Бортничі, Братська Борщагівка, Віта-Литовська, Воскресенська Слобідка, Красний Хутір, Микільська Борщагівка, Михайлівська Борщагівка, Мишоловка, Осокорки, Пирогів, Позняки, Совки, хутори Дегтярі, Китаїв, Коник, Корчувате, Самбурки.

Отже, Голодомор 1932–1933 рр. є найтрагічнішою сторінкою навіть локально-соціальної мікроісторії. Голодова смерть спіткала близько 8000 мешканців 22-х сіл і хуторів приміської смуги. Відтак укотре слід наголосити на необхідності встановлення мережі пам'ятних знаків жертвам Голодомору в конкретних місцях трагедії, на вулицях сучасних київських околиць: селищ Жуляни, Мишоловка, Пирогів, житлових масивів, побудованих на місці колишніх сіл (Воскресенка, Троєщина та інші). Бажано – з довговічних матеріалів, з подальшим позначенням на офіційних картографічних виданнях, оскільки дерев'яні ошатні пропам'ятні хрести, встановлені 2003 року на місці 4-х сіл нинішнього Святошинського р-ну столиці, досі не «прописано» на сторінках щорічного атласу «Київ».

Місцем для одного з майбутніх пам'ятників може бути майданчик, звільнений від гранітного опудала комсомольця, навпроти заводу верстатів-автоматів (парк «Нивки»). Річ у тім, що на

місці заводу на початку 30-х років розміщувалася Святошинська машино-тракторна станція, яка «врятувала» численні колгоспи нинішнього Києво-Святошинського району столичної області й нинішнього Києва: Біличів, Борщагівок, Жуляни... Отже, текст монументу на місці комсомольської МТС мусить нагадувати про 10 000 людських жертв Голодомору.

Сьогодні музей історії Святошинського району – єдиний у столиці, що комплексно досліджує і представляє історію одного адміністративного району Києва. Особливістю експозиції цього музею є те, що проблематика Голодомору раз у раз постає перед відвідувачами: у вступному розділі вони бачать «скарби бабусиної скрині», що дивом уціліли у вихорі страхіть ХХ сторіччя, в археологічному – уламок жорна, про яке мріяли українські селяни у 1932–1933 роках, у воєнній кімнаті – наочні свідчення того, куди йшли коломсальні кошти, зекономлені на житті українських селян – дітей, жінок, чоловіків...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Том II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Викон. дир. Комісії Дж. Мейс. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 326 с.
2. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Том IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 516 с.
3. Вечірній Київ. – 1998. – 26 листопада.
4. Вечірній Київ. – 1999. – Червень.
5. Воля Олесь. Мор: Книга буття України. – Київ: Кобза, 2002.
6. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конференція: Київ, 28 листопада 1998 р.: Мат.-ли. – Київ, Нью-Йорк, 2000. – 439 с.
7. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали /

Кол. упорядн.: В. Лозицький та ін. – Київ, 2008. – 326 с.

8. Державний архів м. Києва. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 1806. – Арк. 207, 208; Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 7173. – Арк. 166; Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 1908. – Арк. 19, 20; Ф. Р-11. Оп. 3. – Спр. 178. – Арк. 1.

9. Київ та його приміська смуга: Стат.-екон. довідник 1932 року / Київська міська державна плянова комісія. – Київ, 1932. – С. 1–9.

10. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Пер. з англ. – Київ: Либідь, 1993. – 281 с.

11. Радіо «Голос Києва». – 2015. – Червень.

12. Радіо «Культура», прямоєфірна передача Івана Драча. – 2006. – Листопад.

13. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3-х т. / За ред. Ю. Мицика. – Том 2. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 102 с.

14. Український хліб на експорт: 1932–1933 / За ред. В. Сергійчука. – Київ, 2006. – 390 с.

ВТРАТИ УКРАЇНЦІВ ВІД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ НА ВОРОНЕЖЧИНІ

У статті аналізуються втрати українців від Голодомору 1932–1933 років на Воронежчині. Перепис населення 1926 року в СРСР показав, що у Воронежському регіоні з-поміж усіх з 3 075 548 мешканців краю налічувалося 1 078 552 українців (32,6%). Воронежські архіви свідчать, що 1928 року тут мешкало стільки ж українців. Але надалі українське населення різко зменшилося. У 1929–1931 роках селян позбавляли землі та засобів до існування, депортували з летальними наслідками до Сибіру та Півночі Росії.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., колективізація, розкуркулення.

Yuriy Bryazhunov

LOSSES OF UKRAINIAN PEOPLE FROM THE HOLODOMOR DURING 1932–1933 IN VORONEZH REGION

The article analyzes the losses of Ukrainian people from the Holodomor of 1932–1933 in Voronezh region. The 1926 census in the Soviet Union confirmed that the 1,078,552 inhabitants or 32.6% of the 3,307,548 population of Voronezh region were Ukrainians. The archives of Voronezh proved that in two years, in 1928, the same number of Ukrainians lived there. However, later the Ukrainian population decreased dramatically. In 1929–1931 farmers were deprived of land, left with no means of existence, and deported to Siberia and Northern Russia, frequently with the lethal effects.

Keywords: the Holodomor of 1932–1933, collectivization, dispossession.

Частиною доказової бази геноциду української спільноти в СРСР поза межами України в роки Голодомору 1932–1933 рр. є порівняльна характеристика даних переписів населення 1926 та 1937 років на тодішній території РРФСР. Цифри перепису 1926 р., які в науковому й навіть у офіційному, радянському, документальному обігові не підлягали сумніву [4, с. 5], засвідчили, що з-поміж загальної кількості мешканців Росії (93 107 746 осіб) українців було 6 948 381 особа – майже 7,5 відсотка населення республіки. Перепис 1937 року свідчить, що українців у Російській Федерації раптово стало в понад 2,2 раза менше – 3 087 022. Такі тенденції у цифрах катастрофічного зменшення української людності на теренах РРФСР не повинні викликати подиву, бо, як зазначається в окремих дослідженнях, до проведення перепису 1937 р. було залучено всіх фахівців, котрі брали участь і в організації перепису 1926 р. [4, с. 11]. Сумлінно поставившись до проведення перепису першого разу, вже досвідчені, з практичними навичками люди не могли, зрозуміло, тотально нівелювати свій авторитет під час організації й проведення наступного такого вседержавного заходу. Показовий і той факт, що тоталітарний кремлівський режим, аби приховати факти колосальних втрат населення в 1930-і рр., вирішує дискредитувати результати величезної скрупульозної праці учасників перепису, що кілька разів відкладався, оголосивши їх «дефектними», а самих його організаторів репресувати як «ворогів народу» [4, с. 9]. Водночас так само серйозно маємо підійти й до результатів обох переписів на території Воронежського краю, що

в 1932–1933 рр. називався Центральним Чорнозем'ям, куди входили окремі терени нинішньої Курської, Липецької, Орловської, Тамбовської та Білгородської областей РФ.

Результати перепису 1926 року показали, що на території Центрального Чорноземного району, куди входила й Воронежська губернія, українців жило 1 651 853 особи, котрі становили понад 15 відсотків населення ЦЧО. У самій Воронежчині з-поміж з 3 075 548 мешканців краю було 1 078 552 українці (32,6%) [3, с. 12, 13, 16–17]. Додамо, що в мирних умовах 1925–1926 рр. значно підвищилася народжуваність і суттєво зменшився коефіцієнт смертності саме в Європейській частині РРФСР. Зросла відповідно і середня тривалість життя: до 42 років – у чоловіків, до 47 – у жінок. Але вже після 1928 р. підвищився рівень смертності, а з 1929 р. знизилася народжуваність [7, с. 10, 12, 21]. І це має своє підґрунтя, адже на ці роки припадає так зване «розкуркулення» сільського населення, виселення в інші глибинні райони РРФСР чи його примусове залучення до колективних форм господарювання. У Центрі документації новітньої історії (колишній Воронежський обласний партійний архів) автором знайдено «Звіт про роботу серед національних меншин» від 4.04.1928 р., підготований партвідділом нацменшин АПО Воронежського губкому ВКП(б), де українці з-поміж з 308 023 (невелике зростання майже на півтисячі) осіб усього населення краю становили все ті ж 1 073 552 особи, або 32,6 відсотка. Українці компактними групами мешкали в шести повітах, у 42-х із 91 волості та в чотирьох містах, становлячи при цьому від 23-х до 91 відсотка

місцевого населення [16, арк. 5]. Водночас слід врахувати, що частина української спільноти після утворення Воронежської області відійшла до сусідніх регіонів. Уже за ті майже два роки помітне гальмування у збільшенні населення краю. Пояснити це можна насамперед тодішньою реальністю на тлі тотального радянського терору під час так званої «колективізації», враховуючи зростання кількості репресованих, депортованих і полеглих під час збройного опору, адже на Воронежчині відбулися чи не найгучніші заворушення з боку селян у цей період (зокрема, Коршівське повстання 1930 р. [7, с. 46]). Лише восени 1928 р. у ЦЧО було вчинено майже 200 збройних акцій проти державних чиновників і партійних функціонерів. Репресії у відповідь призвели до того, що лише з Центрального Чорнозем'я в 1930–1931 рр. до Сибіру, на Північ, в інші райони СРСР було вислано 25 979 сімей – 128 393 особи [21, с. 27–29]. Голод уже в ті роки так само мав місце, бо чимало з розкуркулених осіб позбавлялися не лише всього майна та житла, а й, зрозуміло, продуктів харчування та доступу до них. Не всі вислані прибули на місця дислокації. Чимало померло від хвороб.

Однак масштаби катастрофи в період 1932–1933 рр. були значно трагічнішими. Найперше треба наголосити, що за понад десятилітній проміжок між двома згаданими переписами кількість населення Воронежського краю 1937 р. так і не досягла рівня 1926 р., а становила лише 97,9 відсотків (6 216 357 і 6 086 834 відповідно, мінус 129 523 особи) [7, с. 38]. Водночас, на тлі зменшення абсолютної кількості мешканців Воронежчини на 2,1 відсотка, кількість українців за цей самий період на Східному Подонні зменшилася більше ніж наполовину: із згаданих 1 073 552-х українців вижили в це лихоліття лише 482 774 [4, с. 92] наші одноплемінники, або 44,96 відсотка. Звичайно, можемо припустити тиск переписувачів на опитуваних, аби вони забували свою етнічну належність і переходили в російську. Але чи може бути настільки значним число перекинчиків, коли, нагадаймо, в організації перепису брали участь ті самі переписувачі, що й 1926 р., котрі перебували в тих самих місцях і заходили до родин українців у ті самі помешкання. В умовах тотального терору НКВС, якому, зрештою, й передали опіку над переписом, два різні документи, заповнені однією й тією самою рукою, могли стати у середині 1930-х фатальними для їх автора.

Водночас звертаємо увагу на той факт, що кількість білорусів, євреїв, представників інших національностей за ці роки не зменшилася. Приміром, білорусів у Воронежській області 1926 р. було 2514 осіб, а 1937 р. вони становили 3109 осіб. Збільшилося єврейське населення – 6026 осіб і 10 630 відповідно [3, с. 16; 4, с. 92].

Основною причиною жажливих і величезних летальних наслідків у краї й інших регіонах, де компактно мешкали українці, називають тотальне вилучення хліба та інших продуктів. Таке значною мірою мало місце й на Воронежчині. Приміром, Россопанському району 1932 р. було доведено план здавання зерна в 1,8 раза більше, ніж попереднього року [9, с. 34]. Ольховатському району було наказано здати хліба стільки, що навіть за умови вилучення зернових запасів, виділених селянам на й так мізерні трудові, їм не вистачало ще понад три тисячі тонн обов'язкових поставок [9, с. 35]. Іще восени 1932 р. весь урожай у вигляді хлібозаготівлі було відправлено на елеватор. Категорично на цьому наполягала Ольховатська МТС, начальник якої особливо перевіряв, чи не залишилося в колгоспних засіках зерна. Річну працю колгоспників не було отоварено. Водночас заборонявся вільний продаж зерна колгоспникам, доки не буде виконано план хлібозаготівель. Але й ті, хто з таким драконівським завданням усе ж упорався, не могли реалізовувати збіжжя до 15 січня 1933 р. [8, с. 8; 22, с. 14]. На основі архівних даних Воронежської області науковці опублікували зміст телеграми Сталіна – Молотова партійному керівникові краю І.М. Варейкису з категоричною вимогою вилучати з господарств навіть надпланову продукцію [9, с. 38–39, 110]. Станом на 1 вересня 1932 р. річний план було виконано лише на 28,6 відсотка [15, с. 1]. Через те, що область під кінець 1932 р. виконала план хлібозаготівлі лише на 65 відсотків (1млн 306 тис. тонн), у першому кварталі наступного року у селян експропріювали ще 641 тис. тонн збіжжя, а в квітні–червні – додатково 68 тис. тонн [9, с. 35–36].

Помічено факти й морально-етичного плану як наслідок політики російського більшовизму на селі в 1932–1933 рр. Доктор історичних наук професор В.І. Сергійчук у газеті «Дзеркало тижня» (№ 44, 2014 р.) оприлюднив факт про те, як українці з Луганщини в Кантемирівському районі Воронежчини спожили мерзлі буряки і від цього й померли. Відтак із тамтешнього обкому партії полетіло грізне попередження першому секретареві ЦК КП(б)У С.В. Косіору: краще пильуйте, щоб ваші люди не їли наш буряк. На цьому тлі в колишньому партархіві Воронежчини вдалося знайти документ, який свідчив, що під час зібрань щодо територіальної проблеми 1926 р. з метою повернення до України південних теренів Воронежчини місцеві українці наголошували на необхідності бути разом із братами в УРСР, бо під час голоду 1921 року Україна їм допомагала вижити. І робили висновки, що разом у єдиній українській родині жити буде краще [17, а. 8]. Уже в зимові місяці 1933 р. знесилені

від голоду українці Старобільського, Сватівського та інших прикордонних районів УРСР ішли в Ольховатський район Воронежчини в пошуках харчів, водночас розповідаючи про страшні наслідки голоду в Україні й вимирання цілих сіл у республіці. Ольховатським українцям також було непереливки від своїх посіпак: опухлих дітей і дорослих, котрі ледь пересувалися засніженими полями в пошуках кукурудзяних качанів, колосків, стручків сої, мерзлих буряків, колгоспні об'їздки шмагали батогами [5]. Селяни села Шапошниківка на Ольховаччині загинули прямо на підводах, коли при перевезенні посівного матеріалу на поля з'їли по кілька зернин, не знаючи, що збіжжя було густо протруєне отрутохімікатами [6]. Від цього гинули й школярі. Але в переліку померлих від голоду окремі історики чомусь не враховують такі втрати, як і спочили під час транспортування на заслання й загинули вже в Сибіру чи на Півночі.

У Центральному Чорнозем'ї внаслідок московського геноциду почався мор, коли вигибли цілі населенні пункти. Так звана «обвальна» колективізація наприкінці 1920-х рр., поруч із розкуркуленням і депортацією, у ЦЧО також відлунувала в Голодоморі 1932–1933 рр.: за даними очільника обкому ЦЧО І.М. Варейкиса, урожайність на полях Центрального Чорнозем'я відставала від західноєвропейської в 3–5 разів. Сільгоспмашини на полях області були відсутні фактично повністю. Натомість на Воронежчині налічувалося майже сто тисяч допотопних сох. Іще на першій партконференції ЦЧО (1928 р.) делегати заявляли: «Кількість бідноти на селі не зменшується... Звалити все це на підригну куркульську роботу несерйозно». Слід зазначити, що й партактив і навіть керівники районів не завжди погоджувалися з лінією Сталіна – Молотова на селі. За це жорстоко карали: в Ольховатці було заарештовано голову райвиконкому, другого секретаря райкому партії, секретаря райкому комсомолу, агронома, чиї імена мешканці селища дізналися з публікації райгазети лише 1990 р. [13, 64–65]. Натомість інші факти свідчать про протилежне: в Давидівському райкомі партії Воронежчини чергували комуністи та комсомольці з гвинтівками, а секретар райкому із загonom помічників зброєю змушував селян району їхати в поля орати й сіяти. А на початку 1930 р. в області діяли так звані судово-слідчі бригади з посівної кампанії та колективізації сільського господарства ЦЧО. У січні–лютому вони засудили 4562 людини, з яких 14 – до розстрілу [9, с. 17]. Водночас із майже 11 млн мешканців ЦЧО так зване надлишкове населення краю становило 2,5 млн осіб, котрих треба було забезпечувати всім необхідним.

Навесні та влітку 1933 року різко зросли спалахи канібалізму. Люди гинули прямо на робочих місцях унаслідок повного виснаження. І ось на цьому тлі той самий партійний керівник області Варейкис із 13 по 16 березня 1933 р. проводить у Воронежі перший з'їзд колгоспників-ударників і з блюзнірською урочистістю оголошує про цілковиту перемогу колгоспного ладу в Центральному Чорнозем'ї [9, с. 50]. Як бачимо, таке «торжество» злочинної системи в краї з понад мільйонною українською спільнотою відбулося з колосальними людськими жертвами.

Необхідно зосередити увагу й на тому факті, що в ЦЧО Голодомор не обмежився піковим 1933 роком. 1934 р. голод знову повернувся на Воронежчину й у нинішні Білгородщину, Курщину та Орловщину. В окремих районах, аби врятувати хід виконання сільгоспробіт, людям видавали відходи виробництва [20, арк. 136]. Повну відсутність хліба, недостатню кількість іншого продовольства було зафіксовано в Кантемирівському, Ріп'євському, Елань-Коліновському районах на території Воронежчини [9, с. 51]. Документи свідчать і про інше: органи освіти зафіксували «наднормативний» відсів учнів із шкіл області. На кінець 1934 р. план заповнюваності в початковій школі було виконано лише на 92,5 відсотка, в неповній середній школі – лише на 71,1%. Замість запланованих 124,7 тис. учнів до неповної середньої школи переведено лише 94 тис. Випуск школярів із четвертого класу був усього 72,5% із числа тих, котрі почали навчання восени, із 7-го – 73,3%. Керівники народівити при цьому нагадували, що нормативні відсотки відсіву на наступний навчальний рік не можуть перевищувати в початковій школі 5 відсотків, в неповній середній – 7%, а в повній середній – до 3%. Насправді за всіма категоріями учнів відсів становив не менше 21–23% [2, с. 133]. Водночас нагадаємо, що в області в 1927/1928 навчальному році було вже 413 українських шкіл лише першого ступеня, де рідною мовою навчалися маленькі українці в 766 групах – 42 516 хлопчиків і дівчаток. Але це дані лише з п'яти українських повітів (Богучарського, Россошанського, Валуйського, Острогозького, Новохоперського), без Бобровського (10 українських груп учнів) та інших. Усього ж у школах першого ступеня п'яти українських повітів навчалось 98 637 школярів. У чотирьох повітах українізовано 18 шкіл 1-го ступеня. Із 12 шкіл другого ступеня області в п'ятьох українізовано перші групи п'яти шкіл, у шістьох були українські групи, українську мову викладали в трьох педтехнікумах [20, арк. 7]. Кількість українського шкільного контингенту зростала і в наступні роки. В окремих районах, наприклад, Ольховатському, маленькі українці кількісно переважали: з 97 всіх шкіл 53 були українськи-

ми [13, с. 18]. Але й у 44 шкільних закладах із російською мовою викладання переважали юні українці, бо на той час у Ольховатчині, за даними губкому, як, до речі, іще в шести волостях цього Россошанського повіту, українське населення становило 100 відсотків [19, арк. 70, 71, 72]. Отож, застосувавши просту арифметичну дію й із загальної кількості учнів (4179) вирахувавши принаймні 21 відсоток жакливого «відсіву», отримаємо як мінімум понад 1270 учнів, загинлих лише через геноцид 1932–1933 рр. Але ж у Ольховатському районі мешкало до Голодомору 7345 дітей шкільного віку із загальної кількості 70 715 мешканців. У Россошанському районі на початок 1931 р. було 55 українських шкіл, а ще два педагогічні технікуми, один медичний технікум, де навчання теж велося українською мовою. Загалом на Воронежчині було українізовано на той час 5 педтехнікумів (Россошанський, Богучарський, Павловський, Грайворонський, Острогозький) з 388 учнями. У Богучарі та Калачі відкрито два українські сільгосптехнікуми на 80 учнів, у Суджанському та Валуйському педтехнікумах українську мову було запроваджено як обов'язкову. У Россошанській окрузі було відкрито робітфак на 157 учнів, такий самий у Воронежському держуніверситеті – на 40 осіб. На 1932/1933 н. р. було поставлено завдання охопити в українських педтехнікумах контингентом учнів до 1590 осіб, збільшити до п'яти кількості українських сільгосптехнікумів (2841 учнів), відкрити український вищий навчальний заклад на 300 осіб у 1931/1932 н. р. із доведенням кількості студентів згодом до 1015 осіб. Окрім того, заплановано доукраїнізувати кількість шкіл підвищеного типу до 139 з контингентом до 98 091 учня. Нагадаємо, що п'ять волостей Богучарського повіту також мали 100-відсоткове українське населення, три – понад 80 %, одна – понад 73 %. В Острогозькому повіті, де осіли у XVII ст. козаки Першого Слобожанського полку, одна волость на 100 % була українська, дві мали понад 80 відсотків українців. Усього на Воронежчині 13 волостей мали 100 % українців, дві – 90 %, п'ять – 80 %, дві – 70 %, три – 60 %. Разом у 25 волостях Воронежчини українців було понад 60 процентів [19, арк. 70, 71, 72; 16, арк. 5, 7]. Водночас, як свідчать окремі дослідження, дитяча смертність у 1930-х рр. становила до третини від усіх померлих [12, с. 210, 211]. Отож масштаби української трагедії були відповідними.

Прискіпливого вивчення потребує й тенденція різкого падіння народжуваності, адже

вона в європейській частині Росії зменшувалася з 1929 р. аж до 1935-го включно. Але і згодом, аж до 1939 р., вона не вийшла на показники 1928 р. – найвищого у цьому відношенні. Відтак смертність зростала стосовно 1928 р. впродовж усього наступного десятиліття. Відповідно природний приріст у цей самий період жодного року не перевищував показник у 2448,9 тис. – найвищий на той час, а 1933-го мав від'ємний показник – мінус 215,2 тис. У Воронежській області така офіційна цифра становила понад 25 тис. (без урахування мертвонароджених): на 180,2 тис. новонароджених – 205,5 тис. померлих. Водночас слід зауважити, що й ці дані значно занижені, бо в районах голоду не встигали фіксувати всі факти смерті через загибель у 1932–1933 рр. самих працівників органів обліку [7, с. 11, 12]. У записці 1937 р. кремлівському керівництву М.В. Курман, заступник начальника Відділу населення та охорони здоров'я, написав, що низка спеціальних досліджень із виїздом на місця засвідчила, що в Україні, Азово-Чорноморському краї, Саратовській області, Сталінградському краї, Курській та Воронежській областях мала місце велика кількість випадків смерті, не записаних у книгах ЗАГС. Більша частина таких смертей припадає на 1933 рік. Відтак, за його підрахунками, того року не було зареєстровано 1 млн смертей, а зареєстровано 5,7 млн, отож разом ця цифра становить 6,7 млн померлих осіб. Зазвичай середньорічна смертність становила 2,6 млн Але різницю втрат у 4,1 млн загинлих 1933 р. навіть російські дослідники визнають заниженою. Тепер уже вважається, що в 1930-ті роки понаднормова смертність у РРФСР становила майже 3,7 млн загинлих, а надзвичайна смертність 1932–1933 рр. у вражених голодом районах – 1,5 млн Але й цю цифру не можна вважати остаточною, бо за десять років між двома переписами Воронежська область мала лише 97,9% населення від перепису 1926 р. Курська область втратила 14,3%, Саратовська, де 1937 р. залишилося тільки 93 583 українців, досягла того року лише 77% від свого складу 1926 р. [7, с. 40–41, 46, 68; 4, с. 92, 96, 101]. Зазнали трагічних утрат українці на Кубані, на інших теренах Росії, де наші одноплеменники компактно мешкали здавна.

Глибоке і всебічне вивчення причин, наслідків і, головне – справжньої кількості загинлих українців у роки Голодомору необхідно продовжувати – як борг сучасників перед пам'яттю мільйонів жертв геноциду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брук С.И., Кобузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XIII – начале XX в. // Советская этнография. – № 5.
2. Брязгунов Ю. Голод 1930-х у Центральному Чорнозем'ї та на Кубані: антиукраїнське спрямування // Три Голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 312 с.
3. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. III. – Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928.
4. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. – М.: «Российская политическая академия» (РОССПЭН), 2007. – 320 с.
5. Двірник Ф.Г. Голодомор на Воронежчині // Голос. Незалежний інформаційний бюллетень. – № 25. – Київ, 1991.
6. Двірник Ф.Г. Голодомор 1932–1933 рр. на Воронежчині // Східна Слобожанщина. Пресовий бюллетень за перше півріччя. – Воронеж, 1994.
7. Жиромская В.Б. Демографическая история России в 1930-е годы. Взгляд в неизвестное. – М.: РОССПЭН, 2001. – 280 с.
8. Забродский. На передовые позиции борьбы за хлеб // В помощь районной печати. Журнал сектора печати обкома ВКП(б) ЦЧО. – Воронеж, 1932. – № 26.
9. Загоровский П.В. Социально-экономические последствия голода в Центральном Черноземье в первой половине 1930-х годов. – Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 1998. – 132 с.
10. Зонин Ю. Украинизация и перевыборы в Россошанском районе ЦЧО // Революция и национальности. – 1931. – № 2–3.
11. Кобузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: Формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. Кобузан; Ин-т рос. Истории РАН. – М.: Наука, 2006.
12. Население России в XX веке. В 3-х т. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2000. – 463 с.
13. Ольховатка – край Воронежский. Краткий исторический очерк, природа, люди, их дела и судьбы. – Ольховатка, 2000. – 176 с.
14. Островский З. Проблемы украинизации и белоруссизации в РСФСР. – Москва: Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1931. – 88 с.
15. Повысить темпы хлебосдачи! // В помощь районной печати. Журнал сектора печати обкома ВКП(б) ЦЧО. – 1932. – № 27–28.
16. Центр документации новейшей истории Воронежской области (далі – ЦДНВО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2213.
17. ЦДНВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 961.
18. ЦДНВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 947.
19. ЦДНВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1644.
20. ЦДНВО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2834.
21. Чвикалов И.М. К вопросу о причинах коллективизации (по материалам Центрального Черноземья) // Материалы для изучения сельских поселений России. Доклады и сообщения 3-й научно-практической конференции «Центрально-Черноземная деревня: История и современность. Воронеж, декабрь 1994. – М.: РА СХН, 1995.
22. Шевченко С. Зверніть увагу, кому слід // В помощь районной печати. Ежемесячный журнал сектора печати обкома ВКП(б) ЦЧО. – Воронеж, 1932. – № 29.

ПІДСУМКИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ 1920–1930-х років ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ

Статтю присвячено джерелознавчому аналізу підсумків демографічних переписів 1920–30-х рр. Охарактеризовано обсяг публікацій їх результатів та архівні матеріали. Продемонстровано можливості порівняльного аналізу статистичних результатів обстежень для виявлення динаміки кількості, національного складу, галузевої зайнятості та соціальної структури населення.

Ключові слова: історичне джерело, статистика, перепис населення, методологія проведення, галузева зайнятість, соціальна структура.

Dmytro Hryn'

RESULTS OF THE CENSUS OF 1920-30'S AS A HISTORICAL SOURCE ABOUT THE HOLODOMOR

The article is based on the source analysis of the demographic census results in 1920th–1930th. The amount of publications, their conclusions and archival materials are analyzed. The comparative analyses is used as a source to research statistical data in order to follow the dynamics of population numbers, ethnic composition, sectoral employment and social structure.

Keywords: historical source, statistics, census, conduct methodology, sectoral employment, social structure.

Період 1920–1930-х рр. є одним із ключових у вітчизняній історії, який у науковій літературі та публіцистиці одержав діаметрально протилежні оцінки – від крайньої ідеалізації до безапеляційного негативу. Так чи інакше, але в історичній пам'яті українського народу ці десятиріччя асоціюються з найтрагічнішими сторінками нашої історії ХХ століття, а саме – штучним масовим голодом 1921–1922 рр. та Голодомором-геноцидом 1932–1933 рр.

Цю статтю присвячено аналізу джерельних можливостей переписів населення 1920–30-х рр. у процесі дослідження наслідків реалізації злочинної політики сталінсько-більшовицького режиму та її впливу на динаміку кількості, національного складу населення, соціальної структури суспільства.

Доведено, що при вивченні соціальних процесів та демографічних структур вирішальна роль належить матеріалам статистики з її серцевиною – суцільними та вибірковими переписами населення [7; 8; 9; 11]. Отже, постановку проблеми зумовлено тим, що побудова динамічних рядів, які повинні базуватися на однорідних або однотипних даних, призводить до необхідності шляхом порівняльного аналізу з'ясувати ідентичність (чи розбіжність) понять, категорій, методологічних ключів програмних засад переписів.

Упродовж зазначеного періоду було здійснено загальні переписи населення у 1920-му, 1926-му, 1937-му, 1939 рр., міський перепис у 1923 р. та «Облік міської людності УСРР» у 1931 р. Проте обсяг публікацій підсумків цих обстежень істотно відрізняється. Зокрема, значний обсяг ма-

теріалів переписів 1920-х рр. вміщено у багатомному виданні «Труды ЦСУ», в яких майже повністю опубліковано підсумки переписів 1920 р. та 1923 р. [15].

Слід наголосити, що матеріали жодного з радянських переписів не опубліковано в такому обсязі, як підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Основна публікація підсумків перепису включає 56 томів, які розподілялись на сім відділів. Відомості про населення України у відповідності до тем розділів вміщено в XI–XIII та XVIII–XXX тт. [2]. Доповнюють і продовжують попередні публікації підсумки обліку міського населення УСРР 1931 р. [13].

Тривалий час вважалися знищеними матеріали перепису 1937 р., що не відповідає дійсності, адже деякі підсумки цього перепису почали публікуватись на початку 1990-х рр. [4]. Тоді ж вийшли друком і деякі дані перепису 1939 р. [5].

Звернення до архівних матеріалів дозволяє заповнити наявні прогалини в публікаціях. Зокрема, оригінали документів стосовно підготовки і статистичного змісту підсумків переписів 1923 р. та 1926 рр. зберігаються в Центральному Державному архіві вищих органів влади та управління України (фонд 582 – ЦСУ). У фондах цього ж архіву міститься шість одиниць зберігання з відомостями про кількість і склад населення України за переписом 1939 р. [19, оп.11, спр. 1760–1765]. В п'яти з них зосереджені статистичні дані про кількість міського та сільського населення в розрізі областей і населених пунктів, а в одній обчислено професійну зайнятість населення за статтю та віком. Основний масив

підсумків (майже 1,2 тис. одиниць зберігання) перепису 1939 р. зосереджено у фонді Центрального Управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР Російського державного архіву економіки (доступ до фонду було відкрито лише у 1987 р.) [16].

Визначення конкретного предмету перепису і сукупність ознак, які реєструє перепис, становлять його програму. Отже, програма є стрижнем перепису, оскільки все інше фіксує рівень розробки намічених переписом ознак.

Основою програмних положень демографічних переписів є визначення категорій населення як об'єкта статистичного обстеження. При цьому демографи, як правило, розрізняють три категорії населення: наявне (фактичне), постійне (осіле) і приписне (юридичне). Під наявним населенням розуміли тільки те, яке на момент перепису перебувало у даному населеному пункті, – до цієї категорії включали осіб, що перебували у даному місці тимчасово або проїздом, і, навпаки, виключали постійно пов'язаних з даним пунктом, але випадково відсутніх на критичний момент перепису. До категорії постійного населення зараховували постійних мешканців даного населеного пункту, навіть тимчасово відсутніх, і, навпаки, не відносили тимчасово присутніх [6, с. 62–63]. В основу перепису 1920 р. було покладено облік наявного населення, хоча в містах за допомогою квартирної карти отримували кількість і постійного населення. Але відмінність у кількості наявного та постійного населення, за нашими підрахунками досить значна – 2,1%. Аналогічною була постановка питання про категорії населення, що підлягали обліку, і під час проведення перепису 1923 р. Проте інструкційні вказівки щодо реєстрації постійного населення унеможливають встановлення його точної кількості. Отже, порівнюючи підсумки переписів 1920 р. та 1923 р., слід оперувати даними про наявне населення.

Перепис 1926 р., як і попередні, здійснювався за принципом обліку населення наявного, причому звертали особливу увагу на повноту охоплення населення та уникнення подвійних записів. Постійне населення обліковували у 1926 р. тільки в містах та селищах міського типу, але внаслідок недосконалості критеріїв визначення тимчасової відсутності та перебування (як і в 1920 р.) значною була різниця між кількістю наявного та постійного населення – 2,3% [18, Т. XLV, с. 13]. Тому при використанні даних перепису слід оперувати кількістю наявного населення. Такий підхід оптимально відтворює статистичну картину кількості жителів.

Облік міської людності 1931 р. охоплював тільки постійне населення при максимальному

скороченні терміну тимчасової відсутності та тимчасового перебування. В цілому кількість міських жителів, що обліковувались і в 1926 р., і в 1931 р., становить 95,1% [13, с. 3] їх загальної кількості по УСРР, що до певної міри компенсує наявні недоліки, пов'язані з процесом отримання та обробки статистичних даних.

За одноденним переписом 1937 р., у кожному населеному пункті переписували все наявне населення, яке перебувало там на дату проведення перепису – 6 січня. Проте неможливість навчити як слід 1 млн 200 тис. обліковців, зайнятих у проведенні перепису, та заплутані інструкційні вказівки призвели до певного заниження кількості населення. Але виникає сумнів у тому, що ці обставини могли вагомо вплинути на загальну кількість населення, як це декларувалось у звинуваченнях на адресу організаторів перепису.

Переписові 1939 р. підлягало постійне та наявне населення. В порівнянні з 1937 р. було значно розширено коло осіб, що включалися до останньої категорії. За підрахунками П.Г. Под'ячих, у підсумках перепису 1939 р. різниця між показниками постійного та наявного населення становила тільки 0,06% [14, с. 19], що не виходить за межі допустимої неточності.

Отже, зміни у підходах до визначення категорій населення, які підлягають переписові, залежали не тільки від наукових норм, а й мали політичний відтінок, особливо в 1930-х рр. Аналіз методології проведення переписів 1920-х рр. у цьому розрізі свідчить про відсутність сталих наукових підходів. Програми ж обстежень 1930-х рр. підпорядковували розв'язання цієї проблеми не тільки науковим, а й господарським потребам чи політичним вимогам. У першому випадку прикладом слугує облік міського населення 1931 р., який мав на меті отримання максимальної точних даних про кількість населення у зв'язку з перевіркою правильності видання документів на постачання, а під час перепису 1939 р. ситуація змінилася на протилежне – він проводився з метою максимального наближення до прогнозованої Сталіним кількості населення.

Таким чином, наявність неоднакових програмних підходів до визначення категорій населення, що підлягає обліку, може призвести до порівняння неідентичних даних. Практика переписів 1920-х рр. засвідчила, що розбіжність у кількості наявного та постійного населення може бути досить значною. Аналізуючи таке становище, ми дійшли висновку, що, використовуючи підсумки переписів 1920–30-х рр., доцільніше оперувати кількістю наявного населення. Такий підхід дає можливість зафіксувати «відображення», «відбиток» кількості та складу населення України на момент перепису.

В об'єктивному висвітленні динаміки кількості міського та сільського населення найважливішу роль відіграє проблема цензу населених пунктів. Визначення характеру поселення виходило за офіційні рамки, тобто до міських поселень відносили не лише ті, що мали відповідне управління (міська чи селищна рада) або були затверджені в такому статусі офіційно. До цієї категорії відносили і ті поселення, які за числом і характером виробничої зайнятості населення могли вважатися міськими, незалежно від того, чи визнані вони за такі адміністративно. Так, за програмами переписів 1920, 1923 та 1926 рр., до міських поселень відносили: затверджені у цьому статусі ВУЦВКом, селища при фабриках, заводах, копальнях, руднях, залізничних станціях, морських і річкових пристанях, дачні та курортні селища за умови, що в них проживало понад 0,5 тис. осіб, не менше половини з яких зайняті поза сільським господарством. При аналогічній структурі галузевої зайнятості самодіяльного населення міськими поселеннями вважалися також промислові села та містечка, але з кількістю жителів не менше 2 тис. [18, Т. XVIII, вип. 2, с. 3]. Особливістю переписів 1920-х рр. було те, що територія окремого міського поселення визначалася смугою суцільної забудови. В зв'язку з цим до складу міських поселень входили і передмістя, що адміністративно не були включені до міської території, але були зв'язані з містом економічно та суцільною забудовою. Таким чином, у 1920-х рр. до міських, крім адміністративно затверджених, належали населені пункти, що відповідали сукупності трьох ознак: характеру поселення, зайнятості та кількості населення.

«Інструкція з організації підготовки та проведення Всесоюзного перепису населення 1937 року» не подає визначення критеріїв для поселень міської або сільської категорії, а лише констатує величезне значення складання точних списків міських населених пунктів [10, с. 25]. Методика їх складання не відрізнялася від переписної практики 1920-х рр. Такий підхід став і одним із звинувачень на адресу організаторів перепису. Водночас підлягав критиці принцип суцільної забудови як ознаки для визначення меж території міського поселення.

При підготовці до перепису 1939 р. існувало два списки поселень: перший складався із затверджених такими адміністративно; другий – удвічі більший – являв собою переписний перелік населених пунктів міської категорії, у визначення меж яких було покладено формальний принцип суцільної забудови, внаслідок чого міські поселення не охоплювались так, як вони склалися на той час. При цьому обмежитись формальним порядком було неприпустимо, адже збіль-

шення кількості міських поселень випереджало процес їх законодавчого оформлення. Особливо важливо це було для України, де внаслідок індустріалізації з'явилися нові міста (не затверджені у цьому статусі), кількість населення яких була значно вищою, ніж у багатьох «старих» містах республіки. Цю плутанину було усунуто, і, отже, у 1939 р. вперше у переписній практиці список міських поселень складався винятково із затверджених такими адміністративно, внаслідок чого переписні й адміністративні межі поселень повністю збігалися.

Впродовж 1920–30-х рр. значних змін зазнав національний склад населення. За програмами переписів означеного періоду, відповідь на питання про національність отримували на основі самовизначення опитуваних, тобто суб'єктивного їх уявлення, що надає цим даним певної відносності. Так, перепис 1920 р., не порушуючи принципу самовизначення при відповіді на питання про національність, ускладнив цю відповідь інструкцією. В ній, зокрема, під поняттям «національність» автори програми розуміли «групу населення, об'єднану спільністю національної самосвідомості». Таке складне тлумачення навряд чи сприяло реальному станові речей. Зваживши на це, автори програми перепису населення 1923 р. спростили формулювання до його розуміння кожним пересічним громадянином, адресувавши право віднести себе до тієї чи іншої національності винятково опитуваному. Такий підхід був обґрунтованим, а отримані дані слугують репрезентативним історичним джерелом.

На відміну від попередніх, перепис 1926 р. з'ясовував не «національність», а «народність» опитуваного (представники однієї національності можуть належати до різних народностей). У зв'язку з цим матеріали перепису ширше відображають етнічний склад населення в порівнянні з попередніми переписами та іншими статистичними джерелами. Перелік народностей налічував 195 позицій, 82 з яких зустрічаються у підсумкових даних по Україні. Але цей факт не виключає можливості порівняння матеріалів даного обстеження з підсумками інших переписів, де фіксувалася лише національність. Для такого порівняння досить одержати суму показників за народностями, що входять до складу тієї чи іншої національності.

Слід відзначити цікаву обставину – в інструкції з проведення перепису для України було спеціальне доповнення, відповідно до якого «для правильнішого запису національності осіб, які будуть називати себе “руськими”, треба просити їх точно зазначити, до яких саме “руських” (росіян, українців чи білорусів) вони себе зараховують» [3, с. 10]. У 1937-му та 1939 рр. фіксація національної

належності була ідентичною програмі перепису 1923 р. Отже, опитуваному надавалась цілковита свобода національного самовизначення. Проте за різними переписами дані про національний склад населення мали неоднаковий ступінь розробки. Так, переписом 1923 р. подано розподіл населення за 23 національностями [18, Т. XX, ч. 4, передмова]; у 1926 р., як уже зазначалось, виділено 82 етнічні групи, які населяли Україну [18, Т. XI]; в опублікованих матеріалах перепису 1937 р. зафіксовано 13 національностей [4, с. 94]; підсумки перепису 1939 р. подають відомості про 56 найчисленніших національностей, відомості тільки щодо десяти з яких потрапили до публікацій [5, с. 68]. Тому при аналізі складу населення за цією ознакою детально можна розглядати динаміку кількості десяти найчисленніших національностей, кількість яких (і в містах, і на селі) була не меншою за 20 тис. осіб. Оскільки сумарно питома вага цих національностей серед усього населення коливалась від 99,65% у 1926 р. до 99,4% у 1939 р., дані про їх число й територіальну концентрацію мають дати оптимальну відповідь на поставлене запитання.

Тісно пов'язаним із питанням про національність є питання про рідну мову. Хоча воно й формулювалось однаково, його зміст мав свої відтінки. Так, у 1920 р. рідна мова ідентифікувалася з розмовною і, на думку організаторів цього обстеження, мала допоміжне значення, виконуючи роль контрольного запитання для визначення національності, взятої в розумінні етнографічному [12, с. 19]. За переписом 1926 р. наголос робився на тому, що рідною мовою вважається та, якою опитуваний краще володіє, а у 1937-му та 1939 рр. вказувалася мова, яку сам опитуваний вважав рідною. Зважаючи на те, що мова є частковою ознакою належності до тієї чи іншої національності, постановка питання про рідну мову сприяє виявленню асиміляційних процесів, за обставин втрати особами певної національності своєї мови і набуття іншої у ролі рідної.

В переписах 1920–30-х рр. найбільший комплекс питань стосувався зайнятості населення. Підсумкові дані за цією ознакою мають особливе значення для вивчення виробничої та професійної характеристики населення і, отже, соціальної структури суспільства. Ці питання зумовлюють визначення не тільки кількості тих чи інших груп занять, а й можливість їх соціально-демографічної характеристики. Адже вивчення складу населення за статтю, віком, національністю, сімейністю, проведене без соціального зрізу, втрачає науково-практичне значення.

Основою принципу розподілу громадян за заняттям було джерело засобів до існування, тобто заняттям відзначали тільки ту роботу, яка

відповідала зазначеному принципів. Проте, як відомо, не кожне джерело засобів існування може бути заняттям (наприклад, проживання на утриманні держави або окремих осіб: пенсіонери, стипендіати та ін., якщо вони не мають оплачуваної роботи). Отже, під заняттям, яке не завжди збігалось з професією, розумілась робота, що фактично виконувалась на момент перепису і давала опитуваній особі заробіток або натуральний прибуток.

Ознаку наявності чи відсутності власних засобів до існування було покладено в основу поділу населення на самодіяльне та несамодіяльне. За програмами демографічних переписів 1920–30-х рр., самодіяльними вважали осіб, які мали самостійне джерело засобів до існування — заробіток, стипендію, пенсію тощо. Отже, до цієї категорії, крім осіб, що брали участь у виробничій діяльності, входили пенсіонери, студенти, утриманці державних установ і т.д. Все ж характеристика лише самодіяльності не може повністю відобразити рівень залученості населення до сфери виробництва. З цією метою серед осіб, які мають самостійне джерело засобів існування, виділяють категорію «економічно активне населення», меншу за число самодіяльного населення на кількість осіб, які мають власний прибуток, але не мають заняття (наприклад, пенсіонери, стипендіати та ін.) [17, с. 104]. В такий спосіб можна з'ясувати співвідношення між економічним «активом» та «пасивом» суспільства.

Проблема визначення «соціально-класової» структури у переписах 1920-х рр. вирішувалася шляхом постановки питання про становище в занятті. З огляду на важливість таких даних, воно ставилося з максимальною деталізацією, про що свідчить перелік соціальних категорій [18, Т. XX, с. 390–391; 18, Т. XXVIII, с. 6; 13, с. 11; 16, оп. 336, спр. 900].

За переписами 1920-х рр., розподіл населення на соціальні категорії майже не змінювався. Принципову різницю між соціальними категоріями становить спосіб застосування їх представниками власної праці — за наймом або поза ним. За цією ознакою виділимо дві основні групи, серед яких перші, а саме робітники, прислуга та службовці, наймалися на роботу, а решта були хазяями всіх рівнів та членами сім'ї, що допомагали в занятті, працювали у власному господарстві. До останньої групи належать і особи вільних професій, які мали приватну практику.

Відмінність між робітниками та службовцями зумовлювалась особливостями їх участі у виробничій діяльності. До робітників відносили осіб, зайнятих безпосередньо виробництвом і переміщенням матеріальних цінностей чи доглядом

за виробничими механізмами. За службовців вважали осіб, участь яких у виробництві виражалась у формі нематеріальних послуг, пов'язаних безпосередньо з виробництвом або з обслуговуванням населення [3, с. 12]. Іншими словами, до службовців відносили осіб, які керували виробничим процесом, його технічним забезпеченням та організацією, здійснювали облік та контроль робіт, займалися зберіганням та розподілом продукту, охороною безпеки, здоров'я населення, культурно-освітньою роботою та інше. Вже сам перелік свідчить про те, що склад цієї категорії за переписами 1920-х рр. був досить неоднорідним. Тому службовці підрозділялись на три категорії: старший, середній та молодший персонал, а за переписом 1926 р. до цієї соціальної групи було віднесено й особисту прислугу, яку у 1923 р. виокремлювали. Це пов'язано з тим, що середній та молодший персонал серед службовців і прислуга були схожі за складом, а їхні функціональні обов'язки не вимагали високої кваліфікації і не були пов'язані з інтелектуальною працею. Водночас оперування даними про старший персонал службовців не дасть точного уявлення про динаміку кількості кваліфікованих спеціалістів, оскільки за характером заняття та професійним складом близькою до службовців була частина представників іншої соціальної категорії – особи вільних професій. За переписами 1920-х рр., до них належали лікарі, адвокати, вчителі та ін., які мали приватну практику, та служителі культу. Отже, при розгляді питання про кількість спеціалістів у народній освіті, охороні здоров'я і т.д. слід брати до уваги їх число як серед службовців, так і серед осіб вільних професій.

Кілька соціальних категорій представляли самостійних господарів, які мали виробництво або надавали послуги. До них належали хазяї з найманими робітниками, хазяї, що працюють тільки з членами сім'ї, та хазяї-одиначки. Така градація приватних підприємців дозволяє диференційовано охарактеризувати приватний сектор, оскільки відмінності між різними групами його представників були досить істотними. Головною соціальною ознакою, що розрізняла ці групи, був ступінь підприємницької ініціативи, тобто рівень економічного розвитку їх господарств, який вимагав експлуатації чужої праці або праці родичів чи передбачав ведення господарства самотужки. Відтак, до «буржуазних» верств відносили тільки тих хазяїв, ведення господарства яких вимагало використання найманої робочої сили. Проте, на наш погляд, суто капіталістичний характер способу придбання засобів до існування був властивий і групі рантьє (за переписами, «рентьєрів»), які були віднесені до категорії «інші самодіяльні». Націоналізація

великої промисловості ліквідувала прошарок осіб, які жили на проценти від наданих ними у позику грошових капіталів або на доходи від цінних паперів (акцій, облігацій тощо). Проте в період НЕПу в Україні було немало городян, які жили на доходи від здачі у найм житлових приміщень та спекулятивної торгівлі. Саме ці особи і було віднесено до категорії «рентьєри». Виокремлення цих соціальних груп дозволяє встановити співвідношення між активною та пасивною частками «приватно-капіталістичних» верств, особливо міського населення.

Наступну соціальну групу – хазяїв, що працювали тільки з членами сім'ї, – становили особи, які вели господарство без застосування найманої робочої сили. До цієї категорії належали власники кустарно-ремісничих підприємств, закладів торгівлі та сільськогосподарські виробники. Близькою до категорії самостійних виробників була група «членів сім'ї, що допомагають в занятті», яка являла собою осіб, зайнятих у сільському господарстві, почасти торгівлі, та в кустарно-ремісничій промисловості. За законодавством, членами сім'ї вважались винятково родичі, що мешкали разом із хазяїном і спільно вели господарство, не одержуючи за свою роботу плати в будь-якій формі.

Особливий інтерес викликає категорія хазяїв-одиначків, які хоч і належали до приватного сектора, проте за характером виробничої діяльності значно відрізнялися від двох попередніх категорій. До одинаків відносили осіб, що працювали без будь-якої допоміжної робочої сили. Це були люди, що торгували, надавали послуги, виробляли продукцію як удома, так і на замовлення, але не наймаючись на певний строк. Таким чином, цій соціальній категорії був властивий перехідний характер, оскільки межа між самостійним виробником та робітником була вельми нестійкою.

На середину 1930-х років соціальна структура суспільства зазнала значних змін, у зв'язку з чим і було внесено корективи до переписного листка. За переписом 1937 р., проблему відображення соціальної структури планувалось вирішити, як і раніше, за допомогою питання про становище в занятті. Але кінцевий варіант переписного листка видавався збіднілим – крім робітників, службовців та колгоспників, фіксувались лише одноосібники, кустарі, особи вільних професій та служителі культу й «інші нетрудящі елементи». Отже, зник термін «самостійний хазяїн»; кооперованих і скооперованих кустарів розглядали як одну групу; служителі культу було віднесено до нетрудових елементів, на відміну від 1920-х рр., коли їх фіксували як осіб вільних професій, тобто як інтелігенцію.

У 1939 р. при збереженні таких самих соціальних груп, як і в 1937 р., кустарі розділялися на кооперованих і некооперованих, окремо фіксувалися робітники та службовці, які були членами колгоспів, серед колгоспників виокремлювалися ті, що мали сільськогосподарське заняття, та «інші». В результаті програма перепису 1939 р. була ширшою.

Адекватне відображення соціальної структури населення неможливе без аналізу відомостей про його розподіл за галузями народного господарства. Для цього в програмах кожного перепису створювали спеціальні класифікаційні схеми.

Так, за міським переписом 1923 р. окремою галуззю було виділено гірничу справу, але зовсім не фіксувалися зайняті у будівництві [18, т. XX, ч. 4, передмова]. За наступними обстеженнями, першу було включено до фабрично-заводської промисловості, а останню – виокремлено. Схеми розробки даних щодо галузевої структури за переписом 1926 р. та обліком 1931 р. збігалися [18, т. XXVIII, с. 6; 13, с. XVII]. Але публікації останнього мають деякі переваги. Так, крім поділу за галузями праці, було запроваджено й поділ робітників, службовців та молодшого обслуговуючого персоналу за основними галузями виробництва. Наприклад, серед «інших видів транспорту» виокремлювали водний, авіа- і автотранспорт, трамвай та інші види транспортних підприємств; у галузі «установа» виділяли охорону громадського порядку та безпеки, науку, народну освіту та соцвиховання, медично-санітарну справу і ветеринарію, народний зв'язок, господарські установи та ін. [13, с. XVIII].

Надстримке зростання кількості міського населення вимагало розвитку соціальної інфраструктури. У матеріалах перепису 1939 р. це відобразилось у деталізації галузевої структури зайнятих у сфері нематеріального виробництва. Вперше було виокремлено такі галузі праці, як житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, освіта, які за попередніми обстеженнями об'єднувалися у галузі «Установи». Водночас архівні матеріали перепису 1939 р. мають перевагу над опублікованими у зв'язку з тим, що саме в них відображено розподіл між зайнятими на залізничному й іншому транспорті та зв'язку [16, оп. 336, спр. 1048, арк. 38].

Отже, ліквідувати лакуни у вивченні соціальної історії зазначеного періоду, які значною мірою існують внаслідок незатребуваності системи статистичних показників переписів населення 1920–30-х рр., можливо шляхом залучення до наукового обігу їх підсумкових матеріалів. Водночас порівняльний аналіз публікацій підсумків та архівних одиниць зберігання переконує, що там, де є достатній обсяг публікацій, слід віддати перевагу їм, а не архівним матеріалам, оскільки залучення останніх, особливо 1930-х рр., ускладнюється майже повною їх відсутністю в архівосховищах України і, по суті, вони не є первинними матеріалами, а перемонтовані у комбінаційні таблиці відповідно до програми переписів. Результати порівняння методологічних засад переписів 1920–30-х рр. свідчать про можливість порівняльного аналізу статистичних підсумків, що відповідає меті побудови динамічних рядів за соціальними та демографічними ознаками.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вестник статистики. – 1990. – № 7, 8.; Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. – М.: И-т истории СССР АН СССР, 1991. – 239 с.
2. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность. В 17 томах. – Т. XI. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. – М., 1929.; Т. XII. То же. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М. 1928.; Т. XIII. То же. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1929.; Отдел II. Занятия. В 17 томах. – Т. XXVIII. Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. – М., 1930.; Т. XXIX. То же. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – М., 1930.; Т. XXX. То же. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. – М., 1930; Отдел 4. Безработные. – Т. LII. – М. –Л., 1931.

3. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Приложения к XVIII–XXXIV тт. – М., 1929. – 33 с.
4. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – 239 с.
5. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – М., 1992. – 256 с.
6. Гозулов А.И. Переписи населения Земного шара / А.И. Гозулов. – М: Статистика, 1970. – 179 с.
7. Жиромская В.Б. После революционных бурь: Население России в середине 20-х годов / В.Б. Жиромская. – М.; Наука, 1996. – 158 с.
8. Ковальченко И.Д. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях / И.Д. Ковальченко // Источниковедение: Теоретические и методические проблемы. – М., 1969. – С. 115–133.
9. Корчак-Чепурківський Ю.О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки / Ю.О. Корчак-Чепурківський // Демографічні дослідження. – Вип. 3. – К., 1975. – С.78–114.

10. Кустолян Є.О., Вейцблінт І.І. Всесоюзний перепис населення 1937 р. / Є.О. Кустолян, І.І. Вейцблінт. – К., 1936. – 31 с.
11. Массовые источники по социально-экономической истории советского общества. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 374 с.
12. Михайловский В.Г. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Рекомендуются в качестве материала по проведению переписи населения / В.Г. Михайловский. – М.: ЦСУ СССР, 1926. – 28 с.
13. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 р. – Харків, Народне господарство та облік, 1933. – 211 с.
14. Подъячих П.Г. Всесоюзная перепись населения 1939 г. (методология и организация проведения переписи и разработки итогов) / П.Г. Подъячих. – М.: Статистика, 1957. – 164 с.
15. Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. // Труды ЦСУ. – Т. I, IV. – М., 1921; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Население городов Союза ССР по занятиям. – Вып. 4. Распределение городского населения по главным отраслям труда // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч. 2. – Вып. 4. – М., 1925; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Население городов Союза ССР по возрасту, занятиям и семейному состоянию // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч. 3. – Вып. 1. – М., 1926; Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 года. Побочные занятия городского населения. Несамодеятельное население по занятиям самодеятельного (кормильцев). Национальный состав населения. Итоги переписи семей // Труды ЦСУ. – Т. XX. – Ч. 4. – М., 1927.
16. Російський державний архів економіки. – Ф. 1562.
17. Статистика населения с основами демографии. – М: Финансы и статистика, 1990. – 310 с.
18. Труды Центрального статистического управления СССР. – Т. I – LII – М.: Издательство ЦСУ СССР, 1921–1931.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 582.

БЕЗПРИТУЛЬНІ ЯК ОКРЕМА КАТЕГОРІЯ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ (НА МАТЕРІАЛАХ м. ХАРКОВА)

На основі дослідження документів Державного архіву Харківської області розкрито нелюдські умови утримання у притулках підібраних на вулицях Харкова голодуючих бездомних, дорослих і дітей. Сформульовано висновок, що у Харкові вони були основною категорією жертв Голодомору-геноциду, а справжньою метою створення комуністичним режимом притулків для них було не прагнення врятувати українських селян і їхніх дітей від голодної смерті, а приховати масштаб зумисно скоєного злочину. Аналіз широкого спектру архівних джерел дозволив встановити, що в них подані у кілька разів занижені показники смертності, позаяк основну масу трупів ховали без реєстрації, а реальна кількість жертв Голодомору в м. Харкові становить тільки за 1933 рік понад 100 тис. осіб.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, комуністичний режим, бездомні, безпритульні, притулки, загороджувальні пости, жертви, трупи, показники смертності.

Nina Lapchynska

HOMELESS AS A SEPARATE CATEGORY OF VICTIMS OF THE HOLODOMOR (BASED ON KHARKIV DOCUMENTS)

The document research in Kharkiv region State Archives shows the inhuman conditions in orphanages which picked up starving homeless adults and children on the streets of Kharkiv. The article comes to the conclusion that homeless people were the main category of victims of the Holodomor-genocide in Kharkiv. And that the genuine reason for shelter creation by communist regime was not to save Ukrainian peasants and their children from starvation, but intentionally hide the scale of crime. The analysis of a wide range of archival sources allows to claim that the death numbers in the documents were several times understated, as the most part of corpses were buried without registration. While the real number of Holodomor victims in Kharkiv only for 1933 is stated as 100 thousand people.

Keywords: the Holodomor-genocide, communist regime, homeless, homeless shelters, fencing posts, victims, corpses, death rate.

У 1932–1933 роках коса голодного Мору не омила Харків, попри те, що він мав статус столиці. Працюючі харків'яни отримували продовольчі картки на себе й утриманців, що давало їм бодай якусь змогу фізично виживати. Партійно-державна номенклатура не бідувала й поготів. Водночас органи державної реєстрації зафіксували по місту за цей період понад 33 тисячі померлих, причинами смертей яких були зазначені хвороби, безпосередньо пов'язані з тривалим голодуванням. Ким же були жертви Голодомору і чи відповідає дійсності зареєстрована кількість людських втрат?

На цей час жодного спеціального дослідження щодо кількості жертв геноциду в Харкові не опубліковано. Вийшло лише кілька книг, присвячених подіям Голодомору в найбільшому місті України. Фрагментарна інформація щодо масштабів катастрофи міститься у спогадах людей, які пережили Голодомор, опублікованих краєзнавцем, членом Асоціації дослідників голодоморів в Україні Т. Поліщук [1].

Безпосередньо подіям Голодомору в Харкові присвячено видання «Голодомор у першій столиці» [2]. У ньому вміщено архівні документи, в тому числі щоденникові записи, літературні твори, дослідження фахівців про негативний

вплив голодування на організм людини тощо. Проте автори-упорядники зовсім не торкаються проблеми втрат.

2009 року на замовлення Українського інституту національної пам'яті вийшла тематична публікація документів з фондів Державного архіву Харківської області [3]. У передмові до збірника зроблено спробу підрахунку жертв геноциду і проаналізовано документальні джерела про рух населення у Харкові за голодні роки. Втім, питання залишилось відкритим.

У пропонованому дослідженні автор знову повертається до документів Державного архіву Харківської області, намагаючись знайти відповіді на питання: кого було вбито в Харкові голодом і скільки, а також чи достатньою є інформативна база, аби отримати відповідь.

З цією метою було проаналізовано протоколи бюро і секретаріату Харківського обкому КП(б)У, міськкому КП(б)У, фонди Харківської міськради, міськздороввідділу, секції соціалістичної перебудови побуту та окремі справи з фондів інших підрозділів міськради, книги реєстрації актів про смерть по м. Харкову і приміській зоні №№ 105–154 загальною кількістю 11 395 аркушів у 189 справах [4].

Також було опрацьовано нове унікальне джерело – журнали запису трупів Харківського моргу за 1928–1933 роки. Ці документи було долучено слідчими УСБУ в Харківській області до матеріалів розслідування кримінальної справи № 475. До 2009 р. журнали фактично незаконно переховувалися у Харківському обласному бюро судово-медичної експертизи (ХОБСМЕ), адже після спливання нормативного терміну зберігання вони підлягали знищенню. Після завершення досудового слідства журнали було передано на зберігання до Державного архіву Харківської області [5].

Велику цінність для дослідників становлять і документи внутрішнього діловодства Харківського моргу за кінець 1920-х – першу половину 1930-х років, які досі зберігаються в ХОБСМЕ: звітність по роках, накази по кадрах, а особливо – циркуляри від влади, адресовані установі. На окрему увагу в цій колекції заслуговують випадково збережені фрагментарні розпорядження особливо уповноваженого Центральної надзвичайної санітарної комісії по місту Харкову професора В.М. Когана-Ясного, відсутні в ДАХО. Треба зазначити, що в цілісному вигляді документальний фонд штабу В.М. Когана-Ясного в державному архіві не зберігся, окремі документи розпорошені по фондах міськздороввідділу й секції соцперебудови побуту міськради.

Харків початку 1930-х років на тлі індустріалізації потребував великої кількості робочих рук. Більшість знаходила роботу: люди влаштувалися на «будови п'ятирічки», місто швидко розбудовувалося, що вимагало великої кількості некваліфікованої робочої сили. На колишніх пустирях з'явилися великі барачні містечка для робітників заводів і будівельників. Тільки за 1931 рік населення Харкова збільшилося на 258 тисяч осіб [6].

Якийсь час Харкову вдавалося всмоктувати величезні маси прийшлого люду, здебільшого розорених колективізацією і розкуркуленням селян. Вони покривали собою дефіцит у дешевій некваліфікованій робочій силі й ладні були терпіти тягар напіврабства на виробництві, ночувати у холодних, майже непридатних для проживання бараках.

Однак серед прибульців із села була значна кількість тих, кого не приймали навіть на таку роботу: як розкуркулених, їх чекали етапи на заслання. Вони й стали джерелом формування нових мешканців міського «дна» – жебраків та дрібних крадіїв, які поширювали інфекційні хвороби. Аби запобігти епідеміям, для такого контингенту ще 1930 року в Харкові було організовано два нічліжні будинки: жіночий і чоловічий. Обидва були переповнені. У чоловічому, розрахованому

на 200 осіб, ночувало понад 1000. У жіночому, де замість 100 ночувало 200 осіб, до того ж перебували матері з дітьми [7].

Осінь 1931 року позначилася новим припливом до Харкова значних мас бездомних людей, викинутих з українського села розкуркуленням, які вдень жебракували на базарах, а на ніч влаштувалися по під'їздах житлових будинків. 14 грудня 1931 р. у місті було розпочато систематичний підбір бездомних і безпритульних. До 20 березня 1932 р. міліція підбрала з вулиць 1444 особи. Більшість із них було поміщено на тритижневий карантин до спеціальних бараків на території так званого ЦПівського барачного містечка по Григорівському шосе, де відкрили ізолятор міськради, а після того – у примусовому порядку направлено на роботу. 204 особи з цього підбору було вилучено органами карного розшуку [8]. До розвантажених таким чином бараків з'явилася можливість завозити нові партії бездомних. Разом за період з 14 грудня 1931 р. по 14 лютого 1933 р. через ізолятор було пропущено 2118 осіб, з них 40 % підлітків до 18 років. Загалом за цей час міліція звітувала про підбір 10 тисяч осіб «бездомного елементу» [9].

Умови утримання бездомних у цьому ізоляторі не відповідали елементарним санітарним вимогам і принижували людську гідність. Про жахливий санітарний стан («цілковите епідеміологічне неблагополуччя») і відсутність опалення у трьох бараках ізолятора для безпритульних та бездомних на території ЦПівських бараків повідомляв у рапорті до секції соціалістичної перебудови побуту Харківської міськради завідувач 2-го Єдиного диспансера А. Мендельсон. Він доповідав, що у безпритульних відібрали їхній одяг, а іншого не видали, тому вони замість одягу прикриваються простинами, а матраци використовують для опалення [10]. Лікар Гарньє, інформуючи надзвичайну «трійку» з боротьби з епідемією та інші відповідальні організації про жахливі умови в ізоляторі, зазначав: «Усі безпритульні (за рідкісним винятком) були роздягнені, і тому жоден з них не спав на ліжках і матрацах, а розпорював такий і залізав у солому, де й проводив цілі дні, іноді не вилізаючи навіть для відправлення своїх потреб... Деякі організації (Созабез, СПОН) уже впродовж декількох тижнів домовляються з соцпобутовим сектором про вилучення неповнолітніх і старих, і все закінчується одними «балачками». А в цей час підвозяться все нові партії безпритульних і після 25/II стан бараків стає просто невимовним. У трьох бараках з максимальною місткістю у 300 осіб розміщено 760 осіб, тож не треба мати особливо багатой фантазії, аби уявити собі, що робиться там. Наприкінці він ставить риторичне запитання: «що ж, врешті респт, являють собою

ці бараки?», бо цілодобова охорона і умови в них аж надто нагадували місце ув'язнення [11].

З початком Голодомору в пошуку порятунку значна кількість голодуючих українських селян перемістилась у міста. Столичний Харків особливо притягував знедолених. Без документів і засобів до існування, вони перетворили вулиці і площі столиці на дуже небезпечне середовище.

Серед голодного обірваного безпритульного люду можна було побачити окремі постаті тільки-но прибулих до столиці, чи то у пошуку роботи, чи то для обміну у «торгсині» бідного домашнього скарбу на хліб. Решта з порожніми від голоду очима сиділа й лежала під магазинами, на базарах, на привокзальній площі, просто на тротуарах, вешталася по вулицях у надії щось випросити. У натовпах біля комерційних хлібних крамниць орудували кримінальники. Але з часом усі опинилися на одній і тій самій бруківці. У цьому місиві харківського «дна» найжахливіше виділялися обірвані голодні діти, різні за віком, але однакові у своїй безнадії.

Хоча у 1933 році робітникам промислових підприємств, науковцям і педагогам, лікарям, студентам, працівникам установ і різноманітних контор, окрім партійно-державної номенклатури, різко зменшили норми постачання, а утриманців поставили на межу виживання, масової смертності містян з голоду не зафіксовано. Найбеззахиснішою категорією серед працюючих були мешканці робітничих бараків, колишні селяни: землекопи, чорнороби, муляри, штукатури і т. ін. Їх виживання цілком залежало від встановлених державою норм постачання, що іноді не перевищували чверті від фізіологічної потреби дорослої людини, яка займається важкою фізичною працею. У тезах до доповіді начальника дорожнього санітарного відділу Південних залізниць про санітарно-епідеміологічний стан Харківського вузла і зони від 26 листопада 1933 р., зокрема, зазначено, що у 42 їдальнях закритого типу калорійність обідів у березні–липні 1933 р. доходила до 400–300 калорій разом із хлібом і тільки останнім часом піднялась до 700–800 [12]. І це на залізничному транспорті, що завжди постачався найкраще. За інформацією з таємної довідки Харківського міськпарткому КП(б)У про стан громадського харчування, складеної за матеріалами перевірки органами ГПУ районних трестів народного харчування, у травні 1933 р. по всіх підприємствах фіксувався вкрай незадовільний стан. Калорійність обідів становила від 420 до 615 калорій. Виняток – ХТЗ, де на робітника передбачалось 750–800 калорій. «В особливо поганому стані їдальні будівництва та дрібних підприємств, м'ясні обіди тут майже відсутні, жирів також

немає», – зазначено в документі [13]. Ті, хто жив у домашніх умовах, могли сподіватися на додаткову вечерю вдома. З 15 березня 1933 р. в Харкові почалася комерційна торгівля хлібом. Треба було відстоювати багатогодинні черги, чого не могли дозволити собі працюючі. Для «барачників» їдальня підприємства була єдиним джерелом отримання бодай якоїсь їжі. Можливості здорових колись селянських організмів вичерпувалися надто швидко.

Висока смертність серед некваліфікованих робітників, які тільки нещодавно влилися в лави міського пролетаріату, призвела до того, що в робітничих барачних містечках відвели окремі приміщення для тимчасового переховування трупів.

Однак основну категорію жертв Голодомору в Харкові все ж становили пожильці вулиць. З 14 грудня 1932 р. в місті поновився систематичний підбір безпритульних. Навесні 1933 р. ситуація з безпритульністю набула загрозливого характеру. Про це свідчать дві постанови міськради «Про заходи боротьби з пошестями» від 15 березня та «Про стан боротьби з пошестями» від 19 березня. Ухвалення повторної постанови було викликано тим, що вимогу протягом трьох днів прибрати бездомних з вулиць Харкова не було виконано, попри вказівку щодо встановлення на вузлових залізничних станціях навколо Харкова загороджувальних постів. Тож термін очищення вулиць від безпритульних було подовжено до 1 квітня. Крім того, доручалося облаштувати у декадний термін морг тимчасового типу [14].

Не зупинили потік голодного люду і запроваджена у перші місяці 1933 року паспортизація населення Харкова та робітників харківських підприємств, які проживали у приміській зоні, обмеження вільного пересування селян територією України, заборона входу і в'їзду до Харкова без відповідних довідок, розставлення навколо Харкова загороджувальних постів, заборона ночівлі у під'їздах тощо. Справжню суть паспортної системи відверто розкрив 8 січня 1933 р. у виступі на засіданні президії Харківської міськради голова міськради Ф.П. Кузоятов: «Для того, щоб піддати населення такому обліку, щоб викорчувати з великих промислових центрів соціально чужий елемент, який не сприяє й не бере участі у соціалістичному будівництві, а, навпаки, шкодить йому, а також вилучити кримінальний і паразитуючий елемент, який переховується, й здійснюється така чистка з великих центрів, для цього вводяться паспорти» [15].

Голодні люди, обходячи всі загороджувальні пости, й далі прибували до міста. Міліція щодня проводила рейди з вилучення безпритульних з вулиць. У зв'язку з цим розширювалось ЦПівське містечко. Як засвідчує доповідна за-

писка особливо уповноваженого Центральної надзвичайної санітарної комісії по Харкову професора Когана-Ясного, воно було перетворено на великий колектор – ізопропункт – 22 бараки, куди з 1 квітня по 1 травня було доправлено 8205 осіб, підібраних по місту й на вокзалі [16]. Станом на 22 квітня 1933 р. у ЦПівських бараках перебувало вже 3 тис. осіб [17].

Крім того, для безпритульних було виділено бараки у Салтівському, Шатилівському і Ващенківському робочих містечках. Умови утримання там безпритульних були жакливі, як з побутового боку, так і у плані харчування. Як свідчить кошторис витрат на утримання 2000 бездомних у 9 бараках ЦПівського і Ващенківського містечок на період з 18 березня по 1 травня, складений комендантом бараків Шахновідзе 19 березня 1933 р., їм передбачалося видавати по 300 г хліба на день та обідів з розрахунку на 1500 осіб, при цьому тарілок, ложок і кружок замовляли по 500 шт., а одягнути збиралися тільки 600 осіб [18].

Про нескінченний потік до Харкова нових голодних жебраків пише 30 травня 1933 р. у листі до ЦК КП(б)У голова Харківського облвиконкому І.С. Шелехес. Зокрема, у ньому зазначено, що за останні три місяці з вулиць Харкова було підібрано 6694 бездомних жебраків, з яких біля 1000 перебувають у надзвичайно важкому стані. І.С. Шелехес підкреслює, що за останні дні травня приплив цього елемента катастрофічно виріс: «27 травня – 3889 осіб, 28 травня – 1588». Він звертає увагу і на те, що значно збільшився підбір по місту трупів: 27 травня – 60, 28 травня – 87. «Приплив безпритульних дітей і дорослого жебракуючого і голодуючого елемента за останній час все збільшується, – пише він, – тому наше прохання про допомогу не вичерпується станом на сьогоднішній день – подальший приплив людей, який, безумовно, буде, вимагатиме додаткових видатків великих коштів...» [19]

Наведені дані про кількість підібраних безхатченків не збігаються з інформацією, що міститься у додатку № 2 до звіту про роботу штабу при особливо уповноваженому Надзвичсанкому (проф. Когану-Ясному) за період з 10 квітня по 10 травня 1933 року. У звіті зазначено, що тільки за цей час «підібрано і зведено до ізопропунктів міста бездомних и безпритульних 11 014 (дітей і дорослих)» [20].

Серед тисяч жебраків найбільш уразливою категорією були діти, які чи то самостійно прибували до Харкова, чи яких у безнадії підкидали батьки.

До березня 1933 року мережа дитячих будинків, підпорядкованих Харківському міськздраввідділу (контингент дітей віком від 0 до 4-х років), налічувала три дитбудинки у Харкові,

де утримувалося 540 дітей, колектор, Допоміжну школу зачиненого типу, а також Допоміжний дитбудинок у передмісті.

Від початку квітня 1933 року, у зв'язку із надзвичайним зростанням «підкидування дітей ясельного віку та перевантаженням дитячих будинків м. Харкова», що унеможливило, як зазначено у витягу з протоколу засідання Надзвичайної комісії з боротьби з дитячою безпритульністю від 29 травня 1933 р., розміщення в наявних дитбудинках безпритульних дітей, які «поступають з вокзалу щоденно групами по 100–120 осіб» [21], Харківський міськздраввідділ почав відкривати в Харкові та Харківській приміській зоні нові дитбудинки. У червні 1933 року їх кількість досягла максимуму – 19, а у липні «оптимізувалася» до 15-ти [22]. Крім того, президія Харківської міськради постановою «Про боротьбу з дитячою безпритульністю, бродяжництвом та жебрацтвом по м. Харкову» від 2 червня 1933 р. доручила розгорнути під Харковом наметовий табір для дітей на 3 тис. осіб [23].

Проте місць на всіх підібраних не вистачало. Умови утримання дітей в усіх дитбудинках не тільки не забезпечували їхнього нормального розвитку, але навіть не гарантували їм виживання. Про це свідчить таємна стенограма особливої наради при секції соцперебудови побуту Харківської міськради з питання боротьби з безпритульністю від 4 липня 1933 р. [24], в якій було зафіксовано, що діти, яких у таких притулках було зібрано на той час 18 тисяч, «мруть і мруть страшенно». Один із учасників наради доповідає після рейду дитячими містечками: «140 дітей лежить на 13 ліжках, діти страждають на гострий пронос, грудняки потребують зміни пелюшок, старші – прибирання, подачі судна. Вони обгиджені, обгиджують інших... Одна дитина закрила рот і ніс іншої ногою, і та мало не загинула... Дитина виснажена до того, що не може рухатися, а санітарка, яка обслуговує дітей, яка неймовірно краде, неймовірно ображає дітей, вночі сидить і плете шапочку, в цей час плаче дитина, не перестаючи просить «пити, пити», але санітарка не рухається з місця. Питаю, чому ви не йдете до дитини, «а він все одно помре», – відповідає вона» [25].

Навіть наприкінці літа 1933 р. ситуація не поліпшилася. Щоденне надходження з вулиць до 15 дітей продовжувалося. Станом на 23 серпня 1933 р. у дев'ятих дитбудинках і лікарнях міста налічувалося 1995 дітей. Про це, зокрема, говориться у доповідній записці завідувача Харківського міськздраввідділу Вороб'євського щодо стану мережі дитячих будинків у м. Харкові [26]. І тільки наприкінці серпня 1933 р., після розвантаження міських дитбудинків шляхом вивезення

дітей у райони області, кількість дитбудинків і дітей у них було значно зменшено. Лікарі не вітали їх евакуації, адже більшість дітей були украй виснажені і хворі, що призводило до смерті їх у дорозі, а на місцях не були готові прийняти дітей.

Стан притулків для дорослих докладно відображено в інформації для службового користування завідувача Харківського міськздороввідділу Вороб'євського щодо результатів перевірки на початку травня 1933 р. Хорошівського інвалідного містечка, в якому утримувалися, крім пересічних бездомних інвалідів, також інваліди-ветерани Червоної армії [27]. Опис жахливого антисанітарного стану містечка, в тому числі їдальні, супроводжується констатацією відсутності в інвалідів білизни, лазні, опалення в будиночках («інваліди успішно витягають дошки з підлоги і рубають їх на дрова»). Але найбільше вражає опис раціонів: «...з січня до половини квітня інваліди сиділи на одних житніх галушках, замішаних на воді без краплі жиру. Останню декаду стали зрідка підкидати рибу. Овочі весь час відсутні цілковито. Під час обслідування містечка 30/IV меню інваліда складало: сніданок – 67 грам пшона і сіль, обід – 90 грам гречки, вода і сіль і 300 грам хліба. Жири відсутні цілковито. Загальний вигляд інвалідів – тяжкий, різко анемічний, з паперового кольору шкірою, з явищами вираженого авітамінозу» [28].

14 травня 1933 р. таку саму ситуацію було зафіксовано й у нотатках працівника відділу охорони здоров'я Харківської міської ради щодо контингенту (дорослих і дітей) Салтівських та ЦПівських бараків, діагнозів захворювань і планових цифр постачання їх продуктами харчування. Постачання цих та інших притулків передбачалося за п'ятьма позиціями – борошно, кондитерські вироби, крупи, м'ясо, олія та мило. Однак, як зазначено в документі, нічого з переліченого ці заклади так і не отримали [29]. Звісно, вижити за умов повної відсутності харчування і неможливості його роздобути, перебуваючи під охороною, немислимо.

Органи охорони здоров'я, соцзабезпечення, міліції, партійні комітети, президія міської ради проводили безліч засідань, ухвалювали рішення і постанови, які, однак, не зменшували масштабів безпритульності й не запобігали смертності тих, кого підібрали з вулиць, а лише імітували турботу. Коштів, а головню – продуктів і матеріалів для належного облаштування притулків для бездомних московська влада і не збиралася виділяти. Про це, зокрема, свідчить таємна постанова колегії Наркомату охорони здоров'я УСРР «Про стан дитячих будинків» від 19 травня 1933 р.: «...4. Дотація, що її одержали місця, до цього часу занадто мала та разом із дотацією НКОЗ складає лише 14% потрібної суми» [30].

Цією ж постановою було доручено опрацювати основні тези інструктажу, який мали надавати спеціальні виїзні бригади Охматдиту робітникам дитбудинків. У Державному архіві Харківської області виявлено один із документів для такого інструктажу – «Медико-організаційні заходи з організації громадського дитячого харчування в уражених сільських місцевостях, а також налагодження щодеканного сигнально-оперативного обліку смертності» [31]. Цей документ було піддано судово-медичній експертизі, матеріали якої було підготовано для судового розгляду кримінальної справи № 475. Експертиза дійшла висновку, що ці «Заходи» «свідчать про те, що енергодефіцит харчування мав запланований характер, який в основному впливав на дітей за рахунок зменшення калорійності їжі більш ніж в два рази, по відношенню до показника основного обміну. Тобто, такий показник якості харчування, який свідомо було встановлено для дітей, є визначальним не тільки для неможливості зупинки негативного впливу недоїдання на організм дитини, але й для розвитку голоду і настання смерті внаслідок цього» [32].

На тлі відсутності фінансування для утримання притулків цинічним було виділення коштів на проведення владою масових свят, на кшталт 1 травня та річниці жовтневої революції, студентських гулянь з приводу дня закінчення навчального року, дня фізкультурника, зльотів колгоспників-ударників, святкування річниць створення РСЧА, ДПУ, міліції, зустрічей автопробігів і т. ін. Значні кошти спрямовувались і на високі заробітні плати партійних функціонерів, голів та інших працівників сільрад, забезпечення їх продовольчими пайками й обідами у закритих для інших громадян продовольчих розподільниках та їдальнях, на санаторні путівки для партноменклатури тощо. Відбувалася пряма підміна понять: наради мали засвідчити турботу влади про голодуючих, однак відсутність фінансування виявляє справжню мету комуністичного режиму – вчинити вбивство частини українців. Підбирання з вулиць людей, що конали з голоду, і звезення їх у притулки мало на меті не зберегти їм життя, а приховати за міцними мурами масштаби злочину.

Багато уваги влада приділяла прибиранню і вивезенню з міських вулиць та площ трупів померлих. У багатьох документах це називається санітарною очисткою міста. Частина цих трупів потрапляла до Харківського міського судово-медичного моргу – здебільшого з вокзалу та прилеглих до нього територій. У звіті санітарного уповноваженого Центральної надзвичайної комісії із боротьби з епідеміями Дуткевича про обстеження трупного господарства вокзалу станції Харків-пас. Південної залізниці від 24 квітня

1933 р., що зберігається в колекції документів ХОБСМЕ, повідомляється, що трупи «знаходять на території вокзалу, на коліях, у вагонах, сортувальній та інших місцях, носильники вокзалу вручну транспортують до ізолятора медпункту вокзалу, де їх реєструють у загальному реєстраційному журналі. <...> Трупи складають на підлозі вздовж бокових стін. Так вони залишаються протягом 3–4-х діб, на випадок появи родичів, а потім сторож відвозить їх до моргу на розтин. <...> Сторож зобов'язаний усно повідомляти про кількість трупів лінійний пост ГПУ, від якого отримував там наряди на розтин усіх без винятку трупів і відвозив їх до міського судово-медичного моргу при І-й Радлікарні. Під час проведення обстеження Головний уповноважений лінійного посту ГПУ отримав розпорядження обласного прокурора направляти на розтини тільки трупи судового характеру. На інші трупи медпункт вокзалу зобов'язан[ий] видавати сторожу трупного покою наряди для ЗАГСу на поховання їх без рідних. Іноді труп ховають, не чекаючи наряду, на Кирило-Мефодіївському кладовищі» [33].

Коли до міського моргу стало щодня надходити на розтин від 130 до 303 трупів, він перестав справлятися зі своїми функціями. І тоді розтини трупів припинили. Роз'яснення щодо цього міститься у звіті від 18 квітня 1933 р. про роботу уповноваженого по моргах Центральної надзвичайної комісії із боротьби з епідеміями професора М.М. Бокаріуса за час з 3 по 16 квітня 1933 р.: «Найгірший стан з труповим покоем мав місце у І Радлікарні. Не кажучи вже, що приміщення трупового покою дуже мале, воно взагалі непридатне для судово-медичного трупового покою й аж ніяк не пристосовано для такої великої кількості трупів, що їх надсилялося до цього трупового покою, особливо урахувавши, що це один труповий pokій для всього Харкова та приміської смуги. У зв'язку з цим треба було вжити заходів, аби зменшити кількість трупів, що їх надсилялося до труп[ового] покою І Радлікарні. З цією метою я звернувся до Облпрокурора з проханням дати дозвіл на поховання безпосередньо на кладовище без переведення розтину трупів осіб, що вмирали у таких місцях: БУПР № 1, БУПР № 2, бараки ЦІТ, труповий pokій вокзалу південних, концтабір ДПУ, звичайно в тому разі якщо відсутній будь-який злочин чи відсутня судова справа. Такого дозвіла Облпрокурора я дістав 5.IV і це звичайно значно полегшило стан трупового покою І Радлікарні, особливо урахувавши ще те, що за моєю ініціативою Облпрокурор з одного боку дав розпорядження нач[альникам] відділень міліції про безпосереднє поховання на кладовище всіх трупів, що їх виявлено у будь-яких місцях м. Харкова без зовнішніх ознак насильства, та

з другого боку дозволив Судово-медичному інспекторові не перевадити розтини трупів у разі відсутності зовнішніх ознак насильства на таких, а ховати їх без розтину» [34]. Таким чином, від квітня 1933 р. трупи, які доставлялися до міського моргу, перестали розтинати, за зовнішніми ознаками їм ставили судово-медичний діагноз «ББО» (рос. – безбелковый отёк), тобто «безбілковий набряк», спричинений голодом. Більшу частину підібраних на вулицях тіл міліція, з дозволу облпрокурора, відразу спрямовувала на кладовища або спеціальні могильники.

Слідчою групою управління СБУ в Харківській області у справі Голодомору було встановлено, що 1933 року в Харкові складали щоденні та щомісячні зведення про надходження трупів, які, однак, слідством не були виявлені. Матеріали для цих інформацій ГПУ отримувало, в тому числі, й від Центральної надзвичайної санітарної комісії по м. Харкову. У даних епідеміологічного зведення захворювань на висипний тиф, доданих до вже згадуваного тут звіту про роботу штабу при особливо уповноваженому Центральної надзвичайної санітарної комісії по м. Харкову професорі В.М. Когану-Ясному в м. Харкові за січень – 10 травня 1933 р., зазначено, що за вказаний період по місту було підібрано й зведено на кладовища 2769 трупів [35]. Професор Бокаріус, який був особливо уповноваженим по моргах цієї ж комісії, вказує, що «за даними, що є в моєму розпорядженні, за час з 3-го по 16 квітня поховано 830 трупів» [36]. Таким чином, міська надзвичайна санітарна комісія тільки за 13 днів першої половини квітня 1933 р. в Харкові поховала 33 % тіл померлих за перші чотири місяці року.

Водночас у травні і в перші місяці літа смертність і далі зростала. Як встановлено слідчими СБУ, тільки у липні 1933 року в моргах 1-ї і 2-ї міських лікарень, трупних покоях Салтівських, Шатилівських, Ващенківських бараків, у школах № 15, № 20 (де функціонували лікарні для безпритульних дітей), у дитячому містечку та інших місцях було виявлено 6675 трупів. Разом із тим, у журналах запису трупів Харківського моргу за весь 1933 рік зафіксовано надходження 8940 тіл померлих людей, з яких у 6021-го причиною смерті був голод. Більшість трупів було підібрано без документів, тому їх записано як «невідомий, невідома, невідома дитина» і вказано приблизний вік [37].

Ці показники викликають сумніви щодо їхньої повноти і достовірності. Адже липнева цифра разом із зазначеною у довідці професора Когана-Ясного кількістю померлих за 4 місяці та 10 днів 1933 року становить 9444 померлих, що на півтисячі перевершує, навіть без страшних у відношенні смертності травня–червня, кількість зареєстрованих судмедекспертами трупів за рік.

Органи ЗАГСу при цьому зареєстрували в Харкові у 1933 році смерть 22 564 осіб. Саме така кількість актових записів смертей збереглася в архіві міського відділу ЗАГС [38].

Те, що цифри різних відомств не корелюються між собою, ще раз ставить під сумнів радянську статистику, свідчить не тільки про її хибність, а й про зумисне її спотворення владою. Про те, що трупи ховають, не чекаючи наряду ГПУ для ЗАГСу, йдеться у квітневих звітах санітарного уповноваженого Центральної надзвичайної комісії із боротьби з епідеміями Дуткевича, особливо уповноваженого цієї комісії по моргах професора Бокаріуса. З останнього довідуємося, як це відбувалося в реальності: «...іноді трупи навіть повертались до трупового покою за відсутністю братерських могил, ці явища затримували поховання трупів, що й викликало скупчення їх у значній кількості. Моментами затримки були також такі: потрібність оформлення у ЗАГСі, щоб одержати ордера на могилу, на що іноді витрачалось 1–2 дні; недостатній штат служників, а також переведення в тому таки труповому покої судово-медичних розтинів.

Для усунення всіх наведених вище негативних явищ було вжито належних заходів, <...> а саме: адміністрації лікарні за розпорядженням нарком охорони здоров'я та зав. Міськздороввідділу було запропоновано ховати трупи вмерших протягом доби після смерті, зав. Корсиковського кладовища було запропоновано завжди мати готову братерську могилу й, щоб не затримувати поховання, приймати трупи без попереднього оформлення в ЗАГСі» [34]. Крім Корсиковського, для поховання жертв Голодомору були задіяні інші кладовища міста: Міське, Лютеранське, Журавлівське, Холодногірське, Старе Єврейське, Нове Єврейське, де їх ховали щонаочі без одягу у братських могилах. Корсиковське та Холодногірське кладовища через це навіть були закриті для звичайних поховань. 1934 року Корсиковське (так у радянський час почали називати Кирило-Мефодіївське кладовище) було перетворено на Парк культури і відпочинку імені Артема.

Через перезавантаження міліції підбиранням з міських вулиць і похованням трупів бездомних та дефіцит транспорту з червня з цією метою було виділено спеціальних працівників, які одразу відвозили підібрані тіла на гарбах у заздалегідь визначені місця, зазвичай у ярки на околицях міста. Про це йдеться у постанові президії Харківської міськради «Про боротьбу з дитячою безпритульністю, бродяжництвом та жебрацтвом по м. Харкову» від 2 червня 1933 р.: «Покласти на тов. Ряботенку відповідальність за негайну підборку трупів по місту, а також вивозку їх, для чого опрацювати систему курсування

по місту спеціального транспорту, щоб трупи підбирати негайно» [39].

У спогадах свідків Голодомору є багато підтверджень фактів масового підбирання на вулицях трупів померлих на підводи й відправки їх без будь-яких медичних оглядів і реєстрації у невідомому напрямку. Колишній утриманець дитячого ізолятора-розподільника, розташованого поблизу залізничного вокзалу на вул. Панасівській, Василь Гриценко показав маршрут одного з підбирачів трупів, так званих «ваньків», від привокзальної площі до ярка біля річки Немишлі, тодішньої міської околиці, і саме місце поховання жертв Голодомору. Згідно зі свідченнями В. Гриценка, такі «ваньки» кілька разів на день проїжджали визначеними маршрутами, збирали трупи померлих з тротуарів і без жодної реєстрації відвозили їх до закріплених за кожним із них ярків або пустирів на околицях міста, де й викидали у природні заглиблення або ж у заздалегідь підготовані великі ями.

Аналіз документальних джерел, що зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області і в колекції документів ХОБСМЕ, дозволяє сформулювати такі висновки:

- основною категорією жертв Голодомору-геноциду в Харкові були безпритульні дорослі й діти, українські селяни, які різними шляхами прибули до столиці УСРР, сподіваючись знайти тут порятунок від голодної смерті;
- справжньою метою створення комуністичним режимом притулків було не прагнення врятувати українських селян і їхніх дітей від голодної смерті, а приховати масштаб зумисно скоєного злочину;
- певну частку вбитих голодом становили і мешканці робітничих барачних містечок – також у недалекому минулому селяни, чорнороби «будівництв п'ятирічки», які отримували харчування нижче фізіологічних норм споживання і були позбавлені можливості його поліпшити;
- в'язні БУПРу-1, БУПРу-2, концтабору ГПУ, численних виправно-трудових колоній, теж в основному українські селяни.

Крім того, архівні документи дають підставу стверджувати, що зафіксована по Харкову смертність значно занижена. Це підтверджується й висновком Судово-медичної експертизи для судового розгляду кримінальної справи № 475: «Справжня кількість смертей, зареєстрованих на 19 квітня 1933 року, – 22 463. Вказана цифра приблизно в сім разів більша, ніж та, що відображає смертність у м. Харкові на 19 квітня 1933 року, згідно з журналами реєстрації смертей Харківських міських ЗАГСів. Дані

про реєстрацію трупів з журналів Харківського міського судово-медичного моргу правильно (у кількісному відношенні) відтворюють динаміку смертності по моргу лише за першу половину 1933 року. За судово-медичними даними мінімальна оцінка смертності по м. Харкову за 1933 рік – 100 000 померлих. <...> кількість смертей дітей лише у 1933 році по м. Харкову становила не менш як 36–56 тисяч. Цей показник тільки відносно дитячої смертності у два рази перевищує показник загальної смертності по м. Харкову, яку відображено в офіційних документах ЗАГСів за 1933 рік» [40]. Більшу частину жертв

Голодомору-геноциду, а це не менше 75 тисяч осіб тільки за 1933 рік, ховали без реєстрації смерті.

Харків як столиця УСРР перебував на вістрі подій; мов губка, він всмоктував у свої кам'яні нетрі й перетравлював життя селян і їхніх дітей з усієї України. Архівні документи засвідчують, як на мікрорівні однієї адміністративно-територіальної одиниці комуністичний режим ретельно приховував результати одного з найтяжчих в новітній історії злочинів – геноциду. Подальший археографічний пошук має привести до виявлення прямих неспростовних доказів його масштабів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. – Х.: «Березіль», 2006. – 416 с.
2. Голодомор у першій столиці / Укладання І.В. Шуйського, В.А. Полянецького; Передмова І.В. Шуйського. – Х.: ТОВ «Шанс», 2008. – 288 с.
3. Голодомор 1932–1933 рр. у м. Харкові, столиці УСРР / Упор. О.С. Гнезділо, Н.В. Лапчинська, І.В. Шуйський, О.В. Сафонова. – Х.: Оригінал, 2009. – 319 с., іл.
4. ДАХО. – Ф. Р-6532. – Оп. 3. – Спр. 1–181, у тому числі під літерними номерами 29 а, 29 б, 53 а, 53 б, 104 а, 155 а, 155 б, 174 а.
5. ДАХО. – Ф. Р-6537. – Оп. 1. – Спр. 1–11.
6. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 73; Довідник основних статистично-економічних показників господарства районів Харківської області УРСР. – Х.: Видання Управління справами РНК УСРР, 1933. – С. 8.
7. ДАХО. – Ф. Р-855. – Оп. 1. – Спр. 153. – Арк. 6–8.
8. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 6. – Спр. 393. – Арк. 123, 125.
9. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 1806. – Арк. 231–232.
10. ДАХО. – Ф. Р-408, оп. 6, спр. 393 – Арк. 271.
11. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 6 – Спр. 393 – Арк. 153; ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1 – Спр. 240 – Арк. 10.
12. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 369.
13. ДАХО. – Ф. П-69. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 168–171.
14. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 10, 10 зв., 11; ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 6. – Спр. 268. – Арк. 68, 68 зв., 69; ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 270. – Арк. 24–26.
15. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 263. – Арк. 174–175.
16. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 247.
17. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 281. – Арк. 171, 172, 185.

18. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 170. – Арк. 104, 105.
19. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. – Х.: «Березіль», 2006. – С. 201–202.
20. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 198.
21. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 11.
22. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 9, 9 зв., 10, 14, 17, 42, 56.
23. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 981. – Арк. 38.
24. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 1806. – Арк. 237–257.
25. ДАХО. – Ф. Р-408. – Оп. 8. – Спр. 1806. – Арк. 238.
26. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 56.
27. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 228 – 229 зв.
28. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 228 зв.
29. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 223.
30. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 978. – Арк. 31.
31. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 978. – Арк. 219–224.
32. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 // Упор. М. Герасименко, В. Удовиченко. К., 2014. – С. 368–369.
33. Харківське обласне бюро судово-медичних експертиз. – Колекція документів.
34. Харківське обласне бюро судово-медичних експертиз. – Колекція документів.
35. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 198.
36. Харківське обласне бюро судово-медичних експертиз. – Колекція документів.
37. ДАХО. – Ф. Р-6537. – Оп. 1. – Спр. 6–11.
38. ДАХО. – Ф. Р-6532. – Оп. 3. – Спр. 1–181.
39. ДАХО. – Ф. Р-1962. – Оп. 1. – Спр. 981. – Арк. 38 зв.
40. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 // Упор. М. Герасименко, В. Удовиченко. К., 2014. – С. 367–368.

ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ У ЗАПОРІЖЖІ

У статті проаналізовано прецедент масової дитячої смертності в роки Голодомору в Будинку немовлят у Запоріжжі. Охарактеризовано динаміку та причини смертності, вік та національність загинувших. На основі свідчень очевидців висвітлено особливості утримання дітей у притулку та місця поховання загинувших. Зазначено заходи із вшанування пам'яті загинувших в роки Голодомору дітей.

Ключові слова: Голодомор, масові смерті, діти, дитячі притулки.

Fedir Turchenko, Inna Shugalyova

CHILD MORTALITY DURING THE HOLODOMOR 1932–1933 IN ZAPORIZHZHYA

The article analyzes the precedent of mass child mortality in the Orphanage for babies during the Holodomor years in Zaporizhzhya. The author has characterized dynamics and the reasons of mortality, the age and the nationality of passed away children. The oral testimonies have been collected about the children's life in the shelter, the places of burial of the dead were found. Commemorative events of nowadays are mentioned, dedicated to the children killed in the Holodomor years.

Keywords: Famine, mass death, children, children's shelters.

Нація вмирає, коли у неї забирають мову і культуру, коли рветься зв'язок поколінь. Від дідів і батьків національно-культурні цінності передаються дітям і онукам. Так формується і зберігається національна ідентичність. Коли обставини ставлять народ перед перспективою самозбереження, то найбільше турбуються про врятування найдорожчого – дітей. Це розуміли й ті, хто у боротьбі з українством у 1932–1933 рр. використав страхітливе знаряддя голоду, організувавши в Україні Голодомор. Діти стали однією з головних його жертв.

Українські науковці сходяться на думці, що події 1932–1933 років були геноцидом українців [1, с. 217–226; 2; 21; 24; 25]. Позиція дослідників набула юридичного обґрунтування після введення в дію Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. [22]. Але, незважаючи на кропітку роботу дослідників, визначити загальну кількість смертей на території УСРР від голоду поки що не вдалося. Це – нагальна потреба, особливо при кваліфікації типу злочину як геноциду. Навколо цього останнім часом і розгорнулася гостра наукова дискусія. Разом з тим залишається актуальним і встановлення причин смертей, складу жертв за національними, віковими та соціальними критеріями «на місцях» – у містах, селах, на окремих вулицях, у будинках, в установах, сім'ях тощо. Для цього варто залучити підходи, які вже використовуються в такому жанрі досліджень, як мікроісторія. Ця течія виробила власні методи, які допомагають акцентувати увагу на поліфонічному різноманітті соціальних процесів, їх

унікальності, яка на рівні макроісторії губиться. Ми абсолютно згодні з дослідником Християном Майером, який довів, що причини актуальності мікроісторичних досліджень полягають у можливості відкрити нові теми і сюжети, зокрема приватного історичного середовища або «малого життєвого світу». Так відкриваються «малі ділянки», в центрі яких – окрема людина [28, с. 193–202]. Саме завдяки методиці мікроісторії створюється можливість проникнення в малодосліджену площину соціальної історії.

В цій статті автори поставили за мету висвітлити одну зі сторінок Голодомору 1932–1933 рр. – масову дитячу смертність у Будинку немовлят в Запоріжжі. Події відбувалися на території Запоріжжя, у центрі старої частини міста на вул. Рози Люксембург. У названому притулку з травня 1932-го до листопада 1933 рр. загинуло близько 800 дітей віком від 7 днів до 8 років. Нашими завданнями були: 1) з'ясування причин та динаміки масової смертності; 2) дослідження умов, у яких утримували дітей; 3) характеристика міської інфраструктури й аналіз можливостей надання дітям допомоги; 4) характеристика заходів, спрямованих на увічнення пам'яті загинувших дітей.

Серед частини українського суспільства досі побутує стереотип про те, що промислові центри радянської України, до яких належить і Запоріжжя, в роки перших п'ятирічок перебували у відносно благополучному продовольчому становищі: нібито робітники і службовці, що брали участь у будівництві «гігантів індустріалізації», мали нормальне харчове забезпечення й менше

відчували голодне лихоліття. Проте це тільки стереотип. Свідчення очевидців розкривають масштаби політики нищення радянськими активістами українського селянства. Навіть незможні селянські родини позбувалися засобів до існування. Підлягали конфіскації останні крихти їжі, одяг, побутові речі. На голодну смерть були приречені не лише дорослі, а й діти.

Нагадаємо, що до 1939 р. значна частина сучасного Запорізького краю входила до складу Дніпропетровської області. На території Запоріжжя більшовицька влада реалізувала амбітний проект розбудови індустріального та енергетичного комплексу. Місто мало перетворитися на форпост сталінської індустріалізації. Сюди масово прибували на роботу люди з території всього СРСР. Книги РАГС свідчать, що радянські новобудови були щент наповнені переселеними з інших регіонів робітниками [16] (ми аналізували реєстри про народження, й обов'язковою інформацією було надання даних про термін перебування батьків у даному районі. Новобудови були представлені здебільшого новопереселеними). Що ж до так званої «старої частини» Запоріжжя, то її, навпаки, було заселено уродженцями краю і почасти – людьми, що переїхали сюди впродовж 1920-х років [17]. Це була центральна частина міста (тоді – Сталінський район). Тут, по вулиці ім. Рози Люксембург, розташовувалися й головні адміністративні, правоохоронні та партійні установи. Поряд, у комфортних будинках, жили й чиновники. Якщо врахувати і членів сімей, то загальна їх кількість становила десятки тисяч чоловік. Це була найзаможніша і найбільш забезпечена продовольством та предметами першої необхідності частина жителів Запоріжжя.

Рівень продовольчого забезпечення партійно-державної і господарської номенклатури вражав і своїми нормами. Згідно з протоколом наради розподільника керівного складу одного з райвиконкомів краю, з вересня 1932 р. утворювалося два списки прикріплених до закритого розподільника. Невелике зменшення норм видачі круп і м'яса, у порівнянні з 1931 р., з надлишком перекривалося включенням постачання 6 кг оселедців та свіжої риби, 60 яєць та 15 літрів молока на голову сім'ї. Водночас «пайка» включала мило туалетне й господарче, промислові товари. Діти номенклатурників – так звані «утриманці» – також були на обліку й отримували свої пайки. Влада виділила дві вікові категорії утриманців: до 14 років і старших за 14 років. Норми для утриманців до 14 років становили: 400 г хліба (в день), по 500 г крупи та м'яса (на місяць), жирів та цукру – по 400 г, 20 яєць, по 0,5 кг оселедця та свіжої риби, 10 л молока та чай. Розміри номенклатурних пайків по області були приблизно

однаковими. Запорізькі чиновники та їхні діти отримували аналогічні норми продовольства та промтоварів [3, с. 92; 32, с. 19–20].

З листопада 1932 р. смертність від голоду та голодового виснаження в Запорізькому краї набула масового характеру. Батьки, насамперед із сільської місцевості, з єдиною метою – врятувати дітей від голоду, часто привозили їх до міста й залишали у людних місцях – на вокзалах, на базарах, у під'їздах будинків або біля порогу ясельних установ і Будинків немовлят. Про це є безліч свідчень по всіх областях, охоплених голодом.

Згаданий вище «Будинок малютки», про який ідеться у статті, був підпорядкований міському відділу охорони здоров'я, розташовувався в Запоріжжі на вулиці Рози Люксембург, 7 (нині – вулиця Олександрівська, 7, до 2016 р. – вул. Дзержинського, 7). Це була непримітна, невелика за розмірами одноповерхова споруда в центрі кварталу. В ній було дві кімнати, де можна було розмістити по 30–35 дітей, і невеличкі службові приміщення. Поруч – в радіусі до 1 км – міський комітет ВКП(б), райрада (вул. Рози Люксембург, буд. № 10), міська прокуратура та три дільниці народного суду (розташовувалися у будинку № 4), міліція (буд. № 29), нотаріальні контори, райкомунгосп, райздороввідділ, інспекція держстраху, райспоживспілка (буд. № 10), редакція газети міськпарткому, міськради та міськпромади «Червоне Запоріжжя» (буд. № 9). В цьому самому кварталі містилися й готель «Інтурист», гастроном, бакалія, «міськхарчторг» [23, с. 193–196].

Саме у цьому місці, в центрі благополуччя більшовицького керівництва міста, працював справжній конвеєр смерті. За півтора року – з травня 1932-го по листопад 1933 рр. – у стінах цього приміщення загинуло близько 800 дітей віком від 1 тижня до 7 років. На початку 1930-х рр. за цією адресою була зафіксована дитяча лікарня Сталінського районного відділу охорони здоров'я. Потім – Будинок немовляти. Архівних чи якихось інших письмових свідчень про те (крім карток реєстрації смертей), що там відбувалося в 1932–1933 рр., не залишилося. Однак сучасним дослідникам вдалося зафіксувати унікальне свідчення очевидиці подій – Марії Тихонівни Сидоренко, 1928 р.н., уродженки с. Янчекрак (тепер – Кам'янське) Василівського району Запорізької області [31].

Історію перебування Марії Тихонівни в запорізькому Будинку немовляти передала її рідна племінниця – Анна Олексіївна Нужна, в домі якої тітка жила кілька десятиліть, аж до своєї смерті в 2012 р. Жінка сама звернулася до істориків, коли дізналася про пошукову роботу з історії запорізького Будинку немовляти. Це унікальне

інтерв'ю, яке розкриває переживання самих дітей, що перебували в притулку.

Історія Марії Тихонівни Сидоренко та її сестри Ніни досить типова для того часу. Батька дівчат ув'язнили, мати, щоб урятувати дітей, передала їх своєму рідному братові. Останній, вочевидь, і сам будучи в скрутній матеріальній ситуації, привів дітей на базар у Запоріжжі й там залишив. На дівчаток ніхто й не звернув би уваги, але непогода змусила людей тікати від дощу. Тільки Марія й Ніна залишилися на базарі. Їх побачила і забрала стороння жінка, а зранку відвела до дитячого притулку – біля базару (Будинок немовляти справді розташовувався поблизу центрального ринку Запоріжжя). Дівчат зарахували до складу цього притулку.

Історія з «Будинком малютки» в Запоріжжі – не унікальна. В Україні під час голоду подібних закладів було тисячі. За даними секретаря Дніпропетровського обкому КП(б) України Менделя Хатаєвича, в області (до неї входила і територія сучасного Запорізького краю) на початок квітня 1933 р. – після того, як відібрали все продовольство і стали вибірково рятувати людей, – було розгорнуто мережу ясельних закладів і дитсадків на 100 тисяч дітей, «а за бортом этих домов имеется большое количество детей, которых некуда девать» [29, с. 64].

Працівники владних установ, розташованих навкруги Будинку немовляти, не могли не знати про масову загибель дітлахів. Інформація про рівень смертності в дитячих притулках була відома і в обласному центрі – Дніпропетровську. В квітні 1933 р. секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У надіслав доповідну записку на ім'я Чубаря та Косіора щодо великого рівня смертності протягом четвертого кварталу 1932-го – початку 1933 року [20, с. 1111–1112]. Він повідомляв про загальне збільшення коефіцієнта смертності по ряду міст області, в тому числі і по Запоріжжю з 13,9 до 17,1; а також про збільшення числа підкидьків у дитячих притулках та високий (до 50%) рівень їх смертності.

Але місцеві партійні функціонери, отримуючи продовольчі пайки на власне забезпечення, не бажали визнавати дитячий мор. Аналогічні ситуації зростання динаміки дитячої смертності простежувалися по всій Україні. На теренах сусіднього Межівського району Дніпропетровської області (149 км від Сталінського району Запоріжжя) уповноважений Дніпропетровського облздороввідділу Фукс повідомляв про перебування в одному приміщенні до 60–70 дітей одночасно, відсутність одягу та мила, годування дітей хлібом із відходів, бо закінчилося борошно [27, с. 1108–1109]. Тим не менше, враховуючи тяжкість ситуації, Фукс спробував надати допомогу голодуючим

у районі дітям шляхом передавання яслам мануфактури, мила, посуду. Санстанція теж проводила роз'яснювальну роботу щодо необхідності негайного поховання небіжчиків після смерті та небезпеки зволікання з похованням. Отже, приходимо до висновку, що навесні 1933 р. тотальне приховування голоду стало складним уже навіть для керівництва. Робилися вимушені спроби виправити ситуацію. Проте індиферентність і цинізм запорізьких чиновників набули необмеженого виміру. Відсутність достовірної інформації з території Запоріжжя фіксували й дніпропетровські партійні органи: визнавалося, що місцеві (в тому числі запорізька) районні організації не зреагували своєчасно. Крім того, на 1933 р. по Дніпропетровській області вже починала працювати система допомоги дитячим установам. Є список цих закладів, але Запоріжжя в цьому списку не значилося [19, с. 1095–1099].

Вперше фрагментарну інформацію про масову дитячу смертність у даному Будинку немовляти було оприлюднено в 1993 р. Дослідники почали пошук відповідних документів, які б стосувалися цієї трагедії. Завдяки кропіткій роботі краєзнавця В. Пенька, вдалося пролити світло на злочин. Нині роботу продовжують дослідники історичного факультету Запорізького національного університету.

Поки що науковцям не вдалося зробити остаточної підрахунків. Під час Голодомору тодішня влада цього не робила, а з 1934 р. взагалі взяла курс на приховування справжніх масштабів трагедії. Вживалися заходи щодо засекречення від громадськості змісту Книг записів актів про смерть за 1932–1933 рр. Впродовж 1932–1933 рр. непоодинокими були випадки поховання померлих без реєстрації [26, с. 1109–1110]. Крім того, значну частину книг РАГС було втрачено за часів Другої Світової війни. Великий відсоток книг РАГС виявився розпорошеним по місцевих адміністративних установах виконавчої влади, які здійснювали записи. Тривалий час книги реєстрації актів громадянського стану за 30–40-і рр. ХХ ст. не були зведені в єдиному місці.

Але частина книг все ж збереглася. Вони можуть стати джерелом для приблизного встановлення кількості померлих від голоду у 1932–1933 рр. у розрізі окремих населених пунктів чи окремих закладів. Матеріал по Будинку немовляти, розташованому по вул. Рози Люксембург, 7 у Сталінському районі м. Запоріжжя зберігся випадково [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17].

Аналізуючи дані «Книги реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району» за 1932–1933 рр., фіксуємо ряд закономірностей. Насамперед – вік померлих: 7 днів, 10 днів, два тижні... Найстаршому було 8 років.

Далі – дата смерті. У зазначений проміжок часу реєструвалося щонайменше по дві смерті в день. У червні 1932 р. зафіксовано 26 померлих дітей. Черговий сплеск смертності припав на грудень 1932 та січень 1933 рр. – 25 та 26 осіб відповідно. З весни 1933 р. кількість померлих у Будинку немовляти постійно зростає. Середнє число смертей – по 5 на день. У березні 1933 р. зафіксовано смерть 74 дітлахів. Пік мору припав на кінець весни – літо 1933 р. У травні 1933 р. середня цифра померлих за день збільшується до 8 осіб [13, арк. 1–12]. У травні 1933 р. померло 124 дитини, в червні – 116, у липні – 119 дітей. 3 серпня 1933 р. простежується спад смертності.

Наступне: всі смерті фіксувалися одним лікарем – її прізвище Фалько, іноді (вочевидь, коли ця жінка вже не мала моральних сил занурюватися в дитячі могили), смерті фіксував її чоловік – Фальков. У поодиноких випадках смерть фіксували лікарі на прізвище Найтд і Холодна [13, арк. 137].

Бланк РАГСу про смерть містив графу, в якій треба було вказати адресу заявника. Хоча в бланку й зафіксовано місце смерті – дитячий будинок, але адресу заявника – Будинок немовляти – вказано лише в окремих записах (записи № 2173–2183, 2192–2247).

Формуляр бланку передбачав зазначення національності. Цю графу заповнено не у всіх. Визначаємо тенденцію – більшість померлих були українцями: Возняк Катя – 1 місяць, померла 20 травня 1933 р. від інтоксикації, Бойчук Володя – 3 тижні, помер 15 червня 1933 р. від інтоксикації, Кулик Пріська – 2 тижні, померла 27 травня 1933 р. внаслідок вродженої кволості, Самуло Грицько – 3 р., помер 23 травня 1933 р. від виснаження, Романенко Надя, померла 21 травня 1933 р. від виснаження та багато інших.

Але, крім українців, зустрічаємо й представників інших етнічних спільнот: Фрейсман Тереза – 2,5 р., померла 14 грудня 1932 р., діагноз – серце (так зазначено в документі), Лейбензон Слава – 2 місяці, помер 27 лютого 1933 р. від виснаження, Шенбренер Ліза – 3 тижні та Фрідберг Боря – 2,5 р. – обидва померли від запалення легенів 28 березня 1933 р., Гендлер Броня – 2 тижні, помер 08 квітня 1933 р. внаслідок вродженої кволості. Отже, дитячий мор унаслідок голоду охопив представників усіх національностей, але питома вага українців була вищою, оскільки вони становили більшість населення в регіоні.

Наступне: статистика вимагала вказування причини смерті. В книгах реєстрації РАГСу причинами смерті виступали «виснаження», «інтоксикація», «вроджена слабкість», «катар кишківника та шлунка», запалення легенів та кір. Документи не фіксують причину смерті «го-

лод». Вочевидь, лікарі та співробітники притулку отримали відповідні вказівки не вказувати безпосередню причину смерті. Проте і кволість, і вроджена слабкість, і численні катари травного тракту – наслідки тривалого голодування та фізичного виснаження. Цю тезу підтверджує доповідна записка завідувача санстанцією Дніпропетровської області Кроля. Він доводив до відома керівництва, що на підприємствах зросло число хворих з категорії «інші». Основна кількість людей мала діагноз «безбілковий набряк» та «загальна слабкість». Оскільки пацієнтами були робітники великих підприємств (заводу ім. Петровського, ДЗМУ Молотова, «Коксохіма»), то для них та їхніх дітей організовували додаткові дієтичні їдальні, їм надавали допомогу продуктами [18, с. 1112–1114]. Отже, вказані в документах РАГС причини смерті мали своєю передумовою тривале виснаження від голоду. Але тоді як робітникам стратегічних підприємств хоч іноді надавали медичну та продовольчу допомогу, решта населення – селяни, їхні діти, вихованці дитячих притулків – залишалися кинутими напризволяще.

Будинок немовлят не полишали епідемії, які були наслідком нелюдських умов перебування дітей у притулку. Зокрема, Марія Тихонівна Сидоренко згадувала, що дітей утримували у злиднях. Спали на голих брудних дошках, про постільну білизну, ковдри чи подушки навіть ніхто не чув. Катастрофічно не вистачало одягу [31]. Антисанітарія та бруд зумовили появу щурів. Серед дітей не зникали інфекції. Всі діти ходили роздягнені. Їх тіла були змащені зеленкою (вочевидь, ширилася дерматологічна інфекція). Втім лікарська допомога надавалася в поодиноких випадках [13, арк. 139]. Це пояснювалося і нестачею медперсоналу, й елементарною байдужістю та недбалістю: ніхто не прагнув допомогти хворим і голодним сиротам. Вони були приречені на смерть. Молодша сестра Марії Тихонівни Ніна (якій було два роки) незабаром захворіла. Про дитину піклувалася лише Марія, проте мала все одно померла.

Точного місця поховання загиблих дітей наразі не встановлено. В Запоріжжі відомо про два великих цвинтарі померлих від голоду, але вони віддалені від Будинку немовляти. За даними очевидців, загиблих ховали у глибокій ямі (рові) у дворі біля цього ж будинку. Марія Сидоренко згадувала, що по небіжчика приходили й виносили його, а решта дітей дивилася на це крізь вікно [31]. Мертвих дітей кидали у рів недалеко від будинку і присипали землею.

Досі літні мешканці прилеглих будинків згадують, що тут (за інформацією їхніх старших родичів, уже померлих) коїлися страшні речі, проте на

відверту розмову з істориками не погоджуються. Тепер на місці цієї «братської могили» розташовано гаражі і господарські приміщення.

Ще один аспект, який привертає увагу, – це імена та прізвища дітей. Як правило, підкидькам давали імена співробітники притулку (це підтверджувала в свідченнях і М.Т. Сидоренко, про долю якої ми вже згадували). Імена підбирали або випадково, або за часом і місцем знаходження дитини, але були й винятки. Вочевидь, імена загиблим немовлятам давали вже під час складання акту реєстрації про їх смерть. І при виборі імен дуже часто вживалися аналогії (можливо, й несвідомі), які проливають світло на історію потрапляння дитини до притулку. Зустрічаємо в бланках реєстрації про смерть Ясельну Розу 9 місяців, померла 15 вересня 1932 від кишкового захворювання; Невідому Маню та Невідомого Васю – обоє померли в 4 роки 11 та 12 червня 1933 р. [13, арк. 72, 73]; Безфамільного Петю – 4 роки, помер 06 червня 1933 р.; Найдену Раю – 10 днів, померла внаслідок вродженої слабкості; Дождєву Женю – 3 роки, причина смерті – запалення легенів; Майську Сіму – 4 місяці, померла 2 червня 1933 р. від запалення легенів; Февральського Колю – 1 рік і 8 місяців – помер 27 березня 1933 р. від виснаження; Октябрьську Ніну – 2 місяці, померла 10 жовтня 1932 р. від виснаження; Октябрьського Сашу – 3 тижні, помер у січні 1933 р. від запалення кишківника; Диспансерну Ніну – 2 роки, померла в березні 1933 р. від катару; Станційного Івана – 1 місяць, помер 24 листопада 1932 р. внаслідок розладів споживання; Улибку Галю – 1,5 року, померла 22 грудня 1932 р. від запалення легенів.

Привертають увагу й інші прізвища: Мітя (Дмитро) Донської – 2 роки, помер 3 липня 1933 від виснаження; Грицько Невській – 1,5 року, помер 25 квітня 1933 р. від запалення кишківника; Дніпростой Юрчик – 7 місяців, помер у листопаді 1932 р. від виснаження; Дніпровська Зіна – 3 тижні; Дніпрова Катя – 3 тижні, померла 29 червня 1933 р. від виснаження; Дунаєв Юрко – 3 роки, помер 19 липня 1933 від катару; Мінська Лідія; Марганець Євген – 1 місяць, помер 24 листопада 1932 р. від катару кишківника; Нікопольський Арсен – 4 місяці, помер 23 липня 1933 р. від виснаження. Всі ці діти померли в Будинку немовляти.

Інколи імена немовлятам-підкидькам давали й на честь відомих на той час особистостей, іноді враховувався період надходження дитини до притулку або дата смерті. Зокрема, дівчинка, яку нарекли Леся Українка, потрапила до притулку у віці 8 місяців, тобто дата її народження збігалася з роковинами смерті письменниці. Але мала Леся Українка прожила всього 8 місяців і померла

напередодні чергової річниці народження поетеси – в лютому 1933 р. Не менш трагічно склалася доля маленької Анни Кареніної, яка знайшла смерть у «Домі малютки» 18 серпня 1933 р. внаслідок вродженої кволості у віці 7 днів.

Не виключено, що співробітники, коли давали дітям імена (часто після смерті, в момент заповнення картки померлого), брали інформацію з календарів, де публікувалися дати життя та портрети видатних на той час постатей. Імена, які ми зустріли в Книгах реєстрації – Свердлова Тамара, Маяковський Ігор, Лондон Аркадій, Бенеш Шура, Ахматова Анна, Максим Горький, Дем'ян Бедний, Карл Лібкнехт, Бернард Шоу [30], – викликають одне запитання: якими мотивами керувалися співробітники будинку, коли давали немовлятам такі прізвища? Це вияв байдужості? Чи кпини? Адже той же Бернард Шоу, який відвідав в СРСР якраз у липні 1933 р., написав у передмові до своєї п'єси «On the Rocks»: «... Я там не бачив людей, які б недоїдали; а діти були навдивовиж кругленькі...» [33]. Ім'ям цього «сталінського туриста» нарекли дитину, яка через тиждень після візиту Б. Шоу померла від голоду. Це був вияв фарсу, байдужості чи елементарна нелюдність? А може, це була своєрідна інформація наступним поколінням, нам – з надією, що ми звернемо увагу на цей факт і через нього зрозуміємо масштаби трагедії, яка охопила тоді Україну? Зараз важко визначити психологічні чинники, якими керувалися й співробітники дитячих притулків, і чиновники.

З прагматичного погляду, можна припустити, що більшовицький апарат мав би вбачати в дітях опору майбутнього свого режиму. Сироти, позбавлені батьківського тепла, але, пригріті державою, могли б стати її вірними громадянами. Проте навряд чи є сенс шукати у людей, які допустили масовий дитячий мор, вияви людяності. Прецеденти та причини масових смертей у дитячих будинках, особливості умов перебування дітей у цих закладах, аналіз ставлення тогочасного суспільства до цих кричущих ситуацій вимагають спеціального дослідження не лише на регіональному, а й на всеукраїнському рівні.

Події, що відбувалися в дитячому притулку по вул. Рози Люксембург, 7 м. Запоріжжя в 1932–1933 рр., є унікальним свідченням всепоглинаючого масштабу Голодомору. Не викликає сумніву, що аналогічні заклади існували по всіх областях, уражених голодом. Тому викривати ці злочини, аналізувати статистику, працювати зі свідченнями та, нарешті, робити узагальнення необхідно на рівні всіх областей України.

Не менш важливим на сьогодні залишається увічнення пам'яті загиблих під час Голодомору 1932–1933 рр. Жителі Запоріжжя вже знають

про трагедію в Будинку немовляти й, проходячи повз будівлю, згадують про невинно загиблих дітей. Серед цих жителів – і керівники району, міліції, казначейства та інших державних служб, яким у самому епіцентрі або біля епіцентру дітовбивства доводиться перебувати постійно. У кожного з них є діти чи онуки – ровесники тих, хто загинув у 1933 році від голоду. Ці люди бажають своїм рідним добра – це природно. Вони не хочуть повторення трагедії. Їм, без сумніву, відомі почуття гріха, сумління, каяття.

Однак у Запоріжжі навіть встановлення меморіальної дошки на фасаді колишнього Будинку немовляти тривалий час наражалося на численні перепони. Ми вже зазначали, що перші факти оприлюднення дитячих смертей припадають на 1993 р. У 2013 р., в ході дослідницької роботи (на сьогодні не завершеної) було встановлено кількість жертв у цьому притулку – 788 осіб. Ініціативна громадськість Запоріжжя запропонувала встановити пам'ятний знак на будівлі, проте до Революції гідності 2014 р. міська влада не давала на це дозволу. Про кошти не йшлося: небайдужі

люди зібрали необхідні ресурси, від влади вимагалось лише дати дозвіл. Проте прокомуністична бюрократична машина затягувала втілення цієї ініціативи роками. Але людська пам'ять зуміла подолати й цю перешкоду. Після Революції гідності, восени 2014 р. на фасаді будинку № 7 по вул. Дзержинського (колишня назва – Рози Люксембург, 7) було нарешті відкрито меморіальну дошку пам'яті загиблих там під час Голодомору 1932–1933 рр. дітей. Робота з увічнення пам'яті триває. В 2016 р. вийшов документальний фільм «Легенди», який транслювали на запорізькому державному телевізійному каналі «Запоріжжя». Науковці, експерти, краєзнавці, родичі очевидців розкривають деталі подій, що відбувалися 80 років тому в Будинку немовляти в центрі Запоріжжя. Для багатьох запорожців цей фільм став одкровенням.

Робота щодо розкриття всіх аспектів трагедії триває, і ми сподіваємось, що пам'ять про дітей, які невинно загинули у подібних закладах під час Голодомору 1932–1933 рр., буде збережено майбутніми поколіннями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтін А. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки): Автореферат дис. канд. іст. наук / А. Бахтін. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2006.
2. Бахтін А. Причини голоду-геноциду в Південному регіоні України / А. Бахтін // Гуманітарно-економічні дослідження: Збірник наукових праць Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. – Т.1. – Миколаїв–Одеса: ТОВ ВІД, 2005.
3. Гудзь В.В. Голод 1932–1933 років у мелітопольському районі як явище геноциду / В.В. Гудзь // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 350 с. – С. 82–99.
4. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 274. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
5. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 275. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
6. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 276. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
7. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 313. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
8. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 314. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.
9. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 316. – Кни-

га реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

10. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 317. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

11. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 318. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

12. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 320. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

13. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 321. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району. – 20.07.1933 – 07.08.1933. – 275 арк.

14. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 322. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

15. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 323. – Книга реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району.

16. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 424. Книги реєстрації актів цивільного стану про народження по Ленінському району (Дніпробуд) м. Запоріжжя. – 29.08.1935 – 29.09.1935. – 309 арк.

17. ДАЗО. – Ф. Р-5593. – Оп.13. – Спр. 477. Книги реєстрації актів цивільного стану про народження по Жовтневому району м. Запоріжжя. – 26.04.1935 – 06.06.1935. – 306 арк.

18. Доповідна записка завідуючого обласною санстанцією Кроля до завідуючого обласним від-

ділом охорони здоров'я М.Д. Шрайбера про збільшення кількості хворих категорії «інші» («безбілковий набряк», «загальна слабкість») серед робочих Дніпропетровських заводів // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

19. Доповідна записка начальника облздороввідділу до обкому КП(б)У «Про заходи щодо надання допомоги районам з підвищеною смертністю та захворюваннями // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

20. Доповідна записка секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У на ім'я Чубаря та Косіора щодо великого рівня смертності протягом четвертого кварталу 1932 – початку 1933 року // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

21. Єленський В., Кульчицький С., Марочко В. Геноцид, який прагли і прагнуть приховати / В. Єленський, С. Кульчицький, В. Марочко // Скорочена версія програми «Вечірня Свобода». – 2005, 26 листопада // www.vox.com.ua/data/2005/11/26/genotsyd-yakui-pragly-i-pragnut-pryhovaty.html

22. Закон України № 376–V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» // Президент України Віктор Ющенко. Офіційне інтернет-представництво <http://www.president.gov.ua/content/golodomor75.html>

23. Короткий інформаційно-адресний довідник по УРСР «Вся Україна» на 1938 рік. – Одеса: Видавництво «Чорноморська комуна», 1938.

24. Кульчицький С. Росія не бачить принципової різниці між голодом в Україні та в інших регі-

онах СРСР / С. Кульчицький // День. – 2003. – № 212, 22 листопада.

25. Кульчицький С. Сталін прагнув ліквідувати Україну як національну державу / С. Кульчицький // День. – 2006. – № 200, 17 листопада.

26. Лист завідувача Дніпропетровським облздороввідділом Шрайбера до Палоградського райздоровінспектора про відсутність реєстрації померлих // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

27. Лист уповноваженого Дніпропетровського облздороввідділу Фукса про голод і боротьбу з його наслідками у Межівському районі 1933 року // Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2008. – 1248 с.

28. Медік Х. Мікроісторія / Х. Медік // Theisis. – 1994. – № 4. – С. 193–202.

29. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932 – 1933 років на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ, 1993.

30. Партико З. «Бернард Шоу, добро пожаловать в ад!» / З. Партико // День. – 2015, 31 июля.

31. Свідчення Марії Тихонівни Сидоренко, 1928 р. н., записано зі слів її родички Нужної Анни Олексіївни, про перебування в 1932–1933 роках в дитячому притулку, розташованому по вул. Рози Люксембург, 7 в м. Запоріжжі. Запис З.В. Партико.

32. Турченко Ф.Г. Пізнати правду / Ф.Г. Турченко // Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 350 с.

33. Цюпин Б. Заплющуючи очі. Видатні західні інтелектуали, які не витримали перевірки Голодомором / Б.Цюпин // День. – 2012. – 24 листопада.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ В УСРР 1932–1933 РОКІВ

З'ясовується джерелознавчий сегмент дослідження історії найбільшої трагедії XX ст. – Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр. Розглянуто новітні історіографічні та конкретно-історичні джерела, сформульовано підходи до їх класифікації та осмислення інформаційного потенціалу. Виокремлено чотири історіографічні періоди вивчення Голодомору, його причин і наслідків, окреслено дискусійні підходи і надбання українських та зарубіжних дослідників щодо масштабів втрат українського народу, вказано деякі прогалини в дослідженні проблеми, сформульовано перспективні напрями подальших студій.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, історіографія, джерела, репресивний режим, демографічні втрати, періодизація, системний підхід.

Yaroslav Kalakura

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE EVIDENCE OF DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF THE FAMINE IN THE USSR IN 1932–1933

The article shows the source based research of the greatest tragedy of the XX century – the Famine-genocide of Ukrainian people in 1932–1933. The latest historiographical and specific historical sources are considered, new approaches to the classification and understanding of the information potential are formulated. Four historiographical research periods of the Famine, its causes and consequences are formulated, a few issues are proposed for debate, the achievements of Ukrainian and foreign researchers concerning the losses of the Ukrainian nation are listed, some gaps in the research are indicated, some promising directions for further studies are formulated.

Keywords: Keywords: famine, genocide, historiography, sources, repressive regime, demographic losses, periodization, systematic approach.

Понад вісім десятиріч людство очікує від науковців аргументованих і об'єктивних відповідей на питання: що відбувалося в Україні в 1932–1933 рр.: продовольчі труднощі, голод, Голодомор чи геноцид, які причини і мотиви трагедії, які її масштаби і наслідки, якою ціною поплатилася українська нація за свою непокору, за прагнення українців бути вільними, стати господарями на власній землі? Актуальність постановки таких питань зумовлюється тим, що, незважаючи на численні дослідницькі проекти та документальні публікації, історики й демографи, з одного боку, продовжують пошук, виявлення й оприлюднення не відомих досі джерельних свідчень, а з другого, – тривають дискусії щодо демографічних втрат українського народу, методології їх встановлення і доведення. Маємо немало прикладів, коли одні автори схильні применшувати масштаби Голодомору і кількість жертв, інші – навпаки – називають захмарні цифри. Ось чому залишається актуальним завдання продовжити аналіз історіографії проблеми та її джерельного забезпечення з тим, щоб не тільки відзначити надбання, але й привернути увагу до питань, які потребують подальшого вивчення у контексті Закону України, яким Голодомор визнано геноцидом українського народу.

У процесі реалізації цього завдання автор спирався як на напрацювання попередників у царині

історіографії [10] і джерелознавства [2], так і на власні студії [3], усвідомлюючи при цьому, що продовжити ґрунтовні дослідження Голодомору-геноциду, дати вичерпні й переконливі відповіді на дискусійні та недостатньо з'ясовані питання можна лише за двох умов: 1) на основі виявлення і залучення до джерельного комплексу репрезентативних джерел, у т.ч. не актуалізованих, а також доведених фактів; 2) шляхом неупередженої аналітики і використання науково вивірених дослідницьких методів.

Сьогодні в розпорядженні дослідників є досить велика й різноманітна джерельна база, представлена двома великими групами джерел: а) історіографічними, тобто науковою літературою; б) конкретно-історичними, насамперед документальними: писемними, усними, зображальними, речовими, кіно- й фотодокументами. Частину джерел виставлено в мережі Інтернету на електронних носіях. Розглянемо стисло обидві групи.

За бібліографічними показниками та авторськими підрахунками, в період із середини 1930-х рр. по 2015 р. в Україні і за рубезем опубліковано близько 15 тис. документальних збірників, колективних та індивідуальних монографій, наукових і публіцистичних статей, матеріалів міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, навчальних посібників,

захищено десятки дисертаційних робіт. Кожна третя праця з цієї тематики, видана в Україні і поза нею, має науковий або науково-популярний характер. Ця цифра дає підстави стверджувати, що жодна подія світової історії, за винятком хіба що Другої Світової війни, не викликала такого незгасного інтересу дослідників, як Голодомор в Україні.

У хронології нагромадження знань про найбільший злочин щодо людства простежується щонайменше **чотири періоди**, кожен з яких, окрім спільних ознак, має свої особливості, свої надбання і прорахунки. До **першого періоду** належать праці першого двадцятиріччя трагедії, тобто з середини 1930-х до середини 1950-х рр., представлені головним чином зарубіжними і поодинокими українськими авторами з Галичини та діаспори. **Другий період** дослідження Голодомору включає другу половину 1950-х – 1980-і рр., коли радянська історіографія продовжувала заперечувати голод, обмежуючись лише дозованими сюжетами про продовольчі труднощі, натомість зарубіжні історики, включно з діаспорними, доводили масовість Голодомору та його мільйонні жертви. **Третій період** історіографії Голодомору охоплює 90-і рр. ХХ ст. і перше десятиріччя нинішнього століття, коли історики й демографи материкової України разом із зарубіжними дослідниками на основі оприлюднених документів переконливо довели спланований комуністичним режимом злочинний характер Голодомору. Ухвалення Верховною Радою Закону про Голодомор як геноцид українського народу, Євромайдан та Революція гідності заклали початок якісно нового, **четвертого періоду** історіографії Голодомору саме як геноциду. Аналіз кожного з цих періодів дозволяє з'ясувати загальні тенденції історіографічного процесу, виявити його специфіку на материковій Україні та в діаспорі, відстежити збагачення методологічних засад і джерельної бази, досліджень, конкретизувати внесок дослідників в осмислення масштабів і наслідків трагедії як злочину щодо людства.

В процесі аналізу новітньої наукової і науково-документальної літератури, присвяченої означеній проблемі, простежуються деякі нові підходи до неї і, звичайно, засвічуються нові автори. Як історіограф, знаю особисто або за працями переважну більшість дослідників Голодомору, багато з яких є персонажами моїх лекцій і публікацій з історіографії та джерелознавства. Поряд з фундаторами цього напрямку С. Кульчицьким, В. Марочком, В. Сергійчуком, С. Білоконем, В. Борисенко, В. Василенком, В. Васильєвим, О. Веселовою, Л. Гриневич, В. Даниленком, Г. Єфіменком, О. Мовчаном, Р. Пирогом, О. Стасюк, Ф. Турченком,

Ю. Шаповалом як досить знайомими і авторитетними фахівцями з цієї проблематики називаю імена М. Будди, В. В'ятровича, М. Дорошка, Н. Іваницького, Г. Капустян, П. Кардаша, Н. Левчук, К. Назарової, В. Нікольського, Б. Петриляка, А. Серпутько, Л. Слободян, В. Тиліщак, Є. Яценко та ін., які активно долучилися до дослідження означеної теми. Особливо результативним і вагомим є доробок С. Кульчицького, В. Марочка та В. Сергійчука, чії праці яких найвищий індекс цитувань у вітчизняному і зарубіжному науковому просторі. С. Кульчицький був у числі перших із пострадянських істориків, хто взявся за дослідження не тільки самого факту голоду, а явища в історії людства з його причинами, мотивами, перебігом і наслідками [12]. В ході виявлення і введення до наукового обігу нових джерел його оціночні погляди зазнали певної еволюції – від голоду до геноциду [7].

Найкращим, на мій погляд, знавцем архівів, активним публікатором та інтерпретатором документів про Голодомор і його жертви є В. Сергійчук. Його книга «Український хліб на експорт», три видання з відповідними доповненнями праці «Як нас морили голодом», монографія «Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства» [15], інші публікації побудовані на великому масиві джерел, які до нього були невідомі й не актуалізовані.

Вагомим і результативним внеском у збагачення знань про Голодомор є науковий доробок В. Марочка [13] – багатолітнього лідера Центру досліджень геноциду українського народу. Дослідник із властивою йому скрупульозністю окреслив територію Голодомору, досить аргументовано визначив на основі власних підрахунків втрати українського народу від голодної смерті за роками.

На чому ґрунтуються названі та інші узагальнюючі й монографічні [6] праці дослідників? Як показує аналіз, вони базуються не стільки на історіографічних, скільки на досить репрезентативних конкретно-історичних джерелах, тобто на офіційних документах органів союзної, республіканської та місцевої партійно-державної влади і управління, органів ДПУ–НКВС, міліції, суду, прокуратури, комунікаціях вищої компартійної номенклатури, свідченнях зарубіжних дипломатичних місій, джерелах особового походження: щоденниках, листах, скаргах, спогадах очевидців, матеріалах статистики та періодики. Як відомо, великий масив конкретно-історичних джерел було знищено тоталітарним режимом, або й за його директивами не створювався. Наприклад, надсилались директиви про заборону фіксації смертності внаслідок голоду, зокрема дітей, факти людодства тощо. Варто замислитись

і над тим, чому більшість документів ЦК і обкомів КП(б)У за 1930-і рр. було знищено (мовляв, щоб не потрапили до рук гітлерівців). Добре відомо й те, що советські спецслужби в рамках інформаційно-психологічної війни, починаючи з перших фактів голодної смерті, намагалися приховати правду від світової громадськості, залучаючи до цього іноземних авторів. У березні 1933 р. кореспондент «Нью-Йорк Таймс» Волтер Дюранті опублікував ганебну статтю під заголовком «Росіяни голодують, але не вмирають від голоду», а через 50 років його земляк Д. Тоттл видав у 1987 р. книгу, в якій намагався спростувати твердження про український геноцид. Цілком очевидно, що в такий спосіб режим намагався замести сліди своїх злочинів.

Нині у розпорядженні дослідників – величезний масив опублікованих як загальноукраїнських документальних збірників [5], присвячених Голодоморові-геноциду, так і регіональних [4]. Оприлюднено унікальні спогади тих, хто вижив (10 випусків збірника споминів, зібраних співробітниками та студентами Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та НУ «Києво-Могилянська академія» – керівник проекту проф. Ю. Мицик). Дуже цікаві спогади очевидців опубліковано в Харкові під промовистою назвою «Столиця відчаю», а також книжку «Волинь пам'ятає» про відлуння Голодомору в радянській Україні на Волині. Прикладом збирання й оприлюднення джерел усної історії Голодомору може слугувати праця В. Борисенко [2], де вміщено більше ста споминів іще живих очевидців трагедії.

Важко переоцінити роль у збагаченні джерельної бази Голодомору і доступу до неї оцифрованої бібліографії документальних публікацій про штучні масові голоди в Україні, документальних і науково-документальних видань про Голодомор 1932–1933 рр. на Київщині, Кіровоградщині, Луганщині, Одещині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині, Чернігівщині та в інших областях. Заслугує уваги і підтримки створення в контексті законів України про декомунізацію і розширення доступу до архівів репресивних органів електронного архіву Голодомору під назвою «Геноцид українського народу», до якого включено Опис колекції документів ГДА Служби безпеки України.

Як принципово новий етап дослідження Голодомору-геноциду можна оцінювати широкомасштабний проект складання поіменного списку його жертв. Вже маємо більше 50 томів «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. (По Кіровоградській області 16 томів, по Запорізькій – 6 томів, по м. Києву – 3 томи, по Донецькій, Сумській, Хмельницькій –

по 2 томи, по решті областей – по одному тому. На жаль, ця робота останнім часом уповільнилась, належним чином не фінансується і в ряді областей ведеться дуже кволо. Тут варто було б повчитися у наших колег з Ізраїлю, які складають поіменний список жертв Голокосту в межах багатьох країн світу.

На думку джерелознавців, лише третину свідчень актуалізовано, тобто опубліковано у збірниках, розміщено в мережі Інтернет або розглянуто у наукових і науково-популярних працях. Решта все ще перебуває у фондах архівів України та Росії, у колекціях музеїв і бібліотек, приватних осіб, а також в інших зарубіжних країнах.

Які найфундаментальніші висновки впливають з новітніх надбань історіографії проблеми та джерелознавчих студій?

По-перше, науково доведено, що людомор 1932–1933 рр. був штучним, наперед спланованим і організованим комуністичним режимом, розглядався ним як ключова ланка в ланцюгу масового терору і репресій з метою побудови «держави-комуні», остаточного утвердження режиму одноособової влади, фізичного винищення усіх сил спротиву, тотальної денационалізації і зміни генофонду України. Встановлено набагато ширші хронологічні межі голоду (почався з 1929 і тривав до літа 1934 р.) і його географії: охопив терени, найбільш щільно заселені українцями. Йдеться про територію нинішніх Харківської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської, Вінницької, Одеської, Чернігівської областей, Республіки Молдова, а також Кубані в РФ.

По-друге, ґрунтовніше з'ясовано причини і мотиви застосування до українського народу голоду як засобу розправи і помсти за його опір окупації України й експорту більшовицько-російської влади, насильницьким хлібозаготівлям і примусовій колективізації, за прагнення зберегти свою самобутність, мову, культуру і національну гідність. Висновок дослідників про багатомірність наслідків Голодомору підтверджує думку відомої письменниці Оксани Пахльовської про фізичне, демографічне, економічне і психологічне знищення тисячолітньої «цивілізації хліба», ментальності селянського світу України. Власне, Голодомор – це не тільки мільйони смертей фізичних, а ще більше жертв ненароджених, покалічених морально і духовно [14]. Він знецінював саму людину, робив її жорстокою і безбожною. Очевидно, не випадково, що саме в період Голодоморів в Україні було найбільше понищено храмів і церковнослужителів, підірвано основи християнської віри й моралі. Злочини більшовизму і сталінізму тожонні злочинам нацизму і гітлеризму.

По-третє, шляхом аналізу документальних та інших джерел, включно зі статистичними й демографічними відомостями, залученням кількісних методів опрацювання переписів населення, історична, юридична і демографічна науки впригул підійшли до встановлення реальних масштабів втрат України від геноциду. Один із фундаторів досліджень Голодомору С. Кульчицький іще на початку 1990-х р. на основі зіставлення даних офіційних переписів населення встановив, що його кількість в УСРР зменшилася на 3939 тис., і припустив, що більшість із них стали жертвою голоду. Відтак він з'ясував, що голод безпосередньо спричинив 3238 тис. смертей, і цього показника з деякими застереженнями продовжує дотримуватися. За даними академічного інституту демографії, прямі й непрямі втрати України від Голодомору сягають 3943, 5 тис. людей. Натомість голова Асоціації дослідників Голодоморів в Україні В.Марочко, опрацювавши величезний масив архівних документів і статистичних матеріалів, дійшов висновку, що Голодомор тотально охопив територію, на якій проживало 22, 2 млн людей. Середня смертність коливалася на рівні 30%, а в деяких районах – до 50–70%). Це дозволило йому стверджувати, що від голоду померло щонайменше 7 млн осіб. На нашу думку, не слід драматизувати наявні розбіжності щодо кількості прямих і опосередкованих втрат українського народу, оскільки дослідження і відповідні дискусії науковців тривають, удосконалюються методики демографічних студій, виявляються досі невідомі джерельні свідчення. Разом із тим, ножиці втрат від Голодомору, які фігурують у працях українських і зарубіжних авторів, усе ще великі і становлять від трьох до десяти мільйонів осіб.

У цьому зв'язку варті уваги продуктивні студії В. Сергійчука щодо уточнення втрат України внаслідок Голодомору. Саме на основі джерельних свідчень він поставив під сумнів занижені показники жертв Голодомору через неврахування цілої низки свідчень: зокрема, відсутність реєстрації смертності дітей до одного року, осіб, що відбували покарання у в'язницях, засуджених за різного роду злочини, некоректність базових даних про кількість населення на початок 1932 р. За його підрахунками, зробленими на базі статистично-економічних показників областей УСРР, на початок 1932 р. нараховувалось 25,5 млн сільських жителів (а за переписом 1926 р. – 23,6) при загальній кількості населення УСРР 32,7 млн, а до 1937 р. це число скоротилося до 18,8 млн. На цій підставі В. Сергійчук відстоює думку про те, що мінімальна цифра українських жертв Голодомору сягає 7 млн осіб. (До речі, авторитетний дослідник Голодомору Дж. Мейс називав цифру 7,5 млн, застерігаючи, що цей

показник може бути більшим). Принагідно варто нагадати, що на пам'ятнику, встановленому у Вінніпезі з нагоди 50-річчя трагедії, написано, що від планово створеного голоду-геноциду в Україні загинуло понад 7 млн осіб. Крім того, у 2003 р. ООН ухвалила Спільну заяву делегацій 27 країн, до якої приєдналася ще ціла низка держав, «Про Великий голод (Голодомор) в Україні». В ній Голодомор оцінювався як національна трагедія українського народу, в результаті якої загинуло від 7 до 10 млн людей.

По-четверте, новітня історіографія на основі аналізу етнічного складу жертв Голодомору однозначно стверджує, що найбільших втрат зазнали українці, насамперед українське селянство, а це дає підстави говорити про етнічне забарвлення геноциду [11]. С. Білокінь переконливо довів, що влада під виглядом ліквідації дефіциту робочої сили організувала масове переселення росіян та інших етносів на спорожнілі території України. До того ж, Голодомор призвів до ліквідації «другої України» на Кубані: жителям, котрі тут залишилися, було наказано в 1939 р. записуватися росіянами [1, с. 66–68]. Досліджуючи етнічне обличчя Голодомору, необхідно встановити якомога точніші втрати як українців (понад 95% усіх його жертв), так і білорусів, поляків, німців, росіян, болгар, кримських татар та представників інших національних спільнот, які загинули голодною смертю. Отже, не викликає сумніву, що за етнічною спрямованістю, жахом і масштабами втрат Голодомор став не тільки геноцидом, але й етноцидом українського народу, інструментом ліквідації «українського націоналізму» [8].

По-п'яте, більшість сучасних істориків не оминають соціокультурного, психологічного, морально-етичного й ментального виміру Голодомору як каральної акції. Наслідки Голодомору набагато масштабніші і глибші, ніж чисто людські втрати (це, звичайно, втрати найголовніші, оскільки йдеться про життя людей), – але ці наслідки торкнулися й тих, хто залишився живим або ще не народився. Йдеться про демонтаж української ідентичності, яка досягла нової якості в умовах політики українізації та коренізації, глибокі морально-психологічні та духовні травми, які й досі відчуває українське суспільство. Відбулася імплантacja не властивих українському менталітету таких явищ, як соціальний страх, покірність, пасивність, політична апатія; було приглушено, а відтак і знищено традиційне почуття селянського індивідуалізму. Під прикриттям голоду насаджувалось безбожництво, винищувалась національна еліта, було поставлено крапку на політиці українізації, особливо міст, оскільки з середини 1930-х рр. їх населення поповнювалось за рахунок інтенсивної імміграції росіян.

Спираючись на надбання історіографії та джерелознавства, історики, демографи, етнологи, представники інших галузей гуманітаристики покликані продовжити дослідження актуальної, гострої і важливої теми, якою є Голодомор-геноцид і його наслідки. Можна спрогнозувати кілька напрямів подальшої роботи в цій царині. **Перший** пов'язаний з необхідністю глибше з'ясувати співвідношення міжнародно-правового трактування геноциду і українських реалій 1932–1933 рр. Для цього дуже важливо об'єднати зусилля різних фахівців – істориків, правників, демографів, етнополітологів, соціологів, психологів, філологів, філософів, представників інших галузей знань, долучити зарубіжних фахівців. Тепер, коли в основному з'ясовано причини, мотиви, способи і методи організації Голодомору в різних місцевостях України і в регіонах СРСР з великим відсотком українського населення, коли загалом відомі його головні замовники і виконавці, оприлюднено відомості про кількість прямих і опосередкованих жертв (хоча й не остаточно), назріла потреба системного аналізу всіх компонентів трагедії в цілісності. Цей **другий напрям** голодознавства набуває особливої актуальності в контексті декомунізації суспільства і подолання «синдрому совковості». Маємо відштовхнутись від з'ясування зловісності ідейно-теоретичних засад комуністичної ідеології, її ленінсько-сталінської інтерпретації й практичної реалізації в рамках антинародного експерименту побудови так званого соціалізму з його людиноненавистницьким обличчям. Геноцид став одним із методів втілення в життя ленінсько-сталінських прожектів, засобом і результатом проведення нечуваного експерименту над людьми, полігоном для якого було взято Україну. Системний підхід, а він пріоритетний для сучасної історіографії, дозволить зв'язати в єдине ціле ключові компоненти сталінської програми Голодомору-геноциду: теорію і практику класової боротьби, світової пролетарської революції, застосування насильства і репресій, роз-

палювання міжнаціональних і громадянських воєн, насаджування міфів про дружбу народів, пролетарський інтернаціоналізм і злиття націй, ігнорування інтелектуального потенціалу нації, тотальну атеїзацію суспільства і насадження бездуховності, протиставляння моральних і матеріальних цінностей, нарешті, монополію однієї політичної сили та її ідеології. Все це разом узятє може бути повноцінно пізнано на **міждисциплінарному рівні**.

Третій напрям – це міжнародний контекст проблеми. З одного боку, йдеться про реакцію зарубіжних держав і міжнародних організацій та закордонної преси на Голодомор, їхню позицію в тих конкретно-історичних умовах і участь або неучасть у попередженні його трагічних наслідків, а з другого боку, про діяльність зарубіжних дослідницьких осередків, зокрема вчених української діаспори, які працюють у царині Голодомору. Сьогодні, як ніколи раніше, наявні сприятливі умови для кооперації зусиль вітчизняних і зарубіжних дослідників з метою встановлення на основі комплексного аналізу джерел і досконалих методик якомога реальніших демографічних втрат України внаслідок Голодомору-геноциду.

Отже, українська історіографія та джерелознавство разом із зарубіжними вченими вийшли на новий етап у дослідженні Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу, етап, що дозволить збагатити знання про всі сегменти трагедії світового масштабу, включно з людськими втратами. Виступаючи біля Меморіалу пам'яті жертв Голодомору у листопаді 2014 р., Президент України П. Порошенко процитував дуже важливу думку Джеймса Мейса про те, що Сталін прагнув знищити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, український дух, українську культуру й українську історію, знищити Україну як таку. Чорну справу кривавого диктатора нині продовжує його духовний потімок Путін шляхом збройної агресії, розчленування й окупації України. Війна проти України триває.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. – К.: ПУ НАН України, 2007. – 410 с.
2. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
3. Боряк Г., Папакін Г. Голодомор в Україні 1932–1933: реєстр архівних документів, опублікованих в 1990–2007 рр. // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – С. 421–532;

Кульчицький С.В. Внесок Руслана Пирого у дослідження історії Голодомору 1932–1933 років в Україні: мовою документів // Архіви України, 2011. – № 2–3. – С. 275–289 та ін.

4. Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) / Дослідження, спогади, документи. – Одеса: Астропринт, 2007. – 460 с.; Геноцид українського народу: голодомор 1932–1933 рр.: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 320 с.; Голодомор 1932–1933 рр.

на Луганщині. – К.: ВД «Стилос», 2008. – 284 с.; Голодний мор 1932–1933 рр. на Кіровоградщині. – Кіровоград: Б.в., 2008. – 368 с. та ін.

5. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – 606 с.; Упокорення голодом. Зб. документів (упорядник М. Мухіна). – К.: АН України, 1993. – 311 с.; Командири великого голоду. Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. (За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала). – К.: Генеза, 2001. – 399 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упорядн. Р.Я. Пиріг. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: ВД «КМА», 2008. – 604 с. та ін.

6. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки (під ред. В. Литвина). – К.: Наукова думка, 2003. – 936 с.; Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізми здійснення. – К.: МАУП, 2004. – 320 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму. – К.: МАУП, 2007. – 211 с. та ін.

7. Гудзь В. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького на голод в Україні 1932–1933 рр. та їх вплив на вітчизняний науковий дискурс // Наукові праці історичного факультету Запорізьк. НУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 297–302.

8. Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Український історичний журнал, 2005. – № 2. – С. 118–131.

9. Калакура Я.С. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання і прорахунки // Персонал, 2008. – № 1. – С. 105–113; його ж. Документальні та історіографічні свідчення про голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського народу // «Секретно. Не для печати»: До 75-річчя голодомору-геноциду 1932–1933 рр. – К.: КМУ, 2008. – С. 115–138 та ін.

10. Калініченко В., Яценко Є. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К. – Нью-Йорк: Вид. Спілки визволення України, 2000. – С. 15–26; Яшук П. Маловивчені аспекти геноциду-голодомору в Україні // Там само. – С. 217–234; Васильєв В.Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: ПУ НАН України, 2004. – Вип. 27. – С. 271–302; Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Український історичний журнал, 2006. – № 3. – С. 186–199; Чернявська К.В. Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки // Наук. вісн. Микол. НУ ім. В.О. Сухомлинського. – Серія іст. науки. – Вип. 3.35. – 2013. – С. 262–268 та ін.

11. Куліш А. Генетичний голодомор 1932–1933. – Полтава: Б.в., 2000. – 84 с.; його ж. Геноцид: голодомор 1932–1933: причини, жертви, злочинці. – Вид. 3-є, доп. – Х.: Просвіта, 2001. – 97 с.

12. Кульчицький С. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. – К.: ПУ, 1989. – 13 с.; його ж. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – 230 с. та ін.

13. Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. – К.: Б.в., 2007. – 64 с.; його ж. Територія Голодомору 1932–1933 рр. – К.: Б.в., 2014. – 64 с.; Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомор в Україні: Хроніка. – К.: ВД КМА, 2008. – 294 с. та ін.

14. Пахльовська О. Мати і антихрист: відлуння голодомору в літературі // Урок української, 2004. – № 1. – С. 36–38.

15. Сергійчук В. Як нас морили голодом. – Вид. 3-є, доп. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – 392 с.; його ж. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. – 168 с.

ІСТОРИОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ТА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Розкривається історіографічний аспект проблеми, аналізуються здобутки сучасної української історичної науки та визначаються перспективні напрямки подальшого дослідження стану соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: голод, Голодомор, історіографія, демографічні втрати, морально-психологічні наслідки.

Nataliya Meheda

HISTORIOGRAPHY OF SOCIAL-DEMOGRAPHIC, MORAL AND PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933

The research is dedicated to the historiographical aspect of the topic. The achievements of contemporary Ukrainian historians are analyzed, the promising areas for further study of the socio-demographic, moral and psychological consequences of the Holodomor 1932–1933 are proposed.

Keywords: hunger, the Holodomor, historiography, demographic losses, moral and psychological consequences.

Актуальність теми полягає в тому, що сучасний етап наукових досліджень сприяв появі значної кількості наукової літератури з проблем Голодомору 1932–1933 років, що актуалізувало необхідність історіографічного аналізу праць даного періоду.

З другої половини 1980-х – на початку 1990-х рр. про Голодомор 1932–1933 рр. почали писати на сторінках журналів «Вітчизна», «Жовтень», («Дзвін» з 1990 р.), «Київ», «Український історичний журнал» та інших.

Зі зміною основних тенденцій історіографічного розвитку в кінці 1980-х – на початку 1990-х років формуються перші наукові розвідки наслідків трагедії. Вже у 1990 р. було опубліковано збірник «Голод 1932–1933 на Україні: очима істориків, мовою документів» [1].

Серед перших українських істориків, які почали досліджувати наслідки Голодомору 1932–1933 років, були С. Кульчицький, Ю. Шаповал, І. Курас, С. Діброва, М. Панчук, П. Варгатюк, С. Спірін, В. Даниленко та ін. Науковці почали переосмислювати події голодних років із залученням нових архівних документів для відтворення історичної правди.

З'являються нові теми докторських та кандидатських дисертацій, які містять свідчення очевидців та нові архівні дані.

Історики В. Сергійчук, Ю. Шаповал, І. Білас, С. Кульчицький підготували аналітичні праці, які містили опубліковані архівні документи та свідчення очевидців [2].

У 1995–1996 рр. викладено нове бачення на масштаби та катастрофічні наслідки Голодомору.

Науковці І. Білас, С. Кульчицький, Ю. Шаповал, С. Білокінь, В. Сергійчук, Г. Касьянов, В. Да-

ниленко, В. Баран, В. Марочко, Є. Шаталіна, А. Мироненко у своїх працях започаткували новий підхід до аналізу наслідків трагічних подій 1930-х років [2].

З 1990-х років дослідники починають вживати термін «геноцид» до визначення Голодомору 1932–1933 рр.

На регіональному рівні наслідки Голодомору висвітлювали Т. Поліщук, О. Веселова, Г. Баташан, Р. Беженуца, М. Біличенко, Ю. Авраменко, В. Гнатюк, В. Іваненко, О. Удод та інші [3].

У 2003 році вперше вийшла монографія вітчизняних науковців «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» під загальною редакцією В.А. Смолія. Хоч вона і не охоплює всієї проблематики теми голодного лихоліття, але визначила особливості висвітлення голоду в історіографічному дискурсі (українському та іноземному) [4].

Нову, більш вагому джерельну базу дослідження проблеми представлено в наукових працях провідних вітчизняних істориків-спеціалістів: В. Марочка, Є. Шаталіної, М. Панчука, А. Шаблія, Ю. Шаповала та ін. Вченими умовно визначено етапи розвитку історіографії проблеми та зроблено відповідні висновки щодо досягнень вітчизняної історичної науки: виділення проблеми Голодомору в окреме поле історичного дослідження, подолання радянської концепції історії; Голодомор розглядався крізь призму суперечностей радянського політичного керівництва й інтересів українського селянства; Голодомор визначався як акт геноциду українського народу.

В. Головка у своїй науковій розвідці стверджував, що у вивченні Голодомору сформувався новий науковий стандарт – ґрунтовне докумен-

тальне дослідження, доповнене пошуком нових концептуальних підходів [4, с. 108–132]. Дослідник виділив ряд аспектів: демографічний, морально-етичний, емпіричний, історіографічний та суспільно-політичний, які, на його думку, потребують додаткового вивчення та висвітлення. Історіографічний аналіз праць здійснювався автором на основі проблемно-хронологічного підходу, що дало змогу простежити еволюцію концептуальних і теоретико-методологічних засад, якими керуються сучасні вітчизняні історики при висвітленні й трактуванні подій 1932–1933 років в Україні, що й становить історіографічну цінність дослідження.

У цьому аспекті науковий інтерес викликала праця В. Васильєва «Голод 1932–1933 рр. в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії». Автор запропонував періодизацію сучасної історіографії Голодомору на основі розвитку та змін концептуальних підходів вітчизняних істориків до тлумачення подій 1932–1933 рр.: кінець 1980-х – початок 1990-х рр.; середина 1990-х рр.; кінець 1990-х – початок 2000 рр. Підсумовуючи здобутки істориків кожного етапу, В. Васильєв визначає основні тенденції розвитку української історіографії, а саме розширення поля наукових досліджень, появу нових тем і напрямів. У статті проаналізовано зовнішні та внутрішні фактори, що вплинули на розвиток історичної свідомості сучасних українських дослідників, розкрито методологічні основи та концептуальні підходи до висвітлення явища Голодомору 1932–1933 рр. На основі порівняльного методу автор робить спробу виявити загальні та специфічні наукові підходи, наголошує на необхідності комплексного дослідження характеру Голодомору, поглиблення діалогу з вченими різних країн світу, застосування нових методик [5].

Професор Я. Калакура узагальнив надбання української історіографії у своїй праці «Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу: надбання і прорахунки», яка містить бібліографічний покажчик публікацій про Голодомор 1932–1933 рр. За авторськими підрахунками, в період від 1932-го до 2007 р. в Україні і світі опубліковано понад 13 тисяч документальних збірників, колективних та індивідуальних монографій, дисертаційних робіт, наукових статей, матеріалів міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, навчальних посібників, публіцистичних творів, спогадів очевидців, газетних статей, з них близько 5 тисяч наукових, науково-популярних праць історичного характеру. Охарактеризувавши періоди історіографічного процесу досліджень проблем Голодомору 1932–1933 рр.,

автор сформулював ряд узагальнень, довів, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні підірвав і послабив сили українського опору радянській владі. В Україні, як і за її межами, не досягнуто згоди стосовно подій, означених як «Голодомор».

Дослідник обґрунтовує необхідність історіографічного осмислення проблеми, тобто аналізу її дослідження, надбань і сучасного стану. Учений запропонував власну періодизацію історіографії Голодомору, критеріями для якої стала поява якісно нових підходів до вивчення причин і масштабів Голодомору або їх нового трактування, застосування досконаліших методів дослідження. Автор виокремлює внесок української історичної науки, а також окреслює перспективні напрямки подальшої роботи в цій царині [6].

Розвиток досліджень Голодомору в Україні простежила Л. Гриневич, виділяючи такі особливості вітчизняної історіографії з даної проблеми: 1) регіоналізація тематики досліджень; 2) структуралістський підхід до проблеми голоду через вивчення колективізації при одночасному аналізі соціально-економічних та політико-ідеологічних особливостей; 3) співпраця українських істориків з науковцями діаспори та вченими зі США й Канади. Авторка проаналізувала провідні праці сучасних вітчизняних істориків, присвячених Голодомору в Україні, відзначила політизованість теми. Л. Гриневич зазначає, що існує небезпека розпалювання міжетнічних суперечностей на сучасному етапі, що може призвести до виявів ксенофобії та антисемітизму в інтерпретаціях Голодомору в сучасній історичній науці. Одним з недоліків української науки з цієї тематики Л. Гриневич вважає недостатню інтегрованість у глобальне наукове середовище [7].

До історіографічного аналізу зарубіжних наукових праць з проблеми Голодомору в цей час звертається ряд вітчизняних науковців. Так, історик В. Марочко провів детальний історіографічний аналіз праць відомих російських істориків В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, Д. Волкогонова, В. Цапліна, О. Осокіної, Н. Араловець, В. Кондрашина, Є. Осколкова, використовуючи проблемний підхід [8]. Автор детально проаналізував основні здобутки українських істориків діаспори, яким належав пріоритет у вивченні даної проблеми [9].

У статті «Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова та стара інтерпретація?», опублікованій в «Українському історичному журналі», В. Марочко розкриває новітні тенденції в зарубіжній історичній науці. Історіографічну базу дослідження представлено працями відомих учених: Р. Конквеста, Дж. Мейса, Ш. Мерля, А. Буллока, Р. Маннінга, Г. Ріттеншпорна, Ш. Фіцпатрік, М. Гільдермаєра,

А. Хайнріха, А. Граціозі, С. Віткрофта, Р. Девіса, В. Данилова, І. Зеленіна, М. Івницького, Є. Осолкова, В. Кондрашина, О. Осокіної, С. Куртуа, Г. Зімона та ін. Автор виділяє три напрями сучасної зарубіжної історіографії Голодомору, а саме: американську, європейську, російську. Історіографічний аналіз здійснюється на основі проблемно-хронологічного підходу. В рамках наукового дослідження виділено два основні проблемні напрямки: 1) з'ясування мотивів, причин і наслідків (демографічних втрат) та виявлення антиукраїнської спрямованості Голодомору; 2) політико-правова оцінка Голодомору як акту геноциду українського народу. В. Марочко простежує вплив праць Р. Конквеста та Дж. Мейса на зарубіжну історичну науку, їх критику з боку німецьких, російських, англійських істориків та висловлює власне бачення проблеми. Особливого значення набуло те, що голод розглядався в контексті аграрної та соціально-економічної історії СРСР. На думку автора статті, в зарубіжній історичній науці існують різні погляди на розуміння суті поняття «геноцид», що й унеможливує формування об'єктивної оцінки трагічних подій 1932–1933 рр. в Україні [10].

Історик Г. Васильчук так само звернувся до дослідження історіографії Голодомору. Дослідник проаналізував основні концептуальні підходи до проблеми колективізації та розкуркулення на теренах УРСР. Вчений, зіставляючи результати досліджень провідних західних істориків (М. Таугера, Ш. Фіцпатрік, Л. Віоли, Р. Маннінга, А. Граціозі, Ш. Мерля, С. Віткрофта, Ш. Плаггенборга та ін.) щодо причин та наслідків голоду для СРСР, виділив основні концептуальні підходи, що виражались у трьох ключових підходах до вивчення історії 1920–1930-х рр.: модернізація, повсякденність та концепція тоталітаризму [11].

В контексті духовного життя українського селянства в умовах соціально-економічних експериментів радянської влади проблему Голодомору розглянуто в монографії С. Дровозюка «Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. XX ст.: Історіографічний нарис» [12].

Історик О. Стасюк провела ґрунтовне дослідження процесів деформації традиційної культури українців у 1930-х роках, проаналізувала ступінь дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, навела ряд причин і факторів, що призвели до зламу традиційної культури та деморалізації [13].

Важливою науково-кваліфікаційною працею, присвяченою безпосередньо проблемам історіографії Голодомору 1932–1933 рр., стала дисертація А. Серпутько «Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в

УРСР 1932–1933 років». У роботі досліджувалися сучасні тенденції в українській та російській історіографії щодо розвитку й закономірностей нагромадження історичних знань про причини та наслідки голоду в Україні [14].

Цікавий погляд на події Голодомору 1932–1933 рр. в Україні висловив відомий український історик Г. Касьянов. Його праця «Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х)» (2010) є спробою дослідити голод як одну з форм гранднративу українського минулого. В центрі уваги вченого не події 1932–1933 років, а їх інтерпретація у науковому, публіцистичному та політичному дискурсах кінця 1980-х – 2000-х років. На прикладі Голодомору вчений показує взаємодію колективної пам'яті та історії, історичної науки та політики [15].

Сучасну українську та зарубіжну історіографію Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, аналіз, концепції та погляди вчених на проблеми голодних років відображено у дисертації К. Назарової [16].

Дослідниця А. Булгакова у дисертації «Жіночество українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти» розкрила особливості життя й діяльності представниць різних суспільних прошарків українського села в часи голодного лихоліття [17].

«Статистичні параметри території Голодомору в Україні засвідчують одночасну наявність політичних, соціально-демографічних та морально-психологічних ознак цієї трагедії. Територія Голодомору охопила у 1932–1933 рр. усі області та райони УСРР, накривши жахливим лихоліттям 22,4 млн осіб» [18].

На сучасному історіографічному етапі для вивчення кількості жертв Голодомору необхідно поглиблювати дослідження в таких напрямках, як природний і вимушений рух населення, динаміка народжуваності, смертності, тривалості життя, міграції тощо.

У статті «Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки» наведено новий погляд на оцінку демографічних втрат після Голодомору окремо для жителів українського міста й села, стверджується, що не лише сільські, а й міські мешканці зазнали відчутних втрат. Ця спільна праця істориків та демографів враховує жертви населення УСРР впродовж 1932–1934 рр.: загальні втрати за цей період становлять 4,5 млн, у тому числі 3,9 млн – через надсмертність і 0,6 млн – ненародженими. Втрати через надсмертність за цей період у розрахунку на 1000 населення становлять 39,3 – у міських поселеннях та 164,5 – у сільській місцевості. На основі реконструкції демографічної динаміки міського та сільсько-

го населення у 1927–1939 рр. виявлено значні відмінності не лише в рівні показників надсмертності, а й в їх динаміці та повіковій структурі. Історико-демографічний аналіз показав, що ці відмінності слід розглядати в тісному зв'язку з багатьма соціально-економічними факторами. Важливе значення в міських поселеннях мала ієрархічна карткова система продовольчого забезпечення, що обумовлювало неоднакові можливості виживання для різних груп населення залежно від ступеня виробничої значущості [19].

Демограф О. Рудницький зазначає, що надлишок смертей у сільській місцевості еквівалентний 16,5% від загальної кількості сільського населення у 1933 р.; у міських поселеннях цей показник становить 4%. Майже 90% прямих втрат унаслідок голоду припадає на 1933 рік, зокрема на його перше півріччя. Якщо у 1933 році втрати внаслідок надсмертності серед сільського населення більш ніж у п'ять разів перевищували такі серед міського населення, то показники 1934 р. – подібніші. У статті показано, що виявлені відмінності у рівні, динаміці та віковій структурі втрат унаслідок голоду у містах та селах України є наслідком впливу багатьох політичних та соціально-економічних факторів [20].

Отже, в історіографії демографічних втрат населення України і в наш час немає консенсусу щодо кількості втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. Науковці оцінюють втрати за допомогою статистичних даних або на основі оцінок свідчень очевидців.

У новітній історіографічний період у втрати населення України почали включати і міське населення, а до цього враховували переважно втрати населення сільського. Демографічний

аналіз доводить, що у період між переписами 1926-го та 1939 рр. міське населення також голодувало та мало втрати, хоча й менші.

Мало дослідженими залишаються особливості життєдіяльності та специфіка виживання в умовах голоду серед різних соціальних груп населення. Більшість даних по усній історії Голодомору зосереджено на свідченнях сільського населення. Демографічна криза 1932–1933 років стала наслідком кризи в усіх сферах суспільного життя, однак сила та механізми цієї руйнації в селі та містах відрізнялися.

Українські історики наводять уточнені демографічні цифри втрат від голоду за рахунок комплексного використання різних статистичних підходів, але їхні дані коливаються в межах від 3,5 млн до 15 млн українців, що зумовлено особистими переконаннями вчених та відсутністю в їхніх працях досі невідомих архівних документів і матеріалів; визначають особливості демографічних наслідків по окремих регіонах УСРР (Харківщина, Південь України, Поділля) та інших районах СРСР (Поволжя, Кубань, Північний Кавказ, Казахстан, Сибір), які постраждали від Голодомору 1932–1933 рр. Досліджено питання національного складу загиблих від Голодомору в УСРР (німців, поляків, білорусів); проаналізовано роботу системи тогочасних органів фіксування демографічної інформації (ЗАГСи, дані переписів 1926-го та 1937 рр.), але ступінь надійності цих даних викликає сумніви і дає можливість для подальших досліджень.

Отже, здобутки сучасної української історіографії у висвітленні Голодомору 1932–1933 рр. в Україні налічують кілька тисяч назв і доводять його геноцидний характер.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 604 с.
2. «33-й: Голод: Народна Книга – Меморіал» / Упоряд.: Коваленко, Маняк. – К., 1991 р. – 584 с.
3. http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Bibliogr_Region.php
4. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.
5. Васильєв В.Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії / В.Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2004. – Вип. 27. – С. 271–301.
6. Калакура Я.С. Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки / Я.С. Калакура // Персонал. – 2008. – № 1. – С.105–113.

7. Л. Гриневич. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні: 1927–1933. – Т.1: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 рр. – Кн.1. – К. 2008. – 552 с.; Кн. 2. – К., 2012. – 680 с.; Кн. 3. – К., 2012. – 264 с.
8. Марочко В.І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – №5. – С. 125–145.
9. Марочко В.І. Теоретично-методологічні проблеми вивчення Голодомору 1932–1933 років в Україні / В.І. Марочко // Україна соборна : зб. наук. ст. – 2004. – Вип.1. – С. 249–269.
10. Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 186–198.

11. Васильчук Г.М. Колективізація і політика розкуркулення в СРСР (кін. 20-х – перша пол. 30-х рр.): концепції сучасної західної історіографії / Г.М. Васильчук // Наукові праці іст. фак. Запорізького нац. ун-ту. – 2007. – Вип.20. – С. 438–444.
12. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. XX ст.: Історіографічний нарис / С.І. Дровозюк – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.
13. Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.: Дис. канд. істор. наук: 07.00.05 / О. О. Стасюк. – К., 2007. – 228 с.
14. Серпутько А.Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків Голодомору в УРСР в 1932–1933 років: Дис. канд. істор. наук: 07.00.06 / А.Ю. Серпутько. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 207 с.
15. Касьянов Г. *Dance macabre*. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х). / Г. Касьянов – К.: Наш час, 2010. – 271 с.
16. Назарова К.В. Сучасна історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки: Дис.канд. істор. наук: 07.00.06 / Назарова Катерина Вікторівна. – Миколаїв, 2011. – 243 с.
17. Булгакова А.В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти: Дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Булгакова Альона Валентинівна. – Київ, 2015. – 204 арк.
18. Марочко Василь. Територія Голодомору 1932–1933 рр. Серія: «Голодомори». – Київ, 2014 – 64 с.
19. Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки/ Український історичний журнал. – 2015. – Вип. 4. – № 523. – С. 84–112.
20. Рудницький О.П. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні / О.П. Рудницький, Н.М. Левчук, О. Волошина, П.Є. Шевчук, А.Б. Ковбасюк // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – №2. – С. 11–30.

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В СРСР 1932–1933 РОКІВ

Аналізуються ідеологічні й програмні засади марксизму-ленінізму щодо побудови комуністичного суспільства на руїнах Російської імперії. Розкрито антиукраїнську політику більшовизму в Україні у період колективізації.

Ключові слова: українська нація, селянство, голод, хліб, репресії, геноцид.

Petro Chernega

THE GENOCIDE OF UKRAINIAN NATION IN THE USSR 1932–1933

Ideological and programmatic principles of Marxism-Leninism are analyzed in relation to the construction of communist society on ruins of the Russian empire. The anti-peasant and anti-Ukrainian policy of bolshevism in the period of collectivization is revealed.

Keywords: Ukrainian nation, peasantry, hunger, bread, repressions, genocide.

Сьогодні, коли український народ укотре веде справедливу війну з російськими окупантами і сепаратистами та колабораціоністами на Донбасі, ми знову і знову повертаємося до аналізу наслідків «братовбивчої дружби», яку українцям нав'язували Московія, а згодом імперська, радянська і путінська Росія, забуваючи про пересторогу геніального сина України І. Франка: «Москвофілство, як усяка підлість, всяка деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним» [23, с. 145].

Головний зміст цієї політики – реалізація ідеї «Україна без українців». Вона набула найбільшої активності за часів російської комуністичної диктатури, встановленої на руїнах імперії в ХХ ст., що прагнула побудувати комунізм у новій радянській імперії і в усьому світі.

Зустрівши шалений опір українців, який виявився у відродженні своєї держави – УНР – у 1917 р., у бурхливому національно-культурному розвитку, радянська Росія взяла курс на винищення української нації і колонізацію України росіянами. Для «заміни етнографічного матеріалу» уряд Леніна, а згодом сталінський режим вдалися до масових репресій, розстрілів, варварського й цинічного методу винищення українців голодом у 1921–1923 і Голодомором у 1932–1933 рр.

Організатором голоду на теренах поваленої Російської імперії виступили більшовики на чолі з В. Ульяновим (Леніним). Людина, яка ніколи фізично не працювала, не була у наймах, не знала сільського господарства, фабрично – заводського середовища і виробництва, «майстер політичного крутіїства, дурисвітства і канібальської жорстокості», пише Микита Шаповал у статті «На смерть тирана» 23 січня 1924 р., – стала «будувати нове суспільство» від імені пролетаріату, висловлювати його «волю», «думки», «вимоги» [24].

Трудова армія під керівництвом Сталіна і продовольчі загони голодних росіян з усіх регіонів грабували й вивозили з України зерно, сало, м'ясо, курей, гусей та інші продукти, супроводжуючи пограбування розстрілами тих, хто чинив опір, а також національної творчої інтелігенції. «Нам потрібна сама Україна, – заявляли комуністичні вожді, – людність не потрібна». Таку саму ідею сповідував і втілював на практиці керівник уряду УСРР Х. Раковський [15, с. 33].

Будівництво так званого соціалізму засобами політики «воєнного комунізму», комуністична організація сільського господарства, його пролетаризація за К. Марксом призвели до громадянської війни і страшного голоду 1921–1923 рр. в Україні, Поволжі й інших регіонах колишньої імперії, населених українцями. Більшовики вивезли з України з урожаю 1921 р. близько 30 млн пудів зерна (з них 1 млн пудів з фонду допомоги голодуючим). Таке саме пограбування вони здійснили й наступного року. Голод охопив не лише селян, а й населення міст, призвівши їх до людодства, яке описав П. Тичина в поемі «Чистила мати картоплю», зобразивши з дантівською силою образ матері-людоджерки [20, с. 7–11]. Комуністична влада оголосила селянам війну. Проте ця трагедія не зупинила тирана, який продовжував повторювати, що «последний и решительный бой» відбудеться проти них у 1931 р. і «бой с ними будет такой, которого еще не видел мир» [11, с. 401–404].

Причини Голодомору – геноциду українського народу 1932–1933 рр. виходять із програмних засад марксизму-ленінізму: побудова комунізму в новій радянській імперії, в Європі та світі засобами диктатури правлячої партії і пролетаріату та пролетаризація селянства, що вилилася в його закріпачення державою [19, с. 64]. Більшовики добре знали історію управління

суспільством за допомогою пограбування й розподілу продуктів харчування.

Голодомор в Україні був спланованою акцією пограбування селян для вилучення коштів на індустріалізацію, проте цим не обмежувався. Родюча українська земля і працьовите багатомільйонне селянство були надзвичайно вигідними для створення нової мілітарної радянської імперії, а геополітичне і стратегічне положення України становили для Сталіна головну передумову й реальний доказ, у разі її приборкання, перемоги його варіанту соціалізму, могутню базу матеріальних і людських ресурсів для побудови радянської імперії і наступного втілення ідеї світової пролетарської революції. Натомість українська селянська нація не підтримала ідеї московської влади.

Уже з 1928 р. селяни в Україні почали голодувати, вони стали приховувати хліб від держави. Перед режимом став вибір: або воювати з селянством, або загнати його у колгоспи й радгоспи і там забрати хліб. Шляхом відчуження від землі, від розподілу виробленої продукції селян перетворили на кріпаків радянської влади. Українське село, згідно з Законом про єдиний сільськогосподарський податок на 1930–1931 рр., було обкладено найбільшим в СРСР податком за визначеною владою шкалою прибутковості. Норми прибутковості 1 га землі – ріллі, засіяного поля і луків – для України становили відповідно 40, 58 і 26 крб. А для Російської РСФР – 37, 46 і 16 крб. [9]. В окремих областях України вони були значно більшими.

Колгоспне закріпачення спричинило опір українського селянства. За даними ГПУ, лише з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. відбулося 1716 масових виступів селян, з них 15 збройних, проти колективізації. А протягом року їх було вже понад 4 тис. за участю понад 1,2 млн людей [22]. Їх головним гаслом була вимога відновлення самостійної української держави і ліквідація комуністичних господарств у селі.

Комуністична влада жорстоко придушувала опір повсталих селян України, взявши курс на винищення української нації. Державне політичне управління у 1932–1933 роках заарештувало близько 200 тис. осіб, яких судили, відправили до тюрем і в заслання до східних регіонів СРСР. Павло Штепа, посилаючись на працю В. Голуба «Конспективний нарис історії КПУ», стверджує, що відразу по скасуванні нової економічної політики у 1929 р. і в роки колективізації, сталінський режим репресував і депортував з України 1,2 млн так званих куркулів, які не були репресовані й депортовані до Сибіру ще у 1919–1920 рр., а в українські міста і села лише у 1932 р. завіз понад 200 тис. комуністів, комсомольців і працівників

силових органів з центральних і західних областей Росії [25, с. 217]. Всесоюзний переселенський комітет РНК СРСР до кінця 1933 р. відправив на спустошені Голодомором землі України 329 ешелонів майна й худоби 21 856 господарств і 117 149 членів їхніх сімей з Горьковської, Іванівської та інших областей [6, с. 642].

Антиукраїнська політика більшовиків знекровила продуктивні сили сільського господарства України. У 1930 р. з 22,9 млн тонн зібраного зерна у селян було вилучено 7,8 млн тонн хліба. Наступного 1931 р. зібрали 17,6 млн тонн, а вивезли 6,9 млн тонн. З валового збору 1932 р., що становив 12,8 млн тонн, забрали 7 млн тонн. Залишилося лише насіннєве зерно. Українське село позбавили хліба. Протягом 1932–1933 рр. СРСР вивіз у Західну Європу понад 2,8 млн тонн зерна, вирощеного переважно українськими селянами [1, с. 94].

Влада скоротила до мінімуму присадибні ділянки колгоспників, щоб примусити їх шукати засоби проживання винятково у праці на колгоспному лану, а паралельно забрала в них усі продукти харчування. Перший секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, один із головних виконавців волі верховного ката Сталіна, у лютому 1933 р. заявив: «Кращим мірилом якості керівництва сільським господарством були і є хлібозаготівлі» [9]. Колективізація і хлібозаготівля супроводжувалися репресіями і масовими вбивствами селян та їхніх дітей каральними органами, представниками місцевої влади й активістами. Щоб не допустити втечу селян до міста, а також для контролю за пересуванням і персональним обліком усього населення СРСР, більшовики у 1932 р. запровадили паспортний режим та інститут прописки. Селянам паспортів не видавали, а виїзд із села у місто для праці і проживання могли дозволити лише керівництво колгоспу і районні органи влади. Держава таким чином встановила тотальний контроль над суспільством, а для селян запровадила новітню форму кріпацтва. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли закон про охорону державного майна, написаний власноручно Сталіним, згідно з яким за розкрадання урожаю, худоби тощо розстрілювали з конфіскацією майна, а за незначні крадіжки (збирання колосків, пригорщі зерна) позбавляли волі на 10 років, навіть дітей, починаючи з 12-літнього віку. Більшовицька влада, щоб остаточно припинити втечу селян від голоду і ліквідувати їх опір, у грудні 1932 р. заносить на «чорну дошку села, які злісно саботують хлібозаготівлю», а 22 січня 1933 р. Сталін власноручно написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР [21], де було документально засвідчено намір Кремля засобами конфіскації будь-

якого продовольства і заборони виїзду селян з України і Кубані в інші регіони організувати масовий голод українських хліборобів. Етнічних українців наприкінці 20-х років налічувалося на Кубані близько 916 тис., що становило понад 70% населення краю, на Північному Кавказі – 3,2 млн, у Поволжі – понад 600 тис. [2, с. 146; 14].

Жертвою цих драконівських законів стала українська нація. Блокада поселень селян-українців військами, тотальне пограбування їхніх господарств завершили виконання більшовиками плану організації Голодомору – геноциду українців на рідній землі, Кубані, Північному Кавказі, у Поволжі й Казахстані. Масове голодування селян охопило всі 55 тис. українських сіл з весни 1931 р. і тривало до зими 1934 р. Воно супроводжувалося масовими вбивствами дорослих і дітей, людодідством, самогубствами. Масового характеру набрало людодідство. В Україні було зареєстровано 10 тис. судів над людодідами, але ці процеси не розкривають масштабів цього страшного соціального явища, обліку якого влада не вела, а сліди трагедії знищувала. Особливих страждань зазнали діти, які становили понад 38% сільського населення. У кожному селі помирали сотні дітей від голоду, їх масово забивала влада за збирання в полі колосків, вони ставали жертвами людодідів. Щоб вижити, селяни та їхні діти втікали до міста й поза межі України. Міліція на виконання постанови ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 р. виловлювала їх, відправляла за місто, а німечин від голоду дітей – у спеціальні бараки, де вони помирали. Американський історик Т. Снайдер, аналізуючи матеріали праць українських і зарубіжних вчених, стверджує, що «в українських містах міліція затримувала по кількасот дітей на день: одного дня на початку 1933 р. харківська міліція мала виконати квоту в дві тисячі осіб... а в бараках на смерть чекали до двадцяти тисяч дітей» [16, с. 35]. Відомий український дослідник Голодомору – геноциду В. Марочко стверджує, що у травні 1933 р. у бараках і дитбудинках Харкова перебували понад 27 тис. дітей. Тисячі з них щоденно помирали, а до міста прибували нові жертви комуністичного терору. Замість того, щоб рятувати дітей, ЦК КП(б)У 1 серпня 1933 р. прийняв постанову про масове переселення безпритульних дітей з міст у село, що вмирало з голоду. Смертність дітей, за неповними підрахунками, сягала понад 50% від загальної кількості жертв Голодомору [1, с. 126, 128, 129]. Впродовж 1932–1933 рр. загинуло в кільканадцять разів більше українських дітей і жінок, ніж у роки Другої світової війни.

У січні 1933 р. лютував Голодомор, а керівник ДПУ УСРР В. Балицький зі своїми 16 тис. кадрових працівників, сотнями тисяч міліціонерів і

сільських активістів за період від 1 грудня 1932 р. до 25 січня 1933 р. знайшли у напівмертвих українських селян 14 956 ям, 621 «чорну комору» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1 718,5 тис. пудів вирощеного хліборобами зерна й інших продуктів [8, с. 179]. У першій половині поточного року, стверджував колишній працівник Укрдержплану С. Сосновий, в Україні щохвилини помирало 17, щогодини понад 1000 і 25 тис. людей щодня [7, с. 159–160].

Сталін у доповіді «Про роботу на селі» 11 січня 1933р. на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК партії, відзначаючи «успіхи» радянської влади в закріпаченні селян, заявив: «ми (тобто партія, а не колгоспники. – П.Ч.) покликані керувати колгоспами... а політвідділи МТС і радгоспів (каральні органи партії. – П.Ч.) є одним з тих вирішальних засобів, за допомогою яких можна буде усунути всі хиби» [19, с. 221].

Які хиби мав на увазі диктатор? Можливо, лише економічного характеру? Ні. Він думав про завершення плану ліквідації українського етносу, який мав великий досвід національно-визвольної боротьби, прагнув відродження своєї державності і не сприйняв ідеї марксизму-ленізму. Доля радянської влади і соціалістичного будівництва вирішальною мірою залежала від продуктивних сил України, про що постійно говорили Ленін і його соратники.

А тому «етнографічний матеріал мав бути змінений» засобом Голодомору-геноциду, а територія України – заселена росіянами. Як стверджував у депеші в Рим італійський консул у Харкові Серджіо Граденіго, за інформацією високопосадовців із ГПУ, «катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою», де переважно жили українці. За даними консула, режим мав за мету ліквідувати українську проблему винищенням від 10 до 15 млн людей, переважно селян [1, с. 132]. Адже «національний вопрос, – за Сталіним, – есть по сути дела вопрос крестьянский» [18, с.72].

Керівництво більшовицької Росії, а потім СРСР усвідомлювало, що для відродження російської, але вже радянської імперії необхідно поглинути Україну, а для цього якнайшвидше ліквідувати соціальне джерело українського опору – український етнос, основу якого становило селянство. Воно, стверджував Сталін, «являє собою основну армію національного руху...». Селянство було також носієм національно-культурних і релігійних традицій, тим суспільним середовищем, де зміцнювала свої устої православна церква, проти якої більшовики вели війну не на життя, а на смерть.

Підсумовуючи результати колективізації на I Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників

у лютому 1933 р., тиран усіх часів і народів заявив: «Ті труднощі, що стоять перед вами, не варті навіть того, щоб серйозно про них говорити... Ваші <...> труднощі, товариші колгоспники, – це дитяча іграшка» [19, с. 243]. Наслідки «дитячих іграшок» комуністичного режиму чи не найжахливіші за всю історію людства. На Уманщині Олександра Рабенко з'їла сімох своїх дітей, її брат – рідного сина. У селі Масиняківці Кіровоградської області, де народився відомий український письменник С. Плачинда, у «сталінській грі» з селянами України загинуло понад 911 дітей. Вижило лише двоє, він і сусідська дівчинка. Якщо визнати число жертв Голодомору в 10 млн осіб (справжню цифру і сучасна влада Росії не хоче встановити), то діти серед них становили понад половину. У вересні 1933 р. за шкільні парти не сіло більш ніж дві третини учнів. За три голодні роки кількість учнів і педагогів у багатьох сільських школах становила 2–4 % від загального числа попередніх років [1, с. 130].

Невід'ємним складником сталінського плану геноциду української нації було згортання українізації і посилення репресій проти інтелігенції, виселення мільйонів українців і заселення їхньої землі росіянами. Державний терор і Голодомор – геноцид мали ще одну мету: зупинити, а потім знищити, розчинити в російській культурі українську культуру, яка переживала у 1917–1930 рр. великий розквіт і піднесення. Селянство, що становило 23,3 млн людей з 31,2 млн населення України, було основним носієм національних і культурних традицій, соціальною базою українського національного відродження.

Сталінські репресії проти так званого «ухилу до українського націоналізму», що «розрісся до державної небезпеки» і «став головною небезпекою» (з доповіді Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р.), знищили все живе, що могло свідчити про національно-політичну окремішність українського народу у політичній, господарській і культурній сферах його життя. У боротьбі з національно-визвольним рухом в Україні сталінський режим розстріляв і замучив у таборах протягом 20–30-х років ХХ ст. покоління українських патріотів: понад 200 письменників, у творчості яких досить чітко і повно виявився національний, ідейний та духовний зміст і європейський демократичний напрям розвитку, десятки тисяч діячів інших галузей культури, серед яких усіх бандуристів, що зібралися на свій форум у Харкові, Українську Автокефальну Церкву, Українську Академію Наук, зруйнував основні національної освіти і педагогіки.

У добу державного терору й Голодомору – геноциду в Україні було закрито державні курси

української мови й українознавства (1930 р.), академічну історичну секцію на чолі з М. Грушевським (1931 р.), українські школи всіх типів, газети й журнали за межами республіки, заборонено «Український правопис», запроваджений у 1929 р., термінологічні словники, лінгвістичні та лексикографічні праці мовознавчої спадщини 20-х – початку 30-х років як «шкідницькі й націоналістичні, спрямовані на відрив української мови від російської».

Статистика геноциду українського етносу, зокрема й Голодомору 1932–1933 рр., жахлива й трагічна істина про неї зберігається у кремлівських архівах Москви. Понині не маємо ми й об'єктивних даних щодо кількості українців і росіян тоді й сьогодні. На початку національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького українців, як і московитів, було порівну, близько 4,5 млн Військово-політичний союз з Московським царством і колоніальна політика Речі Посполитої спричинили добу Руїни, що забрала близько третини наших співвітчизників. А згодом почався трагічний період винищення нашої нації у загарбницьких війнах двох держав, особливо Росії, використання її людських і матеріальних ресурсів, розсіювання й розчинення українців, нищення їхньої культури, зросійщення й ополячення. Через майже 250 років за матеріалами I Всеросійського перепису населення В. Кубійович нарахував українців в імперії лише 35,8 млн. З них у селах мешкало 29,9 млн людей. Народжуваність і природний приріст населення в Україні на 1929 р. були найвищі в Європі й становили 13,3% на 100 жінок. У Німеччині й Англії лише по 5,6% [5, с. 134–144].

За сфальсифікованими даними Всесоюзного перепису населення СРСР у 1937 р., українців в радянській імперії стало лише 26,4 млн (у 1926 р. – 31,2 млн). Натомість кількість росіян збільшилася з 77,8 млн до 93,9 млн [3, с. 97].

Серед жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 рр. українці становили 91,2%. Їх у селах вимерло від 50 до 80 %, а в окремих – до 90 %. На всі інші національності, представники яких мешкали в УСРР, припадало 8,8 % померлих. Росіян і євреїв серед них було найменше, хоч перші за переписом 1926 р. становили 12,1% населення України [7, с. 151, 156, 163].

Чому? Представники цих двох націй в Україні мешкали в абсолютній більшості у містах, займали провідні позиції в політичному, економічному, окрім сільського господарства, житті нашого народу. За радянської влади, особливо в 20–40-х рр., вони були провідниками політики комуністичної партії. У 1922 р. в лавах КП(б)У було 27 490 росіян, 11 920 українців і 6981 євреїв.

Національний склад державного апарату республіки у 20–30-х рр. також був переважно не український, українців там не було і 35%. У керівних структурах партійних, державних і господарських органів українці були в абсолютній меншості. У колегіях наркоматів працювали 47% росіян, 26% євреїв і лише 12% українців. Серед службовців наркоматів євреї становили 40%, росіяни – 37%, а українці – 14% [12].

Після Голодомору – геноциду українців на теренах СРСР насильно стали записувати як росіян. За Всесоюзним переписом 1939 р., 86,8% населення Краснодарського краю, яке до цього в абсолютній більшості складалося з українців – нащадків Чорноморського козацтва, зареєстрували як росіян [4]. У 1989 р. українців в УРСР налічувалося 44,2 млн осіб (у 1926 р. – 31,2 млн), натомість кількість росіян в СРСР зросла за відповідний період з 77,8 млн до 145,2 млн.

Геноцид української нації 1932–1933 рр. спричинив зміну її генетичного коду, стверджував не без підстав один із перших дослідників проблеми американський вчений Д. Мейс. Він же визначив основні ознаки постгеноцидного суспільства, що перешкоджають нам будувати незалежну соборну демократичну Україну. Це постійне відчуття психологічного тиску, страху й комплекс меншовартості; викривлена культура, її сурогатність, майже відсутнє україномовне культурне середовище через байдужість влади до проблем державної мови й намагання запровадити двомовність; часткова амнезія національної історичної пам'яті, що гальмує процес її відтворення й виховання у громадян національної і політичної свідомості; відсутність національної еліти, натомість гіпертрофоване поширення регіональної, представники якої не усвідомлюють відповідальності перед народом і державою, не мають уявлення про

перспективи розвитку, проте у їхніх діях чітко виражено меркантильні та прагматичні цілі, жага до влади та нагромадження капіталу, а як наслідок стагнація економіки й багатовекторність політики [13], що призвело до загарбання Росією Криму і частини Донбасу й чергової російсько-української війни.

Геноцид українства придушив у нас «рефлекс свободи», а також більшу частину морально-правових рефлексів і перетворив у цьому сенсі на правових і моральних нігілістів, що майже консервує процес створення громадянського суспільства й національної еліти. І лише Революція гідності й російська агресія повернули українців до боротьби за свою державність і національну культуру.

Натомість сьогодні, коли понад 50% населення України живе за міжнародною межею бідності й знову голодує, страшною пересторогою для нас звучать слова російського, а згодом американського соціолога Пітирима Сорокіна, автора праці «Голод як фактор»: «Там, де всі стають шакалами й хижаками, не можна займатися продуктивною працею. Ті, хто нею займатиметься, все одно нічого не отримають для себе: тисячі грабіжників дертимуть із них сто шкур і не залишать їм навіть голодного пайка. Тому все економічне життя такого суспільства неминуче йде до цілковитого краху, який і станеться рано або пізно, а саме коли буде розкрадено все й красти вже буде нічого» [17].

Сьогодні, як і в минулі роки, не втратив актуальності заклик великого американця, одного з перших дослідників Голодомору в зарубіжній історіографії Джеймса Мейса до створення Інституту геноциду українського етносу – насильства, яке здійснювали колонізатори, особливо радянська імперія. Пізнаваймо правду, і вона зробить нас вільними, сказано у Святому Письмі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні в 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: злочини проти народу. Вид. 2-е, допов. – Київ – Нью-Йорк, 2000. – 270 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Москва, 1930. – Т. 39.
3. Всесоюзная перепись населения 1937 года. Краткие итоги. – Москва, 1991.
4. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – Москва, 1992.
5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Ч. 1. Перевид. в Україні. – К., 1994. – 880 с.
6. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. – К., 1992. – 736 с.

7. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вузів. – Львів, 2012. – 608 с.
8. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К., 2008. – 239 с.
9. Лапчинська Н. Голодомор 1932–1933 років як наслідок колективізації // Рада. – 1993. – 1 липня.
10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 12. – К., 1970. – 540 с.
11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 43. – К., 1974. – 528 с.
12. Лизанчук В. «Ніхто нам не збудує держави,

коли ми самі її не збудуємо...» // Народна газета. – 1999. – № 10 (393). – Березень.

13. Мейс Дж. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 34–48.

14. Сергійчук В.І. Чому вони не хочуть нас бачити, або історія на службі імперської політики // День. – 2008. – 5 грудня.

15. Сергійчук В.І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – 168 с.

16. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. – К., 2011. – 448 с.

17. Сорокін Пітирим. Голод як фактор. Цитую за І. Сюдюковим. Каткування України: приховані механізми та наслідки // День. – 2012. – 23–24 листопада.

18. Сталин И. Соч. – Москва, 1946–1952. – Т. 7.

19. Сталин Й. Твори. – Т. 13.

20. Тичина П.Г. Чистила мати картоплю // Альманах ВАПЛІТЕ. – Харків, 1926, Ч. 1. – С. 7–11.

21. Трагедия советской деревни. Сб. док. – Т. 3. Конец 1930–1933/Под ред. В. Данилова, Р. Манина, Л. Виолы. – Москва, 2000.

22. Українське слово. – Ч. 13. – 2000. – 30 березня – 5 квітня.

23. Франко І.Я. Деяко про польсько-українські відносини. Відповідь П.Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців» // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей І. Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 142–163.

24. Шаповал М. На смерть тирана // Народна газета. – 1992. – Січень №3 (32).

25. Штепа П. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. шосте. – Дрогобич, 2007. – 409 с.

ЖЕРТВИ ГЕНОЦИДІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядається суб'єктивний бік геноциду вірмен, Голодомору українців і Голокосту євреїв, а саме: хто були жертви цих геноцидів; часова проблема, від якої залежить визначення кількості жертв і проблема її вимірювання. Зроблено висновок про те, що намір знищити етнічні (національні) групи як такі виник задовго до кульмінації цих злочинів, коли розміри процесу знищення досягли найбільших розмірів.

Ключові слова: Вірменський геноцид, Голодомор 1932–1933 років в Україні, Голокост, намір знищити національну, етнічну, релігійну чи расову групу як таку, вимірювання кількості жертв.

Myroslava Antonovych

VICTIMS OF GENOCIDES AT THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY: COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS

The article deals with the subjective aspect of the Armenian genocide, the Holodomor of the Ukrainian nation and the Holocaust of Jews, namely: who were the victims of these genocides; the time issue, depending upon which the number of victims and the issue of measurement of victims are determinated. The author comes to the conclusion that the intent to destroy ethnic (national) groups as such appeared long before the culmination of these crimes, when the size of the process of extermination reached the highest numbers.

Keywords: the Armenian genocide, the 1932–1933 Holodomor in Ukraine, the Holocaust, intent to destroy a national, ethnic, religious group as such, measuring the number of victims.

Геноцид вірмен, Голодомор українців і Голокост євреїв були найбільшими геноцидами першої половини ХХ ст., наймасовішими за кількістю жертв. І хоч мотиви цих геноцидів відрізнялись, між ними було багато спільного. В цій статті проаналізовано суб'єктивний бік зазначених геноцидів, а саме: хто став жертвою цих геноцидів; обмірковано часову проблему, від якої залежить визначення кількості жертв, і проблему вимірювання їх кількості.

Зазвичай, важко встановити часові рамки злочину геноциду. Як зазначає Скотт Страус, «ідея наміру – центральна у правовому визначенні геноциду. Однак встановити і обґрунтувати (ascertain and substantiate) в реальному часі намір знищити групу дуже важко. Більше того, на той момент, коли намір встановлено, процес насильства досягає значних розмірів і час попередити його вже минув» [11]. На прикладі добре відомого злочину Голокосту Скотт Страус демонструє, що «намір німецьких СС і поліції став очевидним, коли вони почали відкривати (establish) табори смерті пізньої осені 1941 року. Але на початку війни (1939-й – літо 1941 рр.), у Польщі, в Радянському Союзі та на інших окупованих територіях їхній намір був менш очевидним» [13]. Можна згадати, що переслідування євреїв, яке почалося відтоді, як Гітлер прийшов до влади, в ніч з 9 на 10 листопада 1938 року увінчалось «протогеноцидним злочином» – Кришталевою ніччю, the Kristallnacht (Night of Broken Glass), мішенню якого стали власність, помешкання і

люди. «Кілька десятків євреїв було вбито, мільйони німецьких марок знищено і біля 30 000 чоловіків-євреїв схоплено і ув'язнено в концетраційних таборах» [6].

Подібне можна сказати і про Голодомор проти українців. Намір знищити частину української нації – селян – став очевидним у листопаді 1932–1933 рр., однак спроби знищити інші життєво важливі для існування нації частини українства – такі, як інтелігенція, духовенство, вже виявлялися на початку 20-х років. Хоча вони були й не настільки прозорими, однак усе це були геноцидні дії в серії інших таких дій.

Не менш складною і дискусійною є проблема встановлення масштабу геноцидів (the issue of measurements of genocides). Як справедливо запитує Скотт Страус: «яким має бути розмір часткового знищення, аби геноцид став очевидним?» [13]. У важливому рішенні 2004 року Апеляційна палата Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (надалі – МКТЮ) підтримала позовну скаргу щодо того, що геноцид означає знищення «значної» (суттєвої, substantial) частини групи [9]. МКТЮ постановив, що «коли специфічна частина групи є символічною для цілої групи чи життєво важливою (суттєвою, essential) для її виживання, це може свідчити про те, що цю частину можна визначити як істотну (важливу, суттєву, substantial) в рамках ст. 4 Статуту МКТЮ [7]. Більше того, «Елементи злочинів», які було прийнято Міжнародним кримінальним судом

для застосування Римського Статуту, передбачають, що навіть однієї жертви буде достатньо для кваліфікації злочину як геноциду, якщо її було вбито як представника національної, етнічної, релігійної чи расової групи (even one person if he/she was killed as a representative of a national, ethnical, religious or racial group would suffice for a crime of genocide) [5].

Таке твердження є важливим критерієм. Однак немає єдиного погляду на те, як концептуалізувати ступінь знищення, необхідного для злочину геноциду (significant disparity remains regarding how to conceptualize the degree of destruction sufficient to constitute genocide) [13]. З іншого боку, ще в 1995 році МКТЮ встановив у справі Jelisić, що геноцидний намір може виявлятися у двох формах: з одного боку, намір знищити дуже велику кількість членів групи, а з іншого боку, намір здійснювати більш вибіркове знищення, націлене лише на певних членів групи, зважаючи на той вплив, який матиме їх зникнення на виживання групи як такої (On the other hand, in 1995 the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) had found in the Jelisić case that the «genocidal intent can take two forms»: on the one hand, the intent to exterminate a very large number of members of the group, and, on the other, the intent to pursue a more selective destruction targeting only certain members of the group «because of the impact their disappearance would have on the survival of the group as such») [10].

З точки зору масштабності (substantiveness), вірменський геноцид забрав життя 1,5 млн людей; число жертв Голодомору 1932–1933 років налічує між 4 і 10 млн чоловіків, жінок і дітей, а в результаті Голокосту було винищено до 6 млн людей.

Об'єктивна сторона аналізованих геноцидів дещо відмінна, зокрема для геноциду вірмен типовим актом геноциду були **вбивства**, хоча використовувалась і рабська праця, і створювались умови життя, розраховані на **цілковите** знищення членів цієї етнічної групи. Організатори й виконавці Голокосту теж мали на меті **цілковите** фізичне знищення євреїв. Метою радянської влади було **часткове** знищення української нації через усунення найбільш питомих її частин – інтелігенції, духовництва і найчисленнішої частини українців – селянства.

Серед зазначених актів геноциду у ст. II Конвенції про запобігання цьому злочині і покарання за нього 1948 року (статті 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, яка повністю відповідає ст. II Конвенції про геноцид) щодо Голодомору найчастіше застосовують третій пункт – «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне винищення її».

У документі «Елементи злочинів» щодо цього виділено такі елементи:

1. Злочинець створив для однієї чи більше осіб певні умови життя.
2. Така особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи.
3. Злочинець мав намір знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку.
4. Умови життя були розраховані на фізичне знищення цієї групи, цілком або частково.
5. Ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи, чи була дією, що сама могла спричинити її знищення [5].

Кожен із зазначених елементів геноциду присутній у Голодоморі 1932–1933 років в Україні. Зокрема, щодо створення для осіб певних умов життя: без сумніву, голод було штучно створено шляхом встановлення непомірних квот на зерно і конфіскації спершу всього зерна, що було у селян, а потім усіх харчів.

Ці дії було спрямовано проти селян, переважна більшість яких була українцями, що є ознакою другого елементу злочину геноциду – особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Селяни становили питому частину української нації, а оскільки українізація на початку 30-х років XX ст. досягла такого рівня, який радянська влада вважала небезпечним для збереження України в складі Радянського Союзу, необхідно було знищити чи підірвати дух цієї питомої частини української нації.

Зокрема, в постанові Центрального комітету Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків (ЦК ВКП(б)) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. [3] чітко простежується переляк влади перед результатами українізації, яка вийшла за «дозволені» рамки, та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазним націоналістам, петлюрівцям та іншим ворожим елементам створити свої контрреволюційні осередки й організації. Згідно з п. 7, ЦК і РНК особливо вказують Північнокавказькому крайкому і крайвиконкому,

що легковажна, не більшовицька українізація майже половини районів Північного Кавказу, яка не впливає з культурних інтересів населення, за повної відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну змогу ворогам – куркулям, офіцерам, реємігрантам-козакам, учасникам Кубанської ради і т.д. – організовувати опір заходам і завданням Радянської влади.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів і їхніх «партійних» і безпартійних прислужників у даній постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ЦК і РНК СРСР ухвалили, серед іншого, запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне її проведення, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати й виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації. Особливо чіткі вказівки давалися щодо Північного Кавказу, а саме – негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети й журнали, що видаються, з української мови на російську мову як зрозумілішу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. Ще раз підкреслюю, що про всі ці заходи йшлося в постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області».

Третій елемент геноциду – намір злочинця знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку – також чітко простежується в злочині Голодомору 1932–1933 років. Очевидно, що в жодному документі така злочинна влада, як комуністична, прямо не вказувала на намір знищити шляхом голоду мільйони українських селян. Однак, як зазначає МКС, висновок про існування наміру й усвідомлення можна робити з відповідних фактів і обставин (Existence of intent and knowledge can be inferred from relevant facts and circumstances) [5]. Тобто намір не обов'язково має бути чітко зафіксовано у документах чи висловлено у публічних усних промовах. Про нього можна судити, виходячи з фактів і обставин злочину.

Факти й обставини свідчать про існування таких елементів злочину Голодомору, необхідних для кваліфікації його як геноциду, як намір і усвідомлення цього злочину. Існує багато документів, які підтверджують, що влада знала про жахливе становище українських селян. Опубліковано не лише листи іноземних консулів, а й доне-

сення самих секретних співробітників ДПУ УСРР про голод у різних регіонах України. Зокрема, в донесенні секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УСРР від 9 червня 1932 р. повідомляється про голод серед селян, які вже не мають хліба [1]. Таких свідчень обізнаності влади про вбивчий голод більш ніж достатньо.

Четвертий елемент злочину геноциду – умови життя, розраховані на фізичне знищення певної групи, цілком або частково. Зокрема, Косіор і Чубар дістали право зупинити постачання товарів для українських сіл аж до закінчення ними хлібозаготівельного плану. А оскільки цей план був абсолютно завищеним, припинення постачання товарів до українських сіл очевидно означало голод у цих селах. Така постанова торкалася лише українських сіл.

Серед заходів, спрямованих на фізичне знищення українських селян, можна, зокрема, відзначити режим «чорних дощок», який було введено саме в регіонах, населених українцями. Так, 4 листопада 1932 року систему «чорних дощок» було запроваджено на Кубані, в районах, де жили здебільшого українці. 18 листопада 1932 року постановою ЦК КП(б)У «чорні дошки» було введено в Україні, і вже 6 грудня 1932 року було оприлюднено спільну постанову ЦК КП(б)У та РНК УСРР про занесення на «чорну дошку» шести українських сіл. Поступово до списку «чорних дощок» додаються нові колгоспи, зокрема, рішенням бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23 грудня 1932 р. – господарства ще 22 районів. В цілому на «чорні дошки» було занесено колгоспи 82 районів України, тобто майже чверті адміністративних районів, із населенням 5 млн людей [2]. Ці села оточували збройні загони, всі продовольчі та насінніві запаси звідти вивозили, забороняли торгівлю та ввезення будь-яких товарів, тобто занесення на «чорну дошку» автоматично означало винищення голодом мешканців цих сіл.

П'ятий елемент – ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти певної групи, чи була дією, що сама могла спричинити її знищення. Голодомор був організований як один із злочинів у серії інших злочинів, спрямованих на знищення, цілковите або часткове, української нації. У своїй статті «Радянський геноцид в Україні» автор терміну «геноцид» Рафаель Лемкін представив український геноцид як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення національної еліти; 2) знищення національної церкви; 3) винищення значної частини українських селян; 4) змішування українців з іншими національностями шляхом переселень. На всіх чотирьох фазах знищення національний характер цієї операції,

як зазначав Лемкін, був визначальним, оскільки навіть основні жертви геноциду – заморені голодом українські селяни – представлені як носії («the repository») національного духу і тих рис, які роблять їх «культурою і нацією» (that make them «a culture and a nation»). Як зазначає Роман Сербин, цей аналіз чотирьохступеневого знищення української нації є основним внеском Лемкіна у вивчення українського геноциду [12].

Отже, такий короткий аналіз трьох найбільших геноцидів першої половини XX століття свідчить про те, що в усіх аналізованих геноцидах намір знищити етнічні (національні) групи як такі виник задовго до кульмінації цих злочинів, коли розміри процесу знищення досягли найбільших масштабів. Як зазначають американський науковець Самуель Тоттен і австралійський науковець Поль Бартроп, які дуже чітко виокремлюють усі елементи злочину геноциду у знищенні вірмен в Отоманській імперії, Голодоморі українців у Радянському Союзі і знищенні євреїв у фашистській Німеччині у збірнику матеріалів для читання «The Genocide Studies Reader» (2009 р.), в Україні протягом 1932–1933 років було заморено штучним голодом між 5 і 7 млн селян, більшість

із яких були етнічними українцями, в результаті того, що уряд Сталіна вилучив весь урожай і навіть засоби виробництва харчів. У даному випадку величезна кількість смертей була продуктом ідеологічно спланованого соціального винищення. Метою було знищення так званих «куркулів», однак фактично мішенню став кожен, хто підтримував українізацію (український націоналізм, свободу, вираження своєї культури), включно з найбільш бідними. Супроводжувала цю поведінку насильницька інтеграція різних релігійних і національних груп в існуючу радянську політичну структуру в середовищі насильницької русифікації. Геноцид, продукт екстремального вияву соціальної технології, трансформував традиційні форми землевласності й землекористування і буквально спустошив село від усього, що могли споживати селяни. Тоттен і Бартроп доводять висновку про те, що навіть за найстрогішим (найточнішим, strictest) визначенням геноциду масові знищення радянського режиму можна класифікувати як геноцид і відносять Голодомор 1932–1933 років в Україні до трьох основних геноцидів першої половини XX ст., поряд з геноцидом вірмен і Голокостом [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анований довідник. – В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавринюк. – Львів, Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 280.

2. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007. – С. 39.

3. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р.

4. Bartrop P.R, Totten S. The History of Genocide: An Overview // The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and Paul R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 135–136.

5. Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icc-cpi.int/Menu/ICC/Legal+Texts+and+Tools/> – P. 7.

6. Adam Jones. The Jewish Holocaust. Introduction // Adam Jones. Genocide. A Comprehensive Introduction. – Routledge, 2007. – p. 237.

7. ICTY (2004). – P. 1. (See in Paul R. Bartrop and Samuel Totten, «The History of Genocide: An Over-

view» in The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and P. R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 35.

8. Piragoff D.K. Commentary on the Rome Statute / O. Triffterer (ed.). – 1999. (See in: Boot M. Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court. – Antwerpen, Oxford, New York: Intersentia, 2002).

9. Prosecutor v. Radislav Krstić, International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991, IT-98-33-A, 4 (2004).

10. Prosecutor v. Jelisić, Case No. IT-95-10, at para. 82.

11. David Scheffer, «Genocide and Atrocity Crimes», Genocide Studies and Prevention 1, no. 3 (2006): 229–50.

12. Serbyn R. Rafael Lemkin on the Ukrainian Genocide // The Holodomor Studies. – 2009. – Vol. 1.

13. Scott Straus, Fundamentals of Genocide and Mass Atrocity Prevention (United States Holocaust Memorial Museum, 2016). – p. 34.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ВТРАТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ВНАСЛІДОК ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ

У статті розглянуто окремі особливості розробки і застосування криміналістичної методики у ході досудового розслідування з встановлення причин масової смертності та кількості людських жертв унаслідок Голодомору – геноциду в Україні 1932–1933 рр.

Ключові слова: геноцид, методика розслідування злочинів, експертиза

Valeriy Udovychenko

SEPARATE ASPECTS OF INVESTIGATION OF UKRAINIAN NATION LOSSES FROM THE GENOCIDE IN UKRAINE 1932–1933

The article describes the specific features of the forensic methodology development and its application in the pretrial investigation of the mass mortality causes and the number of human losses as the consequence of the Holodomor – genocide in Ukraine in 1932–1933.

Keywords: genocide, criminal investigations methodology, expert examination.

Трагедію Голодомору 1932–1933 років на території Української Соціалістичної Радянської Республіки було спричинено політикою державного терору, карально-репресивними заходами, організованими керівництвом СРСР і ВКП(б). Їх наслідком стали багатомільйонні людські жертви в Україні та місцях компактного проживання етнічних українців у Російській РФСР. Ці події протягом тривалого часу, а особливо останніх десятиліть, були предметом вивчення значної кількості науковців багатьох галузей знань, а майже через 80 років розслідувалися Головним слідчим управлінням Служби безпеки України в рамках кримінальної справи № 475, порушеної 22 травня 2009 року за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках – за ознаками злочину, передбаченого частиною першою статті 442 «геноцид» Кримінального кодексу України. Різна інформація про Голодомор – геноцид у цілому та про хід і результати розслідування зазначеної кримінальної справи як на момент розслідування, так і після його завершення оприлюднювалася в засобах масової інформації колишніми керівниками держави [14], представниками вітчизняної громадськості [4; 8; 33; 34] й міжнародної спільноти [13], Службою безпеки України [1; 6; 9; 23; 24; 25; 26; 29], судами [20], безпосередньо слідчими у спеціально підготованих виданнях [10; 11; 12]. Через достатнє інформаційне забезпечення та обмежений обсяг статті немає сенсу повторювати вже відомі факти. Однак існують певні аспекти діяльності, які не були широко оприлюднені, зумовлені криміналістичними особливостями розслідування злочинів такої категорії.

З самого початку зазначеного кримінального провадження досудове слідство зіткнулося з тим,

що в Україні не існувало криміналістичної методики розслідування геноциду. Тому вона розроблялася й одночасно апробувалася практиками безпосередньо в процесі роботи слідчо-оперативної групи СБУ України, створеної для розслідування у даній кримінальній справі. Для цього автором, як слідчим і керівником даної слідчо-оперативної групи, було опрацьовано дослідження В.А. Василенка [3], С.В. Кульчицького [15; 16], В.І. Марочка [21], Р.Я. Пирого [22], В.І. Сергійчука [27] та ін. У ході розробки методики розслідування геноциду вивчалися матеріали Нюрнберзького трибуналу. Саме вони найбільше підходили для розробки окремої криміналістичної методики розслідування геноциду в Україні 1932–1933 років. Матеріали Гаазького трибуналу по Боснії, Міжнародних трибуналів щодо Руанди, Камбоджі лише бралися до уваги, але їх застосування у розробці методики практично виключалося через специфіку обставин вчинених у тих країнах злочинів проти людяності, що істотно відрізнялись від злочину геноциду під час трагічних подій в Україні. Окремі результати розробок слідчими методики розслідування геноциду пізніше було оприлюднено [10]. Звичайно, вони не претендують на беззаперечну правильність, однак можуть вважатися за основу для створення цілісної науково розробленої методики розслідування даного виду злочину, яка б враховувала здобутки вітчизняної і закордонної юридичної теорії та практики й слугувала слідчим і оперативним співробітникам дієвим засобом виконання їхніх службових завдань, які є частиною повноважень, покладених на Службу безпеки України в цілому. Тим більше, необхідність розробки методики розслідування геноциду актуалізується складною політичною,

криміногенною, оперативною обстановкою, що склалася в державі, і пов'язаною з цим необхідністю розслідування схожих із ним злочинів проти людяності чи військових злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Відомою авторів статті сучасною комплексною роботою з питань геноциду є кандидатська дисертація І.І. Строкової на тему «Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз)», захищена у березні 2010 р. Проте зміст цієї роботи став доступним уже після вступу в законну силу рішення Апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі № 475 і стосується спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Тобто розслідування злочинів зазначеного виду не було предметом її дослідження. У своїй роботі дисертантка вказала, що «теоретичні дослідження проблем кримінальної відповідальності за геноцид почалися в 50-х роках минулого сторіччя та були проведені такими вченими: М.М. Андрюхіним, І.Г. Барсеговим, І.П. Блищенком, В.М. Варганяном, Л.Н. Галенською, Л.В. Іногамовою-Хегай, І.І. Карпечем, О.Г. Кибальником, М.І. Костенком, В.М. Кудрявцевим, Р. Лемкіним, О.В. Малаховою, А.В. Наумовим, В.А. Номоконовим, В.П. Пановим, А.І. Полтораком, Ю.О. Решетовим, Н.А. Сафаровим, І.Г. Соломоненком, А.Н. Трайніним, О.М. Трикоз, Г.І. Тункіним, І.В. Фісенком, У.А. Шабасом та ін. У наукових працях було визначено основні ознаки геноциду як міжнародного злочину та розглянуто теоретичні і практичні аспекти застосування кримінально-правових норм, які передбачають відповідальність за його вчинення. Поява в Кримінальному кодексі України розділу “Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку” зумовила подальше дослідження теоретичних та практичних проблем кримінальної відповідальності за геноцид вітчизняними вченими, серед яких: М.С. Аль-Захарна, В.П. Базов, О.О. Бахуринська, М.В. Буроменський, В.К. Гришук, Н.А. Зелінська, О.М. Костенко, М.Й. Коржанський, А.А. Маєвська, П.П. Михайленко, В.О. Навроцький, В.П. Попович, А.В. Савченко, Є.Л. Стрельцов, М.І. Хавронюк, С.С. Яценко та ін. Констатуючи значний внесок цих вчених у розроблення проблем кримінальної відповідальності за геноцид, слід зазначити, що їхні дослідження проводилися в межах характеристики злочинів проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку та стосувалися лише окремих аспектів теорії і практики застосування статті 442 КК України. Комплексних монографічних досліджень питань кримінальної відповідальності за геноцид на цей час в Україні фактично не проводилося...» [28, с. 1]. На жаль, за час, що пройшов

з моменту захисту згаданої дисертації, мало що змінилося на краще.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Отже, проблема недостатньої розробленості методики розслідування геноциду залишається актуальною і потребує подальших зусиль з її вирішення. Тому в статті маємо за мету сформулювати у зацікавлених науковців і практиків намір продовжити роботу з удосконалення вже існуючих напрацювань щодо сучасної методики розслідування геноциду та споріднених з ним злочинів. Одним із конкретних завдань публікації є розгляд деяких особливостей призначення і проведення окремих видів експертиз, як елементу системи слідчих дій, які, своєю чергою, є одним із складників окремої (видової) криміналістичної методики й застосовувалися під час розслідування злочину геноциду в Україні в 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. В СРСР злочинний комуністичний тоталітарний режим приховував від громадськості факт події злочину геноциду проти українського народу, кількість жертв та справжні причини масової смертності в Україні в 1932–1933 роках. Під час розслідування кримінальної справи було встановлено, що основними способами приховування геноциду було знищення слідів злочинів: неідентифіковані масові поховання жертв, фальсифікація документів про смертність від убивства голодом, спеціальний режим зберігання документів з метою недопущення витoku інформації про Голодомор, знищення самих документів, заборона будь-якої інформації про злочини в засобах масової інформації, пропаганда влади про відсутність Голодомору в Україні, репресії щодо осіб, які в різний спосіб фіксували й поширювали відомості про ці події, та ін. Перелічені чинники ускладнювали роботу слідчих.

Розслідування геноциду передбачає обов'язкове призначення судово-медичних експертиз для встановлення масштабів і причин масової смертності. Проведення таких експертиз при розслідуванні кримінальної справи № 475 було істотно ускладнено давністю вчинення злочину з усіма негативними наслідками, що з цього випливають. З метою збирання матеріалів для проведення судово-медичних експертиз було встановлено й оглянуто 857 місць масових поховань загиблих під час Голодомору – геноциду в Україні 1932–1933 рр., а також допитано свідків та зібрано документи щодо цих поховань. Коли приймалося рішення про призначення судово-медичних експертиз, перед слідством постало складне організаційне і процесуальне питання: чи варто здійснювати таку масштабну ексгумацію останків жертв геноциду? Для його вирішення

було здійснено непроцесуальні консультації з фахівцями в галузі судово-медичної експертизи та біоархеології. Отримано офіційну відповідь Головного бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України, згідно з якою встановлення факту голодування за результатами дослідження кісток померлих можливе в короткий проміжок часу після настання смерті. Фахівці проінформували, що судово-медичній експертизі невідомі випадки дослідження кісток, які пролежали в землі понад 70 років, з метою встановлення факту голодування. Водночас Інститут археології Національної академії наук України повідомив орган досудового слідства про те, що через відсутність відповідного обладнання не проводилися і не проводяться біоархеологічні вимірювання кісток людей, які загинули в 30-х роках минулого століття, з метою встановлення причин їхньої смерті. Таким чином, відпала необхідність ексгумації останків померлих.

За таких умов перед призначенням судово-медичних експертиз використовувалися дані різних наук, зокрема вивчалися окремі криміналістичні методики розслідування злочинів за відсутності трупів, розроблені О.Ю. Булуковим [2], В.Ю. Шепітьком [31; 32], а також пов'язані з причинами смерті від голоду, розроблені В.І. Вітер, А.А. Халіковим [5], Е. Кноблх [17]. Практика проведення розслідувань кримінальних справ за відсутності трупів та непридатних для судово-медичного дослідження кісткових останків була також описана М.М. Третьком, Г.А. Писіною та В.В. Машуковим [30].

Грунтуючись на показах свідків та інших матеріалах справи, слідством було прийнято рішення про отримання даних про жертви Голодомору по населених пунктах, районах і областях України. Для цього використано зібрані в мартиролог відомості, які увійшли до Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [18] та місті Києві [19].

В бюро судово-медичних експертиз областей України документи 30-х років минулого століття про істинні причини смертності в Україні практично не збереглися. Однак у державних архівах областей проведено виїмки архівних книг реєстрації актів про смерть за 1932–1933 роки, які містили дані про національність померлих (їх належність до української національної групи), діагнози офіційної причини смерті та ін. У частині записів про смерть містилися медичні терміни, які потребували дослідження судово-медичними експертами. І тільки у Харківському обласному бюро судово-медичної експертизи, з допомогою дослідників та громадських активістів, вжитими розшуковими заходами вдалося віднайти документи унікальної доказової ваги. Саме там

оглянуто книги записів судово-медичних досліджень, реєстрації трупів, річні статистичні звіти, ділове листування тощо. Серед наявних архівних документів найбільше значення мали діагнози смертей, які прямо вказували причину – голод. Значна частина смертей від голоду приховувалась під різними надуманими діагнозами. Так, причинами смерті сотень людей в одній книзі записано: «невідомо», «від хвороби». У багатьох випадках причина смерті взагалі не зазначалася. Все це підтверджує, що владний режим навмисно приховував правду про причини смертності.

За створеними слідчими системними алгоритмами в ході процесуальних дій відбиралися медичні діагнози тих хвороб, які виникають унаслідок тривалого голодування, ослаблення організму, харчового отруєння тощо. Це дозволило узагальнити діагнози про смертність, зібрати кількісні характеристики, а також виявити факти фальсифікацій. Оглядом зібраних документів встановлено такі основні групи причин смерті:

- «голодування», «від голоду», «голод», «истощение организма на почве голода»;
- «порушення живлення», «недоїдання», «виснаження шлунку», «худання», «від схуднення», «упадок питания», «от пониженного питания», «от истощенного питания», «истощение вследствие недоедания», «недостатне харчування», «виснаження організму на ґрунті недоїдання» й інші, тобто комплекс причин, які пояснюють смерть людей через недостатність харчування, а саме через голод;
- діагнози, які фіксують настання смерті людини через крайнє виснаження організму внаслідок голоду, має різновиди: «знесилення організму», «від слабкості», «від схуднення», «виснаження», «виснаження організму», «загальне виснаження» та інші. Часто як різновид зустрічається діагноз «старече виснаження», причому в окремих випадках це стосується і дітей. Саме з цих причин слід розглядати такий діагноз як приховану форму смерті від голоду. До цієї групи належать такі види діагнозів, як: «худосочна слабкість», «на почве истощения», «отошальість», «астенія», «різке малокровіє» та «загальна слабкість», а також велика кількість пов'язаних з ними записів: «серцева слабкість», «серцева недостатність», «серцева кволість» або «міокардит завдяки недоїдання та упадка сил» тощо, які вказують на смерть від виснаження внаслідок голоду;
- діагнози, які свідчать про харчові отруєння та смерть унаслідок вживання в їжу різних недоброякісних, сурогатних продуктів або різкого збільшення споживання їжі після

тривалого голодування. Це такі діагнози про смерть, як «розлад живлення», «дизентерія», «розлад травлення», «запалення кишок», «запалення кишечника», «дифтерит», «токсичний понос», «кров`яний понос», «інфекційний понос», «от истощения поносом», «аутоінтоксикація», «кишкова інтоксикація», «заворот кишок» та інші;

- діагнози про смерть унаслідок голоду, в яких фігурують медичні терміни, що стосуються крайнього виснаження або фіксації зовнішніх проявів голодної смерті. Серед цих записів такі: «від сухот», «рахіт», «дистрофія», «кахексія» тощо. Окремі мають подвійний характер, наприклад, «от голода и воспаления легких». Є значна кількість документів з такими записами про причину смерті: «опухоль ног», «голодний набряк», «набряк», «від опуху», «от голодного отека ног», «безбілковий набряк», або «безбелковый отек», іноді скорочено – «ББО».

Оформлені процесуально результати оглядів надали змогу призначити судово-медичні експертизи за зібраними документальними матеріалами кримінальної справи як основними джерелами інформації. В розпорядження експертів надано архівні документи щодо реєстрації трупів, причин смертності від захворювання серед населення, книги реєстрації актів про смерть окремо по районах та областях України, документацію роботи обласних бюро судово-медичної експертизи за 1932–1933 роки. Всього було призначено і проведено 24 комісійні судово-медичні експертизи в кожній області, де було встановлено наявність жертв геноциду. На відміну від традиційних судово-медичних експертиз, коло питань, що його планувалося сформулювати для вирішення експертами, було дещо іншим і ширшим, ніж зазвичай. Їх редакцію було попередньо узгоджено під час консультацій зі спеціалістами. В результаті перед експертами було поставлено такі питання:

- Якою є типологія смертності людей у 1932–1933 роках в УСРР згідно з наданими на експертизу документами?
- Чи наявні у наданих на експертизу документах дані, які свідчать про настання у 1932–1933 роках в УСРР смерті людей від голоду? Якщо так, то який зміст таких даних і де вони зафіксовані?
- Які з перелічених у наданих на експертизу документах хвороб та станів людських організмів, що призвели до смерті людей, спричинені їх голодуванням?
- Скільки випадків хвороб і станів людських організмів, що призвели до смерті людей внаслідок голодування, є в наданих на експертизу документах?

У стислі терміни, протягом 2–3 місяців після призначення експертиз, судові медики підготували всебічні, повні й обґрунтовані висновки про причини масової смертності. Кожен висновок свідчить про геноцид українців безпосередньо від голоду, а також від захворювань, які перебувають у прямому та опосередкованому причинно-наслідковому зв'язку з голодом.

Черговою особливістю методики розслідування кримінальної справи про геноцид українського народу у 1932–1933 роках було те, що для встановлення його наслідків призначено нетрадиційну експертизу, яку після обговорень з науковцями та директором Інституту демографії й соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України Лібановою Е.М. вирішено назвати судовою науково-демографічною. Підставою для процесуального рішення про призначення такої експертизи стало те, що дані про демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. державними органами колишнього СРСР приховувались від суспільства протягом багатьох десятиліть. Перепис наявного населення в УСРР було проведено 17 грудня 1926 року за постановою ЦВК РНК СРСР, і основну публікацію підсумків усього перепису по СРСР було закінчено в 1932 році. Після проведеного перепису населення 1926 року наступний перепис урядом було призначено на 6 січня 1937 року.

Постановою ЦВК РНК СРСР від 25 вересня 1937 року всенародний перепис населення 1937 року визнано незадовільним, а матеріали перепису – «дефектними». За офіційною оцінкою тодішнього уряду, цей перепис було проведено Центральним управлінням народногосподарського обліку Держплану СРСР «нібито» з грубим порушенням елементарних основ статистичної науки, а також із порушенням затверджених основ статистичної науки й затверджених урядом інструкцій.

17 січня 1939 року на території УСРР та в цілому по СРСР було проведено наступний перепис населення, в ході якого обліковувалось наявне і постійне населення. З огляду на те, що необхідна була кваліфікована оцінка матеріалів перепису населення 1937-го і 1939 рр., оскільки вони були вихідною статистичною основою для реконструкції демографічного розвитку Української СРР, а також для встановлення кількості загиблих унаслідок штучно організованого Голодомору 1932–1933 рр., що потребувало наукових та спеціальних знань в галузі демографії, соціології та статистики, і було призначено судову науково-демографічну експертизу.

Її проводив експерт Рудницький О.П., науковий співробітник сектора тривалості життя і здоров'я населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, за матеріалами кримінальної справи: літератур-

ними джерелами, архівними матеріалами, з урахуванням результатів наукового вивчення демографічних аспектів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні [10].

Перед експертом поставлено такі запитання:

- Якою є загальна кількість жертв серед населення УСРР, скільки всього загинули людей (прямі демографічні втрати) під час Голодомору в Україні в 1932–1933 роках, їх національний склад?
- Які непрямі демографічні втрати внаслідок Голодомору в Україні в 1932–1933 роках?
- Які демографічні наслідки для України відбулися внаслідок Голодомору в Україні в 1932–1933 роках?

У ході проведення експертизи в Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за результатами новітніх досліджень медико-демографічних наслідків голоду було встановлено, що найбільш значущими в структурі причин смерті в Україні у 1932–1934 рр. були не інфекційні хвороби, а захворювання, пов'язані з так званою епідемією неінфекційного походження – аліментарною дистрофією та її ускладненнями. При цьому навіть приховані, не чітко виражені інфекційні хвороби та низка захворювань решти класів причин смерті, на тлі так званої епідемії аліментарної дистрофії, слід розглядати, на думку вітчизняних спеціалістів-медиків, у причинно-наслідковому зв'язку з голодом, оскільки саме аліментарна дистрофія і її ускладнення були основним чинником настання смерті.

Отже, голод і породжена ним демографічна катастрофа не були наслідком природних катаклізмів, а мали антигуманний, штучний характер з провини кремлівських керівників комуністичної партії (більшовиків) та їхніх підручних в Україні.

Висновком експертизи встановлено кількість прямих та непрямих втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 років. Так, протягом лютого–грудня 1932 року в Україні загинуло

205 тис. осіб, у 1933 році – 3598 тис. осіб, у першій половині 1934 року – 138 тис. осіб. Тобто прямі втрати населення України становлять 3941 тис. осіб (у селах – 3666 тис. (93%), у містах – 275 тис. (7%).

Водночас встановлено етнічний склад прямих демографічних втрат. Зокрема, втрати етнічних українців у тогочасних межах Української СРР становлять 3597 тис. осіб (91,2%), а на всі інші національності, які населяли УСРР, припадає 345 тис. осіб (8,8%). Непрямі втрати (дефіцит народжень) внаслідок Голодомору в Україні в 1932–1934 роках склали 1122 тис. осіб. Сукупні демографічні втрати України внаслідок Голодомору становлять 5063 тис. осіб, у тому числі в сільській місцевості – 4428 тис. (87,5%), у містах – 635 тис. (12,5%).

З урахуванням кумулятивних втрат унаслідок Голодомору в Україні втрачено 10 063 тис. осіб (3941 тис. смертей і 6122 тис. ненароджених). Голодомор залишив глибокі сліди на демографічній структурі населення, помітні до цього часу, масштаби яких можна порівняти з втратами під час Другої світової війни. Екстраординарні людські втрати істотно підірвали запас міцності та життєвий потенціал української нації [10, с. 329–343].

Результати обох видів експертиз на стадіях досудового слідства і в суді було оцінено як беззаперечні докази вчиненого злочину геноциду.

Висновки з дослідження і перспективи подальших кроків у даному напрямі. У межах, визначених для статті, досить стисло окреслено деякі особливості призначення і забезпечення проведення судово-медичних і судової науково-демографічної експертиз у кримінальному провадженні про геноцид. У майбутньому можливі поглиблені дослідження стосовно інших елементів методики розслідування злочину, планування й організації досудового розслідування у масштабних кримінальних провадженнях, розкриття змісту криміналістичної характеристики геноциду тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богдан А. Футей – суддя Федерального суду претензій США, про Голодомор. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/05/28/3978122/> Наливайченко вважає, що розслідування геноциду захистить і Росію. – 28 травня 2009 р.
2. Булулуков О.Ю. Методика розслідування вбивств при відсутності трупа / О.Ю. Булулуков: автореф. дис. канд. юрид. наук. – Харків, 1999. – 19 с.
3. Василенко В.А. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка / В.А. Василенко. – Київ, 2009. – 48 с.
4. Василенко В. Кваліфікація Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочин Геноциду і постанова

- Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р.
5. Витер В.И., Халиков А.А. Судебная медицина в лекциях / В.И. Витер, А.А. Халиков. Ижевск – Уфа, 2007. – 343 с.
6. Валентин Наливайченко: «Розслідування кримінальної справи за фактом геноциду українського народу – невідворотній процес». 4 червня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.mukola.net/blog.php?id=21594>
7. Вісник Служби безпеки України. – 2010. – № 57. Спеціальний випуск. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні. – 224 с.
8. Геноцид 1932–1933 років з погляду права. 02

грудня 2013 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://tyzhden.ua/History/94479>

9. Голова СБУ проінформував доповідача ПАРЄ про хід розслідування справи про Голодомор-геноцид. – 04 листопада 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.spilka.pt/pt/ucrania/266-2009-11-04-18-35-58>

10. Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Ін-т Нац. Пам'яті, Служба безпеки України; упорядники В. Удовиченко, М. Герасименко. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2014. – 557 с.

11. Дерев'янка І.М. Слідство спецслужби: історія, сучасність, перспективи / І.М. Дерев'янка. – К.: Либідь, 2012. – 572 с.

12. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні. Вісник Служби безпеки України. – 2010. – № 57. Спеціальний випуск. – 224 с.

13. Електронний ресурс [режим доступу]: http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/printable_article%3Bjsessionid=FC7FC7D564369AE5B04FoC83C9CEEFE?art_id=89254

14. Кравчук заявив, що розслідування геноциду може посилити розкол серед українців. – 26 травня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/848994-kravchuk-zayaviv-shchorozsliduvannya-genocidu-mozhe-posiliti-rozkol-sered-ukrayinciv>

15. Кульчицький С.В. Украинский Голодомор 1932–1933 гг.: интерпретация фактов / С.В. Кульчицкий. – Київ, 2008. – 103 с.

16. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – Київ, 2008. – 424 с.

17. Кноблех Э. Медицинская криминалистика / Э. Кноблех. – Прага, 1960. – 420 с.

18. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область. – Миколаїв, 2008. – 864 с.

19. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. – Київ, 2008. – 584 с.

20. Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках. – 01 лютого 2010 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://memorial.4uth.gov.ua/famine-of-1932-33/investigation-Security-Service-of-Ukraine-on-the-genocide-in-Ukraine-in-1932-1933>

21. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу» / Упорядник О. Веселова. – Київ, 2008. – 470 с.

22. Пиріг Р.Я. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Р.Я. Пиріг. – Київ, 2007. – 1125 с.

23. СБУ просить Росію передати засекречені документи для розслідування справи про геноцид. – 25 вересня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://news.bigmir.net/ukraine/146209>

24. Служба безпеки України просить Росію, Білорусь, Молдову, Казахстан, Німеччину, Італію, Австрію, Польщу й США надати правову допомогу в рамках розслідування кримінальної справи за фактом геноциду українського народу в 1932–1933 роках. – 23 жовтня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://ukranews.com/news/4401.---.uk>

25. СБУ завершує розслідування кримінальної справи за фактом вчинення Голодомору-Геноциду в Україні у 1932–1933 роках. – 26 листопада 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: http://galinfo.com.ua/news/sbu_zavershuie_rozsliduvannya_kryminalnoi_spravy_za_faktom_vchynennya_golodomorugenotsydu_v_ukraini_u_19321933_rokah_59765.html

26. СБУ завершила розслідування справи про Голодомор. 22.12.2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.unian.ua/politics/304692-sbu-zavershila-rozsliduvannya-spravi-pro-golodomor.html>

27. Сергійчук В.І. Український хліб на експорт: 1932–1933 / В.І. Сергійчук. – Київ, 2006. – 432 с.

28. Строкова І.І. Кримінальна відповідальність за геноцид (порівняльний аналіз): / І.І. Строкова. Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2010. – 19 с. – Електронний ресурс [режим доступу]: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1319295

29. Триває розслідування за фактом геноциду в Україні у 1932–1933 роках. 26 серпня 2009 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.val.ua/uk/10071.html>

30. Третьяк Н.Н., Пысина Г.А., Машуков В.В. Избранные вопросы судебно-медицинской экспертизы / Н.Н. Третьяк, Г.А. Пысина, В.В. Машуков. – Хабаровск, 2005. – №7. – С. 60–69.

31. Шепітько В.Ю. Проблемні лекції з криміналістики: навчальний посібник / В.Ю. Шепітько. – Харків, 2012. – 152 с.

32. Шепітько В.Ю. Керівництво розслідування злочинів: науково-практичний посібник / В.Ю. Шепітько. – Харків, 2009. – 960 с.

33. Януковича закликали відмовитися від заперечення Голодомору-геноциду. – 19 червня 2010 р. – Електронний ресурс [режим доступу]: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/06/19/5155127/>

34. Яценко А. Причини та наслідки Голодомору в Україні 1932–1933 років як акту Геноциду (за матеріалами міжнародної комісії з розслідування Голодомору в Україні // Вісник Львівського університету. – 2006. – Вип. 28. – С. 213–215.

РАДЯНСЬКИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ

Розглядаються характерні для 30-х рр. сталінські методи соціалістичного будівництва в Україні, що спричинили Голодомор – геноцид українського народу.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, етноцид, сталінський режим, злочин проти людства, національні райони.

Svitlana Zubchenko

SOVIET GENOCIDE IN UKRAINE OF 1932–1933

The article is focused on the Stalinist methods typical for the 1930's of socialist construction in Ukraine that led to the Famine-genocide of the Ukrainian people.

Keywords: famine, genocide, ethnocide, the Stalinist regime, a crime against humanity, ethnic districts.

Незважаючи на те, що Голодомор 1932–1933 років в Україні на міжнародному рівні визнано геноцидом, а дії радянського керівництва щодо українського народу засуджено світовою спільнотою, в сучасній історичній літературі достатності думок про причини і наслідки Голодомору ще й досі немає. Саме тому дослідження Голодомору повинні відбуватися з використанням синтетичного підходу, в основу якого буде покладено зіставлення різних концепцій як вітчизняних дослідників, так і представників закордонної історіографії, – це дозволить обґрунтовано скласти факти, пов'язані з голодом, у цілісну картину.

Із зрозумілих причин радянська історіографія заперечувала існування Голодомору, а мільйони селянських жертв називала вигадкою націоналістів. Представники ж української еміграції не тільки стверджували наявність голоду, але і відзначали, що «голод 1933 року був організований спеціально для України» [8]. Під впливом представлених документальних матеріалів у 1988 р. спеціальна комісія американського Конгресу визнала факт існування голоду і підтвердила, що голод в Україні 1932–1933 рр. за своїм характером і розмахом рівнозначний етноцидові [23]. Подібного висновку дійшла в 1988–1990 роках незалежна міжнародна комісія, що складалася зі всесвітньо відомих юристів і вчених-правознавців [12].

Із здобуттям Україною незалежності дослідження трагічних наслідків Голодомору значно активізувалися, над ними працювали і продовжують працювати науково-дослідні інститути, архівні установи, спеціальні комісії, громадські організації тощо, зокрема надзвичайно важливими є дослідження судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи Національної академії наук України, згідно з висновком якої

від 30 листопада 2009 року внаслідок вчиненого геноциду в Україні загинуло 3 млн 941 тис. осіб, з них протягом лютого–грудня 1932 року – 205 тис. осіб, у 1933 році – 3598 тис. осіб, у першій половині 1934 року – 138 тис. осіб [9]. Та, попри зрушення в дослідженні наслідків голоду й засудження цього злочину, без підтримки на рівні державних програм і постійних наукових досліджень демократичні перетворення у нашій країні неможливі.

В цьому контексті надзвичайно актуальними для української історичної і правової науки є думка науковця-правника єврейського походження, фундатора дослідження геноциду Рафаеля Лемкіна. На сторінках видання «Радянський геноцид в Україні» він пише: «...доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самої суті советизму. Нічого дивного, що комуністичні вожді надавали якнайбільшого значення русифікації цього самостійно мислячого члена їхнього “союзу республік” і вирішили переробити його, пристосувавши до свого зразка єдиної російської нації. Бо українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – вони відмінні. Попри залежність від Москви, він відмовлявся від колективізації, приймаючи радше депортацію і навіть смерть. Тому було особливо важливо допасувати українця до прокрустового зразка ідеальної радянської людини» [13].

Аналіз наявних документів і літератури дає змогу розглядати Голодомор 1933 р. як наслідок спроби здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами.

Здавалося, після впровадження В. Леніном нової економічної політики у практичній діяльності Радянського уряду з 1921 р. було взято курс на відмову від воєнно-комуністичних методів

управління підприємствами, на заміну їх методами економічними, госпрозрахунковими.

Початок політики форсованої індустріалізації та колективізації сільського господарства в 1929 році характеризувався остаточним переходом до політики воєнного комунізму й збігся з фактичною заборонаю торгівлі і введенням практики планових завдань щодо здавання державі хліба та інших сільськогосподарських продуктів з розкладкою плану по кожному селу, колективному або індивідуальному господарству. Проте розкладка виявилася ефективною тільки наступного року, коли кількість колгоспів зросла, а невиконання плану стало каратися розкуркуленням. З літа 1930 р. поширилася практика твердих завдань щодо здавання всіх «надлишків».

Поставки товарної продукції державі оголошувалися першочерговим обов'язком колгоспів, а ціна на продукти, і так була занижена, через інфляцію ставала взагалі символічною. Обсяг продукції, що підлягала передачі хлібозаготівельним органам, було не визначено; за винятком насіннєвого, продовольчого і фуражного фондів, хліб мав надходити лише державі. На Третій Всеукраїнській конференції КП(б)У в липні 1932 року В. Молотов заявив, що головною проблемою є правильна розкладка хлібозаготівельного плану [3].

Для широкого загалу методи воєнно-комуністичного штурму було названо «новим етапом НЕПу». У публічних виступах радянських керівників поняття «продрозкладка» замінювалося поширеним терміном «план», тим самим маскувалося істинне значення впровадженої політики [18, с. 6–10].

Навесні 1930 р. колгоспи України одержали непоганий урожай, що, за попередніми підрахунками, склав 1355 млн пудів. На 23,5 млн чоловік сільського населення треба було утворити продовольчий фонд з розрахунку по 16 пудів на людину – 376 млн пудів. Посівний, фуражний і страховий фонди становили 515 млн пудів, резервний – 35 млн. Виходячи з цих нескладних підрахунків, хлібозаготівельний план визначився в 430 млн пудів, пізніше він був збільшений до 440 млн, 472 млн і, нарешті, до 490 млн пудів. До 1 червня 1931 р. заготовлі з урожаю 1930 р. дійшли до 477 млн пудів проти 310 млн за попередній сезон. Було здано по 4,7 центнера з гектара, і, якщо порівняти цей показник з попередніми роками радянської влади, він був рекордним показником товарності. У звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVI з'їзду партії Сталін заявив, що зернову проблему «ми вже розв'язуємо в основному з успіхом» [22, с. 12].

Намагаючись спростити систему управління, XVI з'їзд партії вирішив ліквідувати окружну

ланку; це призвело до плутанини з адміністративно-територіальним поділом і позначилося на становищі сільського господарства України. В результаті виникла дволанкова система управління: центр – район. З вересня 1930 р. територію УРСР розподілили на 503 адміністративні одиниці, якими керували безпосередньо з Харкова: Молдавську АРСР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. Управляти такою кількістю районів з одного центру було неможливо. С. Косіор, В. Чубар та інші керівники республіки визнали, що через поспішність при проведенні реформи сільські райони виявилися без достатнього керівництва у найвідповідальніший момент становлення колгоспного ладу, а прямі зв'язки з сотнями районів фактично припинилися [22, с. 15].

Безпрецедентним явищем стала Третя конференція КП(б)У в Харкові, яка почала працювати з 6 липня 1932 р. [1, с. 6–10], адже була скликана напередодні жнив і обмежувалась одним питанням порядку денного, доповіддю С. Косіора «Про підсумки весняної посівної кампанії і про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». У роботі конференції взяли участь провідні діячі політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович і В. Молотов. Отже, партійно-державне керівництво в Харкові і у Москві реально оцінювало ситуацію і знало, що в сільському господарстві України склався катастрофічний стан: посівна затяглася, відведені під чорний пар площі були занедбані, частина посівів загинула, та й урожай того року був невисокий [18, с. 5].

У доповіді С. Косіор повідомляв, що ряд районів, особливо в південній степовій смузі, залишили в 1932 р. на полях до половини врожаю не зібраним, не вивезеним або втраченим під час обмолоту [18, с. 5]. Про голод і зростання апатії селян говорили у своїх виступах М. Скрипник, Г. Петровський, Р. Терехов, О. Шліхтер та інші делегати. В. Молотов теж торкнувся важкого продовольчого становища «деяких сільських районів». Як він висловлювався, це було наслідком «помилки, допущених під час хлібозаготівель». Не було й мови про хибність самого принципу продрозкладки, на якому вони ґрунтувалися [21].

Страшні наслідки продрозкладки для українського селянства повною мірою виявилися вже у 1931 р., коли в колгоспи загнали більшість сільського населення України. Поставки державі сільськогосподарської продукції продовжувалися в обов'язковому порядку, а рівень життя колгоспників, який залежав від «залишків» оплати праці, катастрофічно знижувався. Над колгоспниками зависла загроза голоду; вже в перші місяці 1932 р. в багатьох сільських районах вичерпалися запаси продовольства, насамперед хліба.

Наприкінці жовтня 1932 р. (на виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р.) в Україні розгорнула свою роботу «надзвичайна комісія» на чолі з В. Молотовим, почалося «виправлення становища» в Україні. Вже 30 жовтня Молотов повідомив Сталіну: «Довелося жорстко покритикувати Українську організацію і особливо ЦК КП(б)У за демобілізованість у заготівлях» [14, арк. 144]. В. Молотов надав новий імпульс репресіям проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали з партії й віддавали до суду за невиконання плану хлібозаготівель. 5 листопада В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич надіслали директиву обкомам партії, вимагаючи від них термінових і рішучих дій з виконання закону від 7 серпня 1932 р. «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів» [14, арк. 144].

Про такого роду дії і про ситуацію загалом доповідав Голова ГПУ УСРР В. Балицький: «За 4 місяці після початку хлібозаготівель до 15 листопада було заарештовано у хлібозаготівельних справах 11 тис. чол. За місяць з 15 листопада по 15 грудня – 16 тис. чол., в тому числі 435 партійців, 2260 чол. з колгоспного апарату, в тому числі 409 голів і 441 бухгалтер і рахівник, а також 107 представників сільрад. До розстрілу трійкою засуджено 108, але ще на розгляді 100 чоловік. За 2 останні декади в ямах і чорних коморах (7 тис. ям і 100 комор) знайдено 700 тис. пудів хліба. Одноосібники ховають у колгоспників, особливо тих колгоспів, які виконали хлібозаготівлі...

Останні 2–3 дні на Харківщині ми застосували нову форму впливу. Приходить в колгосп співробітник ОДПУ в формі і веде бесіду з головою, членами правління про здачу хліба. Розмова наполеглива. В результаті колгосп «Червоний Господар» за 2 дні підвищив хлібоздачу з 58% плану до 96%, «Нове Життя» з 54% до 80% і т. п. Думаємо це поширити і на інші області» [7, с. 100].

20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив рішення про запровадження натуральних штрафів: «До колгоспів, що допустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як укупільненої худоби, так і худоби колгоспників». 6 грудня ухвалено постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР «Про занесення на "чорну дошку" сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Це рішення спричинило збільшення жертв Голодомору.

Вилучення насіннєвого фонду в рахунок виконання хлібозаготівельного плану створило нову проблему. Треба було готуватися до сівби, а Донецька область мала тільки 21% від потрібної кількості насіння, Одеська – 14%, Дніпропетровська – 10%. У північних областях становище з посівним матеріалом було трохи легше, але все одно доходило до критичного [6, с. 300].

Надії на допомогу держави не було. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 вересня 1932 р., всі пропозиції про видачу насіннєвих позичок у поточному році радгоспам та колгоспам було відхилено і заборонено [15, арк. 11], а форму партійно-урядової постанови було використано для попередження про недоцільність будь-яких прохань видати позичку.

На рівні радянського партійного керівництва злочинно замовчувалося становище в сільській місцевості і навіть, навпаки, цинічно спотворювалось. Підтвердженням цьому може стати виступ Сталіна в січні 1933 р. з трибуни об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б): «Ми безперечно добились того, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується у нас рік у рік. В цьому можуть сумніватися хіба тільки закляті вороги Радянської влади» [6, с. 295]. Наслідком цих заяв стала відсутність в архівних документах радянських і партійних установ самого терміну «голод», реальна ситуація в Україні стала неіснуючим явищем.

19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», яка створювала на селі нову ситуацію. Згідно з цим документом, запроваджувався погектарний принцип хлібозаготівель, зникла невизначеність і зрівняльність попередньої контрактаційної системи. Хлібозаготівельний план встановлювався не довільно, з наступною його розкладкою по районах, колгоспах і селянських дворах, а в певному проценті до наявних посівних площ. Отже, колгоспи і колгоспники вже наперед визначених податкових відносин між державою і сільським господарством пробуджувало зацікавленість у розширенні посівних площ, відкривало шлях до подолання безгосподарності [18, с. 12].

Ситуація в сільському господарстві потребувала особливих методів керівництва. Було створено політичні відділи Машинно-тракторних станцій і радгоспів – надзвичайні партійно-державні органи влади. Щоб подолати кризу в сільському господарстві, вони провели істотну роботу щодо організаційного зміцнення колгоспів, посилення матеріальної зацікавленості

в результатах праці, утворення в колгоспах партійних осередків, кандидатських або партійно-комсомольських груп. За порівняно короткий період їхньої діяльності (в листопаді 1934 р. політвідділи МТС перетворилися на звичайні партійні органи і об'єдналися з районними комітетами партії) у сільському господарстві справді стався позитивний злам.

Історики ще не вивчали в деталях, як відбувалася весняна посівна кампанія 1933 р. Адже треба було мобілізувати на роботи в громадському господарстві знесилених від голоду колгоспників, змусити їх повірити, що зловісна трирічна продрозкладка вже відійшла в минуле, налагодити організацію праці, змінити трудову дисципліну, надати максимально можливу технічну допомогу. Одразу після приїзду в Україну П. Постишев висунув гасло: «Місто – на допомогу селу». Було утворено партійно-урядовий комітет із сівби під головуванням С. Косіора; МТС і радгоспи республіки одержали 15 тисяч тракторів, 2400 комбайнів, 3 тисячі автомашин. Партійні організації мобілізували на посівну і збиральну кампанії понад 300 тисяч міських жителів. Усвідомлюючи, що сільське господарство потребує допомоги, комуністи відгукнулися на заклик партії. Зокрема, Чернігівська обласна партійна організація, в якій налічувалося 20,7 тисячі чоловік, провела у 1933 р. три мобілізації і відрядила на тимчасову або постійну роботу в село понад дві тисячі комуністів, тобто кожного десятого [2, с. 228].

В цілому по республіці за півроку, з травня 1933 р., в МТС і колгоспи виїхали більше як 15 тисяч членів партії, з них – 12,5 тисячі на тимчасову роботу.

Непростою в моральному сенсі виявилася проблема охорони врожаю, що досягав, від голодуючих. В архівах є багато судових справ зі звинувачення тих, хто хотів знайти їстівне на колгоспних полях, і тих, хто намагався захистити голодуючих від сталінського закону про охорону колгоспного майна. В судах і в пресі людей, котрі з голоду споживали колоски у молочно-восковій стадії стиглості, називали «куркульськими перукарями» [14, арк. 162–163].

Лавина голодних смертей наростала, цю інформацію ретельно приховували від народу. На XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р. Сталін, говорячи про успіхи міжз'їздівського періоду, відзначив, у контексті цифр зростання національного доходу і промислової продукції, «зростання населення Радянського Союзу з 160,5 мільйона

чоловік в кінці 1930 р. до 168 мільйонів у кінці 1933 р.». Включення до традиційного переліку успіхів нового елементу – даних про зростання населення – мало на меті покласти край різного роду чуткам у країні і за кордоном про величезні втрати людей від голоду. Наведена Сталіним цифра була сумою двох відомих величин: кількості населення на початок 1933 р. і річного природного приросту, який тоді коливався в межах 2,6–2,8 млн чоловік [14, арк. 130].

У січні 1937 р. відбувся перепис населення, який викликав політичний скандал. Після того, як демографи підраховували попередні підсумки кількості населення, їх звинуватили в недообліку. Демографічна наука перестала існувати, науково-дослідні установи відповідного профілю було закрито, а демографи, які зберегли своє життя після 1937 р., перетворилися на звичайних статистиків. Матеріали перепису знищили, статистику народонаселення засекретили. Підсумкові дані повторного перепису, який провели в січні 1939 р., з'явилися у формі двох коротких газетних публікацій [4, с. 43; 5].

Отже, Голодомор 1932–1933 років став трагедією в Україні. Крім очевидних людських втрат і величезного морального удару, голод завдав невинуватої шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже ніколи не повставало проти радянської влади. Колективізація приглушила почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина. На кілька поколінь Голодомор імплантував у свідомість селянства соціальний страх, політичну апатію і пасивність. Голод перервав тяглість поколінь у розвиткові української національної еліти, зупинив «українізацію» міст Сходу та Півдня України, після нього поповнення міського населення відбувалося в основному за рахунок імміграції з Росії.

Утвердження тоталітарного режиму й масових репресій в Україні у 20–30-х роках призвело до розгрому «ухилів» та опозицій і остаточного зміцнення Сталіна при владі, чітко окреслилася різка зміна у внутрішній політиці партії, яка, по суті, означала повернення до методів «воєнного комунізму» та масового революційного терору. Відбувся активний процес утвердження більшовицького тоталітарного режиму, який означав всеосяжне одержавлення радянського суспільства, всебічний контроль над усіма сферами суспільного життя з боку панівної партії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабко Ю., Бортнічук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. – К., 1968. – 190 с.
2. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні в 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: злочини проти народу. Вид. 2-е, допов. – Київ–Нью-Йорк, 2000. – 270 с.
3. Вісті ВУЦВК. – 1932. – 14 липня.
4. Волков А.Г. Опубликовано в: Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы / Экспресс-информация. Серия «История статистики». Выпуск 3–5. – Ч. II. – М., 1990. – С. 6–63.
5. Всесоюзная перепись населения, 1937 г.: краткие итоги / АН СССР. Ин-т истории СССР; [Редкол.: Поляков Ю.А. (отв. ред.) и др.]. – Москва: Институт истории СССР, 1991. – 239 с.
6. Голод 1932–1933 років на Україні: Очіма істориків, мовою документів / Під ред. Ф.М. Рудича; Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 605 с.
7. Голод-геноцид 1933 року в Україні: Історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків; Міжнародна науково-теоретична конференція. – Київ, 28 листопада, 1998р.; Матеріали / Ред. кол.: С. Кульчицький та ін. – К.–Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 536 с.
8. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. / Роберт Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.; Мейс Д. Штучний голод 1933 року в Радянській Україні: що сталося й чому? / Д. Мейс // Україна молода. – 2007. – 20 лютого. – № 32.
9. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України / Офіційний портал Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/>
10. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): Навч. посіб. для студентів вузів. – Львів, 2012. – 608 с.
11. Колективізація і голод на Україні 1929–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд., передм. та коментарі Г.М. Михайличенка, Є.П. Шаталіної; Під ред. С. Кульчицького. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
12. Кульчицький С.В. Міжнародна комісія з розслідування Голоду в Україні 1932–1933 років // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – 704 с.
13. Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії»; редактор Роман Сербин; упорядник Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.
14. Російський Центр Збереження і Використання Документації Новітньої Історії (далі – РЦЗВД-НІ). – Ф. 82. – Оп. 2. – Спр. 139.
15. РЦЗВДНІ. – Ф. 81. – Оп. 3. – Спр. 215.
16. Сергійчук В.І. Чому вони не хочуть нас бачити, або історія на службі імперської політики // День. – 2008. – 5 грудня.
17. Сергійчук В.І. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – Вишгород, 2015. – 168 с.
18. Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1932.
19. Указ Президента України № 635/2015 «Про заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодоморів» / Електронний ресурс / Офіційне інтернет-представництво президента України П. Порошенка / Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/6352015-19555>
20. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал / Під ред. І.Ф. Кураса. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.
21. Эта жуткая правда // Сельская жизнь. – 1990. – 4 августа.
22. XVI з'їзд ВКП (б). Стенографіч. звіт, 2 изд., Ч. 1–2. – М., 1931.
23. Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Report to congress commission on the Ukraine famine. Adopted by the Commission. – April 19, 1988. Submitted to Congress April 22, 1988.

ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ У СВІТЛІ КОНВЕНЦІЇ ООН 1948 РОКУ

Багато дискусій проведено щодо кількості українських жертв Голодомору 1932–1933 років. Сьогодні на підставі багатьох досліджень можна з відносною впевненістю встановити цифру в сім мільйонів осіб. Однак у розумінні «геноциду», за окресленням Конвенції Геноциду ООН і автора слова «геноцид» та одного з авторів Конвенції Рафаеля Лемкіна, для повноти треба проаналізувати й цілісність періоду від 1920-х до 1950-х років як час радянського геноциду українців. Тоді число жертв стає далеко більшим.

Ключові слова: голод, жертви, геноцид, радянський, українці.

Askold Lozynskyj

UKRAINIAN GENOCIDE IN THE CONTEXT OF THE UN CONVENTION IN 1948

Nowadays the debate is focused on the number of Ukrainian victims of the Holodomor 1932–33. On the basis of the latest research, it is possible with relative certainty to state the number of 7 million of Ukrainian victims. However, the meaning of the word «Genocide» as defined by the UN Genocide Convention and by Raphael Lemkin – the author of the word and one of the authors of the Convention – induces us to analyze the entire period of 1920 to 1950 as the Soviet Genocide of Ukrainians. Then the number becomes significantly greater.

Keywords: famine, victims, genocide, soviet, Ukrainians.

Дискусії щодо кількості жертв Голодомору 1932–1933 років активно проводяться і нині. В кількість померлих від Голодомору включають тих, які прямо померли від голоду, тих, які були розстріляні у цей час за порушення законів і директив хлібозаготівель, тих, чий безіменні трупи були розтерзані скаженими собаками чи стали жертвами канібалізму. У цій площині, як нещодавно висловився професор Володимир Сергійчук, на підставі документа, опублікованого в

Харкові, тодішній столиці Української РСР, «Інформація про територію і населення станом на 1 січня 1932 року, відповідно до висновків Центральної адміністративної територіальної комісії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету», початкова цифра від січня 1932 року набагато важливіша, ніж перепис 1926 року [7, с. 11–41].

Вкладаючи ці цифри в те, що ми знаємо сьогодні, ця парадигма буде враховувати таке:

Загальна кількість населення УРСР

Перепис 1926 р	Січень 1932 р.	Жовтень 1932 р.	Перепис 1937 р.
28 925 900	32 680 700	31 909 000	28 213 800

Загальна різниця населення між січнем 1932-го і 1937 рр. становить 4 466 900 прямих втрат [7, с. 16].

А якщо ми врахуємо темпи зростання, які передбачалися між 1926-м р. та січнем 1932 р. у розмірі 12,98% (2,16% річних тут, щоправда, могли вибірково становити не українці) і застосуємо його тільки до 1934–1936 років, коли голоду вже не було, до щонайнижчої кількості загального населення, згідно з переписом 1937 року, то саме зростання повинно було бути 1 828 254 осіб, отже, загальне скорочення кількості населення в Укра-

їнській РСР – пряме і непряме – з січня 1932 року, коли голод починає вступати в силу, по грудень 1936 року, до чисток Сталіна та Єжова, становить 6 295 154 осіб. А якщо включити сюди певну кількість росіян, які за цей час поселилися в містах УРСР, то спад українського населення виявляється ще жорсткішим. Тут треба брати до уваги, що до цієї статистики не включено народжуваність у 1932–1933 рр. Хоча діти народжувались і вмирали й тоді, хоча здебільшого поза реєстром.

А ще жорсткіший спад виявляється серед сільського населення УРСР:

Перепис 1926 р.	Січень 1932 р.	Жовтень 1932 р.	Перепис 1937 р.
23 663 113	25 553 000	24 674 000	18 825 842

Загальна різниця сільського населення в період з січня 1932 року по 1937 рік – 6 727 158 осіб.

А якщо ми врахуємо темпи зростання між 1926 р. та січнем 1932 р. у розмірі 7,99% (1,33%

щороку, що є дуже реальним, бо росіяни та інші національності рідко проживали у селі) і застосуємо їх тільки до 1934–1936 років, коли голоду вже не було, до щонайнижчої кількості сільського населення, згідно з переписом 1937 року, то саме зростання повинно було становити 753 034. Таким чином, загальне скорочення кількості сільського населення в Українській РСР – пряме і непряме – з січня 1932 року, коли голод починав вступати в силу, до січня 1937 року, становило 7 480 192 осіб. Тут знову треба брати до уваги, що сюди не включено народжуваність у 1932–1933 рр., хоча діти і народжувалися, і вмирали, але в багатьох випадках їх не вносили до реєстру.

При цьому обчисленні треба, мабуть, окремо відзначити українців, які загинули внаслідок голоду 1932–1933 років на території Росії, а зокрема в густо населеному українцями регіоні Кубань. Без використання радянських джерел відомий у світі історик Роберт Конквест подав цифру 1 мільйон на Північному Кавказі та 1 мільйон в інших місцях імперії. Він також вказував на кількість жертв 5 мільйонів в УРСР, однак не мав у своєму розпорядженні значної кількості таємних радянських джерел, ретельно засекречених.

У дискусії про кількість жертв українського геноциду з приходом радянської влади в Україну до першої половини ХХ століття не включають жертв ширшого геноциду – вбитих чи арештованих представників інтелігенції 1920–1930 рр.; знищених у зв'язку з ліквідацією Української Автокефальної Православної Церкви; замордованих у 1937–1939 роках; закатованих більшовиками, зокрема на Західній Україні; убитих при ліквідації УГКЦ; засланих до концтаборів після Другої Світової війни і там загинилих. Нині існують можливості зробити відповідний облік жертв. Кілька місяців тому розкопано збірну могилу на території меморіалу-музею «Тюрма на Лонцького» у Львові.

Конвенцію про запобігання злочину геноциду і покарання за нього було прийнято і запропоновано для підписання, ратифікації чи приєднання резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1948, тобто після визначених вище актів геноциду. Вона не має зворотнього впливу, однак дає точніше формулювання геноциду. Геноцид фактично не визначається кількістю жертв. Всі згадані події становлять собою геноцид.

Конвенція окреслює його так: «наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- а) убивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи

таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове фізичне її знищення;

г) заходи, розраховані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи;

г) насильницьке передавання дітей з однієї людської групи в іншу».

Автором самого слова «геноцид», що походить з грецької та латинської мов і означає «вбивати рід», був польський, пізніше американський єврей-юрист Рафаель Лемкін. Він закінчив юридичну аспірантуру у Львівському університеті і був одним із авторів тексту Конвенції ООН.

Лемкін вважав події в Україні геноцидом, про що і сказав у виступі перед українцями в 1953 році у залі Тавн Гол у Нью-Йорку з нагоди відзначення 20-ї річниці Голодомору. Радянський геноцид українців був намаганням Кремля знищити українську націю, а для того треба було знищити її інтелігенцію, духовництво, селянство і на їх місце поселити росіян: «Те, про що я хочу говорити, – це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації... Перший удар спрямований на інтелігенцію – мозок нації, – щоб паралізувати решту організму. У 1920-му, 1926-му і знову в 1930–1933 роках учителі, письменники, митці, мислителі і політичні діячі були убиті, ув'язнені або депортовані... Разом із цим наступом на інтелігенцію ішов наступ на Церкви, священників і вище духовенство – «душу» України. Між 1926-м і 1932 роком було ліквідовано Українську Автокефальну Православну Церкву, її митрополита (Липківського) і 10 000 священників. У 1945 році, коли у Західній Україні було встановлено радянську владу, подібну долю зазнала і Українська Католицька Церква... Третє вістря радянської атаки було спрямовано на хліборобів – велику кількість селян-одноосібників, хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку застосовували проти них, є, мабуть, найстрашнішою – заморювання голодом... Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців...»

Відомий англійський історик Норман Дейвіс, відповідаючи радянській пропаганді й аналізуючи радянські жертви під час Другої Світової війни, стверджував, що радянська влада за Хрущова голосила перед світом про 20 мільйонів росіян, що згинули, захищаючи світ від німецького фашизму. Він пояснив, що велика частина тих жертв були українці, і не тільки ті, котрі загинули в рядах Червоної Армії, але й набагато більша частина цивільного населення. Дейвіс обчислив, що 5,5 мільйона цивільних українців загинуло під час війни, а ще 5 мільйонів було

виселено за Урал, коли радянські війська і спецслужби тікали від німців. Пізніше багато з тих переселенців гинули з різних причин, зокрема в концтаборах. Це все теж частина радянського геноциду українців. Щодо голоду 1932–1933 років Дейвіс вказував цифру 7 мільйонів [1, с. 965].

Залишаю історикам і демографам завдання поррахувати кількість українських жертв внаслідок радянського геноциду українців від 1920-х до 1950-х років, включно з голодом 1932–1933 років. Можна з певністю сказати, що ця цифра далеко перевищує 7 мільйонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дейвіс Норман. Європа. – Oxford University Press, 1966.
2. Дейвіс Норман. Не двадцять мільйонів, не росіян, не вбитих на війні. – The Independent. – 29 грудня 1987.
3. Конквест Роберт. Жнива смутку. – Oxford University Press, 1986.
4. Лемкін Рафаель. – Рафаель Лемкін. Радянський Геноцид в Україні. – К.: «Майстерня книги», 2009.
5. Лозинський Аскольд. Світовий Конгрес

Українців та ООН: заради справедливості. – К.: Видавничий Дім «Києво-Могилянська академія», 2013.

6. Сербин Р. Концепція злочину Геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз Українського Геноциду. – Рафаель Лемкін. Радянський Геноцид в Україні». – К.: «Майстерня книги», 2009.

7. Сергійчук В. Документи переконують: Втрати українства від Голодомору 1932–1933 років – щонайменше сім мільйонів // Народна творчість та етнологія, 2016. – Ч. 3. – С. 11–41.

ОСОБЛИВОСТІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

У статті на основі архівних документів досліджується характер більшовицького режиму в Україні. Автор висвітлює каральні методи комуністичної влади, за допомогою яких намагалися загнати українських селян у колгоспи, наводить приклади спалення цілих сіл, які відмовлялися виконувати плани продзаготівлі.

Ключові слова: Голодомор, соціалізація, селяни, спротив, промплан.

Arsen Zinchenko

THE CHARACTER OF BOLSHEVIK OCCUPATION REGIME IN UKRAINE

The article is based on archive documents; it studies the character of Bolshevik regime in Ukraine. The author exposes the punitive methods of Communist authority which drew Ukrainian peasants into collective farms. The article provides examples of entire villages that were burned for the refuse to carry out plans of food provision.

Keywords: the Holodomor, socialization, peasants, opposition, industrial plan.

Дослідники, які працювали з документами, що характеризують визначальні для аграрної політики процеси хлібозаготівлі, оподаткування, організації й функціонування комнезамівства, впровадження колгоспної системи (колгоспизації), розкуркулювання, а тим більше – переддня і чорних днів Голодомору, знають, що ніякі прийоми публіцистики не можуть передати жахиття, які переживав український люд у ці роки. Ці акції режиму мають свою внутрішню логіку формування й розвитку й впливають насамперед з його ідеології і настановчих моделей її реалізації й практики управління суспільством. Ця практика, як відомо, різко розходила з ключовими рекламними ідеологемами більшовицької пропаганди (загальнонародна власність, «фабрики – робітникам, мир – народам, земля – селянам», робітничо-селянська влада, право народів на самовизначення, інтернаціоналізм тощо).

Ключовою комуністичною ідеологемою була модель держави, організованої як диктатура пролетаріату. Це гасло розгорталось в практиці саме як політична диктатура, але організована задля набуття й утримання влади верхівкою більшовицької партії. Саме ця верхівка, але аж ніяк не виборний орган представництва пролетаріату, реалізувала узурповане нею «право» на диктатуру.

Більшовицька верхівка успадкувала від старої царської влади імперський характер, зберігши панівне становище росіян в країні. Більшовицькі вожді утверджували й поширювали свою владу передовсім на російський пролетаріат, який і становив ударну частину різноманітних ударних загонів, забезпечували на практиці диктатуру більшовицької верхівки поза межами власне російського ареалу. Численне переважання російського робітництва в головних індустріальних

центрах України було інструментом цього владного панування російського центру над Україною. На практиці рекламове більшовиками на всіх етапах комуністичного владарювання гасло інтернаціоналізму діяло як санкціоноване більшовицькими вождями «інтернаціоналістичне» панування російсько-єврейських владних структур в національних частинах імперії, а відтак політично й ідеологічно обґрунтовувало колоніальне порядкування в них. Це виявлялося в найрізноманітніших моделях реалізації влади більшовиків в Україні – від формування «робітничо-селянського» уряду й кадрового наповнення армії й чиновницького апарату, до прийомів репресування української інтелігенції та робітництва, в організації функціонування преси та її спрямованості і в тисячах і тисячах конкретних виявів внутрішньої політики режиму. Складником цього панування стала запекла пропаганда, спрямована проти української самобутності, української культури та їх носіїв, і фізичне винищення найактивніших політичних, культурних, господарчих репрезентантів. Сказане дає підставу побачити єдність політики режиму на всьому проміжку його існування, з одного боку, а з іншого – логіку ескалації її основних виявів від початку її впровадження аж до сталінського тоталітаризму. Відтак моделі організації Голодомору в Україні 1932–1933 рр. були продовженням і модифікацією методів проведення хлібних реквізицій початку 1920-х рр., а тим самим визначають загальне ставлення режиму до населення України цієї доби.

Встановлення радянської влади в Україні почалося з утворення надзвичайних органів влади – ревкомів: 11 грудня 1919 р. ЦВК і РНК УРСР прийняли постанову «Про створення Всеукраїнського комітету (Всеукрревкому)». На нього було

покладено «організацію всемірного сприяння просуванню червоних військ до статочного розгрому білогвардійців, революційну остаточну ліквідацію поміщиків і поміщицького землеволодіння». Таким чином, ці органи було створено не як органи народного представництва, не за механізмом виборности, а через призначення московською більшовицькою верхівкою, і не представляли інтересів українського народу. Вони були інструментом здійснення чужої влади, встановленої через вторгнення російсько-більшовицьких військ на українські терени. Органи більшовицької влади (в тому числі й т. зв. Совети різних рівнів) ніколи не формувалися як загальнонародне представництво, їх склад наперед визначався партійними структурами.

Особливо важливо підкреслити значення для України, як переважно селянської країни, моделі аграрної політики. Починаючи від вторгнення більшовицьких військ в Україну, в наступні роки, включно з акціями хлібозаготівельного терору й брутальної насильницької колгоспізації, ця політика формувалася в Москві й силою впроваджувалася в Україні. Так, зокрема, затверджений російським ВЦИКом 27 січня (9 лютого) 1918 р. «Основний закон про соціалізацію землі», розроблений III Всеросійським з'їздом Рад, визначив основи земельної політики Радянської влади на 1918 р. Закон підтверджував націоналізацію землі, ліквідацію приватної власності на землю і «перехід її у розпорядження трудящих мас», тобто в розпорядження призначених новою владою комісарів і начальників. Висунувши як головне завдання зрівняльний розподіл землі, цей закон водночас приділив значну увагу розвитку громадського обробітку землі як найвигіднішої форми при переході до соціалістичного господарювання (тобто у формах, цілком керованих більшовицькими структурами). Згідно із законом, першочергове користування землею надавалося державі, громадським організаціям, сільськогосподарським комунам, товариствам, сільським громадам і лише в останню чергу землею наділяли «окремі сім'ї й особи» [1, с. 12–13]. 18 березня 1918 р. цей закон під назвою «Тимчасове положення про соціалізацію землі» було прийнято III Всеукраїнським з'їздом Рад. «Українська Радянська республіка, – підкреслювалося в ньому, – з метою якнайшвидшого досягнення соціалізму надає всіляке сприяння (культурна і матеріальна допомога) спільному обробітку ґрунту, даючи перевагу трудовому соціалістичному, артільному й кооперативному господарствам перед одноосібним».

Після повторного завоювання України одним із перших аграрних документів Всеукраїнської революції стали «Основні засади організації земель-

ної справи на Україні», опубліковані 22 січня 1920 р. Щоб остаточно ліквідувати поміщицьке землеволодіння і прискорити наділення землею безземельних і малоземельних селян, передбачалося негайно організувати земельні відділи при всіх губернських, повітових і волосних виконкомах, при ревкомах із широким залученням у них найбіднішого й середнього селянства. Одержавлення землі – стрижень поземельної політики більшовиків. У зв'язку з цим значні площі землі не передавали у зрівняльний поділ: вони ставали державним резервом і використовувалися для забезпечення землею передовсім державних підприємств – цукрових заводів і винокурень, радгоспів непродуктивних селянських господарств, а зовсім не загалові селянських господарств.

Тим часом ідеологи режиму скеровують мотиви «класової боротьби» на формування інстинктів соціального грабіжництва й експропріації набутків селянської праці. Виступаючи на початку 1920 р. перед московськими робітниками, керівник більшовицької партії В. Ленін в черговий раз говорив мовою ненависти, спрямовуючи її проти українського селянства. Зважаючи ж на те, що в Україні селянське населення було таки українським, це скерування набуває колоніально-расистського характеру й спонукає до участі в каральних акціях проти українського селянства.

«Нам надо помнить, что мы осуществляем задачу социальной революции в стране, где большую часть населения составляют крестьяне. И среди них мы видим то богатое крестьянство, у которого много всего. Оно не хочет отдавать хлеб государству и требует свободы торговли, подзуживаемое с.-р. (социал-революционерами. – А.З.) и меньшевиками. Мы должны принять героические меры, чтобы эта свободная торговля хлебом не могла процветать, потому что крестьяне, имеющие излишки хлеба и желающие на этом эксплуатировать своего голодного брата, представляют собою того врага рабочего класса. Мы это все давно знаем. Но крестьянин, имеющий излишки хлеба и спекулирующий этими излишками на своем голодном брате, который живет рядом с ним и не имеет возможности таких излишков хлеба заготовить, – этот крестьянин, конечно, ваш враг, и мы с ним будем бороться со всей жестокостью и со всей беспощадностью». Це уривок з промови «вождя світового пролетаріату» на першому засіданні Московської Ради [2].

Націоналізація землі і «землевпорядкування», яке мало на меті передачу земель заводам і винокурням, зумовили численні конфлікти селян України з владою. Проте 30 вересня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «підтвердити методи націоналізації земель комісії по відве-

денні земель для потреб цукрової промисловості». Наркомзему в цій ухвалі було запропоновано прискорити процес націоналізації земель для потреб цукрової промисловості [3, с. 9]. Життя внесло в ці плани певні корективи: українське селянство вчинило опір націоналізації землі, який тривав кілька років.

На боротьбу з селянами, які протестували зі зброєю в руках проти комунікації, було кинуте підрозділи Червоної армії, зокрема загони т. зв. інтернаціоналістів, сформовані на допомогу «радянській» Угорщині. Вони не зупинилися перед найжорстокішими методами, щоб придушити повстання, в тому числі й перед спаленням сіл. Так, на початку квітня було спалено повсталі села в районі Фастова – Романівка та Хидовці. Незабаром список спалених сіл почав зростати з жахливою швидкістю, що вказувало на санкції більшовицького центру.

До спалення сіл як методу боротьби з повсталим українським селянством червоні війська вдавалися й далі [4, с. 134].

Промовистим епізодом, що характеризує конкретуку більшовицької продовольчої політики, стала розправа над селом Попова Гребля Чечельницької волости на південному сході Поділля. За повідомленням сільської ради, 15 квітня 1921 р. увечері в село прибув кінний загін приблизно з 20 чоловік і зажадав від голови сільради Хрисанфа Бойка 50 пудів вівса, 20 пудів печеного хліба, 30 кінних підвід, 11 пудів яловичини, 6 пудів свинини. На виконання цього було відведено дві години часу з попередженням, що це – вимога Радянської влади. Крім того, начальник загону наказав сільському голові видати куркулів села, які мають понад 16 десятин землі, а також дезертирів і бандитів, та признатись, де сховано розграбований на Чечельницькому заводі цукор. «Таких куркулів у нашому селі немає, майно бандитів і дезертирів конфісковано владою, самі вони кудись утекли із села», – відповів голова сільради. Тоді начальник послав своїх людей спалити село. Загін приступив до знищення села вогнем. При цьому гасити вогонь і рятувати своє майно селянам забороняли і навіть стріляли в тих, хто рятував. Спалено було 534 будинки з усіма сільськогосподарськими будівлями, у вогні згоріло двоє дітей і один старий чоловік, багато домашньої худоби і майже вся домашня птиця. «Якщо ж кому вдалося що-небудь вихопити з вогню, то учасники цього загону (який згодом виявився експедиційною трійкою) були такі уважні, що всі ці речі переглядали безо всякого сорому. Що було кращим і ціннішим, забирали, повантажили на підводи і вивезли з села, крім того, зажадали від погорільців грошей, причому лише миколаївських. Особливої

уваги заслуговує той факт, що працівники експедиційної трійки у деяких селян брали викуп золотом й іншими речами і не підпалювали їх (звичайно, викуп мів дати тільки той, хто багатий, а не бідний)», – зазначалося в повідомленні голови сільської ради.

Особливо прикметна вимога скарги мешканців села на дії експедиційного загону полягала в тому, щоб більшовицька влада звернула увагу на те, що «село Попова Гребля дуже бідне, бо немає домогосподаря, який би за своїм соціальним становищем відповідно до існуючих законів був причислений до заможних або куркулів» [5, арк. 14 – 14 зв.]. Підсумки цього революційного рейду були такі: «У згорілому селі залишилося без даху над головою 1840 осіб, з яких більшість була бідняками, залишилися без хліба, одягу і робочої худоби, так як частина робочої худоби згоріла, а частина забрана працівниками загону».

Вінницький краєзнавець К.В. Завальнюк виявив архівні документи, які дають змогу простежити привідні механізми цієї справи, провести її ретроспективу до кінця. У протоколі № 1 засідання експедиційної трійки при повітовій нараді від 15 квітня 1921 р. зазначаються імена організаторів розправи над селом: член трійки Атюнін (голова), Шпірт (безпосередній виконавець), Добровольський, командир карального загону Определённый та інші. «Негайно відправитися через Любомирку, Стратіївку в Попову Греблю, оточивши останню, і запропонувати громаді с. Попової Греблі негайно видати бандитів, ватажків їх, зброю і все награбоване бандитами в Чечельнику, – було записано в протокольний ухвалі. – В разі відмови у виконанні вказаних вимог, а також беручи до уваги, що село Попова Гребля було гніздом переховування і розсадником бандитів, до вищезазначеного села вжити заходів репресій аж до спалення. Спалення села доручити кавалерійському загону т. Шпірта, привести у виконання» [6, арк. 99].

Не менш промовистою є й реакція влади на скаргу селян Попової Греблі. Її знаходимо у протоколі № 42 засідання президії Ольгопільського повітового виконавчого комітету від 18 квітня 1921 р. Заслухавши письмовий звіт експедиційної трійки, президія постановила: «Дії експедиційної трійки затвердити» [6, арк. 105].

З цієї справи дуже чітко простежуються причини широкого визвольного руху на Україні, який у більшовицькій пропаганді десятиріччями подавався як «політичний бандитизм». 4 червня 1921 р. у губревком з Бершадського повіту було послано телеграму про те, що «з села Попова Гребля пішло до бандитів близько 700 молодих хлопців, що підтверджується тим, що під час бою червоних частин із бандитами

в с. Кидрасівці або Усті Устянської волості бандити кидалися чотири рази в контратаку, чого раніше не траплялося».

Поява в селах продзагонів та частин Червоної Армії викликала там страшний переполюх. У тогочасних офіційних документах зазначалося, що червоноармійці систематично вдавалися до реквізицій продовольства, фуражу, одягу, що вони поводитися не як захисники «рабоче-крестьянских интересов», а як їхні найлютіші вороги. Свавілля й грабунки з боку червоноармійців були постійним і поширеним явищем. Ось кілька яскравих прикладів цього, взятих з документів Державного архіву Вінницької області. «8 цього листопада (1920 р. – А.З.) близько 11 год ранку з боку Немирова з'явився загін кавалерії біля 30 чоловік, очевидно, з червоної козачої дивізії, який заскочив у Вороновицю і пограбував громадян м. Вороновиці, вказаних у списку, що додається». Тоді було пограбовано 27 сімей на суму понад 1 млн крб. й забрано готівкою майже 300 тис. крб. [7,5 загону, розквартированого у с. Витаві]. «Гавришівська сільська рада доводить до відома Гавришівський волвиконком, що у громадян с. Гавришівки забрано дуже багато із клунь самочинно хліба військом, яке перебуває зараз в нашій селі, ламають замки коло комор, і забирають, що під руки попаде, що для війська зовсім непотрібне, кури, гуси і вівці витягують вночі із хлівів, говорити їм нічого не можна, загрожують зброєю». «У ніч з 20 на 21 липня (1921 р. – А.З.) невідомою бандою вчинено наліт на с. Жажнівку, бандити заарештували голвиконкому і наказали знести в декілька хвилин хліб та сало. За донесенням агентури політбюро, наліт на Жажнівку був зроблений не бандою, а загonom особливою відділу 1 бригади 8 чер[воно]коз[ацької] дивізії, розташованого в м. Немирові» [8, арк. 5, арк. 10]. У бюлетені таємного інформаційного відділу РНК УСРР від 20 лютого 1922 р. читаємо про пограбування населення й низьку дисципліну серед червоноармійців. У документі йшлося, зокрема, й про те, що «в Проскурівському повіті частини 208 і 209 полків чинили зди́рство, крадіжки й насильство над селянами. Немає сумніву, що цей факт значною мірою став причиною антирадянського настрою ряду сіл цього повіту... Викликали негативне ставлення села щодо Червоної армії й постійні вимоги частинами підвід і фуражу, як це мало місце в Подільській губернії в другій Червоній кавалерійській дивізії» [9, арк. 35].

Ці документи дають підставу конкретизувати питання про так звану «нову економічну політику» як політику, що, згідно з більшовицькою пропагандою, мала враховувати економічні реалії, на протидію попередній політиці воєнного

комунізму, в ході реалізації якого чинилася тотальна реквізиція харчових продуктів і одягу у населення. Ухвала Х з'їзду РКП(б) «Про заміну розкладки натуральним податком» була винесена 15 березня 1921 р. і визначила принципову лінію переходу до політики, названої НЕПом. Як зазначає відомий дослідник історії українського селянства С. Кульчицький, «здавалося б, після запровадження нової економічної політики з продрозкладкою в Україні було покінчено. Але це не так. В останній декаді березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У майже щоденно займалося проблемою переходу на продподаток. В кінцевому підсумку було вирішено продовжити стягнення розкладки з врожаєм 1920 р.». Розкладка залишалася, щоб забезпечити насамперед безперебійне постачання «червоних столиць». На початку травня 1921 р. центральне партійне керівництво постановило відправляти з України щомісяця не менше як 40 залізничних ешелонів у розпорядження наркомату продовольства РСФРР. Такої кількості продовольства від України раніше не вимагали. І це при тому, що виразними були ознаки неврожаю (зима в південних, тобто головних хлібних губерніях того року була безсніжною, а весна – без дощів). Хоч перспектива голоду в червні вже цілком окреслилася, з України було вивезено в Росію 728 тис. пудів хліба. Але й після цього вимоги московської влади посилити збір продовольства зростали. В травні 1921 р. до стягнення продрозкладки почали залучати війська. В. Ленін зажадав розташувати півмільйона солдатів в Україні, «щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи надто зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почувуючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні». На початку серпня Ленін знову повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з наркомом продовольства УСРР М.К. Владимировим по прямому проволу він заявив: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений». Через кілька днів, 12 серпня, ця вимога реалізувалася у постанові Ради праці й оборони про застосування надзвичайних заходів **при вилученні продподатку** [4, с. 191–192].

Важлива роль в організації справи вигрібання продовольства відводилася спеціально створеним особливим сесіям Подільського губернського трибуналу у справах порушення законів і постанов про натуральні та інші податки. 16 грудня 1921 р. Губернський революційний трибунал, який був вищим органом влади у краї, затвердив «Інструкцію» для цих сесій. Вони створювалися

«для досягнення швидкості у вирішенні щодо натуральних податків» [10, арк. 13; 3, арк. 7].

4 червня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання «Про заходи щодо посилення продзаготівлі» за доповіддю С.В. Косіора було винесено ухвалу: «У принципі визнати доцільним застосування виїзних сесій Ревтрибуналу у найбільш ударних місцях для засуду окремих хазяїв, які не виконали розкладки, запропонувавши наркомпроду узгодити з військовим командуванням питання про забезпечення трибуналів достатньою збройною силою» [3, арк. 7]. «Інструкція» надавала сесіям ревтрибуналу «право» визначити міру покарання, яке мало відверто драконівські риси: «Сесія має право: а) на стягнення належного податку у подвійному розмірі, б) на повну або часткову конфіскацію майна злісно-несправних платників і б) на позбавлення їх земельних наділів» (п. 15). Втілювали «Інструкцію» виконавці-продкомісари. Ті селяни, хто особливо завзято боронили своє майно, за принципами революційної законності могли позбутися всього, у тому числі й життя.

Власне, про саму законність можна говорити дуже умовно. Свідченням цього є оперативно-бойові накази, які видавалися цими трибуналами, наприклад, наказ голови революційного трибуналу сільськогосподарській податковій комісії, сільраді й комнезаму Шаргородської волості, куди прибула виїзна сесія продовольчого революційного трибуналу, яка мала «бойове завдання вжити найрепресивніших заходів і не лише щодо окремих громадян, які не здали продподатку, а й до тих громадян, серед яких є неплатники», – читаємо в наказі. «Сесією революційного трибуналу дається граничний строк для добровільного внесення всіх 100% продподатку як основного, так і за сплату шкільного податку і податку на користь голодуючих до 9 годин ранку 24 лютого (1922 р. – А.З.), після чого сесією будуть вживатися найрепресивніші заходи аж до конфіскації майна як окремих громадян, так і окремих груп». І далі: «Волвиконком попереджує, що водночас із притягненням до суду платників будуть судити також і податкові комісії». Між тональністю цього документа, написаного 1922 р., і документами 1929–1930-х та наступних років немає істотних відмінностей. «Згідно з наказами центру (!!!), продподаток має бути виконаний навіть при шкоді місцевого населення, а тому ніякі заяви не будуть братися до уваги» [10, арк. 19].

Ці факти дають змогу зрозуміти привідні механізми продовольчої політики більшовицького уряду в Україні, поставити в один ряд цілу серію Голодоморів, організованих комуністичним режимом для упокорення українського народу, по-

чинаючи від 1921–1922 рр. через 1924–1925 рр., 1932–1933 рр. аж до 1947 р.

Характер політики більшовицького режиму на селі на початку 20-х років (тобто в роки урядування Леніна) виявляється з документів про діяльність продовольчого революційного трибуналу, що діяв у краї. Конкретну діяльність особливих продовольчих сесій добре видно у документах Вендичанського продовольчого революційного трибуналу. Вони мають назву «Материалы о работе выездной особой сессии по Могилевскому уезду» (1922 р.). У книжці слідом за шістнадцятьма протоколами Особливої продовольчої сесії Подільського губернського ревтрибуналу по Кукавській волості підшито й «Накази по Особливій продвиїзній сесії ревтрибуналу по Вендичанському району Могилівського повіту Подільської губернії». Як розгорталася сама драма, видно вже з першого протоколу засідання того ж ревтрибуналу. «1922 года, февраля 8 дня рассматривалось дело граждан с. Серебринца в количестве 47 человек, согласно следственного материала, составленного следователем т. Крамаренко и его постановления, признали необходимость весь список обвиняемых граждан разбить на три группы обвинения: первая группа приговаривается к трем годам принудительных работ с конфискацией живого и мертвого инвентаря в пользу государства». Далі йде список одинадцяти серебринецьких селян, покараних за невиконання у призначений термін продподатку. Другу групу з сімнадцяти осіб було засуджено до півтора року примусових робіт з конфіскацією живого і мертвого інвентаря.

На 9 лютого в с. Кукавці було призначено слухання справи громадян с. Серебринця Кукавської волості в числі 50 осіб «по звинуваченню їх у невиконанні в строк продподатку». Були дні, коли трибунал розглядав справи 61-го, 71-го, 85-ти і навіть 116 звинувачених. За два місяці діяльності трибуналу в дев'яти селах Кукавської волості було піддано суду 666 селян.

25 лютого 1922 р. до Особливої продовольчої сесії по Кукавській волості від Могилівського повітового продовольчого комісара Єзова надійшов акт «О предании суду ревтрибунала всего состава Кукавского волысполкома и Кукавской налоговой комиссии за бездействие и неисполнение боевого приказа № 392 по продналогу». Тоді ж було притягнуто до відповідальності за ту саму провину і сільгосподаткову комісію с. Серебринець. 27 лютого надійшла вимога «о принятии решительных и репрессивных мер по взысканию к 1 марта 100% продналога» [10, арк. 7 зв. – 8, арк. 11 зв. – 14, арк. 16, арк. 28 – 28 зв.]. Отже, методи, якими вимітали збіжжя з селянських комор напередодні Голодомору 1932–1933 рр., зародилися

значно раніше, ще на початку 20-х, в умовах так званої нової економічної політики.

Подібними засобами хлібозаготівля проходила і в інших районах. Так, у Літинському районі навесні 1922 р. відбирання селянського хліба здійснювала військово-продовольча комісія в складі 70 бійців під командою Александрова. Червоноармійці щодня роз'їжджали по селах і разом з місцевими органами влади відбирали в селян хліб, не залишаючи навіть на сім'ю. Селяни чинили опір, намагалися обстояти себе, в т.ч. й зі зброєю в руках. У с. Майдан Олександрівської волості під час однієї з сутичок було вбито двоє й поранено троє червоноармійців. Після цих подій Літинський районний продовольчий комісар доповідав: «З метою виявити винних було створено надзвичайну п'ятірку й скликано ревтрибунал. Узято заручників числом 8 осіб заможних господарів. Оскільки винних не було, то заручників було всіх за вироком ревтрибуналу розстріляно. Населення села тероризовано і в страху розбіглося. За таких умов проходить уся продробота й тепер, проте я вживаю всіх способів до якнайшвидшої викачки. Незважаючи на всі труднощі» [11, с. 42–43].

Революційні трибунали були органами надзвичайних повноважень в управлінні завойованою країною. Продовольство розглядалося як один із видів данини з підкореного населення на користь завойовників.

«Настрій селян погіршується, – читаємо в інформаційному бюлетені Подільського губчека за другу половину березня 1922 р. – Занадто велика ставка продподатку, накладена на селян, посиленна викачка податку за допомогою збройної сили і Ревтрибуналу, причому останні засуджують багато селян, які дійсно не можуть внести продподаток повністю за відсутністю такого, – усе це створило настрої якщо не ворожий, то в усякому разі не на користь Радвлади. Тривале перебування військових частин, особливо ж Кінного корпусу, причому останній творить різні безчинства, якого доводиться годувати, окрім податку, руйнує і так виснажене війною селянське господарство, і тому селяни ставляться до червоноармійців вороже». Стає зрозумілим, чому селянство з тривогою дивилося на весну, коли в багатьох навіть не залишилося насіння [12, арк. 35].

Особливо потворною в системі стягання продовольчого податку і загалом у взаєминах із селянським людом була практика використання заручництва та кругової поруки. Звернімося до документальних свідчень. Ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У від 23 липня 1921 р. у заходах боротьби з бандитизмом передбачено «поряд з інститутом заручників запровадити інститут відповідальних» [3, арк. 19, арк. 26]. Функції вивідання

і нагляду за політичними настроями в селах передбачалося покласти на комнезами [5, арк. 144]. Ось наказ № 2 Брацлавської повітової військової наради в боротьбі з бандитизмом від 10 вересня 1921 р. Він явно викликаний посиленням продовольчого пограбування подільського селянства. «Останніми днями помічається почастищення випадків нападу бандитських зграй на села і волості для знищення радянського апарату, а також почастищення випадки вбивств і побиття бандитами партійних та радянських працівників і окремих червоноармійців. Документальні дані кажуть про подання сприяння бандитам з боку куркульського заможного населення (читай: українського селянства. – А.З.). Для припинення подібного явища повітова військова нарада в боротьбі з бандитизмом ухвалила: ввести кругову поруку серед куркульського заможного населення в таких волостях повіту: Холодівській, Клебанській, Савинецькій, Тростянецькій, Рубанській, Обіднянській, Лучанській, Монастирській і Печорській. ...Убивство партійних і радянських працівників і червоноармійців бандитами в районах вищезгаданих волостей, розграбування бандитами народного господарства і напади на сільські і волосні виконкоми і комнезами тягне за собою розстріл певного числа куркулів з того села, де будуть вчинені вказані дії бандитів». І далі: «Повітова військова нарада попереджує, що ніякого спуску не буде і один убитий радянський працівник, розгром сіль- і волвиконкому і т. ін. потягне за собою розстріл десятків куркулів». Наприкінці – підписи повітових цивільних і військових начальників: Некрасов, Иванов, Смирнов [5, арк. 144].

Податковий тягар підривав селянське господарство. Його можливості відчутно слабшали в умовах засухи, нещороду. Такими на Поділлі були 1924–1925 роки. В краї почався голод. Про нього в літературі ледве й чи згадується, а проте і тоді українське селянство зазнало чималих бідувань. За даними особливої комісії у боротьбі з наслідками нещороду 1924 р. (створена при Раднаркомі УСРР 10 червня 1924 р.), урожай цього року був значно нижчим проти середнього врожаю за 1905–1914 рр.

25 червня 1925 р. було зібрано нараду партійного активу Могилівської округової організації КП(б)У. Голодувало 65 відсотків дорослого і 70 відсотків дитячого населення. Доповідач підкреслив вузлову точку проблеми: податок минулого року «був занадто важким для населення» і цей момент не було враховано. Голод охопив вісім районів, становище в шести районах було більш-менш благополучним. «Можна передбачати, що до збирання урожаю голод досягне 85–90 відсотків», – зазначив він. Характеризуючи прогнози на врожай 1925 р., Одегов зазначив, що «доброго

врожаю сподіватися не можна: ярі посіви майже всі загинули, озимина дещо краща, але вже необхідно ставити питання про допомогу голодуючому населенню, оскільки врожай передбачається поганий». Матеріали наради розкривають кричущу картину руйнування селянського господарства в умовах непосильного податкового тягара. Сімдесят відсотків господарств були безхудібними. Через відсутність корму внаслідок засухи загинуло багато худоби. Промовці, що виступали, обговорюючи доповідь Одегова, говорили, що для прогонування округи потрібно 9 млн пудів хліба. А зібрати можна лише 4 млн. Голод охопив не лише вісім районів, як стверджував Одегов, але й почасти решту шість районів округи. Три-вогне становище в Могилівській окрузі відбито й у довідці ЦК КП(б)У за середину липня 1925 р. Документ відзначив п'ятнадцять випадків голодних смертей. «Населення масово ринуло в місто. Масово розвинулося жебрацтво. Матері поспіль залишають своїх дітей і йдуть. Дитячі будинки переповнені». Джерела вказують на безпосередню причину такого становища: величезний розмір податку, накладеного, незважаючи на катастрофічний неврожай 1924 р. [13, арк. 12].

Скрутне становище з продовольством було не тільки в Придністров'ї. Огляд економічного й політичного становища Подільської губернії, складений у губернському партійному комітеті в травні 1925 р., відзначає важкий стан у всіх округах. Тривалий час мешканці багатьох населених пунктів, не маючи хліба, харчувалися лише картоплею. Серед селян ширилися чутки, про те, що «скоро від голоду всі вимруть». У Вороновицькому та Немирівському районах Вінницької округи голодувало до 25 відсотків, а в Обіднянському – половина люду. У Терешпільському й Уланівському районах голодувала третина населення. У с. Сальниці Терешпільського району та в с. Стрижавці під Вінницею були смертні випадки від голоду. Подібною була картина й у Тульчинській окрузі. У Тульчинському районі голодувало 70 відсотків населення. Селяни нарікали, що за цієї влади значно краще живеться робітникам. У Білоусівці частина населення не мала вже й картоплі. В Михайлівці голодувало 80 відсотків мешканців. У селах Чечельницького району голодувало три чверті населення. Люди харчувалися макухою й буяком. Біда змушувала селян продавати за безцінь худобу, красти ліс. Найбільш ураженими голодом у цьому районі були села Луги, Червона Гребля (раніше – Попова Гребля), Бритавка, Іванкове, Пиріжне. Відчувалася гостра нестача корму для худоби. Селяни нарікали на радянську владу, яка «взяла великий податок, внаслідок чого... і створилося таке важке становище», скаржилися, що вона не хоче відпускати

голодуючим хліб по 90 копійок за пуд, тобто за тією ціною, якою вони здавали єдиний сільгосподаток. Так само й у Проскурівській окрузі вони висловлювали невдоволення тим, що хліб дуже дорогий, а при здаванні податку зерно дуже дешеве [14, арк. 342–343, арк. 347].

Ще скрутіший вигляд мала картина липневого огляду становища Вінницької округи. В с. Жуківцях Жмеринського району з 611 господарств голодувало 547 (90 відсотків). Там селяни по кілька днів не їдять навіть картоплі. Хліб мала лише десята частина селян. Такою самою була ситуація в різних селах району. «Ви нас кормите тільки різними гарними докладами, а хліба не даєте», – нарікали селяни. У багатьох місцях вони висловлювали невдоволення тягарем минулорічного податку, вбачали саме в тому причину голоду. Нарікали вони й на важкий податок на худобу. У Пиківському районі, розташованому на півночі Вінницької округи, голодувало понад 90 відсотків мешканців. У пиківській лікарні було чимало опухлих з голоду. Багато селян почало збирати зелень і викопувати картоплю [15, арк. 547]. Така сама ситуація спостерігалася у Летичівському та Чорноострівському районах (політичний огляд ГПУ за 13–23 липня 1925 р.). У багатьох селах Літинського району масово продавали худобу за безцінь. Тут голодувало три чверті населення. До райвиконкому щодня приходили юрми голодних селян, вимагаючи допомоги. Але допомога, яку часом надавали селянам, і надалі була незначною. І тут селяни обурювалися непомірними податками, кажучи, що «податок віддали, а тепер доводиться сидіти голодним» [15, арк. 548].

Податковий тиск був причиною голодування населення і в наступні роки.

Як бачимо, влада російського комуністичного режиму мала одним із головних своїх завдань викачування хліба. Визначаючи розміри хлібного оподаткування, влада не брала до уваги ні селянського малоземелля, ні реальних можливостей селянського господарства, ні навіть скрути, в яку потрапили подільські селяни в неврожайні роки. Влада діяла тут, виходячи з більшовицьких ідеологем про дрібнобуржуазність селянства. На практиці це викликало численні зловживання партійно-бюрократичних, військових чинів і стягувачів податку. Вони поводити себе як у підкореній країні. Селянство сприймало цю владу як ворожу й чинило їй опір.

Величезний фактичний матеріал, зібраний і проаналізований дослідниками, що розкривав мету й методи реалізації політики московського комуністичного уряду, дає підставу запропонувати надалі визначати характер більшовицького режиму в Україні як окупаційного. Це дасть змогу повніше розуміти драму втрати української дер-

жавності і становища, в якому перебувала підросійська Україна за цього режиму в 1919–1990 рр.

Стосовно політичного режиму панування над певною країною належить застосовувати поняття окупаційний за такими ознаками:

- окупаційний режим встановлюється шляхом воєнної інтервенції, ліквідації національного суверенітету, придушення національно-визвольного спротиву, порушення міждержавних договорів про взаємне визнання;
- в загарбаній країні знищуються представницькі органи, національні політичні партії, інститути самоврядування й громадської ініціативи;
- ліквіднуються національні засоби масової інформації, встановлюється режим цензури загарбників;
- ліквідується правопорядок, базований на засадах законності, натомість впроваджуються органи надзвичайного стану, польові суди, трибунали, революційні трибунали, інститути заручників, кругової поруки і т. п.
- брутально порушуються засадничі права підкореного населення, насамперед право на життя, а також право на недоторканність власності, житла, право розпоряджатися продуктами власної праці;
- національні політичні лідери фізично знищуються або витісняються у вимушену еміграцію;
- органи влади та її силові структури, командні чини армії заповнюються особами панівних національних груп, які представляють окупаційний режим;
- визначальні моделі державного управління, напрямні ідеологемі і кадрові рішення приймаються поза межами підкореної країни й доводяться її управлінському персоналові до неухильного виконання;
- широко застосовується практика заслань за політичною ознакою, організація концтаборів, впроваджується інститут заручництва;
- набуває поширення практика продовольчих ревізій та конфіскацій майна, що забезпечується військовою силою;
- запроваджується оподаткування сільських господарів, обсяг якого несумірний з продуктивністю господарств;
- розробляється й впроваджується політика упокорення голодом, засобами голодомору вирішується завдання зміни етнографічного складу населення;
- здійснюється масоване переселення груп панівної нації на загарбані території та в міста;
- природні та людські ресурси використовуються в інтересах панівних національних груп; національні інтереси підкореної країни підпорядковуються запитам окупаційного центру;
- здійснюється масоване нав'язування ідеології панівного режиму, освіта, культура й мистецтво підпорядковуються цій ідеології;
- створюється система ідеологічного упослідження традицій, культури, ідейних набутків підкореного народу; його культура трактується як віджила, обмежена, непридатна для майбутнього;
- впроваджуються системні заходи щодо розколу підкореного народу за політичними, регіональними, мовно-культурними, соціальними ознаками; заохочуються моделі поведінки національного відступництва, ренегатства, асиміляції, культурної байдужості.

Це формулює наукові й морально-ідейні підстави для істориків відмовитися від сконструйованого ідеологами цього режиму фальшивого й демагогічного за своєю суттю поняття колективізації селянських господарств, під маркою якого наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. здійснювалися організація колгоспів, розкуркулення, депортації й розправи над українськими селянами, що мало наслідком створення нової системи кріпосництва і, зрештою, – Голодомор 1932–1933 рр.

Реаліям аграрної політики більшовиків більше відповідає поняття колгоспізації як насильно впровадженій окупаційним режимом системи упослідження українського селянства й організації його в рамках контрольованих комуністичними структурами рабовласницьких латифундій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине: 1917–1920 гг. – К.: Наук. думка, 1990. – 240 с.
2. Беднота. – 1920. – 10 март.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 16.
4. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
5. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф. Р-925. – Оп. 8. – 1921. – Спр. 59.
6. ДАВіО. – Ф. Р-925. – Оп. 2. – Спр. 266.

7. ДАВіО. – Ф. Р-1139. – Оп. 1. – Спр. 81.
8. ДАВіО. – Ф. Р-850. – Оп. 3. – Спр. 2.
9. ДАВіО. – Ф. Р-925. – Оп. 2. – Спр. 270.
10. ДАВіО. – Ф. Р-207. – Оп. 4. – 1921 р. – Спр. 2.
11. Шульга І.Г. Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920–1932 років. – Вінниця, 1997. – 152 с.
12. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – 1922 р. – Спр. 55.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – 1925 р. – Спр. 2172.
14. ДАВіО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – 1924 р. – Спр. 502.
15. ДАВіО. – Ф. Р-1882. – Оп. 1. – 1923 р. – Спр. 6.

«ЧОРНА ДОШКА» ГОЛОДОМОРУ І ЛЮДСЬКІ ВТРАТИ 1932–1933 РОКІВ

У статті йдеться про один з інструментів Голодомору 1932–1933 років в Україні – застосування режиму «чорної дошки» – колективних репресій проти мешканців певного села, району, трудівників колгоспу, звинувачених у невиконанні доведених згори планів хлібозаготівель або засіву. Розглянуто складники такого режиму: припинення торгівлі, дотермінове збирання боргів, податків, штрафування, заборона помолу зерна, позбавлення присадибних ділянок, «чистки» партійного і господарського активу, виселення тощо, та його наслідки.

Ключові слова: Голодомор, «чорна дошка», колективні репресії, людські втрати.

Georgiy Papakin

HOLODOMOR'S «BLACK BOARD» AND HUMAN LOSSES OF 1932–1933

Following the decision of Kremlin party leadership, one of the instruments of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine was the regime of so called «black boards» – collective repressions against the inhabitants of a certain village, district, workers of collective farm, accused of non-fulfillment of the grain provision plans stated by the center. The constituents of the regime were: stoppage of trade, pre-schedule collection of debts, taxes, fining, prohibition of grinding grain, privation of homestead lands, «cleanings» of party and economic asset, eviction etc. All of it resulted in conditioning, incompatible with life, heavy human losses in villages and collective farms that had been brought to the «black board» isolation regime.

Keywords: the Holodomor, «black board», collective repressions, human lost.

Серед репресивних заходів, які під час Голодомору в Україні 1932–1933 років запроваджували колективну відповідальність за невиконання хлібоздавальних та інших планів, накиннутих на українське село, окреме місце посіло таке знаряддя покарання цілих колективів, підприємств, населених пунктів та навіть адміністративно-територіальних одиниць, як запровадження режиму «чорної дошки».

Його основні відмінності від усіх інших методів боротьби з українським селянством полягали у комплексності (запроваджувалася водночас низка репресивних засобів) та спрямованості на створення для українського селянина нестерпних умов життя. Це яскраво підкреслювалося у листі уповноваженого ЦК КП(б)У В. Чубаря С. Косіору від 28.11.1932, де йшлося про неефективність місцевих «чорних дощок»: «Пришлось предложить каждому району применить комплекс [курсив наш. – Г.П.] к занесенным на черную доску...» [2, оп. 20, спр. 5245, арк. 90–91].

Найпершим актом, де прозвучав термін «чорні дошки» й було оприлюднено його трагічний зміст на всеукраїнському рівні, стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. За даними, наведеними відомим дослідником радянської історії ХХ ст. С. Кульчицьким, у другий свій приїзд до Харкова 17 листопада Молотов два дні провів у столиці УСРР, «відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів

він надіслав на узгодження в Кремль» [10, с. 16]. Серед «заходів з посилення хлібозаготівель», які застосовувалися для подолання «куркульського впливу», йшлося і про «чорні дошки», на той час уже апробовані на Кубані. Загальний перелік репресивних дій, спрямованих на фізичне нищення українських селян, став таким:

1. негайне припинення завезення будь-яких товарів, повне припинення державної і кооперативної торгівлі, вивезення всіх наявних товарів з кооперативних крамниць;
2. повна заборона колгоспної торгівлі для колгоспів, колгоспників та одноосібників;
3. припинення кредитування у будь-якій формі і дотермінове стягнення раніше виданих кредитів та інших фінансових зобов'язань;
4. проведення ретельної перевірки та «чистки» складу колгоспів і місцевих виконавчих органів від «контрреволюційних елементів».

Правом занесення об'єктів на «чорну дошку» наділялися облвиконкоми [6, с. 392–393].

Офіційним державним актом, що запровадив такий режим, стала постанова РНК УСРР «Про боротьбу з куркульським впливом в колгоспах» від 20 листопада 1932 р. з Інструкцією до неї. Зокрема, інструкція передбачала, «щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлям, встановити занесення на «чорну дошку» колгоспів, що злісно саботують задачу (продаж) хліба за державним планом». І далі повністю дослівно переказувався зміст постанови політбюро ЦК КП(б)У, лише з тією різницею, що постанова республіканського

компартійного штабу була написана російською мовою, а постанова РНК існувала у двох мовних варіантах, в тому числі українською [1, ф. 806, оп. 1, спр. 22, арк. 532].

Одразу виникає питання співвіднесення таких офіційно затверджених складників режиму «чорної дошки» із запровадженими двома тижнями раніше аналогічними заходами на Кубані, де діяв інший сталінський посланець Л. Каганович. У постанові Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) «О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани» від 04.11.1932 окреслювалися такі репресії щодо станиць, занесених на «чорну дошку»:

«а) немедленное прекращение подвоза товаров и полное прекращение кооперативной и государственной торговли на месте и вывоз из кооперативных лавок всех наличных товаров;

б) полное запрещение колхозной торговли, как для колхозов, колхозников, так и единоличников;

в) прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств;

г) проверку и очистку органами РКИ в колхозных, кооперативных и государственных аппаратах от всякого рода чуждых и враждебных элементов;

д) изъятие органами ОГПУ контрреволюционных элементов, организаторов саботажа хлебозаготовок и сева» [17, с. 367].

Як бачимо, маємо майже дослівну відповідність. В українській постанові просто об'єднано два останні пункти кубанської, вилучено конкретизацію виконавців, натомість додано пункт про повноваження проведення репресій, логічно відсутній у попередній. Російський історик Н. Івніцький стверджував, що І. Сталін особисто редагував постанову щодо північно-кавказьких репресій [7, с. 40–41; 8, с. 49, с. 52]. Отже, цілком слушно можна припустити, що і згадані п'ять складників режиму «чорної дошки» могли бути сформульовані за його безпосередньої участі.

Наведені у постанові політбюро ЦК КП(б)У п'ять пунктів далеко не вичерпували суть і перелік конкретних репресій. Це був тільки певний обов'язковий і навіть мінімальний набір, що у кожному конкретному випадку доповнювався іншими заходами тиску на селян.

Характерно, що вже інший сталінський посланець, секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, одразу після Поволжя направлений на Дніпропетровщину, в січні 1933 р. доносив Кремлю: «В отдельных колхозах, занесенных на черную доску, пришлось прибегнуть к крайней мере – высылке ряда колхозников из пределов области. Так, по колхозу «Коминтерн» Апостоловского района, состоявшему преимущественно из кулацких (бывших столыпинских) хозяйств, было выселе-

но 24 хозяйства. По колхозу «Красные казаки» [«Червоне козацтво» – Г.П.] Каменского сельсовета было исключено и подлежат высылке 12 кулацких хозяйств, проникших в колхоз. В этом же сельсовете было выселено с конфискацией имущества 12 единоличных хозяйств, наиболее злостно не выполнявших свои обязательства по контрактации. В ряде случаев приходилось прибегать и к отобранию скота. Так, по Каменскому сельсовету Апостоловского района было отобрано 27 коров и 12 лошадей у колхозников и единоличников, у которых были обнаружены ямы с хлебом» [5, с. 330–331].

6 грудня 1932 р. датована спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Вона проголошувала, що шість населених пунктів Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей «за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж» шляхом занесення на Всеукраїнську «Чорну дошку» були повністю обмежені в постачанні промисловими товарами, торгівлі, кредитуванні, а державні й кооперативні активісти, всі колгоспники згаданих сіл підлягали політико-ідеологічній «чистці».

Згадана постанова досить відома і всебічно висвітлена у наявних працях, присвячених Голодомору [11, с. 277; 13, с. 166].

Постанова містила і новий перелік репресивних заходів щодо названих у ній сіл – ті самі п'ять пунктів у редакції, ближчій до кубанської постанови, ніж до українських партійно-урядових актів. Два останні пункти, як у першому документі, присвячені кадровій «чистці» та «вилученню контрреволюційних елементів».

Цікавим видається факт, що дана постанова суперечила попередній (від 18 листопада), адже об'єктом занесення на «чорну дошку» стали не колгосп як основна одиниця «соціалістичного» господарювання, і навіть не сільрада як адміністративно-господарська одиниця, а село, тобто певна місцевість з усіма її мешканцями – колгоспниками, одноосібниками, кустарями, робітниками, вчителями тощо. Це, поза сумнівом, зайвий раз підкреслювало, що метою більшовицької політики все ж таки було не виконання плану хлібозаготівель (це використовувалося лише як привід), а створення для селян і всіх, хто жив у даному селі, умов, несумісних із життям. Задля цього республіканський компартійний штаб не переймався суперечливістю своїх постанов. Можна припустити, що саме в такий спосіб було схвалено чергову «місцеву ініціативу» щодо поширення режиму «чорних дощок» на будь-які об'єкти, а не лише колгоспи. Принагідно зауважимо, що надалі на «чорну дошку» заносили й колективи МТС, ліспромгоспи, окремих працівників районних

установ (навіть юридичних консультацій, які не мали жодного відношення до сільського господарства), колгоспників за те, що вони не стали до праці, тощо. «Чорні дошки» перетворилися на універсальну зброю, спрямовану проти всіх мешканців села.

Республіканська «чорна дошка» означала, крім усіх перелічених репресій, додаткові значні акції з боку органів центральної та місцевої влади. Інакше важко пояснити, чому через три дні після занесення на всеукраїнську «Чорну дошку» двох сіл Харківської області секретаріат обкому КП(б)У прийняв спеціальне рішення «Про занесення на «чорну дошку» сіл Лютенька Гадяцького району та Кам'яні Потоки Кременчуцького району, як сіл, що злісно саботують хлібозаготівлі», затверджене шляхом опитування членів секретаріату [3, ф. П-2, оп. 1, спр. 22, арк. 77].

Така думка стає слушною, якщо взяти до уваги останній пункт постанови ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 17 жовтня 1933 р. про зняття с. Кам'яні Потоки з «чорної дошки». Там йшлося про скасування «всіх постанов і розпоряджень народних комісаріатів, Харківського облвиконкому й інших центральних, обласних та районних органів щодо застосування до с. Кам'яні Потоки будь-яких репресій чи обмежень в зв'язку з занесенням його на «чорну дошку» [6, с. 960–961]. Очевидно, кожен орган, залежно від своєї компетенції та рівня, додавав щось для того, аби зробити умови життя там нестерпними. На жаль, сьогодні не маємо вичерпного переліку таких заходів.

Варто говорити і про застосування репресій «чорної дошки» також і поза офіційно занесеними на них населеними пунктами. Так, Новотроїцький РК КП(б)У Одещини за ініціативи С. Косіора, присутнього на засіданні райкому, постановив ужити до с. Новотроїцького та розташованого тут колгоспу «Прогрес», «до колгоспників тих саме заходів, що їх застосовується і до колгоспників колгоспів, занесених на «чорну дошку», а саме: вилучення розданих авансів, виключення з артілі тих, хто не здаватиме хліб, обкладання податком, арешт, висилка тощо». Крім того, спеціально відібрану групу селян (15 господарств) покарали подвоєним м'ясним штрафом, 5 осіб намічалось до арешту і висилки, 4–5 чоловіків – до застосування «найсуворішого судового вироку» [18, с. 83]. У документах Держархіву Миколаївської області навіть зафіксовано існування в офіційній звітності («форма № 8») спеціальної категорії покараних: «колгоспи, не занесені на «чорну дошку», але до яких застосовані репресії» [4]. Конкретна форма репресій не згадувалася, але очевидно, що це мав бути, як мінімум, звичайний набір, характерний для режиму «чорної дошки».

На місцевому рівні репресивні заходи мали ще брутальніший вигляд: боротьба з родичами селян, які працювали у промисловості й на транспорті, скорочення земельних площ колгоспів, відрядження «буксирних бригад» та «уповноважених», відбирання свійських тварин тощо. Таким чином, поставлені на «чорну дошку» місцевості опинялися поза законом і до них уживали додаткових, не передбачених у нормативних актах заходів. Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У наприкінці 1932 р. затвердило такий перелік обласних санкцій щодо занесених на «чорну дошку» колгоспів:

«Прекратити завоз товаров и вывести из кооперативных лавок все наличные товары;

запретить полностью торговлю колхозам и колхозникам;

досрочно взыскать кредиты и все платежи (сельхозналог, государственная задолженность, страховка). Денежную задолженность, числящуюся за колхозами, разверстать на каждый двор колхозника и взыскать эту задолженность;

досрочно произвести взыскание с колхозников и колхозов планов мясозаготовок. Кроме этого, к колхозникам этих колхозов применить натуральный штраф мясом в расмере 15-месячной нормы;

прекратить помол» [14, с. 1074].

На Харківщині ще 18 листопада 1932 р. спеціальною постановою бюро обкому «Про репресії», крім натурштрафів, передбачалося відбирання присадибних ділянок у «злісних нездатчиків хліба» [3, ф. П-2, оп. 1, спр. 11, арк. 97–98]. Саме до таких заходів у січні 1933 р. закликав уповноважений ЦК КП(б)У по Кривоозерському району Одеської області Ю. Коцюбинський, звертаючись до облпарткому: «Надо ударить крепко, выгонять из хаты и отбирать землю. Выгнали из хат до 250 хозяйств, 111 оштрафовали мясом, стянули 1/2» [5, с. 347–348].

Ще однією майже обов'язковою ознакою занесення села чи колгоспу на «чорну дошку» стала діяльність «буксирних бригад» (народ називав їх «трясунами», «червоною мітлою», «довгоносиками» за ті щупи, які вони використовували під час обшуків) з пошуку і вилучення їстівних запасів у репресованих населених пунктах. Сількор «Іван» писав до газети «Радянське село» про діяльність такої бригади в с. Краснопілка Одеської області: «З того часу, як ми на «чорній дошці», буксирна бригада ходить по колгоспниках і шукає хліба. І як в кого знайде, то віддає до суду, як крадіїв. Оце нещодавно виїзна сесія Великовисківського р-ну судила в нас чотирьох жінок, з них три – вдови, за соцстаном бідняки, у яких до вступу до колгоспу й тепер немає нічого, крім хати. <...> Робота буксирної бригади по хлібозаготівлі незаконна.

Ця бригада ходить попід хатами і бере, що в кого хоче, і де діває – невідомо. Є випадки, що забирають хліб, скільки є, а як не даєш з хати, то арештують і забирають все майно. Як не даєш, то ще й поб'ють, або не пускаєш до хати, то вони двері б'ють. Дехто й купив хлібу, то бригада каже «вкрав у колгоспу», а то беруть з погрібів капусту, огірки і все» [9, С. 583–584]. Специфіка діяльності таких бригад не була секретом для влади. Тому недарма партосередок Катеринівської сільради Великопетиського району на своїх зборах 25 грудня 1932 р. спеціально підкреслив, що всі конфісковані продукти в артілі «Молот», занесені на «чорну дошку» ще 15 листопада, «немедленно направлять в районный центр, не допуская распределения на месте. Предложитъ коммунистической части Катериновской с/р вести точный учет по стягненню штрафа, а также и стягнення майна, не допуская разбазаривания...» [18, с. 77].

Найкрасномовніші щодо цього спогади тих, хто пережив репресії. Я. Бузоверя, якому на той час було 8 років, мешканець с. Вербки Дніпропетровської області, що потрапило на всеукраїнську «чорну дошку», згадував: «Ввечері прийшла комісія і почала скрізь шукати хліб. Ломом довбали піч, землю ломом проштрикували, а мати в цей час шила й шила. Тоді один чоловік з комісії підійшов до неї, здвинув з місця швейну машину і знайшов паляницю. Мати почала благати чоловіка, щоб він не відбирав останню крихітку їхнього «щастя». Він вдарив її і відштовхнув, батько за неї вступився. За це батька забрали і через місяць посадили в тюрму на 4 роки» [15, с. 188–189]. Мешканець с. Ярославки Ружинського району Київської області згадував про такі реалії життя у селі, занесеному на «чорну дошку» ще у вересні 1932 р. за «зрив хлібозаготівель»: «Розпочався голод в моєму селі 1932 р. З району надійшла вказівка, щоб вирощений урожай хліба до граминки здати державі. До тих, хто не здасть зерна, буде застосована диктатура пролетаріату. Вказівка «батька всіх народів» була виконана. Весь урожай зібрали, не залишили навіть на насіння. Люди зрозуміли, що на село наступає велика біда. Не встигли зібрати попередній урожай, як на село надійшло ще одне страшне розпорядження – про додаткову здачу хліба. Із району приїхали сталінські виконавці, разом з сільськими активістами взялися до роботи. В селі на них говорили «трясуни», бо ж трусили, перетрушували все, що потрапляло під руки, шукаючи в людей залишки хліба. <...> У тих випадках, коли нічого не знаходили, від злості серед зими розвалювали печі, руйнували димарі, стіни, били вікна. Забирали жорна, тертушки, ступи, щоб селяни не змогли кустарним методом змолоти зерно на хліб. Вітряк замкнули і опломбували» [15, с. 590–591].

Інший свідок таких подій на Житомирщині (с. Лучин Попельнянського району тоді Київської області) згадував, що 15 жовтня 1932 р. було занесено на «чорну дошку» його рідне село, а також сусідні колгоспи – «13-річчя Жовтня» с. Романівки, «Маяк» с. Паволочі, «Новий шлях» с. Криве: «Страшною виявилася доля всіх цих господарств, адже з них викачали тоді все до зернини. Та й з осель лучинців забрали все, що тільки можна було їсти» [16, с. 235].

Питання щодо організації блокади «чорнодощечних» сіл загонами РККА чи ГПУ/міліції належить до числа найнерозроблених. Практично в жодному з офіційних документів, які в той чи інший спосіб регулювали застосування репресій «чорної дошки», завдання встановити блокаду не містилося. Проте, з іншого боку, якими іншими засобами можна було досягти повного припинення торгівлі, не випускати мешканців села із зони рукотворного лиха, взагалі контролювати рух населення? Тим більше, що спогади очевидців фіксують факти військового оточення конкретних сіл, занесених на «чорну дошку». Так, спогади мешканців с. Лютецька, що перебувало на всеукраїнській «чорній дошці», свідчать: «Лютецьчани розповідали мені про катастрофічні наслідки компартійних акцій для жителів села. Усі дороги і стежки навколо Лютецьки було перекрито патрулями ДПУ-НКВС, які нікого із села не випускали. З магазинів вивезли товари і не допускали ввезення солі, сірників, гасу, мила, ліків. Було закрито школи, млин, олійницю, аптеку і пошту. <...> Спеціальні бригади в кожному дворі ретельно шукали хліб, але нічого не знаходили. У грудні 1932 р. розпочалося масове вимирання лютецьчан. Та до початку весняних польових робіт блокаду з села не знімали» [15, с. 200]. Про військову блокаду іншого «чорнодощечного» села Вербки (Дніпропетровщина), а також сусідніх сіл Богданівка та Тернівка свідчать спогади сільського вчителя: «Жителям цих сіл не дозволялося їздити в інші села і в м. Павлоград за продуктами. Села були оточені військами, але люди таємно ночами тікали до м. Павлограда і інколи їм вдавалося купити хоч крихітку хліба. Якщо ж хоч когось було зловлено, то зараз же каралося» [16, с. 695].

Коли щодо впливу репресивних заходів, передбачених режимом «чорної дошки», на хлібоздавання, створення насіннєвого фонду або проведення засіву можна сперечатися, то одностайно високоефективними вони виявилися для створення умов, несумісних із життям. Події 1933 р. довели, що найбільш постраждали від голоду саме «чорнодощечні» села, колгоспи, райони. С. Кульчицький наводить відомості,

що із занесених на всеукраїнську «чорну дошку» «велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки – наполовину» [12, с. 283–284].

Повідомлення Дніпропетровського обкому КП(б)У від 10 лютого 1933 р. називало центром масових захворювань, пов'язаних із знесиленням та нестатком їжі, Ново-Василівський район (на «чорну дошку» 23 грудня 1932 р. занесено три колгоспи); факти голодних набряків та смертей від голоду спостерігалися в Межівському районі (репресії застосовано проти двох колгоспів, у тому числі колгоспу «Ленінський шлях» с. Гаврилівки з всеукраїнської «чорної дошки»). Парткерівників обласного рівня найбільше насторожили факти голодних смертей серед «колхозників, имевших большое количество трудодней (500–600 и более)». Винні були знайдені дуже швидко: «Со стороны районных партийных и советских руководящих органов никаких мер в связи с этим почти совершенно не принимается и проявляется полное равнодушие и бездействие власти. Обком считает совершенно недопустимым и позорным для нас, когда гибнут от голода колхозники-активисты, которые работали честно и выработали большое количество трудодней. Оставление без хлеба таких колхозников могло произойти только в результате извращений, допущенных в данных колхозах при хлебозаготовках и при распределении между колхозниками натуральных авансов» [17, с. 641–642; 5, с. 651–653].

Головним завданням режиму «чорної дошки» було не стільки примушування селян до виконання накинених ним планів (хлібоздавання, збирання засівного фонду, засіву тощо), скільки створення умов, несумісних із життям, отже, найголовнішим наслідком такої репресивної політики ставала висока смертність у занесених до ганебного списку населених пунктах. Очевидці, яким пощастило пережити жакливі часи, згадували про це. Я. Бузоверя, мешканець с. Вербки, занесеного на всеукраїнську дошку, свідчив: «У Голодоморі 1932–1933 рр. загинуло дуже багато людей нашого села, залишилася лише третя частина його населення. Виживали тільки ті люди, які були здатні працювати» [15, с. 188].

В іншому селі з всеукраїнської «чорної дошки» – Гаврилівка Дніпропетровської області – за свідченням очевидця, «вимерла половина села». На той час 9-річна Явдоха Пишна згадувала: «Був у селі страшний голод. Серед люду говорили, що на село наклали чорну дошку. В нашій сім'ї забрали корову, порося. Померла моя мама, дві сестри, молодший брат» [16, с. 427]. Аналогічна картина спостерігалася і в полтавському с. Кам'яні Потоки з тієї ж всеукраїнської «чорної дошки»: «Як свідчать ті, хто пережив Голодомор 1932–1933 років, у селі Кам'яні Потоки вмира-

ли цілими сім'ями, а в кожній селянській родині було від 5 до 10 чоловік. Обезлюдніли цілі вулиці. Хати стояли пустими, руйнувалися. Половина села померло голодною смертю». Тогочасної кількості – 5 тис. мешканців – село не досягло і 1990 р. [16, с. 651–653].

Свідок – мешканець житомирського с. Лучин, занесеного на районну «чорну дошку» 15 жовтня 1932 р., згадував: «До весни тридцять третього всі мешканці села попухли з голоду – звичайно за винятком більшовиків та “активістів”, які частину награваного в людей продовольства привласнювали. І мої односельчани почали вмирати. Ідеш селом – то десь під тином валяється труп, а то й посеред дороги. Часто по кілька днів лежали вони там, аж поки не назбирувалося з десяток – тоді їздовий кидав їх на підводу, звозив на цвинтар і скидав у велику яму... Тільки на нашому кутку, який у народі звався “Затягайлівкою”, в тому страшному тридцять третьому померло більше півста чоловік» [16, с. 236].

Ще одне свідчення походить з с. Ярославка Ружинського району Київської області, занесеного на «чорну дошку» рішенням РК КП(б)У ще у вересні 1932 р.: «З голоду вимерла половина села. До 1932 р. в моєму селі проживало 1500 мешканців» [15, с. 590].

Не можна забувати і про моральні наслідки застосування режиму «чорної дошки» до українського села. Сам факт масової загибелі селян, неможливість поховати родичів та близьких по-людськи, за церковними і традиційними канонами, призводив до занепаду колись міцної сільської моралі, ставлення до інших. Про це свідчила одна з мешканок «чорнодошечного» с. Лучин на Житомирщині, якій на той час було 13 років: «Мерці... їх можна було побачити скрізь, зайшовши у хату до сусіда, під тином, просто серед вулиці. За ними ніхто не плакав і не побивався. Ніхто їх не опоряджував в останню путь, не робив “з трьох дощок хату”. Вони могли лежати днями там, де кінчилися їх страждання, аж поки призначений активістами чоловік за пайку хліба не приїжджав підводою, звалював всіх до купи і вивозив на цвинтар, в одну яму. І рідко хто мав ще силу, щоб своїх родичів поховати в окремії могилі» [16, с. 237].

Велика смертність у «чорнодошечних» селах, викликана заходами комуністично-радянської влади, поставила на порядок денний «заміну людського матеріалу», тобто переселення на звільнені в результаті Голодомору землі мешканців інших регіонів СРСР. Так, до Великоолександрівського району Одеської області, занесеного на обласну «чорну дошку» в лютому 1933 р., наприкінці того ж року переселяли колгоспників із західної області Російської Федерації та Білорусі.

Один із місцевих мешканців, І. Прокопєць, обходив оселі переселенців і розповідав їм, що в Україні «советская власть грабит колхозников, забирая у них последнее имущество, и что этой же участи “подвергнетесь и вы, переселенцы-белорусы, а потому оставляйте Украину и езжайте к себе домой”». Проти нього порушили кримінальну справу і засудили на п'ять років «виправних» таборів [18, с. 239].

Жахливі умови, створені комуністично-радянською владою для мешканців сіл та колгоспів, занесених на «чорну дошку», викликали опір. Не бажаючи вмирати через репресії до певних населених пунктів, їх мешканці вдавалися до традиційної селянської стратегії – втечі з території лиха. Перше місце серед селищ, звідки тікали одноосібники та колгоспники, як свідчить інформація Великолепетиського райкому, зайняли «чорнодошечні» об'єкти: сільради Зелена 1-а й 2-га, села Мала Лебетиха, Миколаївка, Нижній Рогачик, Рубанівка, Ушкалка [18, с. 127].

Селянський спротив не набув організованих форм, але спостерігався на рівні громадських настроїв. Репресивно-каральні органи роздували з цього цілу справу в с. Піски Баштан-

ського району Одеської області, занесеного на всеукраїнську «чорну дошку». ГПУ говорило про «группу из 4-х человек, занимающихся антисоветской агитацией среди колхозной массы села...». Селяни І. Бабчук, І. Півень, О. Півень, І. Серєда вперто доводили своїм односельцям: «Чего мы готовимся и для кого будем сеять. Все люди опухшие, дохнут как собаки, а кто-то радуется, что мы посеём и у нас опять все заберут»; «Это не свобода, а панщина, никогда народ так не мучился, как сейчас»; «Для кого мы будем сеять, все люди умирают как собаки, все равно хлеб опять заберут». Учасники «групи», за винятком уже покійного Бабчука, були засуджені до трирічної висилки на Північ [18, с. 179–180].

Отже, радянський терор голодом, спрямований на фізичне винищення мешканців українських сіл, позбавлення їх сил для спротиву владі мав і такий складник, як режим «чорної дошки». Позбавлення селян усіх харчових запасів, майна, будинків та присадибних ділянок, виснаження штрафами створювали умови, несумісні із життям. Саме такими заходами досягалася висока смертність, що стала логічним підсумком Голодомору 1932–1933 років в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України
2. ЦДАГО України
3. Держархів Харківської області
4. Держархів Миколаївської області. Документальні виставки он-лайн. [Ел. ресурс] / Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/onlinepresent/137-onlinegolodomor3233.html>
5. Голод в СССР. 1929–1934; в 3 томах. – Т. 2: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. сост. В. Кондрашин. – М.: МДФ, 2012. – 912 с.
6. Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і м-ли / Упорядн. Р.Я. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
7. Івницький Н. Голод 1932–1933: хто винуват? (по документам «Кремлевского архива» // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. – К., 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 35–44.
8. Івницький Н. Голод 1932–1933: хто винуват? // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред. Ю. Н. Афанасьев. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 49–54.
9. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: «Наукова думка», 1992. – 724 с.
10. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 7–20.
11. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 років як Геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
12. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К.: «Україна», 1991. – 432 с.
13. Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
14. Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933. Кіровоградська обл. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. – 919 с.
15. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення: У 2 кн. / Упор.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. – Кн. 1. – К.: Вид. «Калита», 2009. – 936 с.
16. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення: У 2 кн. / Упор.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій. – Кн. 2. – К.: Вид. «Калита», 2009. – 920 с.
17. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Док. и м-лы. В 5 томах. – Т. 3. Конец 1930–1933 // Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 2001. – 1008 с.
18. Херсонщина. Голодомор 1932–1933: 36 док. – Херсон: ВАТ «ХМД», 2008.

ВТРАТИ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН – УТІКАЧІВ ЗА КОРДОН У 1932–1933 РОКАХ

У статті розповідається про малодосліджений міграційний потік українського селянства під час Голодомору 1932–1933 років – втечу на Захід через радянсько-польський і радянсько-румунський кордони. Наводяться дані архівів та тогочасної західноукраїнської преси про поневіряння біженців, ставиться питання підрахунку кількості втрат при спробі перетнути кордон.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років; втрати УСРР від Голодомору 1932–1933 років.

Hryhorii Serhiychuk

CASUALTIES AMONG UKRAINIAN PEASANTS TRYING TO FLEE ABROAD IN 1932–1933

The article describes the unexplored migratory flow of Ukrainian peasantry during the Holodomor of 1932–1933 trying to flee to the West through the Soviet-Polish and Soviet-Romanian border. The data from the archives and from the Western Ukrainian press of those days describes the sufferings of refugees. The attempt to count the casualties of peasants trying to cross the border is brought up.

Keywords: the Holodomor of 1932–1933; USSR loss of Holodomor 1932–1933.

Непосильні хлібозаготівлі з урожаю 1931 року залишили українське селянство без засобів до існування вже навесні 1932 року. І тоді воно кинулося за хлібом у прилеглі райони Російської ФСРР, де можна було придбати, виміняти або випросити що-небудь з харчів.

Не всі з цих прохачів змогли повернутися до власних родин хоча б з вузликом якогось збіжжя: лист секретаря Кантемирівського райкому ВКП(б) Журилова секретареві обкому Центрально-Чорноземної області Варейкісу від 1 квітня 1932 року засвідчує, що в Кантемирівці «только за последние дни похоронено 12 человек, пришедших за хлебом с украинских соседних районов» [1, арк.16].

Водночас секретар обкому Центрально-Чорноземної області, який переслав це повідомлення генеральному секретареві ЦК КП(б)У Косіору, вимагав, аби влада УСРР встановила контроль за своїми громадянами, бо ті, мовляв, розрили кагат буряків і їли їх мерзлыми [2].

Цілком можливо, саме цей сигнал з Ворожежа призвів до того, що органи ДПУ вже тоді одержали негласну вказівку не допускати виїзду голодних українських селян до Росії за хлібом. Про це може свідчити лист від 16 травня 1932 року групи таких «відходників» з Глобинського, Семенівського, Потоцького, Кременчуцького, Олександрійського районів. «От имени пятидесяти тысяч массы не скота, а еще полуживых людей, рвущих себя из крепких когтей искусственного голода», вони зверталися до Сталіна і ЦК КП(б)У. В цьому листі наводяться факти свавілля провідників поїздів на перегоні Ромни – Бахмач, зокрема недопускання у вагони людей з квитками [1, арк. 28].

Доведені голодом до відчаю люди далі писали: «...мы живем отбросами, какие не нужны в корм курам, свиньям и собакам жителей Ленинградской, Минской, Гомельской и других подмосковных областей...» [1, арк. 29].

Тож з огляду на обмеження виїзду до Росії й Білорусі значна частина українського селянства, насамперед з правобережних районів України, пробувала перейти західний кордон СРСР, аби врятуватися в Польщі чи Румунії. У той час там могли спостерігати, як майже щодня через радянсько-польський і радянсько-румунський кордони пробиралися десятки й сотні втікачів, які сподівалися врятуватися від голодної смерті.

Відомий організатор повстанського руху на Поліссі в роки Другої світової війни Тарас Бульба-Боровець свідчив: «Між втікачами та пограничними військами ГПУ ведеться справжня війна. Цілими ночами строчать кулемети та сяють ракети та прожектори, наче на фронті. Такого видовища ще цей кордон не бачив.

Біля польських прикордонних урядів хмари народу... Це звичайні робітники і селяни рятують своє життя....» [3; С. 27, 28].

Розповіді голодних українців тоді ж появлялися в львівській пресі: «Д., сама жінка-кістяк, якій вдалося вибратися з України, розповідає: «А коли б ви бачили, що діється в столовці... Їжа, яку там подають робітникам, куди гірша, ніж була їжа свиней у звичайного хазяїна до війни... Та й цієї мало... Хліб – це сумішка чорних остяків, які тяжко проковтнути... В день, на вулиці, коло “столовок”, де повно бруду та всякої нечистоти, плентається багато залишених напівголих дітей з кістяковими обличчями... діти благають: дайте, хоч трошки дайте поїсти... Як тільки робітники

залишають таку “столовку”, ці діти, як шакали, кидаються туди й злизують все, що залишається після робітників...” [4].

Саме ці втікачі стали джерелом інформації для західного світу про Голодомор в Україні. Генеральний секретар Європейського конгресу національностей Евальд Амменде, який у віденській газеті «Райхпост» написав велику статтю про голод в СРСР, зокрема, зазначав: «Це не простий випадок, що я як генеральний секретар Європейського конгресу національностей, який об'єднає кругло 40 мільйонів європейців, підіймаюсь отсього труду, щоби з'ясувати нечуванні страхіття голодової катастрофи в Радянському Союзі. Адже на його пограниччю мешкають численні народи, обняті Конгресом, українці, білоруси, литовці й інші. Вони, очевидно, мають докладні дані про положення їх братів по тій стороні кордону, як і взагалі про все, що діється на широких хліборобських землях Союзу. Мало того, що границя щільно замкнена і сильно бережена густо розставленими російськими військовими частинами, все таки передістаються сюди голодом гнані людські жертви. Головно вздовж водних границь Дністра і Збруча стали ті втечі мало не щоденним явищем» [5].

Таким чином, серед проблем, які необхідно нині розв'язати історичній науці в справі підрахунку жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років, треба спробувати визначити і кількість українських селян, які намагалися врятуватися втечею за кордон. Це питання лише поставлено як актуальне, однак досі спеціального розгляду його ще не було [6].

Джерельною базою для його вивчення на сьогодні, з огляду на те, що в центральних архівних фондах України поки що не виявлено матеріалів з цієї проблеми, служать в основному газетні повідомлення в українських часописах, що виходили тоді у Львові, Луцьку, Чернівцях, пізніше спогади очевидців, а також невеликий масив документів, які виявив у Державному архіві Тернопільської області професор Володимир Сергійчук і передав мені для використання в цьому повідомленні.

Вказані документи засвідчують, що вже навесні 1932 року через Збруч збільшився перехід голодних селян з УСРР. Так, 22 квітня 1932 року зі Скалата повідомляли до тернопільського воєводи про затримання на кордоні Стефана Венгловського, його дружини й двох дочок, а також Альфонса Виноградського з дружиною [7, арк. 13].

У цій же справі – інформація про затриманого 23 червня 1932 року в Скалаті Броніслава Возняка і 15 жовтня 1932 року – Лукаша Возняка з родиною. Останні були доставлені в Підволочиський постерунок поліції [7, арк. 9, 14].

Лукаш Возняк з п'ятьма членами родини із села Заячки Проскурівського повіту перейшов кордон біля Луки Малої Скалатського повіту. 19 жовтня 1932 року в станиці Постерунковій у Підволочиську він дав такі показання: йому 62 роки, мав 7 моргів поля і житловий будинок, 1930 року його сина Йосипа радянська влада забрала до Сибіру на якісь роботи, бо не хотів вступати до колгоспу, 1931 року забрали на примусові роботи до Сибіру другого сина – Яна. Оскільки примушують людей до праці, а водночас дуже мало видають харчів, то людина просто з голоду гине [8, арк. 3].

А 45-річна Марія Блажейовська з Вовчинець на Проскурівщині після нелегального переходу кордону розповідала на переслуханні в Підволочиську, що в 1932 році становище на селі дуже погіршало, оскільки навесні не дозволили сіяти збіжжя, садити картоплю, а наказували тільки сіяти цукрові буряки. Усе, що зібрали, зерно і картоплю, влада повністю забрала, в результаті чого приречена була з родиною на голодну смерть.

Крім того, влада наклала податок на суму 240 рублів, якого жодним чином не могли заплатити, а крім того, ще виписали податок на суму 336 рублів. Тож зі страху від неминучої голодової смерті вирішила тікати за Збруч. Пішла до Збруча під виглядом прання, з чого скористалася й з дітьми перейшла кордон [9, арк. 3 зв.].

Зрозуміло, що про всі ці випадки тернопільський воєвода повідомляв до Варшави. У відповідь на свої звернення він 15 грудня 1932 року одержав від начальника відділу Міністерства внутрішніх справ Польщі Г. Сухенка-Сухецького листа щодо опіки над втікачами з СРСР. Зима й наростання голоду в радянській Росії, йшлося в цьому документі, спричинилися до наростання хвилі голодних утікачів до Польщі. Відтак міністерство виступило з ініціативою створення спеціального Комітету допомоги втікачам, до складу якого мають увійти делегати від Червоного Хреста, департаменту суспільної опіки, єпископату й Ліги націй у справах біженців [7, арк. 1].

Зі свого боку цей воєвода надіслав до повітових старост розпорядження, аби ті в разі потреби надавали допомогу втікачам, інформували про обсяги її до влади в Тернополі. Збереглося таке повідомлення від 20 грудня 1932 року до борщівського повітового старости [7, арк. 3].

Як свідчать архівні документи, навесні 1933 року проблема з нелегальним переходом радянсько-польського кордону голодними селянами УСРР загострилася, їх усе більше й більше затримували польські прикордонники. Так, 16 травня 1933 року воєвода тернопільський писав до Вар-

шави про необхідність забезпечення 27 втікачів з радянської України, які на той час перебували в Борщові. Міністерство внутрішніх справ Польщі відповіло, що, крім виділених ним допомоги в сумі 1350 злотих, Червоний Хрест додатково надає ще 200 злотих [7, арк. 5].

До Польщі тікали не тільки ті українські селяни з Правобережної України, які залишали все в рідних селах. Розчаровувалися в більшовицькій владі й ті, хто ще вчора вірив їй, агітував за неї. Скажімо, 20 липня 1933 року біля Гусятина перейшов кордон Захар Гудима, який 1920 року втік з більшовицьким військом [10, арк. 2].

До речі, є у виявлених у Тернополі документах і дані про жертвність західноукраїнського громадянства в ім'я порятунку голодуючих братів Наддніпрянщини. Наприклад, Підгаєцький повітовий комітет порятунку України оголосив 29 жовтня 1933 року «Днем загального посту», а «гроші, що мали би йти на харч в тім дні, складає добровільно для голодних над Дніпром» [11, арк. 19].

Треба додати й таке: після приходу Червоної армії за Збруч у вересні 1939 року всіх активістів, що організовували збір пожертв на допомогу голодуючим в УСРР у 1932–1933 роках, як правило, переслідували. Так, у 1940 році членові «Комітету порятунку України» з Бучача Федору Даниліву було пред'явлено звинувачення в тому, що він вів антирадянську пропаганду [12, арк. 22].

З початком 1933 року повідомлення про перехід голодними українськими селянами прикордонних Збруча і Дністра з'являються все частіше в галицькій і буковинській пресі. Зокрема, регулярно вміщує подібну інформацію львівське «Діло». Одне з перших свідчень – з села Підфиліп'я на Збручі (Борщівський повіт), мешканці якого бачили, як «по радянському боці женуть коні в бік ріки. На санках сиділи дві особи. На самій границі заступив їм дорогу радянський вояк і вистрілив з кріса. Втікачі почали відстрілюватися з револьверів, бажаючи за всяку ціну дістатися на польський бік. Тоді радянський вояк кинув на них ручну гранату. Наслідок був такий, що один втікач згинув на місці, а другий втік назад на схід» [13].

Цікаве й таке повідомлення: «Коло села Дільне в районі Станева перейшло на польський бік 14 селян, що були заняті при будові військової дороги. Втікли тому, що дві доби не дістали теплої страви. Втікачів було спершу 60, однак 46 придержала радянська гранична сторожа» [14].

З кінця квітня 1933 року через Збруч у Борщівський повіт перейшло 30 українських селян. Влада хотіла їх відставити назад за Збруч, але завдяки клопотанню громадськості у старостві й

повітовій команді поліції вдалося їх залишити: частину таки в Борщівщині, частину відпровадили до Чортківщини, а інших відіслано аж на Віленщину, бо ті деся звідти походили.

Узагалі, свідчить тогочасна преса, «останніми місяцями на борщівському відтинку кордону перейшло поверх 300 втікачів, з чого 62 особи залишилося в Борщівському повіті» [15].

Ця сама газета під заголовком «Дністер багриться кров'ю» повідомляла про новини з румунської преси: «Румунські часописи щораз приносять відомості про звірства комуністів над Дністром. Більшовицька погранична сторожа стріляє до людей, які тікають на другий бік Дністра, як до зайців. Такі сцени бувають не раз у білий день, і румунське населення має змогу дивитись на звірства більшовиків» [16].

Бухарестську періодику, яка мала кращий доступ до органів внутрішніх справ Румунії, регулярно використовувала і буковинська преса. Зокрема, часто передруковувалися матеріали на зазначену тему з бухарестської російськомовної газети «Наша речь». Остання під заголовком «Трагедія утікачів» (1933, ч. 178) повідомляла, що одна родина втікачів перейшла через Дністер у різних місцях. При цьому син був поранений у живіт і відправлений до шпиталю. З'ясовується, що з утікачами був іще один хлопець 9 років, котрого батьки загубили ще на радянському березі. За три дні хвилями до румунського берега було прибито труп забитої до смерті дитини [17].

Ще одну жертву більшовицької влади називає один зі свідків на сторінках цієї ж газети в попередньому її числі, де розповідається про застрелену стару людину у Дністрі [18].

Не всім утікачам щастило в подальшому, якщо їм і вдавалося обминати обидві прикордонні сторожі. Скажімо, Осип Ільків з села Вітківці Кам'янець-Подільського району теперішньої Хмельницької області, «забравши всю свою сім'ю, двоє дітей, жінку та її матір, під прикриттям нічних завірюх та морозів прямує на захід... родина останніми силами добивається до Збруча, перетинає советсько-польський кордон і добирається до села Мозолівка, що на Підгаєччині, на Галицькому Поділлі. Внаслідок перестуди, виснажень, фізичних та ментальних потрясінь вмирає жінка Осипа Ількова. Вона знайшла вічний спокій на мозолівському кладовищі. Малолітній син оглух...» [29, С. 95].

Сьогодні ще важко сказати, скільки голодних утікачів з більшовицького «раю» одержали кулю в потилицю, скільки їх через невміння плавати втопилися під час переходу кордону, особливо в хвилях швидкоплинного Дністра, скільки невдовзі помруть від застуди вже на теренах Польщі чи Румунії. Дослідник Голодомору Іван Чигирин

наводить дані, що протягом 1932 року прикордонники ДПУ розстріляли 5 450 осіб [20].

Скільки цих нещасних поглинули хвилі Дністра чи Збруча – невідомо. Як не знаємо і про тих, хто помер від застудних хвороб, як ніхто не порахував ці втрати на кордоні і в 1933 році.

Але мусимо пам'ятати і слова вже згадуваного вище генерального секретаря Європейського конгресу національностей Евальда Аммендо: «Безсилі, опухлі, із страшним виразом в очах зішли вони тихо, без протесту з того світу. Ніщо не турбувало грізної тиші. Голодова змора, яка лягла на Україні, не доходила за кордон, і спокою не заворушила ніяка зловісна чутка. До невізнання виснажені і палаючі жаждою, вмирають діти, мужі і старці. Всюди один і той самий образ страхиття – страшно голодової смерті» [5].

Він мав повну рацію, бо «лише більшовики, для яких нема в житті нічого святого, для яких людина немає вартості, лише вони могли довести людей до того, що багато з них не видержує мук з приводу голоду, дичіє і кидається на людей, навіть на трупи, щоби заспокоїти голод» [21].

Наведені факти – це лише перша спроба порушити проблему досі не враховуваних втрат під час Голодомору – геноциду 1932–1933 років. Її розв'язання дасть змогу висвітлити ще одну сторону великої трагедії нашого народу. Не треба забувати і про те, що ті голодні українські селяни, які змогли в 1932–1933 роках врятуватися втечею на Захід, також не враховані під час перепису 1937 року. А це, відповідно, відбивається на правильності підрахунку жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5255.
2. Сергійчук В. Щоб не поїли сусідські буряки... Як українським голодуючим селянам забороняли виїжджати у північ-но-му напрямку // Голос України. – 1995. – 15 квітня.
3. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Вінніпег, 1981.
4. Свобода. – 1933. – 10 грудня.
5. Діло. – 1933. – 28 липня.
6. Сергійчук В. Чи варто було поспішати із самоприниженням, або Кому вигідно забути про всі жертви українців під час Голодомору // Літературна Україна. – 2016. – 17 березня.
7. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 1770.
8. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 11.
9. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 9.
10. ДАТО. – Ф. 277. – Оп. 1. – Спр. 1114.
11. ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2067.
12. ДАТО. – Ф. Р-3429. – Оп. 3. – Спр. 1433.
13. Діло. – 1933. – 1 лютого.
14. Діло. – 1933. – 28 березня.
15. Свобода. – 1933. – 11 червня.
16. Свобода. – 1933. – 13 серпня.
17. Час. – 1933. – 4 серпня.
18. Час. – 1933. – 2 серпня.
19. Цяпа М. Мозолівка. Спомини, роздуми, розповіді. – Херсон, 2011.
20. Чигирин І. Миф и правда о «Сталинском Голодоморе». Об украинской трагедии в 1932–1933 годах. – Великие Луки, 2009.
21. Свобода. – 1933. – 8 жовтня.

ТРАГЕДІЯ ГОЛОДУ 1932–1933 РОКІВ У КУБАНСЬКИХ СТАНИЦЯХ ОЧИМА СВІДКІВ

У статті автор проаналізував обставини Голодомору 1932–1933 рр. у станицях на Кубані. Трагічні події досліджено на прикладі двох козацьких станиць (Конеловської та Незамаївської). Свідки подій (Ф.А. Скубак та В.Т. Пушко) подали інформацію про спільні риси голоду та спосіб виживання. Наслідком голоду стали масові жертви мирного населення. Кількість жертв у згаданих станицях перевищила втрати від Другої світової війни.

Ключові слова: Голод 1932–1933, Кубань, Україна, станиця, козаки, жертва.

Vadym Zadunayskiy

THE TRAGEDY OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN KUBAN STANYTSIAS THROUGH THE WITNESSES' EYES

The article reviews the circumstances of the Holodomor of 1932–1933 in the Stanytsias of the Kuban region. The research is based on data from two Cossack Stanytsias (Konelovska and Nezamaivska). The witnesses Skubak F.A. and Pushko V.T. provided the information about the common features of hunger and survival mode. The mass casualties among civilians were the consequences of the terrible famine. The number of victims exceeded the losses of World War II in these Stanytsias.

Keywords: the Holodomor 1932–1933, Kuban, Ukraine, stanytsia, cossacks, victim.

Голодомор 1932–1933 рр. став великою трагедією для мільйонів наших співвітчизників та їхніх нащадків. Не минула біда і хліборобів Кубані, зібравши свій страшний «врожай» у хлібосольних козацьких станицях. З кожним роком все менше лишається живих свідків тієї трагедії, а тому вкрай важливо зафіксувати їхні спогади та зробити їх доступними як для фахівців-науковців, так і для суспільства. Одним із засобів досягнення цього і є оприлюднення відповідної інформації під час наукових конференцій.

Хочу наголосити, що сприйняття певних історичних подій і ставлення до них конкретної особистості завжди доволі суб'єктивне, особливо якщо вона брала активну участь у них або була їх свідком. Попри це, намагання збирати й досліджувати відповідну інформацію є цілком слушним, бо дозволяє виявити маловідомі аспекти певного історичного явища, ще й дає змогу краще зрозуміти ставлення конкретної людини до реалій минулого. Крім того, на підставі аналізу зазначеного сприйняття можна спробувати виявити місце відповідної події в історичній пам'яті певного середовища тощо. Інакше кажучи, сприйняття трагічних подій 1932–1933 рр. у кубанських станицях очевидцями тих подій є досить цікавою й актуальною проблемою для відповідного напрямку історіографії.

Треба наголосити, що з середини 80-х рр. ХХ ст. й донині вітчизняні та зарубіжні вчені приділили значну увагу дослідженням передумов, змісту і наслідків Голодомору 1932–1933 рр. на території Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі УСРР). Свідченням цього

є як узагальнюючі праці, так і послідовна фіксація умов, обставин і кількості жертв [5; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Не останню роль відіграє збирання й оприлюднення спогадів свідків тих подій [4; 14]. Попри це й надалі залишаються дискусійні питання, зокрема, й щодо кількості жертв та регіональної специфіки цієї трагедії.

Все це стосується й подій на Кубані, про що свідчить і обмежена кількість досліджень вітчизняних науковців, присвячених історії трагічних 20-х–30-х рр. ХХ ст. у цьому регіоні [1; 2; 3]. Зрозуміло, що й особистісний вимір цих подій теж залишається недостатньо проаналізованим. Все це стосується й наукового доробку автора статті, який тривалий час розробляє лише важливі аспекти військової історії козацьких формувань Кубані [6; 7].

За таких обставин дослідження голоду 1932–1933 рр. в кубанських станицях та вияв його особистісного сприйняття на підставі спогадів свідків тих подій є доволі слушним і актуальним, що й зумовило появу даної статті та визначило її мету.

Перед початком безпосереднього аналізу обраної проблеми треба зазначити, що обидва свідка, спогади яких аналізуються, застосовували для означення трагічних подій 1932–1933 рр. у рідних станицях термін «голод», а не «Голодомор», тому його й було використано як у назві, так і в тексті представленої статті.

На початку огляду наголошу, що у пропонованій статті головну увагу буде приділено вияву особливостей цієї трагедії в двох кубанських станицях – Конеловській та Незамаївській – на

основі спогадів Ф.А. Скубака та В.Т. Пушка, які в той час там жили. Зрозуміло, що за таких обставин стаття не претендуватиме на вичерпність і детальність аналізу голоду 1932–1933 рр. у згаданих станицях, а матиме лише допоміжний характер під час визначення його масштабів і наслідків, бо дозволить урахувати особистісне сприйняття цієї трагедії мешканцями цих населених пунктів.

Слід підкреслити, що обидві станиці належать до найдавніших козацьких поселень на Кубані, які є прямими спадкоємцями запорозьких, а згодом чорноморських куренів Конелівського та Незамайківського, що у складі Чорноморського війська (було утворено в 1787 р. за рахунок залучення значної кількості колишніх козаків Запорозької Січі та Гетьманщини під проводом колишніх запорозьких старшин С. Білого, З. Чепіги та А. Головатого) упродовж 1792–1794 рр. переселилися на Кубань [1, с. 366–367]. Існують вони й зараз, перебуваючи у складі Краснодарського краю Російської Федерації.

Згадані станиці розташовані на півночі Краснодарського краю – у межах колишньої «Чорноморії» (таку умовну назву отримала територія, де до 1860 р. перебувало Чорноморське козацьке військо, яке було найбільшим українським козацьким утворенням тих часів). В силу початкового заселення чорноморцями та подальшої колонізації цього регіону переселенцями з Наддніпрянської України (здебільшого «малоросійськими козаками» Полтавщини і Чернігівщини) тут домінувало українське населення. До речі, згідно з матеріалами перепису 1897 р., на півночі «Кубанської області» у Їйському відділі (до нього належали й станиці Конеловська та Незамайвська) відсоток україномовного козацького та іногороднього населення сягав 74% [3, с. 308]. Подібна ситуація зберігалась у цьому районі й на початку 1930-х рр. (певне значення тут відіграла й діяльність учасників реалізації політики «коренізації / українізації») [2, с. 116]. За таких обставин видається логічним розглядати історичні події, що мали місце у цьому регіоні, з урахуванням у тому числі й ситуації на теренах УСРР. Все це стосується й трагічних подій кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Далі варто коротко охарактеризувати очевидців згаданих подій. Почнемо з Федора Ананійовича Скубака:

- народився в 1918 р. у станиці Конеловській, де і прожив усе своє життя;
- належав до стародавнього козацького роду з Наддніпрянщини, частина якого на початку XIX ст. переселилася на Кубань і була зарахована до складу Чорноморського козацького війська;
- з дитинства, окрім навчання й праці, приділяв значну увагу козацькому гартуванню й

вишколу, бо його батько був досвідченим козаком-кіннотником (у дореволюційні часи здійснював військово-прикладну підготовку стройових козаків та станичної молоді);

- міцне здоров'я та витривалість стали важливою запорукою того, що він єдиний з родини пережив голод 1932–1933 рр.;
- пройшов Другу світову війну і брав участь у військових діях з 1939-го до 1945 рр. попри кілька поранень (одне з яких було дуже важким);
- упродовж війни весь час перебував у козацьких кавалерійських формуваннях (з 1943 р. у складі 4 Кубанського гвардійського козацького кавалерійського корпусу);
- після війни повернувся до рідної станиці, де працював електриком і у вільний час навчав місцевих школярів основам козацької кінної їзди;
- до кінця життя переважно спілкувався українською мовою (подібною до говорів Дніпровсько-Полтавського регіону України) [8, с. 10–18].

Наведена інформація засвідчує, що Ф.А. Скубак є представником колишнього козацького середовища на півночі Кубані, який переніс усі випробування 20-х – 40-х рр. XX ст. При цьому в 1932–1933 рр. йому було 15 років, що обумовлює адекватність сприйняття ним обставин голоду у рідній Конеловській станиці. Попри віддаленість тих подій від часу їх фіксації (2003–2004 рр.), він зберіг у пам'яті чіткі й глибокі враження про трагедію родини й рідної станиці.

Другим очевидцем тих подій є Валентин Тимофійович Пушко:

- народився в 1924 р. у станиці Незамайвській;
- належав до давнього козацького роду з Полтавщини, частина якого на початку 40-х років XIX ст. переселилася на Кубань і була зарахована до складу Чорноморського козацького війська;
- батьки були представниками станичної інтелігенції (вчителювали у станичній школі) й багато уваги приділяли освіті своїх дітей;
- з початком військових дій між СРСР та III Райхом вступив до лав Червоної армії;
- отримав важке поранення в боях на Кубані в 1943 р. (під час прориву «Блакитної лінії» – оборонного рубежу гітлерівських військ), після чого втратив змогу нести стройову службу;
- здобувши медичну освіту, продовжив службу у військово-медичних установах;
- після війни став лікарем отоларингологом (захистив кандидатську дисертацію) і переїхав у Донецьк, де й оселився та пропрацював усе подальше життя;

- попри тривале проживання у переважно російськомовному Донецьку за потреби під час розмови легко переходив на українську «балачку» (подібну до говорів Дніпровсько-Полтавського регіону України) [8, с. 16–18].

Представлена інформація засвідчує, що В.Т. Пушко народився й виріс у середовищі колишніх кубанських козаків на півночі Кубані та переніс усі негаразди 30-х – 40-х рр. XX ст. При цьому під час голоду 1932–1933 рр. йому було 9 років, що дозволило запам'ятати обставини цієї трагедії у рідній Незамаївській станиці. Треба звернути увагу на те, що, попри значну віддаленість тих подій від часу їх фіксації (2005 р.), В.Т. Пушко виявив гарну пам'ять про обставини трагедії.

Отже, під час голоду 1932–1933 рр. у станицях Конеловській та Незамаївській обидва свідки перебували у віці, що дозволив їм адекватно запам'ятати відповідні обставини й наслідки цієї трагедії. Попри значну віддаленість тих подій від часу їх фіксації, обидва свідки виявили чіткість і змістовність передавання відповідної інформації. При цьому вони розповідали про голодне лихоліття лише після конкретних запитань, на відміну від оповідань про інші аспекти життя козаків на Кубані. Ймовірно, для них ця трагедія й на відстані багатьох десятиліть залишалася такою, про яку не було бажання згадувати без потреби, бо доводилося знову переживати відчуття жалю і глибокого суму за вмерлими родичами, друзями та знайомими.

Особливо боляче далася розповідь про трагедію Ф.А. Скубакові, який втратив тоді всю свою родину (вмерли батько, мати і два старших брати) й багатьох родичів і друзів. Саме тому він висловлювався дуже коротко і за першої нагоди намагався перевести розмову на іншу тему. Зі слів старого козака: «Від голоду пухли як барабани. Тіло було як склянка, і коли пальцем притиснеш, то довго залишається дірка, як у тісті» [8, с. 21]. Ці два речення дуже чітко змальовують сприйняття юнаком фізичного виснаження та його зовнішніх ознак. При цьому для визначення рівня виснаження використано лексику, притаманну хліборобам. Найпоказовішим тут є порівняння ослабленого людського тіла з тістом, яке має значення вищої цінності, бо з нього печеться хліб, якого тоді були позбавлені й тому приречені на смерть усі ті, хто його виробляв (у тому числі й кубанські козаки-хлібороби).

Оповідуючи про масове вимирання одностаничників, Ф.А. Скубак казав: «...мертві так і валялися по станиці, аж зеленіли. Тоді їх вилами брали та й на гарбу скидали» [8, с. 21]. В цих двох реченнях квінтесенція всього страхіття й безвиході, бо масова смертність у певний момент стала

«НОРМОЮ» для станиці Конеловської. Показовий тут сам факт буденності перебування мертвих тіл на станичних вулицях. Ще разючішою ознакою трагедії видається те, що процедура прибирання мертвих тіл нагадувала збирання снопів під час косовиці. Знову постає перед очима страхітливе порівняння з жнивами – святом хліборобів, але цього разу йдеться про жнива смерті, що зібрали великий «врожай» у цій станиці.

За словами свідка, вцілілих було небагато: «Мені пощастило, бо ставив добрі сітки та їв хом'яків, а ще на елеваторі збирав прізь, що криси повигортали. Отак і вижив, а більшість станичників повимирала» [8, с. 21]. Суха оповідь Ф.А. Скубака про ті засоби, за рахунок яких він вижив, демонструє не лише його жагу до життя, але й те, що людина мусила харчуватися навіть тим, що й пацюки не їли. До такого стану довела людей злочинна сталінська система.

Згадуючи про ті страхіття, Федір Ананійович зазначав, що тоді загинуло дуже багато людей, хоча й не подає точної кількості жертв: «Страшенно вимерли люди, в 2–3 рази більше чим за Отечественну войну» [8, с. 21]. Наведене порівняння втрат одностаничників від голоду та війни є свідченням того, що для Ф.А. Скубака саме втрати від голодної смерті в 1932–1933 рр. були найбільшими в історії рідної станиці. Інакше кажучи, на думку цього свідка, найбільших жертв зазнало населення станиці Конеловської не в роки найстрашнішої в XX ст. війни, а за мирних часів.

Вочевидь, особистий досвід виживання і втрата найближчих людей мали загострити відчуття цієї трагедії, що назавжди закарбувалася у пам'яті старого козака. При цьому жодних інших оціночних суджень про ті події під час розповідей Федір Ананійович Скубак не висловлював, подавши лише факти й особисте відчуття цієї трагедії.

Переходячи до огляду голоду 1932–1933 рр. у станиці Незамаївській на підставі спогадів В.Т. Пушка, зверну увагу на те, що він почав своє оповідання з огляду передумов цієї трагедії. Було видно, що Валентин Тимофійович ще задовго до нашої зустрічі намагався проаналізувати причини і зміст руйнування місцевого козацького середовища. Зокрема, він наголосив на несприйнятті козаками колективізації та інших заходів радянської влади, що призвело до репресій проти них: «...почали виселяти та морити голодом» [8, с. 21]. Він звернув увагу й на те, що і в сусідніх станицях Криловській і Павловській (які теж були спадкоємцями запорозьких і чорноморських куренів) мали місце подібні репресії, наслідки яких він бачив на власні очі. На підставі цих вражень і подальших міркувань (очевидно, й завдяки ознайомленню з новітньою інформацією про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні)

Валентин Тимофійович зазначив: «Було так по всій Кубані та Україні. Та найбільше, мабуть, погибло люду в Незамаївській, бо не любили тут колхозів і свій хліб не хотіли віддавати задарма» [8, с. 21].

Оповідючи про ситуацію в станиці Незамаївській, В.Т. Пушко підкреслив, що напередодні піку трагедії відбулись арешти та масове вивезення боєздатного чоловічого населення: «...в кінці літа всіх здорових чоловіків арештували та позамикали у магазинах на базарі. Через 2 дні вночі всю «козацьку братію», у тому числі і 5-тьох моїх дядьків, маршем відправили до Тихорецька, а там поїздами у Сибір. <...> Із того заслання в кінці 30-х повернулося не більше сотні козаків (серед виживших і один мій дядько Филип), а остальні там вимерли (чи їх вистріляли)» [8, с. 21]. Вочевидь, такі і подібні заходи мали превентивний характер з метою уникнення спротиву зі сторони чоловічого населення станиць, бо колишні козаки могли чинити організований збройний опір (багато хто з них приховав зброю ще з часів Української революції та повстанського руху початку 1920-х років) у разі загрози життю їхніх родин.

Після вивезення боєздатних козаків станиця Незамаївська стала беззахисною, й тоді, як згадував Валентин Тимофійович, «...стали хліб відбирати, а люди його ховали. Через таке сопротивлення прибули у станицю з войском лєнінградські робочі (один поселився у нашій хаті)» [8, с. 21]. Після оточення станиці військовими підрозділами прибулі робітники «...пішли походом по станиці із ціпками – вишукували харчі. Позабирали геть чисто все, навіть буряки і семечкі гарбузові по хатах» [8, с. 22]. Той факт, що відбирали не лише зерно (відповідно до планів по його заготівлі), але й гарбузове насіння та овочі, свідчив про намагання позбавити станичників необхідних засобів для виживання. Такий підхід зумовив приречення багатьох мешканців станиці на голодну смерть.

Варто звернути увагу й на певний цинізм у ставленні до населення станиці Незамаївської, занесеної на «чорну дошку» (таке трапилось і з багатьма іншими сільськими населеними пунктами, у тому числі й на території УСРР), який виявився у порівнянні хлібоздачі у цьому населеному пункті з рухом черепахи. Ось як про це каже Валентин Тимофійович: «...станція записана на «чорну дошку», котру повісили на стеновому і намалювали на ній «ЧЕРЕПАХУ» – медлено ростуть проценти» [8, с. 22].

Наслідком таких дій сталінського режиму стала масова смерть від голоду населення станиці, бо їжі не було, а виїхати за межі станиці не дозволяли військові підрозділи, що її оточили. Зрозуміло, що й сил бунтувати теж не було че-

рез попереднє вивезення боєздатних чоловіків. Саме тому, як згадував В.Т. Пушко, пік трагедії припав на зиму 1933 р.: «Зимою 1933 почався страшний мор. Ми ледве вижили, дякуючи півмішці пшона. Люди вмирали цілими сім'ями по хатах, як заглянеш у вікно якоїсь хати, а там рядами лежать трупи. Багато хто вмирав на улиці, іде-іде, сяде – і готовий» [8, с. 22].

В результаті масової смертності вулиці й хати станиці були всіяні великою кількістю людських трупів, які взимку ніхто не прибирав і не рахував. Трупи мертвих одностаничників на вулицях і в будинках стали «НОРМОЮ» для станиці Незамаївської.

Лише весною почалося поховання жертв трагедії, але відбувалося все це у досить буденний спосіб й без належного ставлення до загиблих. Валентин Тимофійович про це згадав дуже коротко і з боєм у голосі: «Ранньою весною солдати почали стягати трупи станичників до великих ям» [8, с. 22]. Отак загинуло й було поховано величезну кількість мешканців станиці Незамаївської.

Треба наголосити, що досі невідома точна кількість жертв у згаданій станиці. За словами В.Т. Пушка, «перед цією катавасією було у станиці більше 15 000 чоловік, а вижило не більше третини» [8, с. 22]. Отже, можна припустити, що за підсумком низки репресивних заходів (виселень, заслань і особливо голоду 1932–1933 рр.), здійснених каральними органами сталінського режиму, кількість населення згаданої станиці істотно зменшилася. Зрозуміло, що В.Т. Пушко навів доволі умовні цифри, але сам факт такого припущення, зроблений свідком тих подій, є досить показовим оціночним судженням щодо наслідків «розкозачення» та «радянзації» Кубані в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Підсумовуючи огляд трагічних подій початку 30-х рр. ХХ ст. у станиці Незамаївській, згідно зі спогадами В.Т. Пушка, треба наголосити, що відповідну інформацію їх автор подав на підставі як власних вражень, так і оповідань батьків (які були станичними вчителями, а тому відвідували різні частини великої станиці та сусідні населені пункти й мали широке коло інформаторів). Відзначу й слушність наведення фактів, що передували зазначеній трагедії та надавали специфічного забарвлення подіям у рідній станиці.

Окремо зверну увагу й на те, що Валентин Тимофійович Пушко після тривалих роздумів та аналізу подій кінця 1920-х – початку 1930-х рр. на Кубані та Україні (цьому, мабуть, посприяло й поширення в сучасній Україні інформації про репресії й Голодомор 1932–1933 рр.) дійшов висновків про свідоме здійснення сталінським режимом репресій проти їх мешканців, що у рідній станиці Незамаївській вилилось у величезні

жертви, яких ніколи не знало місцеве населення, навіть у воєнні часи. Саме тому його завершальна думка щодо згаданих подій містить чітке й однозначне твердження: «Отак губила козаків советская власть» [8, с. 22].

Завершуючи огляд голоду 1932–1933 рр. у кубанських станицях Конеловській та Незамаївській на підставі спогадів Ф.А. Скубака та В.Т. Пушка, відзначу спільні риси цієї трагедії, названі ними:

- свідоме приречення мешканців станиць на голодну смерть через цілеспрямоване відбирання у них харчів;
- велика смертність (уцілілих було менше, ніж загинувших), що була найбільшою за весь час існування станиць;
- тривале перебування значної кількості трупів людей як у помешканнях, так і на вулицях станиць;
- байдуже ставлення представників відповідних структур до тіл загинувших, що виявилось під час їх збирання й поховання;
- перетворення голодної смерті мешканців станиць на буденне явище;
- фізичне і психологічне надломлення уцілілих людей пережитим страхіттям.

На підставі зазначеного можна зробити висновки про те, що впродовж 1932–1933 рр. у кубанських станицях Конеловській та Незамаївській більшість місцевих мешканців, які мали українське та українське козацьке коріння, зі слів свідків тих подій Ф.А. Скубака та В.Т. Пушка, внаслідок голоду зазнали значних втрат як через велику смертність (вмерло більше, ніж уціліло), так і внаслідок психологічного зламу.

До речі, в цей самий час подібні процеси від-

бувались і в інших сільських населених пунктах на Кубані [1, с. 413].

Окремо зверну увагу на свідчення В.Т. Пушка про проведення масових арештів і вивезення чоловічого населення (значною мірою козацького) з метою уникнення ймовірного збройного спротиву під час здійснення подальших репресій (у тому числі й голоду) у станиці Незамаївській. Вочевидь, такий превентивний захід застосовували на Кубані з огляду на високу боєздатність місцевого козацького населення, на відміну від інших регіонів.

Підсумовуючи результати статті, наголошу, що у спогадах Ф.А. Скубака і В.Т. Пушка виявлено змістовну інформацію про голод 1932–1933 рр. у станицях Конеловській та Незамаївській, який став найжахливішою трагедією в їх історії, забравши життя значної кількості одностаничників. При цьому В.Т. Пушко провів паралелі між ним та Голодомором 1932–1933 рр. в УСРР, припускаючи, що це були ланки одного ланцюга подій. Ймовірною причиною таких міркувань було його проживання на території України, де за часів Незалежності почалось цілеспрямоване інформування суспільства про обставини й наслідки цієї трагедії. Певне значення могла мати й належність до родини станичної інтелігенції та досвід наукової діяльності, які стимулювали намагання проаналізувати трагедію свого роду й рідної станиці у ширшому контексті тогочасних подій. У звичайному ж станичному середовищі, вочевидь, бракувало відповідної інформації та прикладів для здійснення узагальнень.

Представлена стаття не вичерпує зазначеної тематики, а лише має стимулювати її дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А.М. Козацьке військо на Кубані / А.М. Авраменко, Б.Є. Фролов, В.К. Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364–414.
2. Білий Д. Малиновий Клинь. Нариси історії українців Кубані / Д. Білий. – К.: Товариство «Україна», 1994. – 117 с.
3. Білий Д.Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д.Д. Білий. – Львів–Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
4. Борисенко В.К. Свіча пам'яті: усна усторія про геноцид українців у 1932–1933 роках / В.К. Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
5. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Пиріг. НАН України.

- Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
6. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. / В. Задунайський. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
7. Задунайський В. Шашка у бойовій підготовці козаків у полках I черги Кубанського козацтва на початку XX ст. / В. Задунайський // Історія зброї. Альманах / Гол. ред. В.Г. Шлайфер. – Запоріжжя, 2012. – № 5–6 / 2012. – С. 82–94.
8. «Із козацької минувшини» (спогади українських кубанських козаків) / Упоряд. В.В. Задунайський. – Донецьк: ООО «Норд Комп'ютер», 2006. – 33 с.
9. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест. – Луцьк: ВМА «Терен», 2007. – 456 с.

10. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.
11. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
12. Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 392 с.
13. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. – 168 с.
14. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 296 с.

ДОНОСИ, КРАДІЖКИ, САМОСУДИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ ЯК НАСЛІДОК РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

У статті розглядається деформація поведінки українського селянства в умовах репресивної політики радянської влади. Поява донесень, крадіжок, самосудів, підлабузництва, натравлювання, психічних розладів – усе це стало наслідком панування тоталітарної держави.

Ключові слова: донесення, крадіжки, самосуди, Голодомор.

Olesia Stasiuk

CALUMNIATIONS, THEFTS, LYNCHINGS DURING THE HOLODOMOR AS THE RESULT OF THE SOVIET GOVERNMENT REPRESSIVE POLICY TOWARDS UKRAINIAN PEASANTS

The article deals with behavioral deformation of Ukrainian peasantry under the repressive policy of the Soviet regime. The appearance of calumniations, thefts, lynchings, captation, hounding, mental disorders became a consequence of the domination of the totalitarian state rule.

Keywords: calumniations, thefts, lynchings, the Holodomor.

В кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. українське селянство перенесло найбільшу кількість потрясінь, які головним чином вплинули на традиційну українську культуру. Ці трагічні роки були найжахливішими за своїми наслідками, адже саме тоді почався процес активної руйнації традиційного способу життя селян.

Голодомор 1932–1933 рр. продукував і постійно підживлював ряд суспільних явищ, які ще довгий час негативно впливали на духовне життя українського народу. Одним із таких явищ були донесення.

Дослідниця Л. Коваленко стверджувала, що павутиння донесень та наклепів ішло від партійців; авторка зауважила, що «мораль сільського люмпена цілком гармоніювала з духом «твердої лінії».

Дослідник В. Маняк [24, с. 212–213] зупинився на донесеннях як на новоствореній, ганебній формі суспільної етики. На його думку, доноси освячувалися державними актами і стимулювалися на всіх рівнях управління суспільством, підігрівалися зсередини, широко пропагувалися знизу. Дослідник також зазначив, що в атмосфері терору й загальної підозріливості донесення вважалося актом громадянської зрілості.

Р. Конквест відносить цей феномен до згубних психічних симптомів, що виникали внаслідок голоду [18, с. 288]. Люди були налякані, боялися одне одного, в кожному бачили донощика. Так, окремі селяни, мелючи на жорнах зерно, ставили чергувати дітей, які повідомляли про появу будь-якої людини. Інші, маючи ще худобу чи іншу домашню живність, намагалися зарізати їх для власного споживання вночі, потайки в по-

гребі, щоб ніхто не бачив. Часто в таких випадках донощики шантажували селян. У с. В'юнище на Житомирщині один із них умовив свого сусіда зарізати його теля і розділити пополам, обіцяючи за це тримати все в таємниці. Забравши свою половину, донощик відразу ж заявив на сусіда місцевій владі [8]. Страх і гнітюча атмосфера донесень змушували селян доносити першими. Людей настільки залякали, що навіть в окремих селах біля колгоспних комор і на полях ніякої охорони не ставили.

Страх породжував моральну піддатливість, перетворювався на повсякденну форму людського існування. Селяни, знаючи про «нічні візити» буксирних бригад, боялися залишатись на ніч у власних домівках. Вони викопували біля своїх осель ями, обкладали їх дошками і там ночували [1, Ф. 5. – Оп. 18. – Спр. 1. – Арк. 4].

Влада, залякуючи людей репресіями, примушувала мовчати. Вияв будь-якого невдоволення був небезпечним. Будь-яке слово, сказане всупереч більшовицькій політиці розорення та нищення села, каралось надзвичайно жорстоко. А будь-яке негативне висловлювання про Сталіна ставало для селян виразом: кого виселяли, кого відправляли до концтаборів, інших розкуркулювали. Ці репресії беруть свій початок ще з листа Леніна до Наркомюста Д.І. Крупського, в якому йшлося про те, що «пропаганда чи агітація, чи участь в організації і сприяння організації, які діють в направленні допомоги тій частині міжнародної буржуазії, яка не признає рівноправ'я комуністичної системи, що прийшла на заміну капіталізму... засуджується вищою мірою покарання, із заміною, у випадку

пом'якшувальних провину обставин, позбавленням волі або виселенням за кордон [22, с. 9]».

Спричинений Голодомором, розкуркуленням, колективізацією та репресіями стан страху змушував доносити. Адже, як зазначала Г. Капустян, у табори попадали не лише ті, хто висловив щось «антирадянське», але й ті, хто став свідком цих розмов і не доніс у відповідні органи [17, с. 183]. Частина донесень взагалі були безпідставними. Люди з остраху, що донесуть на них, робили це першими, хоча врешті-решт такі донесення закінчувалися плачевно і для них самих [12, Ф. 1. – Оп. 14. – Спр. 77. – Арк. 2]. Так, чоловіка Яценко Є.С. в с. Лемеші на Житомирщині півроку тримали під арештом, розслідуючи правдивість написаного на нього донесення [10]. Масове поширення донесень не могло не вплинути на психічний стан селянства, внаслідок чого виникали такі негативні стани, як депресія, пригніченість, розлюченість, дратівливість, приреченість. «Люди не раз проклинали донощиків на чім світ стоїть» [6].

Страх настільки сильно всмоктувався в душі людей, що іноді, маючи закопане зерно, селяни вмирили з голоду, так і не відкопавши своїх запасів, – боялись, що хтось побачить і донесе на них. Сильне почуття страху змушувало селян руйнувати найсвятіше – родинні зв'язки, доносити на членів своєї сім'ї: на батьків, на чоловіка, на дружину.

Влада вдавалася і до таких методів, як підкуп людей та натравлювання їх одне на одного. Вона диктувала односельцям свою мораль, свою волю й інтелектуальний рівень.

Аморальним заходом радянської влади була нагорода за донесення. Кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував від 10 до 15% виявленого – як премію. Таким чином, ці 10–15%, що були чи не єдиним порятунком від голоду, змушували селянина йти і доносити на свого сусіда. Тож наявність узимку 1933 р. будь-якої кількості продуктів харчування у селян односельці сприймали як нагороду за донесення [2]. Очевидці підтверджують і факт грошових виплат за донесення. Так, Рукомеда Н. Є. з с. Міжлісся на Вінниччині вказувала суму 16 рублів за донос [9]. Такі нагороди видавалися таємно [1, Ф. 6. – Спр. 20. – Арк. 2]. Міліціонери ж за кожне донесення та заведену відповідно до нього справу, відправлену до суду, отримували по 75 рублів надбавки до зарплатні [12, Ф. 5. – Оп. 18. – Спр. 1. – Арк. 10].

17 лютого 1933 року цей «досвід» було поширено на всю республіку у формі спеціальної урядової постанови. Про такий випадок свідчила Ганна Іванівна Більченко з с. Чопілки на Київщині: «Якось сусіда зайшов до хати (дурний був хлопець, ще й комсомолец), а батько мій

при ньому каже: «Ось заховано три кілограми квасолі, може, хоч цього не заберуть». Хлопець на другий день заявив, що у нас є квасоля, – забрали. А пізніше батько мій йде, а Тимош каже: «Дядьку Іване, у вас в руці не макуха?» А батько: «Брусок, Тимохо, може б ти квасольку їв?» «Хоч жменьку дайте», – благав Тимош. «А ти піди і донеси на мене, може, й буде...» [20, с. 238].

В роки Голодомору відбувалася масова деморалізація народу. Донесення переставали вважатися чимось ганебним, а навпаки – пропагувалися та нав'язувалися владою як патріотичні вчинки, внаслідок чого люди починали ставитися одне до одного з підозрою. Іноді сусід видавав сусіда, сподіваючись на те, що зерно і худоба залишиться у нього, але й до нього приходили інші відбирачі і все одно все забирали. Окремі люди за допомогою доносів зводили особисті рахунки. Часто подібне закінчувалося погано для обох. Були й такі донощики, що спеціально приходили до селян у хату і просили поїсти, щоб подивитися, що в кого є вдома. Інші за горілку виказували, що в кого десь приховано [1, Ф. 18. – Ч. 1. – Спр. 1. – Арк. 9]. Аморальність поступово ставала нормою людських взаємин.

Досить частими були випадки, коли представники місцевої влади використовували селянських дітей у своїх грабіжницьких цілях задля того, аби вислужитися перед вищим керівництвом. В офіційних документах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, у фонді М.К. Сергіїва – члена Спілки війовничих безвірників, подається ряд матеріалів, які свідчать про випитування вчителями інформації у дітей про приховане вдома зерно, які проходили у формі запитань під час контрольних робіт [11, Ф. 30. – Од. зб. 124. – Арк. 1. зв. – 5]. Нерідко вчителі випитували у селянських дітей, які ще продукти харчування є у їхніх родин або яким чином їхні батьки добувають харчі. Їм обіцяли 10% [1, Ф. 18. – Ч. 2. – Спр. 35. – Арк. 172] від знайденого у селян, якщо вони довідаються в учнів.

Радянська влада застосовувала цілий ряд заходів, які призводили до морального розладу суспільства. Зокрема, Ф. Правобережний вказував [19, с. 49], що дітей навчали доносити на своїх батьків, про що ті розмовляють удома та про їхні контрреволюційні вчинки, прищеплюючи дітям ще змалку «смак» до доносів і підслуховувань.

Водночас створювались піонерські дозори для охорони врожаю від розкрадання голодними людьми. Як зазначав історик та етнограф Б. Ткаченко, таке сторожування калічило дитячі душі (на охорону поля виходили цілими загонами з барабанним боєм, з піснями) [22, с. 14].

Сталінська система, застосовуючи жорстокі репресії на селі, деморалізувала суспільство, створила гнітючу атмосферу донесень і постійного страху, який назавжди вкарбувався в людську свідомість, надовго перетворивши селян на покірних та безправних рабів.

До колективізації українське село не знало крадіжок, адже у свідомості селян завжди домінувала повага до чужої праці. Підтвердженням цього є значна кількість свідчень очевидців Голодомору, які стверджують, що навіть під час жорстокого голоду селяни хати й «сараї не запирали, бо люди не грабували, просто ходили і просили [3]». Вишукуючи різні шляхи порятунку, люди дуже рідко вдавалися навіть до жебрацтва. Ті, що пережили Голодомор у дитячому віці, переказують: «красти боялися, просити стидалися, робити не могли» [14, с. 117].

Безвихідь становища змушувала селян вдаватися до дрібних крадіжок. Архівні документи і свідчення очевидців дають змогу осмислити той ризик, на який наважувалися люди, вдаючись до пошуків їжі, щоб нагодувати свою сім'ю. Адже колгоспні поля та комори охоронялися, а сторожам (сільським активістам або присланим із районів військовим) було наказано без вагань застосовувати зброю для захисту продуктів. Через це повсюди без суду відбувалися розстріли та вбивства. Так, у с. Тростяниця на Житомирщині охоронець застрелив жінку на полі за те, що вона підняла з поля колоски [4].

Дрібні крадіжки почалися саме в роки Голодомору 1932–1933 років. Як влучно зазначила Ганна Горинь, саме звідтоді почало формуватися нетрадиційне ставлення до власності, а новими поколіннями гасла про державну власність та всенародне добро почали сприйматися як те, що «речі нічії», і тому за советською мораллю незаконне привласнення не вважалося крадіжкою [14, с. 117].

Вступивши до колгоспу, селяни також не могли вберегти свої сім'ї від голоду, оскільки зарплатнею були пусті трудовні. Колгоспники, рятуючись від голодної смерті, дуже часто збирали кормові буряки, гнили картоплю, залишки моркви тощо, ховаючи їх у халяви чобіт. З роками крадіжки в колгоспі сприймалася як «компенсація» за недоплачені трудовні, а потім настільки узвичаїлися, що з'явився навіть окремий термін «несуни». Як зазначала відома дослідниця Л. Коваленко, «у свідомості селянина відбувся жахливий зсув: крадіжки вже не вважалися гріхом, ганьбою, їх перестали засуджувати [24, с. 556]».

Варто зазначити, що створені радянською владою нестерпні умови не стерли в майбутньому зі свідомості українського селянина поваги до приватної власності. Так, навіть у роки Голо-

домору 1932–1933 років, крадіжки серед селян піддавали громадському осудові: «Коли його ввіймали, вели селом і били палками» [12, Ф. 1. – Оп. 19. – Спр. 46. – Арк. 5]. Але голод доводив до відчаю, через віщо предметом дрібних крадіжок, викликаних порушенням психіки на ґрунті голоду, були цибуля з городу, випорпана із землі посаджена картопля і висадки, чи щавель, чи якась інша приготована «страва». Найбільшого поширення ці крадіжки набули взимку, коли закінчилися всі можливі продукти харчування. А якщо і були якісь сурогати, то їх треба було приготувати на вогні. Фізично виснажені селяни не мали змоги заготувати традиційне паливо. Відтак, люди змушені були красти в колгоспах солому, рубали дерева, розбирали будівлі. У відчай замерзлі люди забирали одне в одного дрова.

Перебуваючи у постійному страху, селяни тримали у хатах корів, коней, у кого вони залишилися. Сторожували біля худоби, оскільки це була єдина надія на виживання. Окремі селяни домовлялися про чергування вночі, інші – перед тим, як лягати спати, ставили на вікна посуд, щоб прокинутись від гуркоту, якщо хтось буде лізти. Такі спроби врятувати худобу не завжди були дієвими. М.Я. Бойко з с. Самгородок на Вінниччині, свідчила: «В сусідів коня вкрали. Через малесеньке вікно злодії залізли, коня зарізали і по частинам забрали» [12, Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 35. – Арк. 17].

У 1933 році під час збирання урожаю тиск на селян і колгоспників з боку влади посилювався. В села, окрім спеціальних агітбригад для розгортання масової роботи в колгоспах, відряджали Виїзні Сесії Суду, які проводили судові процеси безпосередньо на місцях. Так, наприклад, на Запоріжжі було засуджено чотирьох селян за «крадіжку колгоспного хліба», до 8 та 10 років тюремного ув'язнення з конфіскацією всього майна, а голову колгоспу, за «потурання», – до 5 років [13, Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5846. – Арк. 110]. Слід зазначити, що нерідко голови колгоспів ставали жертвами тоталітарної влади через те, що допомагали людям, які працювали у полі, чи малолітнім сиротам. Їх підтримку очевидці пояснюють тим, що голови колгоспів у більшості випадків не представляли большевицької влади [14, с. 115], а були добрими господарями до колективізації, які розділяли трагедію українських родин.

Найгірше доводилося під час Голодомору дітям. Батьки відсилали їх з дому в надії, що вони якось виживуть або ж хтось дасть їм притулок. У 30-х роках у періодичній пресі писали про «злочинні зграї» на залізничних станціях, які складалися з 12–14-річних і навіть з 5–6-річних дітей [18, с. 318]. Голодні, покинуті, осиротілі діти намагалися здобути хоч яку-небудь їжу. У відчай та напівсвідомому стані вони шукали харчів у

люхах, на городах, у повітках, на полях. Мали місце випадки, коли представники влади чинили ганебні і злочинні вбивства дітей. На Житомирщині був випадок, коли активісти забили до смерті дівчинку Федору, яка взяла з колгоспного поля пару колосків [5].

Радянська влада свідомо створила умови, за яких соціально-правові норми втрачали будь-яке значення. Про деформацію цих норм свідчить масове поширення в роки Голодомору самосудів голодних людей, які різними шляхами намагалися роздобути собі та своїм рідним продукти харчування. Наступала якась масова ненависть, байдужість, отупіння, що спричинили потік нечуваної жорстокості. Так, історик І. Шульга зазначає, що люди в умовах жорстокого голоду втрачали милосердя, карали, калічили, на смерть забивали «зłodів» [23, с. 152–153].

За найменшу спробу людей знайти щось поживне представники влади вдавалися до жорстоких покарань, а то й убивств. Судові і позасудові органи безкарно чинили глум над селянами, масово забивали дітей, які піднімали з колгоспного поля кілька колосків. За вчинені злочини, а то й самосуди навіть над 6–7 річними дітьми ніхто не карав. Навпаки, вони були владі на руку, адже ніякої документації не велося і в архівах НКВС ніяких слідів правопорушень не залишалося [21, с. 169].

Селян у районах катували здебільшого представники влади. Так, наприклад, у с. Гушинці на Вінниччині представники сільського активу на чолі з уповноваженим з НКВС вбили 12-річну дитину, а в с. Кордишівці 12-річного Г. Стаднюка звинуватили у крадіжці сиру, побили, а потім обмотали мотузкою й опускали в криницю, витягували і допитували, доки він не вмер [23, с. 138].

Прикладів такої жорстокості дуже багато. Не щадили ні старих, ні малих, що суперечило традиційній моралі й поведінці народу. Траплялися випадки, коли дітей за крадіжку могли кинути до в'язниці. Так, у Могилів-Подільській тюрмі серед 639 в'язнів перебувало 24 дитини [24, с. 139].

Переважну частину партійних трійок на селі, які чинили самосуди, становили представник з НКВС та активісти – вихідці з сільської бідноти, які були ледарями, злочинцями чи п'яницями, а зараз керували у новостворених колгоспах і радгоспах, самі розтягуючи і розкрадаючи майно. Підтвердження цього знаходимо у свідченні жительки с. Прибурівка: «Тимко був п'яницею, ні хати не було, ні жінки. Прийшли комуністи, і став Тимоха самим головним активістом. Організував бригаду таких же, як сам, і почали розкуркулювати» [7].

У багатьох випадках представники влади не займалися відправленням людей до тюрем, а вби-

вали на місці без суду і слідства. До таких учинків, на думку С. Дровозюка, призвело здійснене більшовиками деформування правосвідомості народу [16, с. 300]. Однією з характерних рис цієї свідомості була впевненість у правомірності і безкарності дій щодо тієї частини селянства, яку влада оголосила класовим ворогом [15, с. 203]. Тож вислів «Чим сильніше покарання, тим воно ефективніше» [15, с. 203], повсякчас втілювався в життя тодішніми сторожами, що охороняли колгоспні поля і комори, й активістами, що чинили розправи над беззахисними селянами. Жителька с. Судацівка на Житомирщині розповідає: «Як вартовий побачить, то вже не жди помилування. Наїжджає конем і б'є нагаєм з дротом на кінці. Під такий бій попала моя мати, повернулася на четвертий день вся побита, аж чорна, з повириваним м'ясом від нагая [24, с. 149]».

Самосуди і розправа над людьми були типовим явищем. Доходило до того, що деякі партійці вбивали ні в чому не винних людей: «Ковалю, Іларіона Шевчука, з опухлими від голоду суглобами, який у січні 1933 р. прийшов до сільради по допомогу, заманили до приміщення пожежної команди, де забили палицями. Це вбивство вчинили голова сільради, його заступник і секретар» [18, с. 286].

Саме в ці роки Голодомору відбувалося духовне покріпачення українців. Катастрофічних змін набула свідомість селянина. Аморальні, нецивілізовані вчинки, злочинні дії радянської влади на всіх рівнях стали правилом, нормою поведінки. Одвічні моральні засади було відкинуто як «куркульські» й ворожі, а розбій, свавілля та знущання, вбивства, самосуди, підкуп та залякування, донесення заохочувалися, бо це слугувало диктатурі партії, а значить, було «морально».

Колективізація і Голодомор призвели до деформації моральних норм українського селянина. Відходили в минуле такі етично-моральні норми, як повага до старших, людяність, доброзичливість і гуманність. Честь і гідність засуджувались, донесення ж вважались виявом патріотизму, а доброта, милосердя, гідність, порядність і працьовитість були замінені на «класову бдительність» [22, с. 106]. Деморалізація українського народу входила в сталінську програму дій щодо України. Так, поширеним явищем було залякування селян та знущання з них, спочатку моральне, а потім і фізичне. Масово було розповсюджено свавілля, розбій та насильство активістів на чолі з уповноваженими від НКВС. До складу сільських активістів переважно входили бідняки, які часто хотіли догодити владі або й помститися заможним родинам. Деякі справді спочатку повірили у сталінську авантюру, а згодом не мали вороття назад, інакше б на них чекала доля «во-

рога народу» [14, с. 113–114]. Усі вони стали жертвами – їх жорстоко використали і знищили, та ще й знеславили перед їхніми нащадками.

Було порушено споконвічні доброчинні засади нашого народу, поступово втілювалися в життя такі нові норми, як підлабузництво, продажність, обдурювання, лицемірство.

Голодомор-геноцид наніс не виправної шкоди суспільній свідомості селянства, внаслідок чого зникали такі моральні норми, як «не вбий і не вкради», а з'являлися такі, як «весь хлеб – в закрома родини» [22, с. 107] та «ніч – мати, не поспиш – то будеш мати». Масового поширення набули крадіжки, які перестали засуджуватися.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. було деформовано і соціально-правові норми в українському селі, про що свідчать масові самосуди та вбивства селян. Найбільшу кількість вбивств і самосудів чинили представники влади, серед

яких панувала атмосфера нечуваної злості, жорстокості, байдужості й масового отупіння, що було наслідком панічного страху перед владою за невиконані доручення. Адже влада особливу увагу звертала не стільки на селянство, скільки на власні ланки, які без особливого ентузіазму і натхнення проводили заплановані кампанії.

Характеризуючи морально-психологічну атмосферу в українському селі в 1929–1934 роках, можна зазначити, що вона була вкрай гнітюча. Колективізація та голод-геноцид спричинили руйнівний вплив на всі сторони духовного життя українського народу. Внаслідок голоду в масовій психіці селянства сталися глибокі зміни: надовго вкоренилися страх, який передався і наступним поколінням, недовіра та тривога. У фізично виснажених людей частими були зрушення психіки – від страху та самогубств до повного руйнування особистості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» (далі – АНМ).
2. АНМ. – Свідчення Березного Ю.Ф., 1933 р. н., с. Бровки Перші, Андрушівський р-н, Житомирська обл.
3. АНМ. – Свідчення Буряк М.А., 1910 р. н., с. В'юнище, Малинський р-н, Житомирська обл.
4. Архів АНМ. – Свідчення Зінкевич Г.Г., 1920 р. н., с. Тростяниця, Малинський р-н, Житомирська обл.
5. АНМ. – Свідчення Когута П.В., 1913 р. н., с. Бровки Перші, Андрушівський р-н, Житомирська обл.
6. АНМ. – Свідчення Красовської В.П., 1923 р. н., с. Носиківка, Шаргородський р-н, Вінницька обл.
7. АНМ. – Свідчення Литвенюк Т.С., 1922 р. н., с. Прибурівка, Липовецький р-н, Вінницька обл.
8. АНМ. – Свідчення Пагер О.О., 1926 р. н., с. В'юнище, Малинський р-н, Житомирська обл.
9. АНМ. – Свідчення Рукомели Н.Є., 1923 р. н., с. Міжлісся, Барський р-н, Вінницька обл.
10. АНМ. – Свідчення Яценко Є.С., 1915 р. н., с. Лемеші, Бердичівський р-н, Житомирська обл.
11. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України. – Ф. 30.
12. Рукописний фонд Народознавчого центру Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського (Далі – РФ НЦ ВДПУ).
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
14. Горинь Г. Голодомор 1932–33 років – нищівний удар по фундаментах традиційного укладу життя українського села // Відлуння

Голодомору – геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки Голодомору в Україні. – Львів, 2005.

15. Дровозюк С. І. Духовне життя подільського селянина у 20–ті роки ХХ ст. (схема конкретно-історичного дослідження) // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Від. Ред. В.А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 200–205.

16. Дровозюк С.І. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада, 2002 р. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 295–305.

17. Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжн. наук.-теор. конф., Київ, 28 лист. 1998 р. – С. 179–190.

18. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

19. Правобережний Ф. 8 000 000 – 1933-й рік на Україні. – Вінніпег: Культура й освіта, 1951. – 84 с.

20. Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932–1933 / П.П. Панченко, М.М. Вівчарик, А.І. Голуб та ін. – К.: Україна, 2003. – 350 с.

21. Соловей Д. Голгота України. – К., 1993. – С. 169.

22. Ткаченко Б.І. Терор голодом // Голодомор на Сумщині 1932–1933. – Суми, 1993. – С. 9.

23. Шульга І.Г. Голод на Поділлі: До 60-річчя Голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – 224 с.; Людомор на Поділлі. – К., 1993. – 253 с.

24. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К.: Радянський письменник, 1991. – 584 с.

ВТРАТА САМОБУТНОСТІ СІМЕЙНИХ ОБРЯДІВ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ВНАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОМЕНЩИНИ)

В статті на основі польових матеріалів, зібраних автором, досліджується вплив Голодомору 1932–1933 років на традиційну українську культуру, зокрема на сімейну обрядовість Роменщини. Особливу увагу приділяється деформації сімейної обрядовості як основного складника традиційної культури.

Ключові слова: деформація, народна культура, традиційна обрядовість, весільна обрядовість.

Yuliya Kotsur

LOSSES OF CONSTITUENT ELEMENTS OF UKRAINIAN PEASANT FAMILY RITUALS AS A CONSEQUENCE OF THE HOLODOMOR 1932–1933 (IN ROMNY REGION)

In the article is examined the hunger of 1932–1933 at Romny territory on the basis of the author's field researches. It is shown the condition of peasants of the territory in the above mentioned period, and also the actions of government towards starving people. The Article is devoted to the deformation of wedding ritualism of the Ukrainian country-people of Romny district in the 30^s of the 20th century.

Keywords: deformation, folk culture, traditional ritualism, wedding ritualism.

В історичній пам'яті українського народу 1920–1930-і роки асоціюються з найтрагічнішими сторінками нашої історії ХХ століття, а саме – Голодомором-геноцидом 1932–1933 років.

В історичній науці вже значною мірою досліджено причини Голодомору та його наслідки, як для всього українського народу, так і для жителів окремих регіонів. Але й нині дослідницьку зацікавленість викликає вивчення впливу Голодомору 1932–1933 років на традиційну культуру українців, оскільки саме тоді відбулася значна деформація всіх сфер життя українського селянства як носія споконвічних традицій.

В історіографії вивчення даної теми умовно можна виділити кілька періодів, кожен із яких висвітлює певні хронологічні проміжки накопичення та оприлюднення інформації з досліджуваної проблематики.

Насамперед слід виділити 40–80-і рр. ХХ століття. У повоєнний час з'являлися поодинокі праці, присвячені культурі та побуту українського народу, які, здебільшого, носили описовий характер. Проте в цих працях відсутні будь-які згадки про Голодомор 1932–1933 років. Але дані дослідження для нас цікаві й тим, що вони містять факти про деформацію народної культури 30-х років. Побіжно згадуються певні зміни в побуті та сімейній обрядовості українського селянства.

У 1960-і рр. з'являються монографії О. Кувенної [30], О. Михайлова [33], в яких розглядаються деякі аспекти розбудови колгоспного ладу та зміни в побуті селянства. Протягом 70-х–80-х рр. ХХ ст. друкуються наукові статті

С. Кульчицького [31], І. Рибак та інших. Праці цього періоду хоч і надають інформацію про перетворення у побуті селянства, проте потребують критичного аналізу. Перебуваючи під впливом радянської ідеології, автори, як правило, акцентували увагу лише на позитивних змінах у розвитку села й замовчували негативні явища досліджуваного періоду, не кажучи вже про Голодомор 1932–1933 років.

Натомість зацікавлення у вивченні реальних подій, які відбувалися в українському селі в 30-х рр. ХХ ст., виникає у зарубіжних науковців, зокрема Р. Конквеста [28], Дж. Мейса [21]. Вони досліджують не лише політику тоталітарного керівництва щодо українських селян, а й звертають увагу на духовну культуру українців, на насильницьке викорінення традиційної обрядовості.

Кардинально новий підхід у вивченні традиційної культури та повсякденного життя селянства в період Голодомору 1932–1933 р. спостерігаємо зі здобуттям Україною незалежності. Праці, написані в 1990–2000-х рр., характеризуються науково-критичним підходом до дослідження Голодомору 1932–1933 рр. В цей період з'являються і розвідки, в яких дослідники звертають увагу на різні аспекти традиційної української культури. Серед них праці В. Калініченка [25], П. Кравченка [29], Я. Мандрика [32], Вільяма Нолла [34], С. Дровозюка [22].

Важливими для нашого дослідження є праці, упорядковані Л. Коваленко та В. Маняком [43], Т. Поліщук [38], а також «Розсекречена пам'ять...» [36]. Загальну історіографію допов-

нують регіональні дослідження істориків Б. Ткаченка [39], О. Сотника [40].

У вивченні деформації народної культури українців важливе місце посідають наукові праці В. Борисенко [13; 14], О. Стасюк [37], О. Кісь [26], Р. Гузія [18] та інших. Досліджуваної тематики побіжно торкалися і автори загальних праць з історії українського селянства.

Таким чином, в історіографії нині маємо значну кількість розвідок, які висвітлюють різні аспекти Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Проте й досі недостатньо дослідженим залишається етнографічний аспект проблеми. Зокрема, мало приділено уваги дослідженню Голодомору як чинника деформації традиційно-побутової культури українців. Особливе зацікавлення викликають регіональні дослідження, оскільки вони дозволяють глибше дослідити дану тему в окремому регіоні.

Голодомор 1932–1933 рр. негативно позначився не лише на матеріальному становищі українського селянства, а й на традиційній українській культурі Роменщини, зокрема й на сімейній обрядовості, яка є одним з головних складників традиційної української культури.

Початковим етапом у сімейній обрядовості є родильна обрядовість. Вона пов'язана з народженням дитини та обрядами перших років життя. Дослідник Д. Зеленін у родильній обрядовості українців, росіян, білорусів виділяв три основні етапи. До першого входили обряди, пов'язані з вагітністю, пологами та народженням дитини. До другого – прийняття новонародженого у коло сім'ї та общини загалом. До третього – обрядове очищення матері та баби-бранки [23, с. 319].

Слід зауважити, що вже на початку 30-х р. XX ст. народжуваність різко знизилася (значну роль у цьому відіграла політика радянської влади щодо українського селянства). Особливо це стосується періоду суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Очевидці зазначають, що в цей період дітей народжувалося мало, багато з них одразу помирали [9, Арк. 41]. Під час Голодомору дітей до 1 року навіть не реєстрували, оскільки вони були найбільш незахищеними і першими помирали від голоду. Поряд із катастрофічним зниженням народжуваності більшовицьке керівництво радикальними методами впливало на родильну обрядовість, внаслідок чого значну частину її складових елементів було знищено.

Відносно першого етапу родильної обрядовості селян Роменщини слід зауважити, що багатий народний досвід, який накопичувався роками і передавався від покоління до покоління, почасти був втрачений саме в цей період. Носіями споконвічної мудрості, в тому числі і тих знань, які стосувалися вагітності й народження

дитини, були найстарші члени родини. Через Голодомор і високу смертність багато хто з них не встиг передати нащадкам свої знання відносно пересторог і табу на окремі види робіт вагітної, а також днів тижня і церковних свят, у які не дозволялося працювати, прикмет раціонального та ірраціонального характеру, спрямованих на захист вагітної і майбутньої дитини. Було втрачено значну кількість вірувань, пов'язаних із поведінкою вагітної жінки [4, Арк. 16].

Щодо другого етапу родильної обрядовості, то батьки при народженні немовляти не мали змоги відсвяткувати родини, оскільки в період Голодомору 1932–1933 рр. не було продуктів харчування [6, Арк. 55]. Відвідування породіллі також втратило своє місце в родинній обрядовості, адже даний обряд супроводжувався певними звичаями, на які тоді не було коштів. «Коли вже все позабірали ті активісти, то й собі їсти нічого не було, а не то, що в гості йти. Тоді ж було заведено, що до роженеці і до дитини з пустими руками не ходили, приносили одягу, клопоть матері на пелюшки і їжу несли. Несли у кого, що було. А коли нічого не було, то й не йшли. Даже коли це по-сусідству було» [6, Арк. 55]. Породіллю відвідували здебільшого лише близькі родичі, які проживали неподалік. Вони теж не могли принести належні гостинці новонародженому, тому нерідко жертвували останніми продуктами, які можна було знайти в господарстві [6, Арк. 57].

Навесні та влітку 1933 року, коли смертність від голоду була найвищою, селяни ніяких обрядів, пов'язаних із народженням дитини, не дотримувались. Навіть у другій половині 30-х р. XX ст. і потім обряд відвідування породіллі повністю трансформувалася, на відміну від традиційного суспільства, коли породіллю відвідували не тільки родичі, а й заміжні жінки общини. Родини теж втрачають своє призначення і перестають повною мірою побутувати навіть у другій половині 30-х років XX ст. Слід зауважити, що родини не так суворо заборонялися радянською владою, як таїнства хрещення та вінчання, і трансформувалися не лише через ідеологічну пропаганду, а радше через матеріальну скруту селянства.

Таїнство церковного хрещення радянською владою взагалі категорично переслідувалося. Проте селяни намагалися все ж таки похрестити своїх дітей, хоч і знали, які негативні наслідки може спричинити порушення цієї заборони. Про це свідчать і респонденти: «Дітей же не розрішали хрестити. Ну, я ж хрещена, тайком хрестили. Ну, довгенько було у Ведмежому хату обибрати за церкву, коли ж церкви порозбирали. Так, в цій хаті і дітей хрестили» [4, Арк. 9].

В 30-х роках XX ст. перестали побутувати застілля на честь похрещеного. Під час Голодо-

мору знесиленим людям було не до святкувань, оскільки не було навіть чим прохарчуватися [4, Арк. 22]. Із свідчень опитаних респондентів можна зробити висновок, що обряди, пов'язані з першим постригом дитини, в досліджуваний період взагалі не проводились [4, Арк. 22].

Третій етап родинної обрядовості, а саме обряд «зливки» та церковний обряд «вводи», також втрачає своє смислове навантаження і перестає побутувати в зв'язку з масовим закриттям церков і переслідуванням священиків [1, Арк. 6].

Отже, родинна обрядовість українського селянства Роменщини протягом 30-х років ХХ ст. була деформована. Значна частина обрядів перестала побутувати через Голодомор 1932–1933 років. Згодом деякі обряди хоч і відновилися почасти, проте в трансформованому вигляді, оскільки радянська влада забороняла здійснювати традиційні обряди, особливо ті, які вимагали присутності священнослужителів, а натомість намагалася запроваджувати «нові радянські» обряди з новим ідеологічним наповненням.

Ще одним складником сімейної обрядовості є весільна обрядовість. Традиційний весільний обряд на Роменщині зберігався в усій його цілісності до початку 30-х р. ХХ ст. Збідніння села в процесі колективізації призвело до скорочення і навіть до зникнення деяких весільних ритуалів. Насамперед це стосується передвесільного етапу. В цей період запити, сватання, заручини, оглядини втратили своє первинне призначення і продовжували існувати здебільшого як певна формальна традиція. Протягом 30-х років ХХ ст. деякі з компонентів цього циклу взагалі зникли. Це стосується оглядин і запитів. На Роменщині якщо і зберігався обряд сватання, то він був об'єднаний із заручинами [4, Арк. 10]. Угода, що супроводжувала цей обряд, мала символічний характер, значно послабилася її правова функція. Разом із тим, такий елемент цього обряду, як гарбуз, ще зберігався серед роменців у 30-ті й наступні роки ХХ ст. [8, Арк. 37].

Традиційно весілля в українському селі тривало майже тиждень. Проте вже на початку 30-х р. ХХ ст. і в наступні роки тривалість весілля на Роменщині скоротилася від трьох до одного дня [1, Арк. 5]. Це зумовлено зниженням добробуту селян у процесі здійснення радянською владою колективізації і Голодомором 1932–1933 рр. У другій половині 30-х р. ХХ ст. економічна ситуація в селах Роменщини покращилася, проте це істотно не вплинуло на тривалість весілля.

Як свідчать респонденти, ще до 1932 р. весільний обряд на Роменщині побутовував повною мірою. Проте, коли було вилучено всі продукти харчування і почався голод, весілля не святкували [6, Арк. 55; 2, Арк. 30]. Опитані автором рес-

понденти не надали свідчень про проведення весілля на Роменщині під час Голодомору 1932–1933 рр., хоча в інших регіонах України такі випадки траплялися [37, с. 113]. Таїнство вінчання ще на початку 1930-х р. було заборонено [34, с. 278–280]. Про це також свідчать респонденти Роменщини: «Моя мати в 16 год заміж виходила в 1931 р., так уже не вінчалася» [2, Арк. 24]. Слід відзначити болючість заборони вінчання для віруючих роменців, оскільки цей обряд мав велике духовне значення для християн [10, Арк. 46].

Характерною рисою 30-х р. ХХ ст. були весілля, що організовувалися комсомольськими осередками. Респонденти свідчать: «Це так гуляли свайби партейні. Вони не заморочувалися сватанням, заручинами, а могли просто прийти, домовитися про свайбу і зразу ж гулять. Часто старі традиції вони називали куркульськими забобонами» [1, Арк. 13]. Такі весілля мали на меті підірвати і зовсім знищити вплив церкви на життя українських селян.

Через брак коштів, а в період Голодомору і продуктів харчування, селяни все рідше одружувалися за традиційним обрядом. Заборона вінчання й атеїстична пропаганда ще більше поглиблюють цей процес серед селян Роменщини. І, як наслідок, у кінці 30-х – на початку 40-х рр. ХХ ст. з'являється новий вид одруження, який у народі дістав назву «сходитися». В різних регіонах України існували ще й інші варіанти, такі як «складати людей до купи» [37, с. 113]. Цей процес почався ще в період Голодомору 1932–1933 рр. Чоловіки часто їхали з дому в пошуках продуктів чи заробітку, щоб прогодувати сім'ю, і назад уже не поверталися. Пізніше, виїжджаючи на тимчасову роботу в Донбас чи інші місця, вони там залишалися назавжди, створювали нові сім'ї [3, Арк. 81]. Таким чином, в роки насильницької колективізації, розкуркулення та Голодомору 1932–1933 рр. досить типовим було явище руйнування селянської сім'ї через розлучення, що не було притаманно традиційному суспільству.

Весільні обряди і звичаї українців дають широке уявлення про етичні й естетичні погляди народу, різні аспекти його життєдіяльності. Проте події 30-х р. ХХ ст. призвели не тільки до зменшення тривалості святкування весілля, випадання окремих структурних елементів, а й до зміни святкових страв та одягу.

Велике значення протягом другої половини 30-х років ХХ ст. на Роменщині мала селянська взаємодопомога. «Кухня слаба була, бо ні з чого було, ну все одно помагали сусіди хто чим міг. Як знали що свайба, то з кутка зносили в кого що було – той курку несе, той пшоно, макарони, муку, горілку, все несуть на свайбу. Тепер

так ніхто нікому не допоможе, даже таке буває, що рідні не помагають» [4, Арк. 30]. Пізніше, з покращенням добробуту роменців, значною мірою було трансформовано і саму весільну кухню, але й надалі основною обрядовою стравою залишався коровай.

Ще одним складником сімейної обрядовості є поховальна обрядовість. Антиселянська політика радянської влади призвела до аномальних показників смертності. Протягом 1932–1933 рр. вона стала масовою. Помирали здебільшого через недоїдання [19, Арк. 132] та «на почві отоцання» [19, Арк. 136]. Особливо тяжкими для роменчан були весняні місяці 1933 р., коли вимирали цілими родинами. Доказом цього є свідчення респондентів: «Поруч баби Марини вимерла вся сім'я Баранчиків з семи осіб. Залишився один хлопчик, який потім виріс і загинув на війні» [11, Арк. 56]. Про високу смертність у селах Роменщини свідчать й інші респонденти [5, Арк. 41; 9, Арк. 43].

Дослідники Голодомору 1932–1933 рр., збираючи матеріал у різних кутках України, наводять свідчення очевидців і про Роменський край: «В Ромнах трупів було теж багато. Їх не встигали вчасно прибирати» [43, с. 510]. Проте встановити точну кількість померлих дуже важко за відсутністю повної інформації про кількість смертей у даний період. Адже облік майже не вівся, а якщо в деяких селах його й проводили, то зі значними порушеннями. Доказом цього є архівні матеріали. Так, у листі до Засульської сільської ради, датованому вереснем 1933 р., йдеться про необхідність оформлення 19-ти свідоцтв про смерть, поданих до Роменської районної інспектури народногосподарського обліку. Також зазначається, що, зі слів реєстратора цієї сільради, в селі велика кількість незареєстрованих свідоцтв про смерть [20, Арк. 41]. Невідомо, оформили їх чи ні і скільки ще таких свідоцтв було в інших селах. З метою приховування факту Голодомору завідуючим медичними пунктами району суворо заборонялося у документах про смертність вказувати, що людина померла від голоду [42, с. 27].

Голод призвів до повної деформації поховальної обрядовості роменчан. Для християн завжди було характерно шанобливе ставлення до покійників. В умовах масової смертності траплялися випадки, коли взагалі ніякої шани до небіжчика не виявляли, радше навпаки. «Пам'ятаю, кожного дня, йдучи до школи, я був свідком страшного видовища. По кутку їхала гарба, запряжена двома парами волів, яку супроводили два чоловіки з бурячними вилами і по під дворами збирали трупи. Брала труп удвох на вила і закидали на гарбу. Траплялося бачити, як у гарбі лежало з

десять чи й більше трупів» [11, Арк. 57].

Голодуючі мешканці Роменщини, переміщаючись селами в пошуках їжі, часто помирали далеко від домівок, тому їх не було кому поховати. Подібна ситуація була і в Ромнах, коли люди помирали просто на вулицях, у скверах, парках, на базарі чи залізничному вокзалі. Ввечері містом їздили вози і на них скидали померлих від голоду людей. Траплялися випадки, що до загального возу з мертвими потрапляли ще живі, але занадто виснажені люди [15, с. 71]. Ні про яку шану до померлих не йшлося, збирачі трупів просто виконували свою роботу, так само, як будь-яку іншу.

Випадки поховання напівживих людей теж траплялися досить часто, про що свідчать очевидці [16, с. 50]. Слід зауважити, що випадки поховання в загальних могилах разом із покійними ще живих людей зустрічалися не лише на Роменщині. Знаходимо такі свідчення і в інших регіонах України [13, с. 183].

Зважаючи на високу смертність на Роменщині та враховуючи виснаженість голодом решти селян, похорони не проводилися за традиційним обрядом. Траплялося, що «мертвих ніхто не хоронив, просто прикидали землею в канавах» [17, с. 18]. Підтвердження цьому знаходимо в спогадах очевидців: «Там у нас на роздоріжжі один чоловік упав, так його і не ховали, а тільки вирили ямку там і загорнули на обочині. Там його і пригребли» [1, Арк. 6]. Селяни все ж таки намагалися хоч своїх рідних поховати гідно. Поховання померлих від голоду селян здійснювали здебільшого на сільському кладовищі. Проте іноді померлих ховали вдома – «біля хати», в садках біля подвір'я або за городом. Адже виснажені голодом селяни були неспроможні віднести покійника на кладовище, крім того, було ще й багато інших причин. Так, за могилою в садку чи дворі приглядали, а на кладовищі її могли розкопати і поховати в ній іще кількох покійників. Крім того, траплялися випадки, коли ледь прикопані тіла померлих вигрібали голодні собаки, а навесні під час танення снігу та рясних дощів вулицями пливли трупи [24, с. 26]. До того, ж влада засуджувала селян, які не ховали своїх родичів [16, с. 73], тому саме садки і подвір'я ставали місцем поховання безневинних жертв Голодомору.

Слід зауважити, що не всі роменці могли собі дозволити поховати рідних у домовині [11, Арк. 57]. Більшість селян не мала змоги навіть обмити і переодягнути небіжчика. Ховали також у «скринях і ящиках» [10, Арк. 50] або взагалі в покривалах чи ряднах. Часто померлі не мали не тільки труни, а навіть окремої ями для поховання. Місцем останнього притулку ставали

«загальні могили», придорожні рівчаки, яри. Така сама ситуація була й в інших регіонах України [14, с. 101].

В умовах антирелігійної політики радянської влади, що супроводжувалася масовою атеїстичною пропагандою, а то й репресіями, священики уникали виконання релігійних ритуалів і ніяких обрядів при похованні рідних селяни, здебільшого, не виконували, про що свідчать респонденти [1, Арк. 6; 7, Арк. 11]. Але слід зазначити, що деякі люди намагалися все ж таки дотримуватися традиційного обряду, тому самі читали над покійником «Отче наш». «Читали родичі, нікого не наймали, бо не було чим платити. Це і так харащо, якщо читали. Бувало просто підвода одвезе і ніхто з покійним не попрощався» [5, Арк. 47]. Проте не всі могли виконати хоча б цей обряд.

Покійників не оплакували, смерть тоді була звичним явищем. Здавалося, що вона панувала повсюди. Не було, мабуть, жодної сім'ї в ті часи, якої б не торкнулося це лихо. Якщо раніше небіжчика ховали усім «кутком» чи вулицею, то тепер на похованні були присутні часто лише члени сім'ї. Голодні селяни у пошуках їжі блукали селами і могли помирати далеко від рідного села, тоді «померлих хоронили хто міг. А тим що займалися цим ділом ніхто з людей нічого не платив, бо не було чим. А якщо ця людина незнати звідки прийшла, то хто за поховання платитиме?» [5, Арк. 40]. В деяких селах були призначені люди, які на вулицях збирали трупи померлих від голоду, звозили на кладовище чи у визначене місцевим керівництвом місце і там ховали у загальних могилах. За цю роботу вони отримували певну оплату від голови сільської ради [5, Арк. 41].

Стосовно поминальних обрядів, то в умовах голоду їх майже ніхто не дотримувався, хоча глибока шана до померлих все ж таки стимулювала селян поминати небіжчика, хоча б у день поховання. Тому селяни з останніх сил намагалися приготувати щось схоже на поминальний обід [5, Арк. 47]. Звичайно, що в умовах Голодомору 1932–1933 рр. ніяких традиційних ритуальних страв не готували. Якщо бували окремі випадки поминків одразу після похорону, то «дев'ятини» і «сороковини» взагалі не відбували.

З настанням зими 1933 р. голод узагалі почав лютувати, до нього додався ще й страшенний холод. Тому, за спогадами очевидців, «на кладовищі ще взимку всі дерев'яні хрести були спиляні. Їх поспилували, мабуть, самі люди на дрова, бо топили в хатах, щоб обігрітись. Топить було нічим, а йти по дрова до лісу сил не було... В ті голодні роки могили (священиків. – Авт.) були розкриті, склепи зняті і ми бачили відкриті

труни, де лижали кістки померлих, а їх золото, натільні хрести були пограбовані» [11, Арк. 58].

Отже, протягом 30-х р. XX ст. в умовах Голодомору, репресій та атеїстичної пропаганди ряд окремих елементів поховальної обрядовості було втрачено. Деякі з них все ж таки існували в трансформованому вигляді, але їх теж намагалися заборонити, а селяни, які їх дотримувались, перебували під пильним наглядом з боку партійних та комсомольських організацій. На заміну зниклим елементам поховальної обрядовості радянська влада впроваджувала «нові» – такі, як громадська панахида.

Проте трансформаційні зміни торкнулися не лише сімейної обрядовості, а й зачепили плин усього сімейного життя роменчан, призвели до руйнування сімей. Адже в умовах Голодомору 1932–1933 рр. батьки змушені були надовго залишати свої сім'ї і йти з дому в пошуках їжі, щоб прогодувати дітей. Крім того, вони вирушали за межі України в Росію, Білорусію, щоб виміняти за речі якісь продукти [1, Арк. 16]. І навіть після голоду ці поїздки не припинилися, адже обкладені величезними податками селяни не могли сплачувати їх лише за рахунок свого господарства і мізерних трудовнів. Тому їхали на роботу в шахти і на заводи. Значна частина українських селян, щоб урятувати дітей від голодної смерті, змушена була віддавати їх у дитбудинки. І потім знайти цих дітей уже не вдавалося, оскільки часто їх подальша доля була невідома. Особливо це стосувалося дітей куркулів.

Ще жахливішими були висилання так званих куркулів, «ворогів колективізації» та «ворогів народу». Більшість із них не поверталася в рідне село до своєї сім'ї. Віл'ям Нолл зазначає: «Кожен опитаний мав родича чи знайомого, який поїхав у далекі місця і якого вони вже не сподівалися побачити. В інших випадках умови життя та праці могли розкидати всю родину» [34, С. 254].

Голодомор 1932–1933 рр. був одним із основних чинників деформації традиційної етнокультури. За допомогою Голодомору радянське керівництво прагнуло викоринити з українського села традиційну культуру й самобутність. Нація вмирає, коли у неї забирають мову і культуру, коли рветься зв'язок поколінь. Від дідів і батьків національно-культурні цінності передаються дітям і онукам. Так формується і зберігається національна ідентичність. Розуміючи це, радянське керівництво знищило голодом два покоління українців, які були носіями традиційної української культури. Сімейна обрядовість, як один із основних складників традиційної культури, зазнала значних змін. Було зруйновано споконвічні сімейні цінності, що спричинило втрату відчуття родинної належності. Ряд родинних традицій

та обрядів в умовах колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. перестали існувати. А коли в другій половині 30-х р. XX ст. почали відновлюватися,

то й надалі зазнавали постійного впливу з боку радянської пропаганди і побутували вже в трансформованому вигляді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КЕК). – Ф. 26. – П. 1. – № 1.
2. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 2.
3. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 7.
4. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 8.
5. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 9.
6. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 11.
7. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 16.
8. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 18.
9. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 19.
10. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 20.
11. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 21.
12. Архів КЕК. – Ф. 26. – П. 1. – № 23.
13. Борисенко В.К. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 рр. / Валентина Кирилівна Борисенко. – К. : Стилос, 2007. – 288 с.
14. Борисенко В. Усна історія Голодомору / Валентина Борисенко // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 88–103.
15. Голодна правда устами очевидців. З історії Голодомору 1932–1933 рр. у місті Ромни та Роменському районі / [Упоряд. виконавчий комітет Роменської міської ради]. – Суми: ПКП «Еллада S», 2008. – 88 с.
16. Голодомор на Сумщині 1932–1933 / [Упоряд. О.П. Столбін]. – Суми: Ред.-вид. відділ облуправління по пресі, 1993. – 158 с.
17. Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / [Упоряд. Л.А. Покидченко]. – [1-е вид.]. – Суми: Вид-во «Ярославна», 2006. – 356 с.
18. Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Богданович Гузій. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 352 с.
19. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. П-37. – Оп. 1. – Спр. 33.
20. ДАСО. – Ф. Р-5783. – Оп. 1. – Спр. 37.
21. Джеймс Мейс. Великий голод в Україні 1932–1933 років: в 4 т. / Інститут історії України НАН України / [Наук. ред С.В. Кульчицький] – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 4 Т. – 622 с.
22. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. XX століття: Історіографічний нарис / Степан Іванович Дровозюк. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 364 с.
23. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Дмитрий Константинович Зеленин [Пер. с нем. К.Д. Цивиной] / [Примеч. Т.А. Бернштам и др.; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая]. – М. : Наука, 1991. – 507 с.

24. Іванущенко Г. Голодомор 1932–1933 років: очима свідків, мовою документів / Геннадій Іванущенко. – К.: Укр. вид. спілка, 2003. – 59 с.
25. Калініченко В.В. Селянське господарство в період НЕПу: історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
26. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі, друга половина XIX – початок XX ст. / Оксана Романівна Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 271 с.
27. Книга Пам'яті Сумської області: в 3 т. Забуттю не підлягає: анотований покажчик / [Автор-упорядник О.С. Коваленко; під редакцією Л.А. Покидченка]. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. – Т. 1. – 384 с.
28. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Роберт Конквест; [пер. з англ. Н. Волошинович та ін.] – Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. – 456 с.
29. Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті–30-ті рр. XX ст.) / Павло Миколайович Кравченко. – Вінниця: [В. v.], 1997. – 36 с.
30. Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис / Олександра Федорівна Кувеньова. – К.: Наукова думка, 1966. – 136 с.
31. Кульчицький С.В. Формування соціалістичного способу життя у радянському доколгоспному селі / Станіслав Кульчицький // Український історичний журнал. – 1978. – № 3. – С. 40–51.
32. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 / Ярослав Іванович Мандрик. – Івано-Франківськ: ДОП Івано-Франківський держ. тех. ун-т., 1998. – 253 с.
33. Михайлов О.О. Допомога міста селу в піднесенні культури (1929–1941) / Олександр Олександрович Михайлов. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 206 с.
34. Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія селянської культури 1920–1930-х років / Вільям Нолл. – К.: Родовід, 1999. – 590 с.
35. Причина смерті: українець. З історії вивчення Голодомору 1932–1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2008. – 39 с.
36. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / [Упоряд. В. Борисенко та ін.; відп. ред В. Даниленко; Служба безпеки України, Міжнародний благодій-

ний фонд «Україна 3000». – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

37. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / Олеся Олександрівна Стасюк. – К.: Стилос, 2008. – 224 с.

38. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: свідчення, коментарі / [упоряд. Т. Поліщук]. – Х.; Нью-Йорк; Л.: Видання часопису «Березіль», 2006. – 416 с.

39. Ткаченко Б.І. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади. Історична розвідка про геноцид в Україні і зокрема на Сумщині в 1932–1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською

пам'яттю / Борис Іванович Ткаченко. – [2-е вид., доп.]. – Суми: Мрія – 1, 2008. – 784 с.

40. Сотник О. Геноцид української нації / Олександр Сотник. – Суми: МакДен, 2008. – 100 с.

41. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4277. – Арк. 31.

42. Хлюр Ю. Голод 1932–1933 років на Роменщині за свідченнями очевидців / Юлія Хлюр // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 31, – К. : УНІСЕРВ, 2010. – С. 27.

43. 33-й голод: Народна книга – меморіал / [Упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк]. – К. : Рад. письменник, 1991. – 583 с.

ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті йдеться про твори української літератури, що розкривають тему Голодомору 1932–1933 років в Україні, зокрема показують причини голоду, переживання його на межі життя, масові смерті. Тексти змальовують географію подій в охопленій голодом радянській Україні. Написані на основі особистих вражень, свідчень очевидців, розповідей рідних, вони містять потужний автобіографічний аспект, ознаки документалістики, фактографічності, психологізму. Масштабність смертей означається такими поняттями, як «вимерло село», «вимерло півсела», «порожня хата», «хата-пуста».

Ключові слова: голод, Голодомор, художня література, масові смерті, автобіографічні аспекти, свідчення, документалізм.

Tetiana Kononchuk

PRESENTATION OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINIAN FICTION

The article refers to the works of Ukrainian fiction, revealing the Holodomor of 1932–1933: the causes of hunger, “on the edge” experiences and massive death. Geographically the texts describe the events throughout the Soviet Ukraine. They are based on personal experiences, oral history and family stories, they have strong autobiographical aspects, as well as the factographical and psychological features and documentary style. The authors use such expressions as “the village died out”, “the half of village died”, “the empty house”, “the house-wasteland” what describes the scale of the death toll of the period.

Keywords: famine, the Holodomor, literature, mass death, autobiographical aspects, testimonies, documentary.

Реалії Голодомору 1932–1933 років в Україні знайшли широке відображення в українській літературі різних жанрів. Для митців природно реагувати на суспільні процеси, художньо осмислюючи їх. Трагедія Голодомору 30-х років, яка принесла мільйонні втрати безневинних жертв, не могла не стати пильним об'єктом творчих пошуків письменників. Через художнє слово вони доносять причини й наслідки трагедії. Найстрашніші наслідки – це масштаби людських втрат, що вражають. Тому мотив смерті в цих текстах домінує, виявляє масовість смертей в усіх регіонах радянської України. Письменники, незважаючи на те, що це художні тексти, зберігають назви географічних місць, це витікає з намірів наблизити художній текст до реальності, відтак документальний, фактологічний складник відіграє надзвичайно важливу роль. У творах про Голодомор 1932–1933 рр. письменники виступають художніми літописцями, бо відображають художню картину дійсності, в якій ідуть за історичною правдою; вона є їх головною мотивацією до написання творів, що становлять своєрідну художню пам'ять про один із найтяжчих періодів української історії.

Історія реалізації теми Голодомору 1932–1933 рр. у літературі стала часткою загальної української історії, в якій питання історичної правди в радянський час перебували під пильним оком держави, набували суб'єктивного забарвлення. Замість відображення реальних подій створювався міф про радянську дійсність. Відхід від соціалістичного канону вів до репресій, до фі-

зичного знищення митців. Але чи завжди впродовж радянського часу українські митці йшли за каноном, переживши втрати рідних, пройшовши голодове пекло самі, пізнавши моторошні масштаби всенародної трагедії? На основі всього масиву літератури, що маємо про 30-ті роки, можемо з певністю сказати, що протягом усього періоду після Голодомору 30-х років багато митців знаходили можливість у художніх творах бодай трохи підняти завісу над тими подіями, хоч якось зафіксувати пережите в художній пам'яті для нащадків. Прикметно, що найперша художня інформація подавала події адекватно. І про це, на щастя, маємо свідчення у невеличкій брошурі Дмитра Нитченка (Чуба), який у роки трагедії мешкав у Харкові, працював у видавництві. У брошурі «Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі», яка побачила світ у Торонто з нагоди 50-річчя вшанування померлих у роки Голодомору, він засвідчує: «Зрозуміло, що цей організований Москвою голод не міг не відбитися в нашій літературі. Багато сміливих творів, що їх написали про голод, письменники попалили під час масових арештів. Недаром в ті зимові дні навколо будинку письменників «Слово» сніг був чорний від паперової сажі, що вилітала з багатьох димарів» [28, с. 11]. На жаль, тих творів ми не прочитаємо. Натомість почали з'являтися інші, які мали переконати закордон, що в СРСР усе гаразд. Таким чином, свідчення Д. Нитченка для нас дуже важливе тим, що стверджує: були твори, в яких чесно описувалися трагічні події 30-х, і описували їх сучасники подій.

Усе, що вже створене про трагедію Голодомору 30-х років у царині українського слова, панорамно постає в свідченнях очевидців, у поетичному фольклорі, у різних жанрах художньої літератури – поезії, прозі, драматургії. Узагальнено можемо означити періоди створення художньої літератури про Голодомор 1932–1933 рр.: 1) у час подій Голодомору, коли література максимально адекватно відображала дійсність; 2) у радянську добу в цензурних умовах, коли про труднощі говорили символічно, інакомовно, лаконічно; 3) в еміграції в позацензурних умовах і – відповідно – з прагненням максимально правдиво відобразити обставини виникнення й переживання голоду; 4) в пострадянську добу в умовах зняття табу на історичну правду: у творах багатоаспектно постають картини входження хліборобів у голод, моторошного переживання голоду, картини канібалізму, масових смертей, поховань, змальовується поведінка людей в екстремальних обставинах.

Перед випуском у світ твори радянської доби про село, яке перед війною пережило мільйонні людські втрати й увійшло у війну спустошене, особливо пильно перевірялися цензурою. Однак творча думка митців поверталася в те минуле долями своїх персонажів. І якщо не можна було писати адекватно, то закладалася інформація про певні труднощі, які нині розшифровуються як своєрідно закодоване засвідчення правди. Тепер, коли так багато представлено інформації в історичних документах, у коментарях сучасних учених-істориків, політологів, у свідченнях очевидців, лаконічна інакомовна художня інформація в творах радянської доби постає панорамними маркерами. Так символічно інакомовно вона сприймається в романі «Мир» («Жива вода») Ю. Яновського (1947, 1956) про сільські притулки для сиріт, які виникають на початку 30-х років: автор не міг пояснити і не пояснював, що то були за сироти, чому вони стали сиротами, де батьки цих дітей. Але сиріт багато, багато порожніх хат. За ними стоять репресії, масові смерті.

У радянській літературі, намагаючись показати труднощі українських хліборобів у 30-ті роки, письменники звертали увагу на те, що люди недоїдають, голодують. У М. Стельмаха в романі «Дума про тебе» (1969), наприклад, сказано: «На краю села, за обмерзлим мостом, блиснув вогник у хаті Соломії Громишиної, потягнув до себе Артемона і нагадав йому гріх голодного року... <...> Того весняного дня за цвинтарем стояв голодний ярмарок, на якому мучились люди й худоба: тут за безцінь збувалася і пам'ять діди зни, й остання сорочка; тут темніло сонце в людських очах і темніли старого письма боги та за відро бараболі переходили в чужі руки» [24, с. 77]. Йшлося, наприклад, про те, як селяни

хочуть украсти хоч кілька колосків, щоб порятунатися від голоду, з колгоспного поля, яке охороняється, і як страшно чомусь ходити вечорами (натяк на людодіство), і про те, що хати поставали пустками; звісно, не називаються цифри, художня література – не статистика, але бачимо, що йдеться про масові смерті, часто автори оперують поняттями узагальненими – «помирали сім'ями», «померло півсела». Так інакомовно говорить О. Гончар у романі «Людина і зброя» (1960) устами одного з персонажів: «...З усієї сім'ї один я тоді вижив. Пухлий, ноги в водяниках. <...> Трудна була весна, ох, трудна. Півсела вимерло. Куди не зайдеш – пустки... Вікна повидирані, і в хатах пустками тхне... Кому б я наче потрібен, а настане ніч – заціпаюсь у хаті на всі заціпки: страшно! Сам не знаю, чому» [8, с. 98].

Прикметно, що в творах радянської літератури не знайдемо дошукування причин трагічного становища українського села. Однак ці причини не раз постають в еміграційних творах, наприклад, в У. Самчука («Марія». – Прага, 1933) та В. Барки («Жовтий князь». – США, 1958–1961), – у текстах, що писалися в позацензурних умовах. Напрацювавшись коло землі, Марія Уласа Самчука помирає страшною смертю від голоду на схилі віку, у Василя Барки з великої родини Катранників залишається живим лише підліток Андрій, наймолодший її пагінець – як символічний знак відродження роду і всієї України. Особливість позацензурної прози обох цих авторів полягає насамперед у максимальному відображенні реальних обставин колективізації, експропріації майна в господарів, котрі не бажали вступати до колгоспів, стану переживання голоду за умов, коли родина залишалася без усього їстівного, масових смертей на всіх просторах, де перебувають персонажі, в розповідях-свідченнях подорожніх.

У листі до автора цієї статті В. Барка писав, що «Жовтий князь» – це історичний документ, поданий у наративному вигляді, призначений для всесвітньо-історичного судового розбору...» (архів автора статті. – Т.К.), що переписував роман 4 рази, аби найоб'єктивніше відобразити дійсність, щоб не складалося враження, що він навмисно драматизує. З-поміж прозових творів, написаних у діаспорі про 30-ті роки в Україні, значним явищем є і повість Т. Осьмачки «План до двору» (Торонто, 1951). Письменник показує, що виконання цієї формули не могло призвести ні до чого іншого, як до голоду. «Це був удар по хазяїнові, який мало чим різнився від наглої його смерті» [22, с. 48].

Серед поетичних творів про Голодомор, створених в еміграції, – твори Юрія Клена (Освальда Бургардта) та Івана Багряного. Німець за походженням, Юрій Клен тяжко переживав трагедію

України, де жив, творив, де і для нього «чисті весни» «колись зоріли», але, як і інші українські неокласики, передчував неминучий арешт, тому не повернувся в Україну із закордонної поїздки. Там написав про «скляні, напівзакрижані очі / Тих матерів, що власних немовлят жеруть із голоду», і що про це не можна в Україні говорити: «До пісні кожної, до всіх думок / Рука диявола чіпляє плombs» [14, с. 79]. Іван Багряний використав художні прийоми сарказму, іронії, скепсису для зображення політики Голодомору в поемі «Антон Біда – герой труда», викриваючи час і тих митців, які вимушено, під страхом фізичного знищення мали славити дійсність. І. Багряний говорить про масовість смертей: «Повимирало геть підряд / Населення цілих сілрад! Колгоспи ж мерли взагалі / Із ланковими на чолі! / Немов виконували план, / Немов угноювали лан...» [2, с. 203]. Узагальнення про напівмертві села, тобто ті, які вже мають на своєму рахунку дуже багато померлих, а живі їх мешканці стоять на порозі смерті, читаємо в І. Качуровського в поемі «Село в безодні»: «Селом напівмертвим, крізь тьму й бездоріжжя / Ідуть комсомольці на діло своє» [12, с. 35]. Прикметно, що ці та інші еміграційні твори несуть сильний акцент автобіографізму, як правило, будуються на основі власних спогадів авторів, свідчень очевидців. Як-от, наприклад, автобіографічна повість Семена Старого «Страта голодом» (К., 2002); події повісті розгортаються в с. Вергуни на Черкащині (англійською мовою книгу було видано ще 1985 р.).

Тексти, що активно почали з'являтися в Україні, були творами з шухляд, друкувалися в періодиці; це свідчення очевидців, з яких постає масовість смертей як наслідок політики влади і моторошного переживання голоду. Ентузіастами створено величні пам'ятники людської скорботи. Це – монументальна книга свідчень, упорядкована Л. Коваленко та В. Маняком, «33-й: Народна книга-меморіал» (К., 1991), книга свідчень О. Міщенка «Безкровна війна» (К., 1991), яку автор, доповнивши, видав під назвою «Мор» (Олесь Воля – К., 1993, а 2002 р. перевидав, довівши обсяг до 1152 сторінок); по всіх регіонах України видавалися книги свідчень – своєрідні зразки народних оповідань, в яких акумульовано невимовний біль за померлими, і число їх неймовірно високе. Регіональні збірники спогадів – і документи, і народні оповідання про пережите. 1996 року автором цієї статті було захищено першу філологічну дисертацію «Трагедія Голодомору 1932–1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди»; з досліджуваних текстів самоочевидною постає мотивація цих зразків-свідчень – розповісти про те, як помирали хлібороби на рідній багатій

землі, і це було так масово, що тверезий розум не може уявити собі масштабів утрат.

Художню епічну панораму Голодомору 1932–1933 рр. представляють прозові твори Бориса Антоненка-Давидовича, Євгена Гуцала, Івана Кирія, Панаса Запаренка, Юрія Мушкетика, Анатолія Дімарова, Андрія М'ястківського, Івана Цюпи, Андрія Гудими, Михайла Потупейка, Анастасії Лисивець, Катерини Мотрич, Наталки Доляк та інших письменників, драматичні – Івана Рачади, Олекси Коломійця, Олексія Чугуя... Про найвідоміші з цих творів сказали своє слово літературознавці Микола Жулинський, Михайло Слабошпицький, Ніла Зборовська, Василь Пахаренко, Степан Пінчук, Раїса Мовчан, автор цієї статті у понад 70 працях.

У спектрі прозових творів про голод 1932–1933 років є цілком присвячені цій темі, а є такі, де вона постає епізодично, як у письменника Василя Гроссмана в повісті «Все минає», написаній 1956 р., у новелі Б. Антоненка-Давидовича «Протеже дяді Васі» чи в повісті Юрія Хорунжого «Злет і заземлення Григорія Полетики» (1994). Так, у В. Гроссмана це монолог-спогад-каяття ув'язненої – колишньої активістки, котра і розкуркулювала, і зганяла людей до колгоспів. У новелі Б. Антоненка-Давидовича тема голоду становить один епізод: на сибірській землі в ув'язненні опинилася глухоніма українська дівчина, яка «...іла людське м'ясо... <...> Разом з божевільною матір'ю іла званий труп свого однорічного брата. Це в неї з тих часів і глухота з німотою сталася...» [1, с. 218]. За центральним епізодом у тексті постає картина масових смертей. Ю. Хорунжий у романі «Злет і заземлення Григорія Полетики» через діалог-ретроспекцію показав, як персонажі оцінюють політичну ситуацію: «дядько Трохим <...> кажуть: Перевели село, розігнали рід, їхні двоюрідні сестри й брати повимирали в голодовку» [27, с. 38]. Про смерті, як бачимо, мовиться в множині. Катерина Мотрич у романі «Ніч після сходу сонця» (К., 2001) присвячує багато сторінок Голодоморові з натуралістичними картинками страждань від голоду, масових смертей, поховань померлих. Повість «Дума про дитинство» Панаса Запаренка (К., 1990) – одна з перших книг, цілком присвячених темі Голодомору, що з'явилася в Україні після десятиліть замовчування. Як і В. Барка, П. Запаренко будує свою повість на власних враженнях. Його персонаж, сирота (батьки померли від голоду), тринадцятилітній Павло, як і сам кіровоградець-автор, спізнає всіх поневірянь 30-х років. У цілому прозу про 1932–1933 роки об'єднує реалістичний підхід до відображення дійсності з тенденцією заглиблення в психологію персонажів, з якого ідеологічного боку ці персонажі б не стояли. І в повісті А. Дімарова «Тридцять» (К.,

1990), і в повісті А. Гудими «Кара без вини» (К., 1993, 2007), і в романі в новелах М. Потупейка «У лабетах смерті» (К., 1994) спостерігаємо прагнення якнайповніше відобразити українську трагедію. Часом автори вдаються до цитування офіційних директивних документів (А. Дімаров) або ж подають повністю тексти деяких постанов, як-от, наприклад, А. Гудима вводить у текст твору постанову Раднаркому УРСР про занесення сіл на чорну дошку. Такі прийоми пояснюються прагненням прозаїків донести читачам разом із художньою правдою правду історичну, що постає наслідком обставин, які виникали як результат виконання інструкцій, розпоряджень, постанов центральної влади. Офіційні документи стали доступні в офіційних публікаціях лише в незалежній Україні. І письменники прагнули і в художньому тексті подати інформацію з таких джерел про причини, які призвели до голоду.

Про масштаби смертей у повісті «Кара без вини» А. Гудими читаємо: «Смерть уже нікого не дивувала, чудував той день, коли в селі не було покійника. Такий день трапився, можна сказати, був посланий Слободі (селу. – Т.К.), – Великодня субота. Таке диво напередодні великого Воскресіння було уготоване Всевишнім та його ангелами для утвердження благочестя, а комусь із слободян подарується мить життя» [9, с. 189]. Чому мить, тому що наступного дня були нові смерті, наголошує автор. Характеристика масовості смертей постає з діалогу: «Люди не мруть, а здихають. Бо голод...» [9, с. 196]. Смерть чатує на людину скрізь: «А смерть удень і вночі нипала на кожному обійсті, жажливим сном тупцювала попід сліпими вікнами, невидимими повісами холоду втискувалася до німої хати. Витрутити її звідти вже нікому не під силу... Вона студила глиняну долівку, відсиджувалася у відволонглих ковбицях (кутках під лавкою. – Т.К.), никла в порожніх, аж дзвінких горщиках, і ніхто не знав, коли сяде чатувати в узголів'ї» [9, с. 199]. Так узагальнено подано персоніфікований, глибоко символічний образ смерті, акцентується увага на тому, що смерть скрізь і всюди, що хата німа, бо там напівмертві люди, бо порожні, аж дзвінкі горщики, отже, люди голодні в тих німих хатах; хоча саме слово «голод» тут не вжито, але ситуація сприймається ще трагічніше, бо все зрозуміло із описаних обставин. У хаті лежав тихо батько, і три «сини, прикриті старенькою рядниною, лежали на ліжкові покірні й тихі...» [9, с. 199]. Батько приходить до думки, аби дружина його прикінчила сокирою, бо він уже не жилець, але порятувала себе й синів [9, с. 200]. Але виявляється, сини «вже їсти не хочуть» [9, с. 201], померли. Скоро, того ж дня, помер і чоловік: «По обіді, спотикаючись на рівному, Харина пошарпувала підп'язного за вуз-

дечку, а на підводі лежав чоловік з синопками по боках... По дорозі винесли на підводі ще й дівера...» (чоловікового брата. – Т.К.) [9, с. 201]. Автор подає картину цвинтаря з масовими свіжими могилами: «На цвинтарі Тимофій (голова сільради. – Т.К.) жажнувся: могили... свіжі могили. Десять... двадцять... І в кожній – по кілька душ. Досі сидів у сільраді, бував на селі – знав, хто і коли помер, але щоб отак, одним зором обійняти страшне поселення односельців, – це було вище його сил» [9, с. 204]. І голова сільради підходить до жінки, яка прощається зі своїми померлими, і просить у неї пробачення. А вона каже: в них проси, в тих, що померли. Факт причетності до смертей призвів самого голову сільради до самогубства, він повісився на цвинтарі [9, с. 204]. Виявляється, що з села на цвинтарі «за якийсь місяць поселилися з півсотні... односельців» [9, с. 206].

Андрій М'ястківський розповідає про голодне лихоліття в місті (повість «Одеса-мама», 1989). Його персонаж, сільський підліток Максим Завірюха, прагне врятуватися в місті від голоду, стає вуркаганом. Але і в місті на сироту чекає така сама недоля, як і в рідному селі. Реалістична картина повісті показує, що село і місто разом перебували в стані голоду і що це був типовий стан України голодоморських літ, хоча все-таки місто було в кращих умовах: там видавали хліб по картках. Як вимирали цілими сім'ями, описує, наприклад, у повісті «Голодомор» Є. Гуцало: «Кого ж я кличу... Немає матінки, переставилась на Покрову, Царство їй Небесне. <...> А за матінкою переставився батько, покликала до себе, не зажився без неї на землі...» [10, с. 418]. І дитина їхня померла, син Степанко, що кликав матір, батька, пішов на луг, та там і помер. Так відійшла в інший світ уся сім'я.

У доробку Анатолія Дімарова дві повісті про події 30-х: повість «Тридцяті» (написана 1966 р. як фінал роману «І будуть люди» й вилучена цензурою) та повість «Самосуд» (обидві вперше побачили світ 1990 р. в серії «Романи й повісті». – К.: Дніпро). У повісті «Самосуд» змальовано вибирання у селян зерна активістами в 30-і і потім, у роки Другої Світової війни, селянський самосуд над одним із активістів. Повість «Тридцяті» відображає події в селі, районі, області у період насильницької колективізації, експропріації. Цю повість автор назвав притчею про хліб. Маленька за обсягом, вона містка за інформацією. А. Дімаров уводить, як у фольклорі, персоніфікований образ смерті, створює у фіналі повісті картину потойбічного світу з нескінченною вервечкою померлих з голоду. Як же Всевишній покарає винуватого? Всевишній відповідає: «Простіть мене, люди, бо я вам не суддя: нема в світі кари, що зрівнялася б із страшними злочинами цього чоловіка» [11, с. 175].

Поетичний літопис Голодомору 1932–1933 років і масових смертей постає у віршах та поемах Миколи Руденка, Ліни Костенко, Дмитра Головка, Миколи Ткача, Василя Голобородька, Олександра Матійка, Дмитра Павличка, Михайла Шевченка, Володимира Базилевського, Анатолія Криворотька, Григорія Сагайдака, Валентини Коваленко, Наталії Харасайло та інших поетів.

«Думу про 33-й» Миколи Ткача написано в традиціях народних дум з характерними для народнописанних жанрів паралелізмами, повторами, звертаннями, як реквієм за загиблими в різний час: «Ми ж спинімося на мить у слові цім, / яко давній велить закон, / похиливши в скорботі голови: / розстріляним на світанку, / убієнням присмерком, потай, / замученим в Україні й не в Україні, / замученим голодом 33-го на рідній землі, / і створімо, браття, / пам'ять вічну поміж нас» [25, с. 55]. У Ліни Костенко в поемі «Зоряний інтеграл» образ голодних років виникає як деталь у контексті інших народних трагедій України, які переживає прамати, що привела у світ семеро дітей, а потім втратила їх, зазнавши найбільшої материнської трагедії: «Різьба по дереву. Згорьована прамати. / Двоє загинули в тридцять третьому, / двоє в тридцять сьомому. / Ще троє лишилось / для наступної війни» [19, с. 154]. Весь вірш «Село в маю» Василя Голобородька сприймається як алегоричний образ часу з масовими смертями, написаний у стилі народнописаної традиції голосіння: «Прийде весна, / птахи із вирію поприлітають: / прилетить перший птах, / та ніхто його цієї весни вже не побачить / і нікому назвати його по імені» [5, с. 29]. У вірші Дмитра Головка «У той рік» трагічні втрати передано через окремі деталі, що мають глибоке символічне значення, з моторошними ознаками часу: «ноги розпухлі», мати рідну дитину клала в яму «без труни», «трудягу старого без хреста повезли у той бік» і як підсумок: «І стоїть ще й тепер Україна, / Як скорбота німа край могил» [6, с. 61]. Борис Олійник у вірші «Біля Мгарського монастиря», в якому йдеться про пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років на Кургані Скорботи, що біля Лубен на Полтавщині, звертається до сучасників із запитанням: «Ми відспівали їхні чисті душі, / Вони нас не спалили у клятьбі. / Вони – простили... Але пам'ять душить: / Чи маєм право ми / простити собі?» [21, с. 104]. Це питання виникає в поета через те, що йому болить втрата мільйонів безневинних життів. Описи типових способів, як вижити, не померти від голоду, не поповнити страшної статистики смертей, зустрічаємо в текстах різних жанрів, як у прозі, так і в поезії. Наприклад, у Володимира Базилевського читаємо про один із типових фактів, про дії голодного чоловіка, що перебуває на межі смерті: «Жадібно краєв тушу кобили, / здохла

кобила, а він батував. / Ледь відняли: відбивався щосили, / а відняли, як дитина ридав» [3, с. 60]. Про страшні кількості смертей: «Де чорний прапор, там в селі – нікого. / Всі вимерли. Ні ляльки. Ні душі. / гуртом пішли шукати правди в Бога, / та не дійшли, лягли на спориші» [3, с. 58]. У вірші «Кладовище 33-го» Валентина Коваленко передала типову картину тогочасних цвинтарів, коли у кращому випадку ховали в загальних могилах, а то і в садку, в себе на городі, бо далі несила було добратися, не було як ставити хрестів, не було як виконувати поховальний обряд: «Ні хреста, ні хресточка... <...> цвіркуни лиш голосять – / Ото і всієї родини, / Та в густих вишняках / За спокій досі гірке вино. / Гай, послули собі / Негодовані, кволі...» [16, с. 39]. А в поетеси Наталії Харасайло також через образ цвинтаря подається думка про те, як багато людей загинуло від голоду: «Накладовищі тиша серце крає, / Навколо пустка. В бур'янах земля. / Спитайте тих, кого уже немає – / Чи вигадка опухлеє маля?» [26, с. 88].

У п'єсі «Тисяча дев'ятсот тридцять третій рік» (1942) Сергія Кокота-Ледянського (1906 р., Київщина – 2000 р., Енн Арбор, Мічиган, США) події відбуваються в Києві, а також у селі, де помирає з голоду батько однієї з київських студенток, а мати вже померла. Студентам забороняють відвідувати батьків на селі, де люди масово помирають від голоду. Студенти розмірковують, чому в селах склалися такі обставини? Один із персонажів, Павло, розповідає свій коханий, найближчий людині, таємно про те, що бачив, що його мучить, те, що він зрозумів давно: «Те, що помирають на вулицях Києва, Харкова, Полтави, Чернігова і сотень тисяч сіл і містечок мільйони люду, – це партійний засіб загнати непокірних приватних власників-селян в колгоспне ярмо і зробити їх слухняним знаряддям їхньої політики. Не хочеш жити так, як тобі наказує влада, – здихай, чорт із тобою. Отак думає і робить влада» [7, с. 28]. Про кількість померлих оригінально каже в п'єсі «Чистилище» Олекса Коломієць. Автор розгортає події твору в потойбічному світі. Персонажі, перебуваючи в чистилищі, згадують життя на землі – колективізацію, реквізицію, голод, смерті. Персонаж на ім'я Невирішений сповідується, і на основі його сповіді має бути прийнято рішення, куди йому йти – в рай чи в пекло. Він згадує, як отримали землю, як почали будувати «свій бідняцький рай». «Комуни кинулись організовувати і розпустили – не туди, бач, зайшли! <...> Словом, у всьому, куди влада кликала, – брав участь. У колгоспи зганяв! Хліб забирав! І сам – пух з голоду! <...> Що мене водило в житті? Вже казав... Віра в земний рай водила! Обов'язок водив! Дисципліна тягала! Страх ганяв! Сім'ю годував... Робіть зі мною, що хочете, але далі тут не тримайте... Невже так важко розі-

братися, чого я більше зробив – зла чи добра» [18, с. 60]. Діалог в чистилищі з тими, що очікують вирішення свого подальшого місця перебування на тому світі (в раю чи в пеклі), виявляє цінності і проблеми земного буття в різні епохи. Каже Безсторонній: «У всі віки, при всіх формаціях людям на землі завжди не вистачає хліба і правди. А в раю повний достаток і хліба, і правди» [18, с. 51]. Автор вустами персонажа стверджує, що в пеклі людей більше, але тепер – побільшало в раю. Як це пояснити? Таку динаміку персонажі пояснюють злочинами історії, називають цифри втрат: «В тридцять третьому році до раю прийшло близько семи мільйонів тільки з вашого регіону... Несло їх німою рукою. А тридцять сьомий рік? А війна?..» [18, с. 52].

За влучним визначенням Ю. Коваліва, «війна не обов'язково буває збройною, вона здатна мімікрувати під будь-які форми, що мають на меті повне знищення “противника”, що варто простежити на прикладі української літератури» [17, с. 5]. Відомий учений говорить про війну з літературою в радянський час. Можемо екстраполювати його думку і на боротьбу більшовицького режиму з українським народом у роки Голодомору 1932–1933 рр. Тексти української літератури демонструють масові масштаби смертей від голоду, показують обставини, які спричинили до мільйонних смертей; доносячи інформацію художнім словом, образами, формують художній літопис трагедії як заклик до осмислення причин Голодомору 1932–1933 р. і застереження на майбутнє.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки / Борис Антоненко-Давидович. – К.: Радянський письменник, 1989. – 559 с.
2. Багрянний І. Під знаком скорпіона: З творчої спадщини письменника: Поезія, проза, публіцистика / Упоряд. та автор передм. О. Шугай / Іван Багрянний. – К.: Смолоскип, 1994. – 240 с.
3. Базилевський В. Вертеп.: Вірші, поеми / Володимир Базилевський. – К.: Український письменник, 1992. – 302 с.
4. Барка В. Жовтий князь / Василь Барка. – К.: Дніпро, 1991. – 266 с.
5. Голобородько В. Калина об Різдві: Вірші / Василь Голобородько. – К.: Молодь, 1992. – 207 с.
6. Головка Д. Непочата вода: Поезії / Дмитро Головка. – К.: Український письменник, 1993. – 142 с.
7. Голодомор: дві п'єси: Кокот-Ледянський С. Тисяча дев'яносто тридцять третій рік; Бойчук Б. Голод / Упоряд., автор вступ. ст. Л. Залеська-Онишкевич / Сергій Кокот-Ледянський. – К.: Смолоскип, 2008.
8. Гончар О. Людина і зброя / Олесь Гончар. – К.: Український письменник, 1994. – 287 с.
9. Гудима А. Кара без вини: роман // Гудима А. Тече до Бога моя сльоза: трилогія / Андрій Гудима. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2007 / Андрій Гудима. – С. 7–234.
10. Гуцало Є. Голодомор: повість // Гуцало Є. Твори: в 5 т. – Т. 2. / Євген Гуцало. – К.: Дніпро, 1996. – С. 376–460.
11. Дімаров А. Тридцяті: Притча по хліб / Анастолій Дімаров. – К.: Дніпро, 1990. – 176 с.
12. Качуровський І. Село в безодні: поема. – Вид. 4, доп. / Ігор Качуровський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 85 с.
13. Кирій І. Голодна весна: Автобіографічна повість / Іван Кирій. – К.: Молодь, 1993. – 256 с.
14. Клен Ю. Вибране / Юрій Клен. – К.: Дніпро, 1991. – 461 с.
15. Коваленко В. Ненароджене сонце. Дзвони житніх китиць / Валентина Коваленко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2000. – 88 с.
16. Коваленко В. Приворот-зілля / Валентина Коваленко. – К.: Гранослов, 1997. – 76 с.
17. Ковалів Ю. Війна після війни / Юрій Ковалів // Українська літературна газета. – 2016. – 29 січня. – С. 5.
18. Коломієць О. Чистилище: репортаж з того світу: п'єса / Олексій Коломієць // Київ. – 1990. – № 9. – С. 50–74.
19. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К., 1989. – 559 с.
20. Мотрич К. За таїною неба // Квіти в темній кімнаті: Суч. укр. новела / Катерина Мотрич. – К.: Генеза, 1997. – С. 255–278.
21. Олійник Б. Таємна вечерея: Поезії 1989–2000 / Борис Олійник. – К.: Парламентське видво, 2000. – 144 с.
22. Осьмачка Т. План до двору / Тодось Осьмачка. – Торонто, 1951. – 184 с.;
23. Руденко М. Хрест: Поема / Передм. І. Влащенко / Микола Руденко. – К., 1996. – 60 с.
24. Стельмах М. Дума про тебе // Стельмах М. Твори: У 7 т. – Т. 2 / Михайло Стельмах. – К., 1982. – 383 с.
25. Ткач М. Дзвони скляної гори: Поезії / Микола Ткач. – К.: Український письменник, 1992. – 134 с.
26. Харасайло Н. Білим по білому: Вірші / Наталія Харасайло. – Лубни, 2001. – 104 с.
27. Хорунжий Ю. Злет і заземлення Григорія Полетики / Юрій Хорунжий. – К.: Український письменник, 1994. – 288 с.
28. Чуб (Нитченко) Д. Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі / Дмитро Чуб (Нитченко). – Торонто, 1984. – 16 с.

ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІМІДЖЕВІ ВТРАТИ

У статті виокремлено етапи поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. протягом періоду існування України як незалежної держави. Зроблено їх основний аналіз, окреслено характерні риси й особливості, які стали причинами іміджевих втрат України.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933, незалежна Україна, інформація, періоди, геноцид, іміджеві втрати.

Lesya Onyshko

SPREADING THE INFORMATION ABOUT THE HOLODOMOR IN INDEPENDENT UKRAINE: REPUTATIONAL PROBLEMS

The article periodizes the stages of information spreading about the Holodomor of 1932–1933 during the period of Ukrainian independency. The typical features and the cause of reputational problems for Ukraine have been analyzed.

Keywords: the Holodomor of 1932–1933, independent Ukraine, information, periods, genocide, image loss.

Тематика Голодомору 1932–1933 рр. в незалежній Україні викликає контрверзи. Різної у судженнях спричинено неоднозначними оцінками радянського минулого, а також зовнішнім впливом. Потужний імпульс, що живить ці суперечності, йде з боку Росії. Особливо чітко це спостерігається в умовах російсько-української війни.

Незважаючи на віддалену часову перспективу, інформація про Голодомор протягом радянського періоду не була предметом обговорення, а зводилася до практично повного замовчування самого факту масштабної катастрофи. Зовсім іншою бачиться ситуація в незалежній Україні, коли тема Голодомору ввійшла у суспільно-політичний та науковий дискурси. Аналізу етапів поширення інформації про Голодомор в незалежній Україні й присвячено цю статтю.

Реляція про Голодомор в сучасній Україні стала предметом широких публічних дискусій лише на початку 1990-х і, фактично, послужила одним із чинників делегітимізації радянської влади в Україні. Варто підкреслити, що прорив інформаційної блокади про Голодомор допоміг мобілізувати громадську думку на користь національної незалежності. Однак подальше поширення правди про Голодомор носить неоднорідний характер, має свої особливості й фази.

Незважаючи на той факт, що звернення до пам'яті про Голодомор стало одним із наріжних каменів побудови української державності, у суспільстві і сьогодні немає одностайності у ставленні до гуманітарної катастрофи початку 1930-х років. Наслідком такого стану речей є радянська дійсність, яка і досі впливає на сприйняття минулого. Не слід відкидати й зусилля

північного сусіда, який будь-що й будь-якими засобами прагне утримати у своєму силовому інформаційному полі традиційно проросійських прихильників, які, свідомо чи несвідомо, перешкоджають зміцненню української державності, розбудові демократичних інституцій України.

Розглядаючи поширення інформації про Голодомор після здобуття Україною незалежності, можна виокремити кілька етапів. Перший: період 1990-х – перша половини 2000-х років, коли тема Голодомору увійшла в суспільно-політичний дискурс в Україні і світі, другий – 2005–2010 роки – період президентства Віктора Ющенка, протягом якого тема Голодомору перейшла на новий політичний та ідеологічний рівні й відбулося, за оцінкою Г. Касьянова, перетворення Голодомору на визначний національний символ України [8 с. 56]; третій – період президентства Віктора Януковича, під час якого не без тиску Кремля робилися спроби повернути тему Голодомору до «радянської схеми інтерпретації голоду» як спільної трагедії слов'янських народів, заперечити геноцидний характер Голодомору [4, с. 234–241]. На кожному з цих етапів простежуються недоопрацювання, прорахунки і навіть відкрите протистояння у поширенні правди про Голодомор. Очевидно, такі хиби негативно вплинули на імідж України як на внутрішній, так і на зовнішній арені.

На першому етапі: 1990-і – перша половина 2000-х років – у незалежній Україні відбулася архівна й історіографічна революція. Вона дозволила, за оцінкою італійського професора А. Граціозі, швидко нагромаджувати нові знання й піднести дискусії навколо теми про Голодомор на якісно новий рівень [6, с. 121]. Якщо

наукова спільнота працювала над накопиченням фактологічного й синтетичного матеріалів про Голодомор, політики та громадські діячі використовували цю тему в політико-ідеологічних дискурсах. На думку Г. Касьянова, завдяки зусиллям окремих діячів і політиків тема голоду 1932–1933 рр. перетворилася в Україні на один з інструментів у боротьбі за владу [8, с. 36].

Визнання на загальнодержавному рівні Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу має окрему історію. У роки президентства Л. Кравчука та Л. Кучми ситуація видавалася не надто сприятливою. З одного боку, очільники держави публічно заявляли про трагедію Голодомору й навіть виділяли значні кошти на проведення комеморативних заходів. Проте реальна державна політика полягала в ігноруванні, а подекуди і у відвертому саботажі зусиль громадських організацій.

Протягом 1990-х рр. простежується вагома роль комуністів у сталому опорі визнанню голоду – Голодомору 1932–1933 рр. – геноцидом. 26 листопада 1998 р. указом Президента України Л. Кучми було встановлено День пам'яті жертв Голодоморів. Відповідно до законодавчих актів, назву цього дня тричі змінювали: у 2000 р. – на День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, у 2004 р. – на День пам'яті жертв Голодоморів та політичних репресій, а від 2007 р. – знову на День пам'яті жертв Голодоморів [9, с. 203]. Внесення змін до державних законодавчих актів підтверджує використання теми Голодомору у політичних цілях, а також свідчить про нечітке осмислення подій 1932–1933 рр. широкою громадськістю.

Дискусії про геноцидний характер Голодомору стали своєрідним маркером для політичних партій. Ті, що заперечували геноцид, входили до проросійського табору – Партія регіонів, Прогресивно-соціалістична партія, Комуністична партія України. Партії, які можна віднести до правого крила – націонал-демократи і націоналісти, підтримували оцінку Голодомору як геноциду.

Очевидно, протистояння політиків підігрівали публіцисти й науковці, які також мали різні погляди на причини і характер Голодомору. Їх можна поділити на два табори: ті, хто підтримував тезу про геноцид і вбачав у Голодоморі державний терор у найжахливішій його формі, й ті, хто заперечував таку оцінку. До другого табору належать російські історики, а також немало західних вчених – русистів. Вони не заперечували злочинів Сталіна, проте акцентували увагу на комплексних «всесоюзних причинах» голоду, без виокремлення суто українського явища. Серед найвідоміших – В. Івніцький, В. Кондрашин, представники бірмінгемської школи – Р. Девіс,

С. Віткрофт, американський історик М. Таутер. Переважна більшість українських дослідників – С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова, В. Василенко, М. Антонович, Г. Єфіменко, Л. Гриневич та інші – доводять геноцидну природу Голодомору.

Відсутність чіткого розуміння, небажання розібратися на цьому етапі у подіях періоду Голодомору серед політичного керівництва держави можна пояснити, зокрема, їх орієнтованістю на політику Російської Федерації – правонаступниці СРСР, яка категорично заперечувала й заперечує геноцидний характер Голодомору. Відповідно до російської доктрини, голод 1932–1933 років розглядається як спільне горе радянських народів – України, Дону і Кубані, Середнього і Нижнього Поволжя, Південного Уралу і Казахстану [7, с. 240].

Відсутність єдиної оцінки подій Голодомору як геноциду всередині України стала причиною певних іміджевих втрат на міжнародній арені. Протягом першого етапу склалася до певної міри парадоксальна ситуація, коли українська діаспора докладала більше зусиль для входження дискурсу про Голодомор у публічний простір, аніж зовнішньополітичне відомство незалежної України. Цим можна пояснити і появу спільної заяви 36 країн Організації Об'єднаних Націй від 10 листопада 2003 р. Згодом кількість держав, що приєдналися до цього документа, зросла до 64-х. Текст документа було приурочено до 70-х роковин Голодомору, однак там не містилося згадок про голод 1932–1933 рр. як геноцид. Проте у цій заяві було вперше на такому високому рівні вжито термін «Голодомор».

В роки президентства В. Ющенка спостерігається новий етап у зверненні до теми Голодомору. Проведено цілу низку тематичних заходів як на законодавчому національному, так і на міжнародному рівнях. Зокрема: 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», у якому цю трагедію українського народу визнано геноцидом, споруджено Меморіал пам'яті жертв Голодомору, виявлено 3577 місць поховань жертв Голодомору у 2668 населених пунктах. Світ побачило понад 500 друкованих видань, опрацьовано чималий масив унікальних і до останнього часу невідомих документів.

Новостворений Український інститут національної пам'яті брав безпосередню участь у підготовці «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яка налічує 19 томів.

Виконуючи розпорядження Президента України, СБУ оприлюднила велику кількість невідомих документів про Голодомор, список

156 осіб, причетних до організації терору голодом в Україні протягом 1932–1933 рр. У травні 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу за «фактом учинення геноциду 1932–1933 років». 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва визнав доведеним факт учинення злочину геноцидом й через смерть звинувачених справу було закрито за nereабілітуючими підставами [2, с. 157–200].

На другому етапі поширення інформації про Голодомор можна спостерігати активне входження даної тематики в порядок денний державної політики на найвищому рівні. Це, своєю чергою, перетворило, за оцінкою Г.Касьянова, голодоморну тематику на інструмент державної міжнародної політики та внутрішньополітичної боротьби. Ефект від таких заходів спричинив опір частини політичних сил усередині країни, зокрема комуністів та проросійськи орієнтованих партійних функціонерів.

Опоненти політики президента Ющенка аргументували свою позицію можливим погіршенням стосунків з Росією, а також живленням українського націоналізму в його негативних виявах. Нарікання викликали й адміністративні методи, які використовувала влада щодо увічнення пам'яті про жертви Голодомору.

Незважаючи на суперечності, що мали місце в Україні, протягом 2007–2008 років українська держава доклала значних зусиль для визнання Голодомору геноцидом. Протягом цього періоду ряд країн – Литва, Грузія, Польща, США, Канада, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Австралія, Мексика, Латвія – прийняли відповідні акти, визнавши Голодомор в Україні актом геноциду українського народу [2, с. 217–219]. До 75-х роковин Голодомору 1932–1933 рр. вищі законодавчі органи Аргентини, Чилі, Іспанії, Чехії, Словаччини прийняли ряд офіційних документів, у яких висловлювали солідарність із зусиллями України щодо міжнародного визнання Голодомору, проте слово «геноцид» оминалося.

Аналізуючи поширення інформації протягом 2005–2010 років, можна спостерігати успіхи української дипломатії в здобутті визнання Голодомору на рівні міжнародних організацій. 25 січня 2006 р. Парламентська асамблея Ради Європи прийняла резолюцію 1481, яка засуджує дії радянської влади та злочини тоталітарного комуністичного режиму «як масове порушення прав людини». 34-а Генеральна конференція ЮНЕСКО 1 листопада 2007 р. одноголосно прийняла резолюцію про «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні» без вживання терміну «геноцид». Балтійська Асамблея прийняла заяву про «Пам'ять жертв геноциду та політичних репресій в Україні в 1932–1933 роках». Рада Міністрів ОБСЄ у Мадриді з ініціативи України

оприлюднила заяву «Про 75-ту річницю Голодомору 1932–1933 років в Україні». Європарламент оприлюднив 23 жовтня 2008 р. резолюцію «Про річницю Голодомору, штучного голоду в Україні в 1932–1933 роках», де Голодомор було кваліфіковано як «злочин проти людяності» [12, с. 215]. На думку Д. Кулеби, таке формулювання резолюції Європарламенту свідчить про компроміс, досягнутий у ході дискусій. «Опоненти визнання Голодомору геноцидом не знаходять у ній такої кваліфікації. Прибічники ж такого підходу бачать у резолюції посилення на геноцид і також отримують аргументи для тлумачення її у своїх інтересах» [10, с. 3].

У квітні 2008 р. в ході підготовки Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ПА ОБСЄ) українська делегація запропонувала ухвалити документ про вшанування пам'яті про Голодомор та кваліфікувати його актом геноциду. Проти такого документа виступили представники Російської Федерації. В результаті було ухвалено резолюцію, в якій висловлювалися співчуття трагедії українців у 1932–1933 роках та підтримка зусиль України у поширенні інформації про голод.

Порушувалося питання Голодомору на рівні Організації Об'єднаних Націй. Однак через протидію з боку російської делегації спроба українських делегатів підняти питання Голодомору на порядок денний Генеральної Асамблеї ООН не увінчалася успіхом.

Недоопрацювання, що мали місце на другому етапі поширення інформації про Голодомор, дали привід опонентам і надалі використовувати історичні питання у політичній / геополітичній боротьбі. У пресі широко обговорювалися хиби, допущені окремими дослідниками. Йдеться про «Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» (у томі Сумської області було виявлено помилки у списках жертв Голодомору). В російській пресі широкого розголосу набула помилка співробітника СБУ в Севастополі, котрий на стенді про Голодомор розмістив фото часів Великої депресії в США [3].

Попри активні дипломатичні зусилля українського зовнішньополітичного відомства на цьому етапі, Голодомор як геноцид українського народу визнано 23-ма країнами світу. Відмовилися це зробити парламенти Ізраїлю, Болгарії, Румунії, Словаччини, Франції, Великобританії та Німеччини. Такий стан речей пояснюється, зокрема, й активною «антигеноцидною» позицією Москви. Росія вела суперечки, блокувала ухвалення рішень на рівні міжнародних організацій, використовуючи заперечення факту Голодомору в інформаційній війні проти України. За оприлюдненими даними сайту Wikileaks,

Росія шантажувала окремі країни й зокрема президента Азербайджану Ільхама Алієва у питанні Нагірного Карабаху, щоб змусити його не визнавати Голодомор 1932–1933 років актом геноциду [14].

Невизнання геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. Російською Федерацією носить геополітичний характер. Росія – політичний правонаступник СРСР, керівництво якого безпосередньо причетне до творення штучного голоду. Визнання Голодомору геноцидом офіційні речники російського МЗС розглядають як своєрідну образу пам'яті жертв голоду в інших регіонах колишнього СРСР, хоча Україна ніколи не виступала ні проти вшанування жертв сталінського режиму в колишньому СРСР, ані проти засудження злочинів сталінізму [4, с. 515–521]. Така позиція Російської Федерації пояснюється різними чинниками, в основному геополітичними. Адже виявлення справжньої природи злочину Голодомору як геноциду підриває позиції антиукраїнських сил та спонукає українців активніше захищати свої національні інтереси. Існує також імовірність моральної й матеріальної компенсації Російської Федерації жертвам Голодомору в Україні. Такі заклики, зокрема, мають місце у засобах масової інформації. Проте очевидним залишається той факт, що Росія через свою позицію намагалася й намагається утримати Україну у сфері впливу своїх інтересів, продукуючи тезу про голод 1932–1933 років як спільну трагедію радянських громадян. Це можна розцінювати як приховану форму заперечення права України на незалежне існування [1, с. 63–65].

Відомий факт, коли Міністерство закордонних справ Росії на власному сайті розмістило низку документів, пов'язаних з голодом на початку 1930-х років в СРСР і, зокрема, з Голодомором в Україні. Серед близько 200 документів відсутні ключові, що пояснювали б штучну природу Голодомору. Дану тенденційність можна пояснити намаганням заперечити зумисний характер Голодомору. Така сама картина спостерігається і в підбірці архівних документів «Голод в СРСР. 1930–1934 гг.» [5, с. 1–518].

Після обрання президентом В. Януковича проросійські сили спробували одержати реванш. Було ініційовано ряд заходів: переформатовано Український інститут національної пам'яті, організовано видання досліджень про заперечення геноциду, робилися спроби внести зміни до закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Нове керівництво держави, орієнтоване на позицію Кремля, стало причиною цілого комплексу іміджевих втрат України, особливо на міжнародній арені. Політичний комітет ПАРЄ 26 червня 2008 р. затвердив доповід

ча, який мав опрацювати питання засудження Голодомору як злочину тоталітарного режиму СРСР в Україні та на інших територіях колишнього СРСР. Ним став віце-президент ПАРЄ албанець Александр Біберай. Комітет ПАРЄ з правових питань та прав людини 28 січня 2010 р. розглянув і схвалив доповідь Політичного комітету ПАРЄ щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору, яку підготував британець Пол Роуен. У своєму виступі дипломат підкреслив, що наявний масив матеріалів дозволяє кваліфікувати Голодомор в Україні 1932–1933 рр. як цілеспрямований геноцид українського народу.

Остаточне оприлюднення результатів доповіді відбулося у квітні 2010 р. Президент Янукович, присутній на засіданні ПАРЄ, виступив 27 квітня 2010 р. із заявою, у якій заперечив визнання Голодомору актом геноциду українського народу: «Але визнавати Голодомор як факт геноциду стосовно одного чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія народів, які колись входили в єдину державу – Радянський Союз» [13]. Під впливом заяви Януковича, а також через тиск російської делегації ПАРЄ прийняла резолюцію, яка не містила визнання Голодомору актом геноциду.

Іміджеві втрати України щодо визнання Голодомору геноцидом стали наслідком цілого комплексу невирішених внутрішніх проблем. Очевидним є використання теми у політичній та/або геополітичній боротьбі, поширення суперечностей щодо його територіальних і хронологічних рамок, тиск на міжнародні організації та уряди з метою заперечення та/або невизнання Голодомору геноцидом з боку Російської Федерації, використання шантажу, неточностей або й помилок дослідників з викривальною метою; впровадження контраверсій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків оприлюднення правди про Голодомор.

Аналіз етапів поширення інформації про Голодомор у роки незалежної України засвідчує необхідність глибокого осмислення тематики Голодомору – геноциду, вироблення збалансованої державної політики з даного питання, відкритого діалогу з суспільством, продукування відповідальної внутрішньої та зовнішньої політики, копіткої праці вчених, юристів, дипломатів. Видається доречним поширювати правду про Голодомор як гуманістичну катастрофу ХХ століття, надавши їй загальнолюдського звучання, що спонукатиме до розуміння того факту, що вбивство мільйонів у 1932–1933 рр. – не статистика і не спроба примітивного змагання, а особистісна трагедія. Це, у свою чергу, прищепить розуміння того, що втрата кожного

життя є недопустимою ціною за досягнення будь-яких політичних або ідеологічних цілей. Злочини проти людства, вчинені радянським режимом, має бути засуджено. У цьому контек-

сті актуальними залишаються слова Джеймса Мейса: «Жертв має бути належним чином пошановано, а їхніх катів названо поіменно і засуджено» [11, с. 261].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду // Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом: Монографія / За наук. ред. Володимира Василенка, Мирослави Антонович. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – С. 63–65.

2. Вісник Служби безпеки України: Спец. випуск. – К.: Ін-т дослідження проблем держ. безпеки, 2010. – С. 157–200.

3. В'ятрович В. Россия создала музей Голодомора в Севастополе // <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/03/16/4474623/> – Сайт відвідано 20 листопада 2015 р.

4. Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу // Геноцид в Україні 1932–1933 рр. за матеріалами кримінальної справи № 475 // Упор. М. Герасименко, В.Удовиченко. – Київ, 2014. – С. 515–521.

5. Голод в СССР. 1930–1934 гг. *Famine in USSR*. – Москва, 2009. – 518 с.

6. Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – Київ, 2005. – №3. – С. 121.

7. Гриневич Л. Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжнародний збірник наукових праць. – Вип. 18. Спе-

ціальний: 5. «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу». Відп. ред. С. Кульчицький. / Упорядник О. Веселова – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 234–241.

8. Касьянов Г. *Dance macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х)*. – К.: Наш час, 2010. – С. 56.

9. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2012. – С. 203.

10. Кулеба Д. То що ж сказав Європарламент у резолюції про Голодомор 1932–1933 років в Україні? // Дзеркало тижня. – 2008. – 8–14 листопада.

11. Мейс Д. Юридичні аспекти Голодомору // Джеймс Мейс. Україна: матеріалізація привидів / Упоряд. Наталія Дзюбенко-Мейс. – К.: ТОВ «Видавництво Кліо», 2016. – С. 261.

12. Футей Б. Визнання Голодомору геноцидом: міжнародні конвенції, договори та судові рішення // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2013. – С. 215.

13. Цит. з інтерв'ю В. Януковича // <http://www.unian.ua/common/354330-zakon-ukrajini-pro-golodomor-pare-shanue-yanukovich-nehtue.html> – Сайт відвідано 18 листопада 2015 р.

14. <http://newsland.com/news/detail/id/596434/> – Сайт відвідано 22 листопада 2015 р.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Антонович Мирослава – доктор права, керівник Центру міжнародного захисту прав людини, доцент кафедри міжнародного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Брязгунов Юрій – заслужений журналіст України.

Вакулишин Сергій – методист Святошинського центру позашкільної роботи.

Василенко Володимир – доктор юридичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Гринь Дмитро – кандидат історичних наук, доцент, Сіверський інститут регіональних досліджень (м. Чернігів).

Задунайський Вадим – доктор історичних наук, професор Українського католицького університету (м. Львів)

Зінченко Арсен – доктор історичних наук, професор, заступник директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Зубченко Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Калакура Ярослав – доктор історичних наук, професор-консультант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козицький Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

Конончук Тетяна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української філології та суспільних наук, професор Академії адвокатури України.

Коцур Юлія – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу «Меморіал жертв Голодомору».

Курінний Олексій – старший викладач кафедри міжнародного права і спеціальних правових наук факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», експерт Центру міжнародного захисту прав людини НаУКМА, експерт Центру політико-правових реформ із адміністративного права.

Лапчинська Ніна – головний зберігач фондів Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»

Лозинський Аскольд – доктор права (Нью-Йорк), Президент Фондації Українського Вільного Університету (Нью-Йорк).

Марочко Василь – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Мехеда Наталія – аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Онишко Леся – кандидат історичних наук, учений секретар Національного музею історії України.

Папакін Георгій – доктор історичних наук, професор, директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Петренко Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та інформаційних технологій Вінницького кооперативного інституту.

Сергійчук Володимир – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сергійчук Григорій – молодший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України.

Стасюк Олеся – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору».

Турченко Федір – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки та техніки, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету. Керівник науково-редакційної групи з підготовки Національної книги пам'яті «Голодомор 1932–1933 рр: Запорізька область».

Удовиченко Валерій – Заслужений юрист України, керівник слідчо-оперативної групи Служби безпеки України з розслідування кримінальної справи № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні 1932–1933 рр.

Чернега Петро – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Шугальова Інна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету. Впродовж 2006–2008 рр. працювала в редакційній групі Запорізького обласного тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні.

Наукове видання

Матеріали
Міжнародної науково-практичної конференції
«Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації»,
Київ, 4 жовтня 2016 року

(українською мовою)

Упорядник Юлія Коцур
Редактор Леся Гасиджак
Коректор Сокиріна Анна
Верстка Василя Карпенка